1,80

СЪЧИНЕНИЯТА

НА

ТОДОРЪ ИКОНОМОВЪ.

ТОМЪ IV.

МЕМОАРИ.

Издава

Д-ръ К. Икономовъ.

Шуменъ
Печатница „Искра“
1897 г.

Кр 872.3
И 50
К 824

ДАР
ОТ Шум. окрѫжно друж.
Вх. № 178 — г. 1919

Пров. 19

Януарий 30, 1861 г.

Вчера пристигнахъ въ Цариградъ и днесъ рано съ нетърпѣние посѣтихъ униятската черкова. Азъ бързахъ да видѫ това нововъведение у насъ, което, споредъ мнозина други и съгласно съ моята наивна вѣра, трѣбва да обнови не само духовната страна на България, но и външната,—политическото ѝ и материалнато ѝ положение.

Бѣхъ въ черквата на служба и по-сетнѣ въ събранието на по-първитѣ отъ униятитѣ. Въ черквата служи попъ Димитъръ изъ Балджикъ, а въ събранието най-много расправяше Манолъ, загралията. Въ събранието се намирахѫ арх. Макарий, арх. Иосифъ, Д. Цанковъ, Г. Мирковичъ и др. Тъй като наклонностьта ми къмъ унията бѣше позната на Цанкова по нѣкои дѣтински корреспонденции до в. „България“, мене ме посрѣщнѫхѫ доста добрѣ. Азъ се запознахъ съ всичкитѣ дѣйци по това дѣло и се показахъ привърженникъ на унията. Грѫцкитѣ хули противъ българский народъ, горчивитѣ грѫцки присмѣхи къмъ българската неспособность и препятствията, които патриаршията отъ всѣкѫдѣ издига противъ българскитѣ домогвания да си имаме свои владици, ме ядосватъ до полуда и ме тласкатъ къмъ унията съ необикновенна сила. Унията ме привлича къмъ себе си не само съ това, че тя ни освобождава напълно отъ фанариотскитѣ владици, но и съ голѣмитѣ неопредѣлени надѣжди за недалеко политическо улучшение въ сѫдбинитѣ на нашия народъ. Г. Цанковъ напира най-много на тая страна на въпроса и увѣрява, че веднъжъ откѫснѫтъ отъ единовѣрието съ Руссия, нашия народъ ще си привлече симпатиитѣ на цѣлъ западъ и съ помощь и съдѣйствие отъ тамъ ще си подобри твърдѣ много положението въ Турция. Навожданитѣ въ подтвърждение на това примѣри на Мирдити, Либанци и др. придаватъ на тия доводи голѣма сила отъ вѣроятность.

Въ събранието азъ се запознахъ и съ г. г. Пашова и Бракалова, а г. Цанковъ ме покани да погостувамъ у него, което азъ и приехъ. Подиръ вечеря излѣзахме съ г. Цанкова кѫдѣ Кафе-де-Франсъ и тамъ имахъ случай да видѫ още мнозина отъ българитѣ. Разговора се вертѣше все около черковний въпросъ и униятското движение и се поддържаше съ единъ видъ жива и характерна распаленность отъ едната и другата страна. Противъ Патрияршията говорѣше нѣкой си Славчевъ и говорѣше доста силно, а противъ ползата отъ унията говорѣше стареца Рановъ съ тонъ по-снишенъ, но не по-малко упоритъ. Цанковъ по-вече слушаше, но и не оставяше да се прекѫса разговора. Разбира се, всѣкий си останѫ при своето мнѣние и отъ разговора не излѣзе никаква практическа полза.

14 Февруарий, 1861 г.

Като человѣкъ безъ работа и съ въсторженность къмъ многообѣщающата уния, азъ се предадохъ на това движение всецѣло и день не пропущамъ да не заминѫ къмъ униятската черкова.

Прѣзъ минѫлитѣ двѣ недѣли се рѣши въпроса за избора на лицето, което ще приеае отъ папата рѫкоположението за Българский униятский архиепископъ. Като лице ново за униятското общество и не отъ съвѣта, азъ не земахъ участие въ тоя изборъ и даже не знаѭ точно врѣмето, когато е той станѫлъ. По тая причина азъ не могѫ да кажѫ, защо тоя изборъ паднѫ на дѣда Иосифа, а не на други нѣкого и особенно на арх. Макария, който се броѣше за временenъ духовенъ началникъ на униятитѣ. Отъ частнитѣ разговори обаче съ Цанкова и други узнахъ, че причината на избиранието на дѣда Иосифа е била простотата на тоя послѣдния и възможностьта да се води отъ другиго по-лесно и по-много. На униятитѣ като предстояло да правѭтъ за успѣха и за заякванието на унията много нѣщо, то за по-добро се видѣло да се тури на чело человѣкъ незлобивъ и невѣжа, нежели человѣкъ съ образование, съ разбиране на работата и съ самостоятелность въ мислитѣ и дѣйствията. Успѣха на дѣлото искалъ, щото дѣлата да бѫдѫтъ не въ рѫцѣтѣ на единъ религиозенъ началникъ, а въ рѫцѣтѣ на рѫководящий комитетъ, въ който освѣнъ Цанкова, Мирковича и Манола влѣзва още и единъ поляшкий докторъ съ червена брада и съ неприятна за мене физиономия. Избиранието на дѣда Иосифа на мене направи не толкози добро впечатление, но когато ми обърнѫхѫ вниманието на честото пиянствувание на Макария, азъ си замълчахъ.

Избора на бѫдѫщий архиепископъ още по-вече ме приближи къмъ гнѣздото на унията. Като се явява нуждата да се прати и Цанковъ въ Римъ, менѣ се предлага да приемѫ на себе си учителствуванието въ училището при униятската черкова. Това ми се предложи днесь въ съвѣта и азъ съ удоволствие приехъ. Утрѣ ще преминѫ да живѣѭ въ това училище и да преподавамъ на събравшитѣ се тамъ около 40 ученика. Какво ще бѫде моето първо учителствувание, азъ не знаѭ; но отъ разгледванието на състоящитѣ классове забѣлѣжихъ, че голѣми работи не ще се искатъ и че съ трудъ и старание не ще бѫде навъзможно да се направи нѣщо. За друго сега и не мислѭ. Въ джебоветѣ ми има още малко пари и това ми е доста. За заплата нито мислѭ, нито си напомнямъ. За мене е доста, че получавамъ работа и че помагамъ на едно дѣло, което азъ считамъ за общо и полезно.

8 Мартъ, 1861 г.

По-вече отъ двѣ недѣли става какъ съмъ влѣзълъ въ униятската черкова и преподавамъ въ училището при неѭ. Училищното дѣло върви, до колкото то може да върви въ рѫцѣтѣ на тъкъвъ учитель, като мене, на учитель безъ сериозни познания и безъ практика. Криво-лѣво азъ преподавамъ на ученицитѣ и надзиравамъ тѣхнитѣ занятия и тѣхнитѣ игри. Половината почти отъ ученицитѣ като сѫ пансионери, то надзора надъ тѣхъ е почти непрекѫснѫтъ.

Наредъ съ моитѣ занятия въ училището азъ съмъ се заловилъ да се взирамъ и въ дѣлата и въ вѫтрѣшната страна на униятското движение. Азъ искамъ да намѣрѭ и да си направѭ ясни основитѣ на онѣзи надѣжди, които така всецѣло полагаме на това движение. Въ тѣзи свои преглеждания азъ вече начевамъ да се срѣщамъ съ извѣстни съмнѣния и да чувствувамъ единъ видъ малки разочарования. Най-напредь, мене ме смущава постоянното намисание въ работитѣ на униятското общество на горѣпомянѫтий докторъ полякъ. Този человѣкъ се мѣси въ всичко и по единъ твърдѣ малко прикритъ начинъ. Въ отсѫтствието на Цанкова и Мирковича рѫка и мисъль на униятското общество става тоя человѣкъ, който впрочемъ не е ни отъ най-деликатнитѣ въ обходата и манеритѣ си, ни отъ най-предпазливитѣ въ натурничествата си. Той се отнася къмъ Манола и Джейкова, мнимитѣ водители на работитѣ, не само малко повѣлително, но и съ извѣстно високомѣрие къмъ самото общество, къмъ неговитѣ нрави и къмъ неговата способность да мисли за себе си. Туй вмѣшателство на единъ фанатикъ полякъ въ вѫтрѣшнитѣ дѣла на черковата и на униятското общество ме кара да мислѭ, че тука работитѣ се слагатъ и водѭтъ не по съображенията на самитѣ унияти, а по скроенъ отвънъ планъ. Ще почакамъ Цанкова да ми разясни тая работа, а до тогава азъ ще си оставамъ чуждъ за тоя чървенокосменъ полякъ, къмъ когото чувствувамъ необяснимо отвращение.

Дѣдо Иосифъ тръгнѫ за Римъ съ Цанкова и Борò. Тоя человѣкъ, дѣдо Иосифъ, е не само безграмотенъ, но и полудивъ. Неговитѣ душевни и умственни качества не сѫ по-много развити, отъ колкото у най-загрубѣлий българский селянинъ. Освѣнъ случкитѣ отъ неговий полудивашкий и горский животъ, никакви други знания не пълнѭтъ неговий умъ. Разсѫждение, здрава смисъль, познавание на живота и на хората, прилична обхода, всичко това е чуждо за неговата дебелоотсѣчена натура? Цанковъ се помѫчи да успокои моитѣ повторителни недоумѣния съ увѣрението, че дѣдо Иосифъ се назначава за духовенъ началникъ привременно, до устройството на униятското общество, и че послѣ тоя чинъ ще се даде на най-дойстойното лице.

12 Мартъ, 1861 г.

Състава на униятското духовенство докарва человѣка до отчаяние. Между духовнитѣ лица, които сѫ пригѫрнѫли унията, нѣма нито едно, което е направило това по убѣждение и за идея. Дѣдо Иосифъ и дѣдо Макарий, архимадрити, сѫ приели унията, защото въ Българский метохъ въ Цариградъ ги приели злѣ и имъ обявили, че като за тѣхъ хора нѣма тамъ ни мѣсто, ни служба на архиерейски санове. За да не си идѫтъ назадь и предь увѣренията, че ще имъ се дадѫтъ епископски-мѣста въ униятското общество, тий прегѫрнѫли унията и ѭ поддържатъ само въ ожидание на по-голѣми облаги. Попъ Димитъръ отъ Балчикъ стоеше въ унията, защото нѣмаше кѫдѣ да иде. Щомъ по-сетнѣ му се отвори мѣсто въ Балчикъ чрезъ г. А. Екзарха, той се оттегли отъ униятската черква и ѭ напусти, както се напуска всѣкий подслонъ въ бурно време. Попъ Тодора всѣкий познава и всѣкий може да сѫди за неговата привязанность къмъ унията. Той седѣше по-вече за мѣсячината, която тука се плащаше всѣкий мѣсяцъ редовно изъ внисанитѣ отъ пропагандата сумми. Троянский икономъ, както и другъ единъ священникъ изъ Стара-Загора търсѭтъ въ униятството безнаказанность. И двамата бѣхѫ виновати, и двамата подлежахѫ на наказание и аргосъ, и двамата избѣгнѫхѫ наказанието чрезъ прегрѫщанието на унията. Дияконъ Рафаилъ бѣше преминѫлъ къмъ униятитѣ отъ гнѣвъ къмъ дѣда Авксентия, защото този послѣдний го обвинилъ въ открадване на нѣкакви си пари. — Това е за сега състава на духовенството, което стои на чело на униятското общество. Че тоя съставъ николко не съзнава своето назначение и не се грижи ни най-малко за успѣха на дѣлото и за доброто състояние на работитѣ, за това не ще и дума.

Всичката грижа на тѣзи духовни лица е да си получѫтъ мѣсячината и да си прекаратъ времето, колкото се може по-весело и легко. Никакво сериозно занятие, никакъвъ трудъ не ги занимаватъ. Всичкий имъ трудъ състои въ убиванието на времето. Безредията въ взаимнитѣ имъ отношения и въобще въ цѣлото имъ поведение, ежедневнитѣ пиянства и пѣснопѣния, отсѫтствието на всѣкий редъ и на всѣко приличие въ тѣхното стояние, въ тѣхното обращение и въ тѣхнитѣ разговори надминаватъ всѣко въображение. При вечернитѣ кейфове тѣхнитѣ пѣсни се чуватъ чакъ на Юскюдарь. За това ми приказватъ униятитѣ отъ еснафитѣ въ Юскюдарь.

Срамно е това положение за всинца ни и обеспокоително за онѣзи, които живѣѭтъ въ сѫщото здание. Никакво спокойствие тука не е възможно, никакво занятие не е мислимо при таквизи шумове и викове. За да се тури една граница на тоя голѣмъ безпорядъкъ, азъ приготвихъ, съ съгласието на съвѣта, единъ правилникъ за начина, по който ще живѣѭтъ духовнитѣ лица въ оградата на черквата, ако искатъ да живѣѭтъ тука; но духовенството единодушно отблъснѫ тоя правилникъ. Предишний безпорядъкъ се продължи и намъ, на Рафаила и на мень, не остана освѣнъ да се оттеглимъ въ най-далечнитѣ кюшета на кѫщата и да си четемъ уроцитѣ.

Още по-преди азъ бѣхъ се запозналъ съ нѣкои отъ лавариститѣ въ С. Бенедетто. За да не си губѭ свободнитѣ часове азъ молихъ патеръ Фаверияла да ме учи француский. Той прие и азъ го посѣщавамъ сега всѣкий день. Той ми посвящава всѣкий день по единъ часъ и прави това не съ неудоволствие.

Отношенията на ученицитѣ отъ униятското училище къмъ ученицитѣ на фенерското бълг. училище и обратно ставатъ отъ день на день по-лоши и по-неприятелски. Това ми прави голѣми безпокойства. То ме кара да се позамислювамъ, до кѫдѣ могѫтъ да идѫтъ нашитѣ взаимни отношения, ако унията не успѣе да обгѫрне цѣлий българский народъ. Въ такъвъ случай тѣзи вражди не ще ли се разнесѫтъ по цѣлото протяжение на нашето отечество и не ще ли се повтарятъ на голѣмо между гражданитѣ и членоветѣ на сѫщото общество на сѫщий народъ? Омразата и раздѣлението не ще ли се пренесѫтъ и въ другитѣ дѣла и всѣкий день не ще ли имаме да оплакваме братоубийственни борби и развали? Два дни наредъ не се минаватъ, да не се сбиѭтъ реченитѣ ученици и да не си направѭтъ едни на други нѣкакви пакости. Неприетата отъ всички уния не ще ли усили и изостри раздѣлението между насъ? Тогава гдѣ ще ѝ бѫде ползата? За да не излѣзе отъ неѭ вреда и пагуба за Българский народъ, тя би трѣбвало да се приеме отъ цѣлий народъ. Ами ако не се приеме? Ако не се приеме отъ всички българи, тя ще може ли да докара добро. На-да-ли! Тя може да бѫде много полезна за онѣзи, които ѭ приематъ; чрезъ неѭ политическото положение на нейнитѣ послѣдователи би могло да се улучши; но какво ще излѣзе отъ това за самий народъ? Самата разница въ положението у еднитѣ и другитѣ българи ще послужи за усилване на раздѣлението и на омразитѣ: тогава прощавай, народно единство! Съ различението въ положението ще се различѫтъ и тежненията на разнитѣ части отъ нашето отечество и тогава прощавай и ти идеале за една цѣлокупна и самостоятелна България! Въпроса е важенъ и заслужва най-сериозното изучване. Надъ него трѣбва много да се мисли; неговитѣ резултати трѣбва да се предусмотрѭтъ много добрѣ; инакъ за нѣколко близски и по-маловажни ползи ний рискуваме да пожъртвуваме цѣлото бѫдѫще на Българский народъ.

Томина-Недѣля, 1861 г.

Дѣдо Иосифъ се завърнѫ отъ Римъ. Католицитѣ и арменокатолицитѣ на цѣлъ Цариградъ се испровървѣхѫ да му цѣлуватъ рѫка. Всички испросвахѫ и приемахѫ благословението му съ дълбоко благоговѣние; всички падахѫ на колѣнѣ и му цѣлувахѫ рѫка съ таквози смирение, каквото би се показало къмъ апостолитѣ. Но какво бѣ неговото поведение въ тия важни времена? Боже мой! това посрѣщание бѣше твърдѣ срамотно за Българский народъ. На своитѣ посѣтители, на всички безъ исключение, Дѣдо Иосифъ разсказваше своя животъ въ балкана съ ножове и пищови въ рѫцѣ . . . За да тури край на тоя срамъ, съвѣта се распоредилъ да се тури дѣдо Иосифъ подъ нѣкакъвъ надзоръ и да се държи повечето осамотенъ и далечъ отъ работитѣ. Него наченѫхѫ да търсѭтъ само тогава, когато подписа му ставаше потрѣбенъ. Въ всичкитѣ други случаи работитѣ ставахѫ безъ него и мимо него, ако и въ негово име. По Великъ-день той бѣше почти свободенъ да вижда и да приема всѣкиго; слѣдъ Великъ-день до него се допущахѫ само лицата, които го познавахѫ отъ близу и предъ които не можеше да се компрометира съ думитѣ и историитѣ си. Дѣдо Иосифъ видимо се тяготи отъ туй свое положение, но да се изскаже явно още не смѣе. Той се оплаква на мене, но още съ голѣма предпазливость.

Слѣдъ завращанието на дѣда Иосифа, кагато настанѫ времето за вѫтрѣшно устройство на униятското общество и за силно пропагандирание въ полза на унията, нуждата за по-развити духовни лица станѫ и по-явна и по-осязателна. Отъ Водина, отъ Сливень и отъ други мѣста почнѫхѫ да се явяватъ предложения за присъединение къмъ унията, а пъкъ духовни лица да водѭтъ това движение, да го упѫтватъ и да го държѫтъ въ надлежнитѣ предѣли, нѣмаше Движението бѣше вѣроисповѣдно и по тая причина на чело трѣбваше да стоѭтъ духовни лица, лица съ извѣстенъ духовенъ авторитетъ. На дѣло направлението на туй движение се даваше отъ съвѣта, но тъй като въ послѣдний дѣйствувахѫ все миряни — Цанковъ, Мирковичь, Манолъ, Сапуновъ и др., то дѣйствията на съвѣта не можахѫ да иматъ онова значение, което трѣбваше да влече хората. Отъ много мѣста съединението се искаше, но извършванието му се замедляваше именно по нѣмание на духовни лица, които можахѫ да поведѫтъ това движение, да му придадѫтъ значение и енергия и да го доведѫтъ до край. Ако на чело на униятското общество бѣше се поставилъ нѣкой отъ българскитѣ по-добри владици, движението би обвзело цѣла България. Ако днесь то не успѣва, причината е отсѫтствието на достойни духовни началници. — Не за да въспълнѭ тоя недостатъкъ въ настоящето (за таквази цѣль се искатъ други хора), а за да

се приготви въ моето лице единъ по-свѣстенъ духовенъ служитель, азъ послушахъ съвѣтитѣ на околнитѣ си и се съгласихъ да се рѫкоположѫ за духовно лице. Сега азъ съмъ диаконъ и съмъ зачисленъ къмъ лика на духовенството при униятската черкова. Съзнавамъ, че съмъ взелъ на себе си тежъкъ и непоносенъ товаръ; съзнавамъ, че званието на духовно лице твърдѣ малко е съвмѣстно съ моя воленъ и непристоренъ нравъ; съзнавамъ, че противорѣчието между новитѣ ми обязанности и естественнитѣ наклонности на моята природа ще бѫдѫтъ силни и уморителни; съзнавамъ, че моята голѣма независимость отъ всѣкакви лица и задлъжения мѫчно ще се подчини на смирението, което трѣбва да стои на първо мѣсто въ редъ съ качествата на единъ църковнослужитель; съзнавамъ, че нетърпѣнието често ще ме хвърга въ дѣла отъ свойства не толкози съгласни съ духовното самоотречение — съзнавамъ всичко това, но увлечението на младинитѣ, необмисленний патриотизмъ иматъ по-голѣма сила надъ мене и азъ се увлѣкохъ подиръ мечтата, както се увлича всѣка млада натура. Азъ погледнѫхъ само на едно единично нѣщо; въ мене заговори по-силно чувството и желанието да бѫдѫ полезенъ на дѣлото, което азъ считамъ — за избавление на България, и азъ побързахъ да се почернѭ на 20 годишна възрасть. Азъ вѣрвахъ, че Богъ ще ми даде добъръ съвѣтъ и добра воля да пренесѫ новата си служба съ търпѣние и полза за мене си и за другитѣ. А ползата, която вѣрвахъ да принесѫ на дѣлото, бѣше слѣдующата:

Съ завращанието на дѣда Иосифа въ Цариградъ (изъ Римъ), сношенията на лазариститѣ изъ Санъ Бенедетто и изъ други външни мѣста съ униятската черква почеватъ да ставатъ и по-чести и по-натурничави. Католическитѣ дѣйци почеватъ да идѫтъ въ нашата черква и въ нашитѣ жилища почти ежедневно. Тѣ преставатъ да се свѣнѭтъ и явно подмѣтатъ, че сега вече нищо непрепятствува тий да служѫтъ въ нашата черкова и ний въ тѣхната. Разбира се, че ний, униятското духове ство, не даваме и да се помене за таквизи нѣща, но това неотчайва нашитѣ приятели. Тѣхнитѣ желания за по-тѣсно съединение съ униятитѣ чрѣзъ богослужението се поддържатъ и отъ нѣкои изъ членоветѣ на униятский съвѣтъ. Така мене ми дава да разберѫ отецъ Фавериалъ, когато отваря дума за тая работа. Той намира, и го казва безъ предпазвание отъ мене, че слѣдъ рѫкоположението на дѣда Иосифа отъ Папата, мѣста и причини за дѣление на унияти и католици въ богослужението вече не оставатъ. Той иска, щото двѣтѣ духовенства да служѫтъ безразлично въ взаимнитѣ църкви и процесситѣ на едната да не ставатъ безъ участието на другата. Догдѣто бѣхъ учитель и мирянинъ, за тѣзи работи никой не говорѣше съ мене. Сега всички говорѭтъ и мнозина искатъ моето съдѣйствие. Въпроса е важенъ и съмъ длъженъ да го изучѫ, до колкото ми е въ силитѣ. Азъ трѣбва да изучѫ този въпросъ, за да се знае, гдѣ се намираме и що можемъ да чакаме отъ униятското движение за онова, що се казва бащина вѣра. Да се отблъснѫтъ посѣгнуванията върху тая вѣра, ако наистина се помишляватъ таквизи, това сѫ нѣкои отъ помислитѣ ми. Азъ трѣбва да гледамъ и да слушамъ, за да могѫ по-добрѣ да си оправямъ стѫпкитѣ и поведението въ пѫтя, който бѣхме заловили ужъ за добро на България.

10 Май, 1861 г.

Зданието, въ което се помѣщаватъ черковата и училището на униятитѣ, се обърнѫ на домъ за прибирание на всевъзможни жители. Освѣнъ пансионеритѣ, духовенството, прислугата, съвѣта и канцеларията тука сѫ се помѣстили на послѣдъкъ и семействата на Сапунова и Манола. Какво спокойствие може да има човѣкъ тука, разбира се отъ само себе си...

Колкото по-вече дни се минаватъ отъ моето постѫпвание въ духовний чинъ, толкова по-вече съмъ поченѫлъ да се увѣрявамъ, че съмъ взелъ на себе си тежъкъ и невъзможенъ товаръ, че моята постѫпка е била твърдѣ лекомислена и прибързана. Освѣнъ изгубванието на свободата, азъ почевамъ да съгледвамъ, че съмъ се рѣшилъ да служѫ на цѣль, която не ще може да излѣзе за полза на наший народъ. Много нѣща ме каратъ да виждамъ, че унията не е поставена на здрави основи и че подъ неѭ се разбира нѣщо по-вече отъ просто съединение съ папската черква. Това *по-вече* никога като не може да бѫде прието отъ голѣмата часть на българский народъ, та унията не може да бѫде приета отъ цѣлий народъ, а, слѣдователно, не може да излѣзе и за полза на България. Освѣнъ распокѫсвание въ българското общество тя не може да принесе при сегашното си поставяние нищо друго на България. Отношенията на българската униятска черква къмъ Римъ и обратно като сѫ съвършенно неопредѣлени, то всѣкий си ги тълкува по своему и всѣкий иска да ги опредѣля по своему. По-горѣ азъ казахъ, какъ ги разбиратъ лазариститѣ. Сега ще прибавимъ, че въ сѫщата смисъль ги разбиратъ и въ Римъ и че отъ тамъ сѫ дошли нѣколко католишки священици отъ славянско плѣме и не само сѫ предлагали да служѫтъ въ униятската черква, но и да останѫтъ при неѭ за черковни служители. Тий донесохѫ съ себе си черковни славянски книги, въ които стои и думата *отъ сина*. Нѣма съмнѣние, че всичкитѣ предложения и опитвания на римскитѣ служители се отхвъргахѫ съ негодование отъ униятското българско духовенство, но появлението и повторението на тѣзи предложения и искания доста ясно показватъ, че между Папата и Българското униятско общество нѣма опредѣлено съглашение, нѣма правилни отношения. Освѣнъ акта за присъединение, който е просто изявление на тържественното присъединение, и брошурата за ползитѣ отъ присъединението, други актове по дѣлото на отношенията на двѣтѣ черкови—Римската и Българо-униятската, нѣма. Има само голи увѣрения отъ страна на водителитѣ на униятитѣ, че Българската-униятска черква ще бѫде съвършенно самостоятелна въ вѫтрѣшното си устройство и управление и че отъ съюза съ Папата за неѭ не излязя друго, освѣнъ припознаванието на тоя послѣдния за най-високъ глава на черквата. За насъ, духовенството, главенството на Папата състоеше въ помянуванието му отъ наший българский духовенъ началникъ и въ рѫкополаганието на послѣдний отъ Папата. Никаква друга намѣса въ вѫтрѣшното устройство на униятската черква, никакво намисвание въ дѣлата на Богослужението и на черковното управление ний не сме разбирали и не можемъ да разбираме. За това появлението на католически и униятски попове отъ други народности между насъ е за насъ такъвъ печаленъ фактъ, който ни кара дѫлбоко да се замислюваме. За да разберемъ, гдѣ сме и що ни чака, азъ се заловихъ да говорѭ на Цанкова и на Мирковича за положението, показахъ имъ неопредѣленостьта на туй положение и недоумѣнията, които се пораждатъ отъ него, и настоявахъ, преди да се иде по-нататъкъ, да се приготви и заключи между насъ и Папата едно съглашение, което съ точни и опредѣлени точки да опредѣли отношенията на двѣтѣ страни.

Подиръ нѣколко колебания, че ужъ ще помислѭтъ за това, Цанковъ и Мирковичъ ме натоварихѫ да приготвѭ това съглашение, което азъ и направихъ въ единъ актъ отъ 20—30 члена. Съдържанието на акта е въ горѣнаведенний духъ и прилагаше още, че католическитѣ калугери и калугерки нѣматъ право да се установяватъ въ България подъ какъвъто и да било предлогъ и да откриватъ богоугодни заведения или да ги поддържатъ. Въобще съ този актъ българо-униятската черкова се поставя въ пълна вѫтрѣшна независимостъ отъ Папата. Единственнитѣ знакове на подчинанието бѣхѫ: рѫкоположението на архиепископа (или патриарха) въ Римъ и поменуванието на папата отъ тоя архиепископъ. Цанковъ и Мирковичъ взехѫ тоя актъ за изучение и казахѫ, че ще го представѭтъ по принадлежность. Ще видимъ, що ще послѣдува. До тогава азъ намирамъ, че трѣбва да се дѣйствува предпазливо. На моитѣ другари, духовнитѣ, азъ ще съвѣтвамъ голѣма въздържностъ въ словата и дѣлата по тѣхната служба, а на приходящитѣ съ цѣль да се присъединявагъ, азъ ще препорѫчвамъ търпѣние и въсчакване. Съ нѣкои нетърпѣливи Сливненци и Воденци азъ вече употрѣбявамъ тоя езикъ и сдържамъ тѣхнитѣ налягания.

Дѣдо Иосифъ се тяготи отъ положението си и псува. Азъ му посочвамъ отъ една страна опитванията на католическитѣ священници, а отъ друга обстоятелството, че въ него во име се държѫтъ сношения съ пропагандата, а самъ той не знае нищо отъ работитѣ, и съ това го приготвямъ за рѣшителни стѫпки въ случая, когато приготвеното съглашение се отхвърли. Да се въспламени таквази дива и необузданна натура не е ни мѫчно, ни невъзможно. Дѣдо Иосифъ е готовъ на всичко.

Азъ продължавамъ да слушамъ уроци отъ француский езикъ при отца Фавернала. Сега той е още по-откровенъ предъ мене и не престава да жалѣе за недоразумѣнията между униятското духовенство и тѣхъ—лазариститѣ и др. католически монаси и священници. По нѣмание, що да му кажѫ, азъ го съвѣтвамъ на търпѣние въ надѣждата, че скоро всичко ще се уясни и уреди. Той намира, че съ сегашното униятско духовенство мѫчно щѣло да се дойде до съглашение и за това предлага ми да идѫ въ нѣкое духовно училище въ Парижъ и да се приготвѭ за ролята, която ще трѣбва да играѭ въ сѫдбинитѣ на унията. Отговора ми е, разбира се, че ще си помислѭ.

15 Май, 1861 г.

Цанковъ и Мирковичъ се отказахѫ да искатъ подтвърждение на акта, който ще опредѣля отношенията на Униятското черковно общество тъмъ Папата и западно-католическитѣ, учреждения въобще. Тий казуватъ, че моитѣ правила били таквизи обширни и поставяли униятската черкова въ таквази пълна независимость отъ Римъ, щото тий не намирали за възможно да излѣзѫтъ предъ надлѣжнитѣ лица и мѣста съ подобни предложения. На моитѣ възражения, че азъ не съмъ поставялъ въ акта нищо по-вече отъ онова, което е говорено и обѣщавано на духовнитѣ, които прегѫрнѫхѫ унията, тий ми казахѫ, че друго е да се даватъ устни обѣщания, друго е да се подписва тържественъ актъ. Отъ цѣлий разговоръ излѣзе явно, че тѣмъ се е обявило по единъ несъмнѣнъ начинъ, че подобни условия не можали да се подлагатъ на Римъ и че въ това отношение билъ достатъченъ първоначалний актъ съ заявлението, че униятитѣ си запазватъ въсточнитѣ обряди. На моитѣ забѣлѣжки, че това е недостатъчно, че само съ това не могѫтъ да се отблъснѫтъ вмѣшателствата на пропагандата и разнитѣ калугерски посѣгнувания, че ето още вчера бѣхѫ се появили нѣколко калугери и калугерки съ предложение да се поселѭтъ въ нѣкои мѣста на България и да отварѭтъ тамъ учебни или други богоугодни заведения, че тоя напливъ на услуги и предложения може да се отстрани само съ изрични постановления, припознати и подписани отъ двѣтѣ страни, и че безъ таквизи постановления той най-послѣ ще обгѫрне цѣла България, — на тѣзи забѣлѣжки Цанковъ и Мирковичъ отговарятъ съ това, че не могѫтъ да предложѫтъ на,

папството условия, като приготвенитѣ отъ мене. Виждаше се че тий искатъ да направѭтъ нѣщо, особенно като имъ се каза, че безъ тѣзи условия нѣма възможность да се рекомендува предъ народа унията и че е твърдѣ вѣроятно, че движението ще си засъхне въ коренитѣ безъ здрави и положителни увѣрения за народа, че неговата черковна самостоятелность и неговитѣ въсточни обряди въ нищо не ще се покѫтнѫтъ, — но не бѣхѫ въ състояние. И въ тѣхното държание се забѣлѣзва нѣкакво недоумѣние. . . . .

Подиръ таквози поставяние на работата, подиръ тая невъзможность да се постави униятството на здрави и неизмѣнни основи, какво остава на насъ, духовнитѣ, да правимъ? Да постоянствуваме въ унията, то е не само да се осѫждаме на безплодни усилия и дѣятелность, но и да съдѣйствуваме за откѫсванието на една часть отъ массата на народа безъ полза (и даже за вреда) на самий народъ. Всичкитѣ вѣроятности претеглени, къмъ унията народа не ще прилепне, защото съ нищо не може да се увѣри че вѣрванията, обрядитѣ и черковната му самостоятелность ще бѫдѫтъ запазени, непочекнѫти. А безъ подобно увѣрение, основано на здраво съгласие, никой не ще бѫде лудъ да оставя расклатената гръцка черковна власть, за такава духовна власть, която е била страшна и за много по-голѣми и силни народи. Идеята за покровителството отъ западъ чрезъ унията не е безъ обаяние, но и страхътъ отъ духовното робство подъ Римъ и подъ езуитизма не е отъ обикновеннитѣ страхове. Тоя страхъ надминава по сила надѣждитѣ за покровителствование и облегчение, особенно ако нѣма покатоличвание.

Слѣдува отъ всичко това за насъ духовнитѣ. че ний сме тръгнѫли по пѫть, не толкози правъ и на насъ лежи длъжность да исправимъ неправилното и да принесемъ покаяние за грѣха си, като се отречемъ отъ едно поведение, което не е отъ добритѣ, правитѣ и полезнитѣ. Ний трѣбва да напустимъ и разстроимъ униятското гнѣздо още отъ сега, до гдѣто неговитѣ дѣйствия за расцѣпление на народа още сѫ слаби и неразширени. Съ това ний не ще се покажемъ твърдѣ далновидни и предусмотрителни, но за то не ще си навлечемъ проклѣтиитѣ на цѣлъ народъ въ вѣроотстѫпничество и предателство на народната черква. Дѣдо Иосифъ вече е готовъ да напусне това гнѣздо, но върху мѣстото, гдѣто трѣбва да прибѣгне, още не се е рѣшилъ. Нему се иска да побѣгне въ Сърбия; но ще бѫде ли тамъ безопасенъ? Прескоченниий и оскърбенний Макарий чака само удобна минута, за да се оттегли. Попъ Димитъръ се готви да си иде дома. Той ходи при А. Екзарха да му испроси отъ патриаршията разрѣшение да си иде въ Балчикъ. Попъ Тодоръ изведнъжъ ще иде въ черквата на Фенеръ, а троянский икономъ не ще представи мѫчнотии за своето оттегляние. Всичко това е добро и разрушително за унията, но гнѣздото все пакъ остава. Престжпний Загорский попъ, дияконъ Рафаилъ, гръцский владика Неаполеосъ и още единъ цинцаромакедонский дияконъ оставатъ. Тий нещжтъ да чуъжтъ за оттегляние, защото нѣматъ кждѣ да иджтъ или се боъжтъ отъ наказание. Наистина, значението на тѣзи лица въ дѣлото на унията е твърдѣ слабо, но все пакъ ще послужжтъ за закрѣпление на това гнѣздо, което трѣбва да се съсипе наведнъжъ и за всегда. Нѣма що да се прави, ще се дѣйствува въ предѣлитѣ на възможното. Отъ утрѣ растурванието ще се начене и на мърданията по градищата и каазитѣ въ полза или въ противодѣйствие на унията ще се тури край; защото съ оттеглянието на духовенството съ архиепископа Иосифа на чело всѣкий ще се стрѣсне и замисли. Дѣйцитѣ въ полза на унията ще загубъжтъ кредитъ и куражъ и ще притихнжтъ за дълго време, ако не за всѣгда. Ще угасне ли съвсѣмъ движението по приеманието на унията, или не, азъ не могж да предскажж; положително съмъ обаче увѣренъ, че распространението на туй движение ще се пресѣче и отслаби. А за сега и това е доста да спази единството на народа да не направи отъ село двѣ неравни части, чужди една за друга.

28 Май, 1861 г.

Комедията се свърши. Духовенството се растури и на унията развитието се спрѣ. Дѣдо Иосифъ побѣгнж съ Славейкова въ Руссия, архимандритъ Макарий преминж на Фенеръ, попъ Тодоръ побѣгнж, попъ Димитъръ заминж за Балчикъ, азъ напуснжхъ униятский домъ. Подиръ този ударъ азъ не вѣрвамъ вече, че унията ще може да се съвземе и да направи прогрессъ. Тя ще се влече като пребито куче, догдѣто съвсѣмъ изчезне при едно важно улучшение на народнитѣ сждбини. Всичкото ѝ значение за на редь ще се ограничи въ ролята на плашило срѣщу патриаршията и нейното слѣпо упорство.

Азъ напуснжхъ униятский домъ завчера, но не безъ гюрюлтия. Азъ имахъ обяснение съ Цанкова, Мирковича, Манола, Рафаила и други униятски водачи вкупъ и малко останж да пострадамъ отъ ржцѣтѣ имъ. Като ми приписвахж по-голѣмата часть отъ това, което станж въ послѣднитѣ дни съ униятското духовенство, тѣзи хора люто ми се сърдѣхж и искахж да си отмъстъжтъ. Тий ме заплашвахж да ме хвърлъжтъ отъ прозореца долу (бѣхме на четвъртий етажъ), но не се опитахж да го направъжтъ. Азъ бѣхъ се приготвилъ да се защищавамъ съ единъ столъ въ ржцѣтѣ. Впрочемъ не вѣрвахъ и не вѣрвамъ до сега, че у Цанкова е имало мисъльта да направи таквози нѣщо. Той е доста уменъ, за да разбира вредата отъ подобно нѣщо и за него лично и за самата работа.

Той е доста почтенъ за таквази мисъль. Презъ всичкото време на съвмѣстното ни служение при унията азъ съмъ го наблюдавалъ и съмъ забѣлѣжилъ, че той служи безкористно и безъ грижа за себе си. До гдѣто другитѣ се ползувахж отъ сумитѣ, които се отпущахж ежемѣсечно изъ касситѣ на пропагандата, Цанковъ ходѣше съ скжсани кундури и не се грижеше за друго освѣнъ отгдѣ да икономиса нѣкоя пара, за да издаде вѣстника си „България“ единъ пжтъ по-вече. Въ едно само може да се обвини Цанковъ—въ хитрость и въ притворность. Тамъ, гдѣто трѣбваше да се показва само една искреность и откровенность, тамъ той употрѣбяваше по нѣкога хитрость и приструвка Той представляваше нѣкои нѣща не всѣкога тъй, както сж си били, а както иде на общий планъ. Положението и страданията на народа му бѣхж близки и въ грижитѣ си за исцѣлението имъ готовъ бѣше да попреиначава работитѣ. Къмъ хората бѣше добъръ и внимателенъ.

Моето положение сега е твърдѣ келяво. Паритѣ ми се привършватъ иази не знаъж, що да правъж. Едничкото нѣщо, що ми остава да правъж е—да идж нѣйдѣ да се учж, но гдѣ и какъ? Да приемж педложението на лазариститѣ азъ не щж, защото нито искамъ, нито могж да служж на тѣхнитѣ цѣли. Да приемж, а послѣ да се откажж да имъ служж, това не ми се види честно. Да идж на бълг. черква на Фенеръ, тамъ нѣма нищо да правъж, ни съ кого да се посъвѣтвамъ. Подиръ изгнанието на владицитѣ въ метоха владѣе пустота и униние. Ще ми се да идж до русското посолство; но какъ и чрезъ кого да си творъж пжть?

20 Июний, 1861 г.

Обърнжхъ се къмъ Александра Екзарха. Той биде толкова добъръ, щото пое на себе си да говори на посланика Кн. Лобанова за мене и да настои да се испратъж въ Руссия. Днесъ г. Екзархъ ми съобщи, че посланника писалъ въ Петерсбургъ за мене и че азъ могж да заминж за Руссия. На ржцѣтѣ ми се даде и едно писмо до одесский генералъ губернаторъ. Азъ се препоржчвахъ като диаконъ на дѣда Иосифа и макаръ да не бѣше ми това до тамъ приятно, приехъ го отъ нѣмай-кждѣ. Презъ тѣзи дни ще тръгнъж за Одесса.

29 Июний, 1861 г.

Тая заранъ излѣзохъ въ Одесса и се намѣстихъ въ една гостилница на гръцката улица. Одесса ме порази съ своитѣ широки улици и голѣми домове. Тоя градъ е добъръ, богатъ, голѣмъ и много прилича по смѣшението на населението си на Цариградъ. Живота е скжпъ, въздуха е пъленъ съ ситенъ прахъ, които се вдига отъ улицитѣ по причина на вѣтроветѣ и движението на многочисленитѣ дрожки и товарни кола. Тоя прахъ виси надъ града като черенъ облакъ и премрѣжва дори лъчитѣ на слънцето. Не може человѣкъ да се подаде на улицата безъ да бѫде изведнъжъ покритъ съ дебелъ катъ прахъ. За избѣжание на това неудобство хората се обличатъ по-вече съ дрѣхи отъ сивъ цвѣтъ.

15 Иулий, 1861 г.

Видѣхъ се нѣколко пѫти съ настоятелството на Българското Общество и му предадохъ писмото до генералъ губернатора, понеже не искахъ самъ да го носѭ и да имамъ работа съ лица вънъ отъ Българското Общество. Обществото ме прие „такъ себя“ и се обѣща да ми помогне да проживѣѭ до пристигвание отговоръ отъ Петерсбургъ. По-вече съчувствен но се отнесе Конст. Ник. Палаузовъ. Него азъ полюбихъ по-вече и всѣкога къмъ него се обращахъ въ нуждитѣ си. Той по-малко докачаше моята срамежливостъ и моята гордость, па ако щете и самолюбие. Той съ по-голѣма готовность изслушваше моитѣ представления и съ по-голѣма снисходителность разговаряше. Господь да му даде всѣко добро. Добъръ е и Мироновичъ, но докача съ грубочорбаджийскитѣ си относки и обращения. Азъ при него не отивамъ.

За да преминѫ ужъ по-лесно и да не се скитамъ изъ града, като дияконъ, настоятелството ме посъвѣтва да идѫ да посѣдѭ въ мѫжский мънастирь на Ланжерона при Одесса. Азъ отидохъ и се намѣстихъ въ една килия, но подирь тридневенъ опитъ прунуденъ бѣхъ да напуснѫ тоя мънастиръ. Освѣнъ килията друго не видѣхъ въ мънастиря и никой не ме попипа гладенъ и жаденъ ли си, или не. Противъ волята си, азъ се повърнѫхъ въ града и се намѣстихъ при единъ българинъ, Н. Палаузовъ, на когото Настоятелството бѣше ме препорѫчало. Сега си имамъ стаята и трапезата, благодарение на настоятелството.

30 Ноемврий, 1861. г.

До сега азъ не бѣхъ получилъ никакво увѣдомление по просбата си - - приемамъ ли се въ нѣкое духовно училище на правителственни разноски, или не. Азъ се търкаляхъ изъ Одесса и не знаяхъ какво да правѭ. Грижитѣ и безнадѣжностата бѣхѫ наченѫли да ме обвзематъ. А отъ друга страна стѣсненъ до сега отъ правилата на българския домашенъ и общественъ строгъ животъ и поставенъ изведнъжъ въ условия съвършенно противоположни, азъ се предадохъ на животъ, който не бѣше съгласенъ ни съ правилата на здравието, ни съ условията на званието ми. Богъ знае до кѫдѣ мо-

жахъ да стигнѫ въ заблуждението си, ако една сутрина, не бѣше ми се съобщило, че святѣйшия синодъ благоволилъ да ми разрѣши да се приемѫ на правит. съдържание въ Киевската академия. Това съобщение ме истръгнѫ изъ дѫлбокото самозабвение и ме принуди да помислѭ и за работа. Не съ неудоволствие азъ тръгвамъ за Киевъ и напущамъ Одесса.

Въ прошението си да искамъ мѣсто въ нѣкое духовно училище азъ не указвахъ на никое заведение и разбирахъ, че туй заведение трѣбва да бѫде нѣкоя семинария. По рекомендация обаче изъ Цариградъ, Св. Синодъ въ разрѣшението си указва на Киевската Дух. Академия. Разума ми ме съвѣтва да влѣзѫ въ семинарията и да се приготвѭ за академията по-добрѣ; но възраста, честолюбието и бързанието ми надвихѫ и азъ постѫпихъ направо въ академията безъ испитъ и безъ всѣкаква подготовка. Видѣше се, че на мене гледатъ като на исключение и че сѫ готови да ми правѭтъ всѣкакви снисхождения. Това ме още по-вече унижи въ моитѣ очи и като вѣрвахъ че ме унижава и въ очитѣ на другитѣ, азъ наченѣхъ да се чуждѭ отъ хората, па дори отъ другаритѣ си и да живѣѭ самъ съ себе си и съ своитѣ чувства. Растуха и облекчение намирахъ само въ срѣдата на нашитѣ българчета. За академията и за нейното управление азъ гледахъ да бѫдѫ колкото се може по-вече чуждъ. И тъй, сега азъ съмъ студентъ, но не пъленъ и редовенъ студентъ, а нѣщо като волнослушающий.

Дѣдо Иосифъ бѣше дошълъ въ Киевъ преди мене; той ме прие добрѣ и ме обяви предь всички за неговъ дияконъ. Азъ се помирихъ съ тая мисъль и наистина минавахъ за такъвъ, ако и да си ходѣхъ въ мирски дрѣхи. Дѣдо Иосифъ пожела да облѣкѫ попскитѣ дрѣхи и азъ се съгласихъ; но когато той поиска мнѣнието на Киевский митрополитъ, този послѣднии обяви, че дрѣхитѣ могѫ да носѭ, но че за да бѫдѫ дияконъ, трѣбва изново да се рѫкоположѭ. Това ядоса дѣда Иосифа, а на мене причини истинско удоволствие. Моето предишно рѫкоположение, рѫкоположението отъ дѣда Иосифа, не се припозна отъ русската черква и азъ си останѫхъ бѣлецъ. Дѣдо Иосифъ не се противи вече да си ходѭ по свѣтски и продължаваше да ми помага съ каквото можеше. Азъ живѣѭ въ Академията и съ помощьта отъ дѣда Иосифа преминавамъ доста добрѣ. Классоветѣ посѣщавамъ редовно, но полза отъ профессорскитѣ лекции извличамъ малка, едно защото безъ надлежна подготовка тия лекции сѫ неуловими за мене, друго защото не ми лежи сърдцето на психологиитѣ и гомилетикитѣ. Менѣ ми се иска храна по-вече реална азъ ѭ намирамъ въ книгитѣ извънъ академический курсъ. Физиологията на Люиса и популяризацията на положителнитѣ науки въ разнитѣ нови издания и въ журналитѣ „Съвременникъ“ и „Русское Слово“, поглъщатъ не само всичкото ми почти време, но и всичката ми охота за придобивание познания. Академическитѣ лекции въ тѣхната отвлеченность и въ тѣхната устарѣла форма ми служѫтъ само като горчиво лѣкарство за възбуждание на апетитъ къмъ друга храна. Въ друго време и при друго настроение тѣзи лекции бихѫ били за мене, който знаяхъ „житиа святихъ“ на изустъ, драгоцѣнно приобрѣтение; азъ бихъ ги поглъщалъ съ жедностъ и бихъ се мѫчилъ да ги преобърнѫ въ капиталъ; днесь тий дѣйствуватъ на мене отрицателно и ме тласкатъ къмъ други познания, които не ми наумѣватъ предишното, а отварятъ предь мене новъ свѣтъ, свѣта на положителнитѣ науки.

Май, 1862 г.

Съ мене се случихѫ презъ минѫлата зима два куриоза. Иностранцитѣ въспитанници въ академията като не можахѫ да търпѭтъ нечистото ѣдение на заведението, подадохѫ въ правлението на академията прошение да ги освободѭтъ отъ тая трапеза и да ги оставятъ да живѣѭтъ на вънъ, като имъ даватъ отпусканото съдържание въ пари. На това прошение се подписахъ и азъ, ако и да бѣхъ още новъ и не бѣхъ испиталъ несгодноститѣ на академическата трапеза. Впрочемъ „борща“ съ чървивитѣ хамени бѣхъ ѣлъ вече много пѫти. Азъ се бѣхъ подписалъ Т. Икономовъ, но академическото началство обяви, че то не познава Т. Икономова, но Т. Петрова, както било писано въ паспорта ми изъ Цариградъ. По неволя азъ останѫхъ въ Руссия Т. Петровъ на основание само на това, че парспорта ми ме назовавалъ тъй. Колкото и да расправяхъ, че Т. Петровъ е писано отъ турский кятипинъ по неумѣние да напиши *Икономовъ*, за правлението, па и за всичкитѣ русси, азъ си останѫхъ Т. Петровъ.

Друго. Като бивший диаконъ, азъ продължавахъ да си носѭ брадата. Споредъ мене цѣли бради отпустнѫхѫ и нѣколко русски студенти. На началството това не се хареса и презъ Февруарий тая год. се издаде отъ правлението заповѣдь, всички студенти да се съобразѭтъ съ правилата на академията и се отрекѫтъ отъ цѣлитѣ бради. Трѣбваше или съвсѣмъ да бѫдемъ бръснати, или да носимъ бакенбарди. Разбира се, че азъ не се съобразихъ съ това искание на академията, защото все още се надѣяхъ да ми припознаѭтъ диаконския чинъ Като обявихъ, че академическитѣ парвила за брадитѣ сѫ установявани преди 100 години и не сѫ имали предь видъ иностраннитѣ студенти, а само русскитѣ, азъ се отказахъ да хвърлѭ брадата.

Моитѣ занятия въ академията не ме задоволяватъ. Азъ посѣщавамъ по нѣкога и университета. Естественнитѣ науки ме влекѫтъ и занятията въ анатомический театъръ не ме отблъскватъ. Какво хубаво щѣше да бѫде ако можахъ да минѫ въ университета! Но какъ и съ помощьта на кого да минѫ? Това ми е невъзможно. Азъ ще се занимавамъ, както знаѭ, и малко ще обращамъ внимание на академический курсъ. За напредь това ще ми бѫде по-лесно, защото излазямъ да живѣѭ на квартира. Безъ да отпуща пари, акад. началство обяви, че желающитѣ отъ иностранцитѣ могѫтъ да живѣѭтъ извънъ стѣнитѣ на академията. Азъ ще се въсползувамъ отъ това разрѣшение. Дѣдо Иосифъ ми обѣщава една малка помощь, съ която ще се мѫчѫ да преминѫ до гдѣ се разрѣши въпроса за отпусканието на казионното съдържание вънъ отъ академията. Съ десятъ рубли на мѣсяцъ мѫчно се живѣе, но азъ ще се мѫчѫ да минѫ съ тѣхъ.

Октомврий, 1862 г.

Дѣдо Иосифъ е настаненъ въ Лаврата. За него били приготвили митрополитския домъ при Софийский съборъ съ съотвѣтственно съдържание; но самъ той предпочелъ да остане въ Лаврата. Като го видѣли що е за человѣкъ, русситѣ го приели твърдѣ студено и положението му никакъ не измѣннили отъ положението на единъ мънастирский иеромонахъ. Тий му отпускатъ на съдържание толкози, колкото и на другитѣ по-долни калугери. При отпущанието за ѣдение отъ общий столъ, нему плащатъ и 60 книжни рубли въ мѣсеца. А за растушение, дозволили му да ходи въ Голосѣевската пустиня и да живѣе тамъ, когато иска и колкото иска. Голосѣевската пустиня е малъкъ мънастирь врѣдъ гората. Наоколо му има хубава фруктова градини. Тукъ по близость дѣдо Иосифъ ареса едно мѣсто и поиска да му направѭтъ кѫща. Лаврата му отдѣли извѣстно пространство отъ мѣстото и му позволи да искорени гората и да посади лозье. На това мѣсто се направихѫ хубави лѣтни келийки нарочито и исключително за дѣда Иосифа. Мнозина отъ семинариститѣ и академиститѣ гостуватъ по нѣкога у дѣда Иосифа и се ползуватъ отъ хубостьта на мѣстото.

Азъ често гостувамь у дѣда Иосифа и въ Лаврата. По нѣкога оставамъ при него по цѣли недѣли и защото му помагамъ въ четението въ правилата, ползувамъ се съ неговото особенно благоволение. Азъ му служѫ и за секретарь. Държи той постоянна преписка съ женский мънастирь въ Габрово и писва по нѣкога на Одесското Настоятелство, на нѣкои габровци, на Цанкова и Славейкова.

Ето едно отъ писмата му:

Писмо отъ страна на дѣда Иосифа къмъ Киевский митрополинъ Арсения.

(Проводено въ Петербургъ).

„Вашето писмо, съ което сте благоволили да отговорите на писмото отъ 7 Февруария, н. г. азъ получихъ. Като увѣдомявамъ за това В. В. Пр., заедно съ това азъ Ви поднясямъ искреннитѣ си благодарности за съвѣтитѣ, които ми давате въ писмото си. Длъженъ съмъ обаче да кажѫ, че между съвѣтитѣ има таквизи думи, съ които не могѫ да се съгласьѫ и за това просьѫ позволение да си изкажѫ мнѣнието по поводъ на тѣзи думи. Да Ви поговорьѫ за това азъ отдавна съмъ желалъ, но поводъ не ми се е давало.

Въ писмото си вий казвате, че монахинитѣ отъ Соколский мънастирь не могѫтъ да дойдѫтъ въ Руссия иначе, освѣнъ подъ предлогъ на богомолие или на събиране милостиня. Въпроса за събиране милостиня въ Руссия отъ нѣкои монаси и минахини изъ България отдавна ме занимава, както съ своето естество, тъй и съ начина, по който става. Азъ и много други българи, които сѫ чували за тѣзи многолѣтни събирания на подаяния въ Руссия отъ разни българи, и отъ каквато точка на зрѣнието и да сме поглеждали на този фактъ, всѣкога сме го намирали твърдѣ вреденъ за българский народъ не въ едно и двѣ отношения. Ето кое ме кара да обърнѫ вниманието на В. В. Пр., върху тоя фактъ и да кажѫ откровенно, че събиранието на милостиня за разни мѣста въ България отъ разни калугери и други лица е унизително за българский народъ и за неговата честь. При събиранието на милостинята българский народъ се представлява въ Руссия като народъ, който се намира въ безпомощно положение, който не е способенъ да удовлетворява своитѣ черковни и други вѣроисповѣдни нужди. Туй представление за българский народъ е не само унижително, но и несправедливо. Българский народъ живѣе подъ турското иго цѣли столѣтия, презъ които е преживѣлъ много тежки епохи. Презъ тѣзи пълни съ бѣдствия и страдания епохи той е запазвалъ своята вѣра и е поддържалъ своитѣ църкви и мънастири безъ външни парични помощи. Но ако тогава не е имало нужда да се събиратъ въ чуждитѣ страни помощи за поддържание на църквитѣ и мънастиритѣ, то въ сегашното време, когато сѫдбата на народа се е подобрила въ нѣкои отношения, въ сегашното време милостинитѣ сѫ съвършенно не нужни. И ако нѣкои наши прибѣгватъ днесь къмъ таквизъ сборове, това тий го правьѫтъ отъ себе си и за себе си безъ знанието на българский народъ. Народа никога не би търпѣлъ такъвъ срамъ. Събирателитѣ на милостиня ужъ за разни църкви, мънастири и др. богоугодни дѣла и учреждения въ този случай дѣйствуватъ не за полза на България, а по примѣра на фанариотитѣ, които си позволяватъ всѣкакви срѣдства, за да се обогатятъ на счетъ на другитѣ. Събиранитѣ милостини отиватъ не на общеполезни дѣла, а на съвсѣмъ други цѣли, за които азъ не ще се простирамъ. По-добрѣ ще преминѫ къмъ послѣдствията отъ таквози събиране на милостиня.

Събирателитѣ на милостиня българи често обявляватъ

отъ себе си и това, че тий ще употрѣбьѫтъ събранитѣ помощи на общественни и благотворителни дѣла, като напр. за училища и др. под. Ще помисли человѣкъ, че у насъ Богъ знае колко училища се поддържатъ съ токвизи сборове. Но какво има на дѣло? Съберѣте свѣдения за това и вий ще се увѣрите, че нито едно българско училище получава каква-годѣ помощь отъ събранитѣ въ Руссия пари. Да се знае това не е излишно, защото жертвователитѣ трѣбва да знаѭтъ, кѫдѣ се дѣватъ тѣхнитѣ пожъртвования. Иначе тий безсъзнателно ставатъ причина не само за поощрение на злоупотрѣбленията, но и за други по-голѣми вреди. Туй изслѣдование може твърдѣ лесно да стане, защото всѣкий добросъвѣстенъ българинъ ще се съгласи да каже, какво знае по тая работа.

Отъ думитѣ на Вашето писмо се види, че таквизи сборове на милостини за разни мѣста на България ще се продължаватъ въ Руссия и презъ бѫдещето време. Това е прескърбно. Отъ това ще се случи таквози нѣщо, че много слабосъвѣстни българи ще се съблазньѫтъ отъ възможностьта да се обогатьѫтъ безъ трудъ, само съ русската щедрость, и ще увеличѫтъ числото на онѣзи, които безобразьѫтъ съ просиитѣ си българското име и докарватъ съ алчностьта си русското население до отчаяние. Русский народъ ще начене да мисли за България погрѣшно и да сѫди за неѭ по безчестнитѣ просители милостиня — нѣщо което не може да послужи за установление на правилни отношения между двата народа.

Възможностьта да събиратъ нѣкои българи помощи въ Руссия вреди твърдѣ много на българский народъ и въ нравственно отношение. Тя храни лѣностьта и дава сила на зломислието на нѣкой хора. Чрезъ неѭ таквизи хора се тургатъ по-горѣ отъ обществото и начеватъ да вършѫтъ работи не толкози народни и нравственни. Свѣтскитѣ просяци, като Александра Екзарха, почеватъ да дѣйствуватъ съ чуждото богатство въ зло на истиннитѣ народни интереси, а духовнитѣ — да се предаватъ на по-голѣма безпечность и да ставатъ по-безполезни.

Тежко и прискърбно е да говорьѫ за моитѣ съотечественници по такъвъ начинъ, но справедливостьта го иска. Отъ всичкитѣ събирани въ Руссия помощи за нашия народъ не е имало и нѣма полза. Има случаи, когато тѣзи помощи очевидно сѫ вредили, както това е било съ онѣзи калугерки, които преди три години събирахѫ въ Руссия милостиня за Казанлѫшкий женский мънастирь. Нѣщо общеполезно отъ тая милостиня не се направи, но съ помощьта на събранитѣ срѣдства калугеркитѣ се поставихѫ въ независимость отъ обществото и могѫтъ по-безнаказанно да се подигравaтъ съ калугерското звание. Сѫщото ще направьѫтъ и находящитѣ се днесь въ Руссия калоферски калугерки, които казватъ, че съ милостинята ще строѭтъ приюти и училища.

Колкото до Хилендаръ, този мънастиръ ще направи отъ подаянията таквози добро на България, каквото прави и съ доходитѣ, които получава изъ Влашко, Сърбия и България. Намѣсто да идѫтъ на благотворителни и общеполезни нѣща, тѣзи доходи преминаватъ въ рѫцѣтѣ на турцитѣ за подкупувание на турското правосѫдие въ тѫжби съ други атонски мънастири. Ако не бѣхѫ тѣзи непреривни тѫжби, Хилендаръ би могълъ да се съдържа много добрѣ и безъ всѣка милостиня изъ Руссия. Слѣдва отъ това, че русскитѣ помощи тука не само не служѫтъ за добро, но храньѭтъ между калугеритѣ не само надварянието и съперничеството, но и дълбоки омрази. Не оспорявамъ правата на подателя да дарява когото иска; не могѫ обаче да не забѣлѣжѫ, че подаянията на частни лица не задължаватъ цѣлий народъ, ако и да се испросватъ въ името на общеполезни цѣли. Туй послѣднето обстоятелство трѣбва добрѣ да се разясни на руский народъ.

За полезни за цѣлий бълг. народъ благодѣяния може да се счита благодѣянието, което правѭтъ Св. Синодъ и русското правителство на младитѣ българи, които приематъ въ своитѣ учебни заведения. Този родъ благодѣяние обязва цѣла България, защото вчася въ всичкитѣ ѝ части полученитѣ ползи. Ако до нѣкоги просвѣщението блѣсне въ нашето отечество, за това просвѣщение България ще бѫде длъжна наймного на русската добрина. Нашата благодарность за това е безгранична и съ течение на времето ще става и по-силна, и по-вече изразителна. Колкото по-вече се съединява въ идеята и съзнанието на своитѣ интересси и на своята цѣлокупностъ, нашия распокѫсанъ народъ, толкова по-пълно ще може той да изскаже своята благодарность къмъ своитѣ благотворители.

Таквози е дѣйствителното значение на събиранието милостиня въ Руссия. Като ви го излагамъ въ неговата голота, увѣренъ съмъ, че думитѣ ми не ще се пропустѭтъ безъ внимание, но че ще настоите да се взематъ потрѣбнитѣ мѣрки за прекращавание на подобни сборове. Това се иска и по други важни причини: таквизи сборове сѫ станѫли подозрителни за турското правителство. Турцитѣ начеватъ да имъ даватъ политическо значение и да подозрѣватъ зарадъ нѣколко души цѣлия народъ.

Колкото до калугеркитѣ отъ Соколский мънастирь, азъ ще ги поканѭ само на поклонение; милостиня не имъ е потрѣбна, защото си посрѣщатъ нуждитѣ съ труда на рѫцѣтѣ си. Милостинята ще имъ даде по-вече отъ колкото имъ трѣбва и ще ги научи на гордость и леность, слѣдъ които непремѣнно ще дойдѫтъ пренобрѣжение къмъ дълга и празенъ животъ, толкова гибелни за духовни лица".

1864, Марта 15, Киевъ".

Преписката си съ калугеркитѣ само менѣ довѣрява, а за преписката съ другитѣ прибѣгва и до други, до Игн. Иванова, И. Ковачева и Р. Каролева. Въ писмата си до калугеркитѣ той всѣкога се искайва отъ ограничений животъ, въ който го държѫтъ въ Киевъ, и не престава да зарѫчва да му неоставятъ коститѣ въ Руссия. На Славейкова той пише да му проводи паритѣ, които му взелъ въ Одесса ужъ да ги размѣни отъ каймета на русски пари и да му ги испрати; а на Цанкова — да направи възможното, за да се повърне дѣдо Иосифъ назадь въ Турция, па ако ще би и въ униятското общество. Писмата до Славейкова и Цанкова всѣкога почти си оставатъ въ Киевъ, защото на първитѣ отговоръ никога не можеше да се чака при даденото финансово положение на Славейкова, а вторитѣ не бѣхѫ отъ сѫщество да се испращатъ.

Къмъ Цанкова се обраща дѣдо Иосифъ въ минутитѣ, когато въ него заговори честолюбието. Руситѣ го наричатъ преосвященний, но не му припознаватъ архиепископския чинъ и не му даватъ да служи като владика, ако отъ първий пѫтъ и да бѣхѫ му дали веднъжъ да служи, като такъвъ. Въобще русситѣ гледахѫ на него и се обхождахѫ съ него не по чина, а по личнитѣ негови достоинства. Другъ по-способенъ на мѣстото му заловилъ би положение завидно въ Руссия и думата му имала би тяжесть. Съ невѣжественний дѣда Иосифа тѣ си играѭтъ. По нѣкога го считатъ за играчка и си подбиватъ съ него всѣкакви простени и непростени шеги. Тогава той ги псува, показва имъ нѣкои части отъ тѣлото си за увѣрение, че ако е станѫлъ униятинъ, не е рѣзанъ турчинъ и че не е изгубилъ правото си да служи и да бѫде владика. Подиръ таквизи минути той впадаше въ зло настроение и бързаше да пише на Цанкова—прави какво прави, да го извади изъ Руссия. По нѣкой пѫтъ въ таквизи тежки за него минути, той изсказваше желание да иде да поживѣе поне въ Одесса, но и това не му се допущаше. При такъвъ животъ този простъ человѣкъ, този вѣрующъ старецъ бѣше почнѫлъ да се съмнѣва въ всичко и да се подсмива на много нѣща. Той обича да ни води по пещеритѣ на Лаврата и да ни кара да цѣлуваме различнитѣ тамъ мощи, като мисли, че съ това ний добиваме голѣмо благословение и испълняваме благочестивъ подвигъ. А между това по звращанието си отъ тая обиколка той започева да псува калугеритѣ, гдѣто лъжѫтъ хората съ тѣзи мощи и мироточиви глави, и казваше, че това не сѫ мощи, а тулуми, пълни съ слама, и глави въ дървено масло. Той подтвърдява своитѣ думи съ тоя доводъ, че колкото и да искалъ да присѫтствува при промѣняванието облѣклата и покривалата на мощитѣ, нему всѣкога отказвали ужъ отъ страхъ да не открие обмана.

Съ този человѣкъ азъ проживявамъ много добрѣ и се ползувамъ съ неговата поддръжка. Когато подиръ нѣколко мѣсеца станѫ нужда да излѣзѫ на квартира, азъ можихъ да проживѣѭ въ растояние на много мѣсеца само съ помощьта на дѣда Иосифа. Съ неговитѣ 10 рубли въ мѣсецъ и съ сухаритѣ, които ми даваше отъ време на време, азъ можихъ да дочакамъ паричната помощъ отъ академията и да почнѫ да живаѭ на безбѣдно. Наистина, съ 10 рубли не се живѣе на отдѣлна квартира и не бѣ възможно да се плаща съ тѣхъ за квартира, за ѣдение, за свѣщи, за пране, за дрѣхи и обуща, но азъ можихъ да удържѫ тоя животъ презъ цѣли 10 мѣсяци, разбира се като прекарвахъ сѫбботитѣ, недѣлитѣ и другитѣ празници въ Лаврата при дѣда Иосифа, който гледаше на мене като на свой чиракъ и ме рочаше за свой приемникъ въ мънастиритѣ на Габрово.

Бѣлградъ се бомбандира. Вѣстникарскитѣ извѣстия като възведохѫ българский легионъ въ Бѣлградъ на 20000 души, въ Търновско и Шуменско въстаническитѣ чети като се представихѫ въ цифритѣ 25—30 хил. души; сърбско-турский конфликтъ като се продължава, мене ме обгѫрнѫ нетърпѣнието да се намѣрѭ на полето на борбата и да вземѫ участие въ освобождението на отечеството. Въ втората половина на септемврий азъ съобщихъ желанието си на академич. правление и поискахъ разрѣшение и билетъ за тръгвание. Не ми дадохѫ. Отидохъ при митрополита, и той не се съгласява. Молихъ, просихъ, не бива. Предложихъ да ме отчислѭтъ и да ми дадѫтъ билетъ за връщание въ България. Време се минава, септемврий се доближава до края си. Най-послѣ владиката разрѣши да ми дадѫтъ временenъ билетъ за България. Тръгваме съ Д. Пауновъ за Бѣлградъ, дохождаме за Одесса, бързаме на парахода — сърбский въпросъ свършенъ, българский легионъ се распуща— хайди назадъ въ Киевъ.

Ноемврий. 1862

Непълнотата и едностранчивостьта на семинарското и академическото учение като се съзнава все по-вече отъ всичкитѣ български семинаристи и академисти, ний сме се съгласили да си наемемъ особенъ учитель за математиката, физиката и други нѣкои положителни предмѣти. Наскоро ний ще поченемъ нашитѣ приватни уроци. За учитель си избрахме бессарабский българинъ Попова, който е не само трудолюбивъ, но и добрѣ приготвенъ человѣкъ. Той сега работи при астрономическата киевска обсерватория.

Въ семинарията между нашитѣ българчета происхождатъ странни нѣща. Тамъ момчетата се съдържѫтъ въ особенъ домъ, има достатъчна прислуга, ѣдѫтъ добрѣ, топлѭтъ се добрѣ, облачатъ се хубаво и между това недоволствието между тѣхъ расте и поведението имъ се обраща на бунтовническо.

Тѣ казватъ, че не имъ се отпускало достатъчно съдържание и че семинарското началство не харчало правилно и това, което се отпускало. Азъ не могѫ да разберѫ исканията на нѣкои отъ тия момчета. Не може да го резбере и семинарското началство, защото нашитѣ българчета не щѫтъ да знаѭтъ ни началство, ни ректоръ, нито пъкъ разбиратъ отъ резонъ. Тий се сърдѭтъ, псуватъ, обвиняватъ, хулѭтъ и непокорствуватъ. Классоветѣ сѫ напустили и това състояние се продължава цѣли мѣсеци. Съ надѣжда, че ще се вразумѭтъ, най-послѣ, началството търпи и чака; но нашитѣ съотечественници намѣсто вразумление, по-вече упоритость показватъ. Въпроса преминава въ въпросъ на скандалъ и въ тоя въпросъ нашата българска натура се явява не толкози въ добри краски. Да видимъ какъ ще се свърши тоя въпросъ, който се точи толкова време и който много добрѣ показва дѫлбокото търпѣние на русскитѣ началства. Другадѣ непокорнитѣ ученици отдавна бихѫ се испратили у дома си само за едно—двѣ отъ оскърбленията, които отъ нѣколко мѣсеци насамъ се хвъргатъ въ очитѣ не само на семинирското началство, но и на самий Свят. Синодъ. Жалното е, че отъ студентитѣ на университета и на академията мнозина сѫ съ семинариститѣ и ги поддържатъ въ тѣхното заблуждение. Други мълчѫтъ и не искатъ да се мразѭтъ, като кажѫтъ правдата върху поведението на недоволнитѣ семинаристи. На мене се паднѫло да имъ казвамъ, че не правѭтъ добрѣ, че недоволнитѣ могѫтъ да си оставѭтъ мѣстата на други, които съ благодарение ще поминѫтъ съ половинката на това, което получаватъ недоволнитѣ днесь, че Руссия ни прави благодѣяние, милостиня и че ний, които си простираме рѫката за тая милостиня, не можемъ да искаме по-вече отъ колкото ни се дава; но всичкитѣ други гласове като сѫ противо моя, то моитѣ думи не се приематъ освѣнъ съ омраза. Недоволнитѣ и сърдититѣ момчета, споредъ Д. Янчева, сѫ се готвяли да ме биѭтъ при първий случай, когато наченѫ да ги съвѣтвамъ на миръ и покорность. Ще видимъ.

Иуний, 1865. г.

Както и да е, азъ прекарахъ четирегодишний курсъ на академията и вече заминавамъ за България. Какво съмъ се въсползувалъ отъ тоя курсъ, азъ самъ не знаѭ. Богословскитѣ и философскитѣ предмѣти сѫ сега толкова чужди за мене, колкото и по-преди. Всичко, що носѭ съ себе си, като наученъ капиталъ, то сѫ малкитѣ онѣзи знания, които съмъ могълъ да добиѭ извънъ академията. По неискание ли, или по неспособность и неподготвяние азъ нищо не изнасямъ изъ академията по научна часть. Уроцитѣ на учителитѣ азъ съмъ слушалъ редовно, но слушалъ съмъ ги не за да ги усвоѭ, а за да ги примѣрѭ съ оная практическа полза, която тий бихѫ могли да принесѫтъ на обществото. Освободенъ отъ обязаноститѣ на екзаменитѣ, азъ не усѣщахъ нужда да заучвамъ тѣзи уроци поне за испитанията. Азъ слушахъ, за да отричамъ слушаното и да го оставѭ още тамъ, въ оградата на академията, като нѣщо непотрѣбно за свѣта, като нѣщо годно за поддържание на духовнитѣ учреждения и съсловия, но не толкози пригодно за общественнитѣ отношения на хората и за избавлението на притѣсненитѣ. Моята прозаическа натура, подпомогнѫта отъ господствующитѣ тогава мнѣния, намираше академическото учение безцѣлно, особенно за България, която имаше нужда не отъ пресиване, а отъ пробуждание къмъ жива и практическа дѣятелность. Живота, праздний и лѣнивий животъ и съвременната безполезность на по-голѣмата часть отъ висшето духовенство въ Руссия, още по-вече ми говорѣше въ ущърбъ на подобно образование, на което всичката заслуга е да дава възможность за изричание отъ време на време на една краснорѣчива проповѣдь, съвършенно несъгласна съ вѫтрѣшнитѣ правила на проповѣдника. — Така гледахъ азъ тогава на академического учение. Послѣ живота и нуждитѣ ме научихѫ да съглеждамъ и въ това учение голѣма полезность, но това бѣше вече късно. Изгубеното и пропустеното време не можаше вече да се повърне. Нуждитѣ отъ работници по черковния въпросъ и отъ способни черковноучители ясно ми показатъ сега, че у насъ подобни хора не бихѫ били съвсѣмъ безполезни, но моето приготвяние вече е свършено и не може да бѫде друго, освѣнъ това което биде. Веднъжъ утвърденъ въ мисъльта, че между времето и академическото учение има противорѣчие, азъ си останѫхъ на това убѣждение до края на курса и не поискахъ да го измѣнявамъ за себе си. Едничкото нѣщо, което направихъ въ това отношение, бѣ да гледамъ снисходително на другитѣ, които се посвящавахѫ на това учение и на съотвѣтствующата дѣятелность, и да считамъ тѣхната миссия въ България не само значително полезна, но и необходима при настоящето положение. При политическото състояние на наший народъ днесь никое друго съсловие, освѣнъ духовнитѣ и тѣхнитѣ въспитанници, не може да дѣйствува въ България тъй беспрепятственно и тъй успѣшно. Като е тъй, академическото учение тука не би било ни безполезно, ни ненужно, и който го е усвоилъ и го употрѣбява правилно, той не може да не бѫде за днешното време полезенъ. Такъвъ человѣкъ заслужва и уважение и поддържка. На таквизи хора азъ не ще бѫдѫ никога противникъ и слѣпъ хулитель.

По причина на моя първоначаленъ възгледъ на академическото учение и на цѣлото устройство на порядъка въ това заведение, между мене и академическато правление презъ тая пролѣтъ произлѣзе доста смѣшна история, за произвождането на която азъ сега се каѭ. Прието е въ академията, та почти и въ всичкитѣ русски граждански и духовни учебни заведения, щото ученицитѣ не само да се исповѣдватъ и причастяватъ презъ великитѣ пости, но и да представляватъ на своето началство свидѣтелство, че сѫ извършили това задлъжение въ еди-коя черква, при еди-кой священникъ. Това предписание се испълнява обикновенно презъ първата недѣля на поста, за което отъ ученицитѣ тогава се иска не работа, а посѣщение на църквата и молитва. Презъ тая година азъ не испълнихъ тоя обрядъ не по друго, а само по това, че той се изисква наложително и чрезъ това се обраща на една гола и проста форма. На втората недѣля на поста отъ мене поискахѫ свидѣтелство за причащение и на отговора ми, че нѣмамъ таквози, поискахѫ ми се писменни разяснения, защо нѣмамъ. Азъ отговорихъ, че причащението е дѣло на съвѣстьта и че когато съвѣстьта намира, че человѣкъ не е приготвенъ на тоя священъ актъ, по-добрѣ е да се не пристѫпва къмъ таинството. По таквози неприготвяние не съмъ се причастилъ и азъ, но че поста още не се е изминѫлъ и азъ може би ще се причастѭ, щомъ се усѣтѭ въ съвѣстьта си приготвенъ. Оставихѫме, но щомъ се минѫ Великдень, свидѣтелството изново ми се поиска. Азъ непредставихъ таквози, защото не намѣрихъ за нужно да се причащавамъ не по вѫтрѣшна, своя нужда, а по порѫчка и наложение отвънъ. Работата пакъ отиде до писменни разяснения и до рѣшението на правлението да се исключѫ изъ академията немедленно. Рѣшението се поднесе на архиерейско утвърдение, но архиерея, по-вече свѣдущъ въ въсточнитѣ християни, отхвърли това рѣшение на академията и обяви на правлението, че русскитѣ форми не сѫ за въсточнитѣ християни и че на востокъ хората по нѣкога се причащаватъ въ годината 4 пѫти, а по нѣкога на 4 год. веднъжь и че това не имъ бърка да бѫдѫтъ по нѣкоги доста добри христиани.

Съ мене тръгнѫхѫ изъ Киевъ и свършившитѣ университетский курсъ Д. Ямболовъ и А. Бѣляевъ. Въ разговоритѣ си за бѫдѫщата наша дѣятелность, която при онѣзи обстоятелства не може да бѫде друга освѣнъ учителска, Ямболовъ се придържаше о умѣренни и скромни намѣрения, но Бѣляевъ хвърчеше на високо и съ самоувѣрение казваше, че само двѣ мѣста ще го удовлетворѭтъ — мѣстата на главенъ учитель въ Пловдивъ или мѣстото на такъвъ учитель въ Търново, и че той нѣма да служи за по-малко отъ 18 хил. гроша въ годината. Опитахъ се да му представѭ мѫчноиспълнимостьта на тия планове, особенно за първий пѫтъ, но той не искаше да слуша никакви резони. Той се държеше о своитѣ мечти и не искаше да слуша за дѣйствителностьта. По умъ този момъкъ като не е твърдѣ силенъ, по образование като не е твърдѣ дѫлбокъ, по нравъ като е капризенъ, той непремѣнно ще загине безполезно за отечеството и за есбе си, когато почене да се удря едно по друго о разнитѣ и многочисленнитѣ разочарования предъ горчивата дѣйствителность. Дано Богъ го запази отъ тая лоша сѣтнина

Като въспитанникъ на Болградското училище, Ямболовъ отиваше за Болградъ и малко мислѣше за бѫдѫщето си положение. Той знаеше, че нуждитѣ на Болградската гимназия и неговата лична дѣятелность и полезность сами ще му опредѣлѭтъ положението, и не говорѣше освѣнъ за работа.

Колкото за мене, азъ не смѣяхъ да формулирамъ никакво желание. Предъ видъ на нищожната си опитность и на твърдѣ ограничения си наученъ капиталъ, азъ едвамъ си позволявахъ да мислѭ, че ще намѣрѭ работа въ нѣкое училище.— Въ таквизи разговори и въ таквизи ожидания ний прекарахме пѫтя отъ Киевъ до Одесса. До България остава малко. Скоро ще имаме случай да видимъ тѣзи ожидания лице съ лице предъ дѣйствителностьта. Едно нѣщо, едно чувство преобладава обаче и у тримата ни: това чувство е наивната вѣра, че е доста да кажемъ нѣщо, за да бѫде то прието и испълнено отъ онѣзи, между които ний ще работимъ.

Септемврий, 1865 г.

Въ Турция азъ минѫхъ на 2-й юлий и до 6-й Августъ престояхъ въ Тулча. Тамъ се забавихъ, защото ми се искаше да останѫ тамъ за учитель и защото бѣхъ впадналъ въ сѫщото умопомрачение, въ което бѣхъ впаднѫлъ въ Одесса преди да заминѫ за Киевъ . . . .

. . . .

. . . . : . . . . . . , . . .

Иулий, 1866. г.

Учебната година истече и испитанията се свършихѫ. Моитѣ испитания не бѣх твърдѣ блѣскави. Ученицитѣ не отговаряхѫ съ оная свобода, която нашитѣ граждани изискватъ. Правилно гледано, испитанията не можахѫ да се нарекѫтъ неудовлетворителни, но въ очитѣ на мнозина тѣ се показахѫ таквизи. Причината на това бѣ отсѫтствието на особенна подготовка на ученицитѣ за испитанията. Азъ искахъ да покажѫ ученицитѣ таквизи, каквито сѫ си били презъ цѣла година и както сѫ се учили. Тѣ отговаряхѫ по всичката съвкупность на уроцитѣ по единъ учебенъ предмѣтъ и, разбира се, отговоритѣ имъ не можахѫ да бѫдѫтъ ни гладки, ни бързи. За да бѫдѫтъ гладки, трѣбваше да бѫдѫтъ приготвени по билета или въ единъ по-прибранъ обемъ. Таквозъ испитание не се хареса на мнозина, които чакахѫ отговори като *Отченашъ* и азъ мислѣхъ, че ще бѫдѫ принуденъ да напустѭ Шуменъ, толкова по-вече, че чехитѣ*) вече бѣхѫ влезли въ училището и имаше излишъкъ отъ учители. Но не тъй помислихѫ самитѣ граждани, особенно еснафитѣ. Въ негодуванието си противъ двамата чехи за тѣхното не толкози трезво поведение, гражданитѣ не рачихѫ да чуѭтъ за моето отдалечение и азъ пакъ останѫхъ въ Шумень, ако и да не ми се искаше да продължавамъ тамъ учителството си. Чорбаджиитѣ продължаватъ войната си противъ мене и противъ българскитѣ ми другари. Единъ отъ тѣхъ, най-злия и зѫбестия, Димчо Чорбаджи, си позволява да ни нарича и вагабонти. Въ едно нарочито събрание азъ предложихъ на тоя еничеринъ да си повтори думитѣ, но той се отказа съ надмѣнность, като искаше да ме плаши съ влиянието си при турцитѣ; но когата азъ му обявихъ, че ще го биѭ срѣдь улицата и че неговото влияние предъ турцитѣ не ще ме въспрѣ да му докажѫ отечеството, происхожнанието и занятието си; когато той видѣ, че азъ не съмъ човѣкъ да се шегувамъ, той умѣкнѫ по-вече отъ восъкъ и съ кротки увѣрения почнѫ да доказва, че той, който много добрѣ познава цѣлий ми родъ, не може да каже за мене думата вагабонтинъ и не ѭ е казвалъ. По неволя азъ трѣбваше да приемѫ това признание на страшний чорбаджия и да го оставѭ на мира. Привождамъ тука тоя епизодъ за доказвание, какви сѫ били едно време чорбаджиитѣ и до колко тѣхний урсузлукъ е могълъ да устоява предъ по-силна воля.

Между учителитѣ имаше и единъ мѫсѫрский турчинъ. Той преподаваше турский езикъ. Предъ дебелета простотия на турцитѣ тоя учитель, на име Мехмедъ Ефенди, се срамуваше да се нарече турчинъ, но се даваше за арапинъ. Той осѫждаше невѣжеството на турцитѣ по-вече отъ насъ; той ни разсказваше разговоритѣ, забавленията и живота на пашитѣ и беюветѣ и гръмогласно заключаваше, че отъ тѣзи хора нищо добро не може да се чака, че турцитѣ сѫ изгубенъ народъ, че той самъ не може да ги търпи и не може да живѣе съ тѣхъ. За жена си и сина си, произведения на шуменский тюрклюкъ, той се отчайваше дѫлбъко и казваше, че сѫ турци и не имъ иде отрѫцѣ нищо. Мѣхмедъ Ефенди се имаше за образованъ человѣкъ и на българитѣ не се отричаше да дава името *билядеръ, кардашъмъ*. Е, добрѣ, и този турчинъ, който прекара въ българското училище десятина години, и той заедно съ много други, които занимавахѫ военни и други служби въ Шумень и които бѣхѫ ученици на парижкото турско училище, много добрѣ доказва че турчинъ и образование, турчинъ и равенство между хората сѫ нѣща несъвмѣстни не съединими, несродни. Тѣхното голѣмо учение не достигаше до тамъ, щото да приемѫтъ че земята е валчеста и че хората могѫтъ да бѫдѫтъ равни. Въ мирнитѣ и мухабетчийскитѣ разговори, въ разговоритѣ за показъ и парадъ тий приематъ и едното и другото, но на самѣ тий се смѣѭтъ на глобуса, а въ гнѣва си изведнъжъ изваждатъ на мегдань думата гяуръ и ти

---

*) До колкото помнимъ, тия двама чехи учители се зовѣхѫ Махъ и Жебничка; тѣ бѣхѫ докарани въ гр. Шуменъ по-порѫката на г. И. Х. Симеоновъ.
Заб. Редакцията.

казватъ, че не можешь да говоришь като тѣхъ и колкото тѣхъ. Такива сѫ образованитѣ турци, които днесь водѭтъ работитѣ на държавата и на турский народъ. При тѣхъ безискуственнитѣ стари турци сѫ много по-добри. Тѣзи послѣднитѣ сѫ груби, но откровенни и ти знаешь съ кого имашь работа. Новитѣ, образованнитѣ сѫ лукави, лъжци, присторни, лицемѣрни, и никога не стоѭтъ на думата си. Тѣ лъжѫтъ въ всичко и за всичко и като загубили понятието и за Бога, обърнѫли сѫ се на черни диаволи. За тѣхъ нѣма нищо свято, нищо почтенно. Едничкото имъ попечение е собственното имъ положение. За да спазѭтъ това положение, тий ставатъ и прогрессисти, и ретогради, и фанатици, и родолюбци и вѣротърпимци. Тий лъжѫтъ и въ симпатиитѣ и антипатиитѣ си и сѫ готови да предадѫтъ днесь на джелатинна оногови, когото вчера сѫ увѣрявали въ приятелството си. Тий сѫ подли до дѫлбочината на душата си и на тия подлости като искатъ да основаватъ своята публична дѣятелность, бързо водѭтъ Турция къмъ съвършенно испадване. За наблюдателний българинъ туй падание не може да бѫде далеко; то хлопа на вратата на Турция и скоро ще се появи. То ще дойде, но какво ще донесе за насъ българитѣ? Да ли не ще ни зарови подъ своитѣ развалини заедно съ Турция, за да произрастѫтъ отъ наший прахъ нови държави и нови плѣмена? Като съглежда человѣкъ общинскитѣ наши разстройства и малката подготовка на наший народъ да си води самъ и по надлеженъ начинъ общинскитѣ и училищнитѣ работи, на които е пъленъ господарь; като вижда, колко сѫ рѣдки между насъ способнитѣ дѣятели, той человѣкъ по неволя се позамисля за голѣмитѣ сѣтнини отъ случайното падание на Турция. Времето лети бърже и ний трѣбва силно да помислимъ за нашето развитие и за приготвянието ни за самостоятелна роля. Въ нашитѣ интереси е да се позабави разрушението на Турция. Колкото по-късно се постави въпроса на мендеря, толкози по-хубаво за насъ, защото толкова по-добрѣ ще бѫдемъ приготвени и толкози по-силно ще можемъ да покажемъ и поддържимъ правата, които можемъ да имаме върху остаткитѣ отъ Турцитѣ.

Септемврий, 1866 г.

По глупость или по самолюбие азъ не преставамъ да пълнѫ стълповетѣ на „Турция“ съ статии отъ всѣкакво съдържание. Отъ една година и по-вече азъ едва ли съмъ пропустилъ една недѣля да не напишѫ за тоя вѣстникъ нѣщичко съ единственната цѣль да говорѭ и да се чуѭ. Моитѣ мнѣния за преподаванието на Законъ Божий въ нашитѣ училища и за безцѣлностьта на това преподавение въ днешний му видъ ми навлече горчиви укори и нападения отъ страна на Г. Бурмова. Той ме осѫди въ безбожество и безнравственность. Азъ

му отговорихъ съ други докачения и на това се запрѣхме. Не тъй се свърши обаче препирнята ни съ Д. П. Войникова по поводъ на театралнитѣ представления въ нашитѣ училища и отъ нашитѣ ученици. Като забѣлѣзвахъ на практика, какъвъ вѣтъръ вземахѫ ученицитѣ и младежитѣ подиръ всѣко театрално представление; като гледахъ, че вѫтрѣшната, поучителната страна на комедиитѣ и на другитѣ пиеси оставаше чужда за младитѣ души и до чувствата на младежитѣ дохождаше само забавителната частъ на представлението, която въ младитѣ души възбуждаше само едно желание, желанието да прекарва по-много часове въ подобни забавления; като гледахъ че това внася въ младото, учащето се поколѣние една извѣстна лекомисленость, една извѣстна несериозность и че забавата се взема за сериозна дѣятелностъ; като съгледвахъ, че на подобни забави се дава по-голѣма важность отъ колкото на сериознитѣ занятия и че за салтаната се забравятъ сѫщественитѣ нужди на живота и полезнитѣ занятия, азъ силно възстанѫхъ противъ театрата у насъ въобще и особенно противъ представленията въ училищата и отъ ученици. Азъ съглеждахъ въ тѣзи представления единъ видъ развратъ за младитѣ и неопитнитѣ души и настоявахъ да не се дава на тѣхъ внимание отъ сега, но да се гледа на по-сѫщественитѣ занятия на уроцитѣ. Азъ прибавяхъ, че намъ сѫ нужни за сега цървули и че само за тѣхното добивание трѣбва да мислимъ; за гайда ще имаме време да мислимъ по-сетнѣ. Догдѣто народа ни не само въ селата, но и въ градищата живѣе Богъ знае какъ и прекарва по многото дни на годината съ чесънъ, лукъ и пиперъ, сир. въ полугладъ, да се вдаваме въ устройство на театрални представления чрезъ синоветѣ на тоя сѫщий народъ е и несвоевременно и неполезно. Тѣзи мои мнѣния, може би и криви, но искренни, извикахѫ строга присѫда и на нищо неосновани укори най-напредь отъ страна на дѣда Р. Блъскова изъ Болградъ, а по-сетнѣ и отъ страна на Войникова изъ Браила, макаръ моитѣ статии и да се не обращахѫ николко къмъ тѣзи лица. Тѣзи хора се явихѫ като защитници на театралнитѣ училищни представления и си позволявахѫ не да доказватъ ползата на защищаванитѣ отъ тѣхъ представления а да псуватъ. Тѣхнитѣ псувни сѫ до толкози безобразни, щото самъ Г. Бурмовъ, върлъ тогава противникъ на мене, се отказа да обнародва нѣкои тѣхни статии въ вѣстника си. Слаби прочее въ печата тий поченѫхѫ да ми пишѫтъ лично и да ме заплашватъ съ бой и убийство, ако не замълчѫ. Дѣдо Блъсковъ явно ми казваше въ писмата си, че Дѣдо Воиниковъ не обичалъ да си играе и че лесно можалъ да ме погуби, ако азъ продължавамъ да пишѫ въ таквози направление.—Забѣлѣжвамъ тоя фактъ, като симптомъ на епохата.

Априлий. 1867 г

Отъ една страна притѣсненията на турцитѣ, които притѣснения ставатъ по-чувствителни за българитѣ съ распространението на образованието и съ размножението на интелигенцията, за която при днешний режимъ нѣма поприще за дѣятелность и за поминъкъ; отъ друга страна общитѣ утвърждения, че на Турция днитѣ сѫ прочетени, че тя е въ Европа една аномалия, която не може дълго да трае, — всичко това изедно кара нашитѣ младежи не само да бълнуватъ за нѣкакво си освобождение, но и да пошавватъ въ тази смисъль. Въ Влашко се образуватъ съ тая цѣль коммитети, печататъ се вѣстници, проповѣдва се въстание, обнародватъ се всѣкакви прокламации, программи, възвания и др., пращатъ се апостоли и възбудители по България, събиратъ се чети и пр. и пр. Това движение достига и до Шумень. И тука дохождатъ бунтовническитѣ книжа, но тъй като тий първий пѫть ми бѣхѫ адресирани чрезъ човѣкъ, отъ когото имахъ причина да се боѭ, азъ се отказахъ не само да ги съобщавамъ нѣкому, но и да ги приемамъ. Впрочемъ това азъ правѣхъ не отъ страхъ и не за собственна безопастность: който знае моитѣ отношения къмъ турцитѣ въобще, той лесно ще разбере че не съмъ слушалъ страха; азъ го правѣхъ по убѣждение, че часа още не е ударилъ за подобно движение у насъ. Противъ мисъльта, че трѣбва да се подготвя у насъ въстание, азъ не съмъ. Таквази мисъль азъ не могѫ да допустѭ, защото тогава излазя, че ний трѣбва да търпимъ всичкитѣ турски неправди, да се отречемъ отъ човѣческо сѫществувание и да се обърнемъ на безчувственни животни. Азъ съмъ самъ срѣщу несвоевременностьта на движението и срѣщу нѣкой отъ средствата му. Единъ новъ случай, една нова срѣща още по-вече ме укрѣпява въ тая мисъль. Преди нѣколко дни изъ Тулча бѣше дошелъ Х. Дрѣновский. Той бѣше отъ възбудителитѣ. Нии се разговаряхме съ него на дълго и на широко. Той казваше, че трѣбва немедленно да се повдигнемъ и да се освободимъ, и моитѣ въпроси, какви сѫ даннитѣ, върху които можемъ да зидимъ какви годѣ надѣжди за успѣхъ, го учудвахѫ дѫлбоко. Той гледаше на работата тъй легко, щото въпроситѣ и съмнѣнията му се виждахѫ неумѣстни при простото увѣрение, че ужъ имало до 15000 хѫшове въ Влашко и че Руссия обѣщала пушки и 40000 души солдати въ помощь. Предь туй негово увѣрение възраженията му се виждахѫ смѣшни и невъзможни. Че пушкитѣ още не сѫ дадени, че 15000 хѫшове сѫ още на книга, че Руссия не може да прати войска на помощь безъ обявление на война и войната едва ли ще обяви презъ тѣзи години и при сегашното настроение на Европа, че не е доста да се обяви въстание и да дойдѫтъ хора отвънъ, иначе туй движение трѣбва да се поддържи и подкрѣпи и отъ вѫтрѣ, отъ народа, че народа още не е дошълъ до подобно съзнание и че по тая причина движението ще посрѣщне важно съпротивление между самитѣ българи, че отъ несвоевременнитѣ движения не само полза не ще излѣзе, но и самото дѣло на освобождението ще се компрометира — за това моя приятель и не щеше да знае. Като въсторженъ школникъ той вѣрваше въ силата на своитѣ слова и дѣла, и мислѣше, че е доста да се каже и почне, за да стане желанното дѣло. На неговитѣ увѣщания и предложения азъ отговорихъ отрицателно и му казахъ, че не удобрявамъ тая поспѣшность, че тя осѫжда дѣлото на освобождението на несполучни опити и на закъснявания. Азъ настоявахъ предь него, да говори гдѣто трѣбва, че за сега движението трѣбва да се ограничи въ думи, въ изобличения турскитѣ неправди, въ заканвание отдалечь, но на открито въстание да не се дохожда, защото не само народа не е приготвенъ за подобно нѣщо, но и мисъльта още не е распространена гдѣто трѣбва и колкото трѣбва. Революционний печатъ за граница като изобразява отъ една страна звѣрствата на турцитѣ а отъ друга страна добринитѣ на свободата и на самостоятелний животъ, и вѫтрѣшната мирна пропаганда, пропагандата на учителитѣ и развититѣ хора като разбужда съзнанието на населението; лошото положение на нашитѣ съотечественници като почене да се съзнава отъ всѣкиго и на външнитѣ заканвания като се притури мирний, но всеобщий и грозний ропотъ на цѣлъ българский народъ, въ който пѫть бѣхѫ тръгнѫли вече мѣстнитѣ вѣстници, дѣлото на освобождението ще добие не само по-вѣрни и по-сигурни шансове, но и добитото при таквизи условия ще бѫде отъ всички насъ по-добрѣ оцѣнено и по-добрѣ запазвано. При днешното състояние на духоветѣ въ България движението не само не може да бѫде общо, но нѣма нито най-малкитѣ шансове за успѣхъ. То би могло да има какъвъ годѣ успѣхъ само съ чужда помощь, но това едва ли може да се желае отъ добритѣ българи. Дарованата свобода не само не се цѣни, както трѣбва, но самий актъ на даруване влече подирѣ си задлъжения, които не всѣкога биватъ по силитѣ и интереситѣ на освободенитѣ. Но и вънъ отъ това азъ не виждамъ, какво употрѣбление можемъ да направимъ днесь отъ една дарована свобода. Поведението ни въ нашитѣ дребни общински работи много ясно показва на що сме способни. У насъ ний нѣмаме добрѣ приготвени хора, а и отвънъ не можемъ да ги чакаме. Ний нѣмаме хора и у другитѣ държави, нѣмаме таквизи, които съ многогодишнитѣ си служби сѫ се опекли въ дѣлата на управлението, въ дѣлата на порядъка и на дисциплината. Ний сме още башибозуци и отъ държавата, ако ни се дарува таквази, не ще направимъ, освѣнъ разглобено и безсилно тѣло, безполезно за самитѣ насъ и твърдѣ угодно на нашитѣ душмани.

Държавата ни ще бѫде образъ въ по-голѣмъ и въ по-безобразенъ размѣръ на нашето общинско устройство Не е ли по-добрѣ да се почака, че да се приготвимъ за по-хубаво бѫдѫще?. . .

Нашитѣ млади не щѫтъ обаче да разберѫтъ, че освобождението на единъ народъ не може да стане противъ полята на този народъ и че наший народъ не е противенъ до тамъ, щото да направи отъ сега нѣщо за своето собственно освобождението. Нашитѣ млади не щѫтъ да разбирѫтъ, че преди да се пристѫпи къмь дѣйствията за освобождение, трѣбватъ голѣми и многогодишни приготовителни работи, потрѣбно е да се разбуди по-напредь съзнанието поне у болшинството на народа, потрѣбно е да се расклати днешната робска апатия на българската масса и да се извика на мѣсто неѭ не само по-голѣмо съчувствие към по-добъръ животъ, но и по-вече дѣятелно участие въ стремленията къмъ този животъ. Нѣкои отъ нашитѣ млади искатъ да произведѫтъ непремѣнно бунтъ въ нашето отечество безъ да мислѭтъ твърдѣ много за сѣтнинитѣ отъ подобно движение. Тий искатъ да си отварятъ работа и да направятъ да се говори за тѣхъ, но забравятъ главното, забравятъ, че всѣко дѣйствувание иска сгодна и приготвена почва. Каква е почвата на нашитѣ днешни бунтовници? Народа, массата, работливий и сносливий народъ спи; той още не се е издигнѫлъ въ чувствата си и мислитѣ си до тамъ, щото да пожертвува поне една часть отъ апатичното си спокойствие за свободата. Съчувствие на движението исказватъ само нѣкои младежи по градоветѣ, елементъ твърдѣ неблагонадѣженъ не само по малочисленностьта си, но и по своята мѣгкошавостъ и непривичность на турдъ и лишения. Якитѣ и сносливитѣ съсловия, еснафитѣ, земледѣлитѣ и скотовъдцитѣ сѫ чужди за работата. За да се пргиотвятъ, нужно е време, нужна е дѣятелностъ отъ другъ характеръ.Съ насъ, нѣколко учители и ученици, съ нѣколко млади търговчета, които при първата нужда за пожъртвувание всички ще заплатѫтъ, съ насъ не става работа. Свободата се иска не за насъ: ний сме и тъй свободни, защото сме или въ Влашко или въ градоветѣ и твърдѣ рѣдки соприкосновения имаме съ турцитѣ. По правда ако говоримъ, азъ съмъ по-вече свободенъ днесь отъ натиска на турското правителство и на полицията му, отъ колкото е свободенъ единъ гражданинъ въ Руссия. Свободата е нужна за народа, за массата, която ежечасно се съприкасава съ турското звѣрство и страда отъ него, страда тежко и люто, а туй ни казва че народа трѣба да бѫде съ насъ, че безъ него свободата му не се достига и че за да ги имаме съ насъ, длъжни сме да го приготвиме. Какво сме направили въ това отношение до сега? Не ще бѫдемъ излъгани, ако кажемъ, че ний не сме направили въ това отношение нито толкози, щото нѣколко стотини бунтовници да намѣрѭтъ помежду той народъ,

ако не поддържка и защита, поне нужната прехрана. Появившитѣ се въстанници ще бѫдѫтъ за сега въ очитѣ на массата разбойнически шайки и ще могѫтъ да се държѫтъ по горитѣ и балканитѣ само по разбойнически начинъ, т. е. принудително добивание нужното за живѣяние. Такъвъ бунтъ ли е нуженъ за България? Освѣнъ гдѣто не ще сполучи таквози движение, има да докара и това, че ще обезкуражи българитѣ въобще и ще докара забавение на друго по-сериозно опитванис. Намъ сѫ нужни не частни бунтове и опитвания на стотина—двѣстѣ ревностни и възторжени млади, а всеобща революция, революция въ горитѣ, въ градищата, въ селата, на всѣкѫдѣ. За да можемъ да надвиемѣ на многочисленитѣ турци, ний трѣбва да дѣйствуваме вездѣ и всички, и да дѣйствуваме при благоприятни условия, тогава когато Турция се намира въ затруднения и не може да обърне всичкитѣ си сили срѣщу насъ. Инакъ ний не ще направимъ, освѣнъ да погубимъ множество хора безъ всѣкаква полза за дѣлото и съ явни вредове за него. Опасения отъ несполуката на едно скорошно възстание воинственний момъкъ не поиска да слуша. Неговитѣ свѣдения за България бѣхѫ съвършенно противоположни на моитѣ и той си останѫ на мнѣнието, че е време да се почнѫтъ дѣйствията. Той малко бѣше се търкалъ изъ България и вѣрваше въ говоритѣ на младитѣ, съ които се виждаше по градоветѣ. Впрочемъ той не отричаше, че сами ний не ще направимъ нищо. Тои мислѣше да подкачимъ и да поддържимъ движението само презъ нѣколко време, догдѣто го наеме и довърши Руссия. Като русский офицеринъ, той знаяше настроението на русското воинство и на руский народъ и николко не се съмнѣваше въ неизбѣжностьта на една русско-турска война. На тая война която Руссия тръсѣше за да развали Парижский Трактакъ, се осланяхѫ най-голѣмитѣ надѣжди на И. Попова; въ неѭ той намираше послѣднето и най-силното доказателство за нуждата да се почене движението. На моитѣ забѣлѣжки, че въпроса за нашето освобождение не се рѣшава напълно съ една подобна война и че туй освобождение ще дойде само слѣдъ нашитѣ всеобщи усилия и слѣдъ надлѣжното приготвяние за него, Поповъ не даваше никакво внимание Азъ му пожелахъ добри успѣхи и ний се раздѣлихме по най-приятелский начинъ.—Дано Господь да имъ помага въ предприятията и да не ги подвъргне на тежки разочарования!

Тъй като въ Шумень младежитѣ тогава водѣхѫ по-вечето лекомисленъ (гуляйски) животъ и не обращахѫ внимание на по-сериозни въпроси, азъ не смѣяхъ да довѣрѭ тия тайни за приготовленията никому. Шумень презъ тая година останѫ миренъ и никакъвъ знакъ на движение не се подаде. Да видимъ какъ ще постѫпѭтъ подирь 3—4 години младитѣ, които сега се вдигатъ.

Туй спокойствие на Шумень спечели, както се каза, на тукашнии каймакамъ голѣмо *аферимъ* отъ Митхадъ паша. А за да не се расклати това спокойствие и за напредь, пашата испрати въ Шуменъ цѣли таифи арфянки, съ увѣрение, че всѣко младо ще се впусти подирь момичета и ще забрави и отечество, и народни цѣли. Ний ще видимъ какви ще бѫдѫтъ сѣтнинитѣ отъ пашовскитѣ грижи за нашето добро.

Октомврий, 1867 г.

Много като се говорѣше за намѣрението на Мидхадъ-паша да подчини българскитѣ училища въ Дун. вилаетъ подъ надзора на турската администрация и тия слухове като ми се видѣхѫ твърдѣ застрашителни за нашитѣ училища, азъ помолихъ училищното настоятелство, да ме отпустне въ началото на тоя мѣсецъ за нѣколко дни въ Русчукъ. Менѣ се щѣше да се увѣрѭ отъ близу въ истинностьта на слуховетѣ и да чуѭ нѣщо по-положително за плановетѣ на Митхадъ-паша относително училищата. Главния съвѣтъ за вилаета бѣше свиканъ за 2 октомврий и плановетѣ на пашата въ този съвѣтъ щѣхѫ да получѫтъ сила на законъ.—На другия день слѣдъ пристиганието си въ Русчукъ азъ отидохъ въ печатницата на вилаета да чуѭ отъ устата на Ст. Попова и И. Чорапчиева, има ли нѣщо истинско въ слуховетѣ и до кѫдѣ се простиратъ плановетѣ на пашата. Тѣзи господа ме увѣрихѫ, че работата е натъкмена и че Митхадъ-паша сериозно мисли да подчини българскитѣ училища подъ контрола на турската администрация, като учреди въ вилаета едно тѣло отъ инспектори, които ще се назначаватъ отъ правителството и ще зависѭтъ отъ вилаетското управление. За сега отъ българитѣ сѫ приготвени само двама подобни инспектори и тий сѫ, Н. Михаиловский и Т. Шишковъ. Тѣзи инспектори сѫ вече въ Руссе и не чакатъ, освѣнъ официялното си назначение. Въ това сѫщото време влѣзе въ печатницата и Н. Михаиловский, който не само подтвърди думитѣ на горнитѣ двѣ лица, но ми обяви по най-категорический начинъ, че отъ тукъ на тъй никой не ще има право да печата учебници безъ удобрѣнието на инспекторитѣ.

Тѣзи и таквизи намѣрения на Митхадъ-паша много ме подплашихѫ. Азъ се убояхъ за сѣтнинитѣ на нашитѣ училища, и за малкий, но бистрий и несъмнѣнний онзи прогрессъ, който тий внасяхѫ въ нашето отечество. Азъ помислихъ, че всичко туй се желае и приготвя не за друго, а за въспиране на нашето развитие и за изравнение на българскитѣ училища съ турскитѣ. Азъ виждахъ, че бистрия вървежъ на нашитѣ училища напредь възбужда завистьта на турскитѣ патриоти; че турскитѣ училища оставатъ твърдѣ много назадь и че чрезъ това просвѣщението по-вече съгрѣва българитѣ, нежели турцитѣ. При тоя вървежъ на развитието у двата народа не можаше да подлѣжи на съмнѣние, че слѣдъ едно-двѣ поколѣния българитѣ ще придобиѭтъ даже безъ стечението на други благоприятни условия таквизи провъсходства надъ турцитѣ, щото истинскитѣ господари на мѣстото щѣхѫ да бѫдѫтъ сами българитѣ. При независимото положение на нашитѣ училища, ний не ще престанемъ да въвеждаме въ тѣхъ всѣкакви улучшения и да ги правимъ отъ година на година по-силни лостове къмъ напредвание, къмъ самосъзнание, къмъ обединение. Училищата щѣхѫ да ни дадѫтъ не само умственно и материално-икономическо превъсходство надъ турцитѣ, но и като число ще ни направѭтъ много по-горни отъ тѣхъ въ предѣлитѣ на цѣла България, защото за всѣкий българинъ щѣше да стане несъмнѣнно, какво е неговото происхождение и къмъ какво трѣбва да тежнѣй. Въ своята хитрина Митхадъ-паша искаше подъ благовиденъ предлогъ да подкоси тоя напредъкъ въ самитѣ му корени. Като съединява въ една инспекция българскитѣ и турскитѣ училища, той искаше да снове и еднитѣ и другитѣ въ сѫщитѣ форми и да даде на турскитѣ единъ новъ макаръ и насилственъ потикъ, а на българскитѣ да подложи една тежка кучка (тормазъ) за медленно движение напредь. Веднъжъ приета и въведена, инспекцията ще се видоизмѣнява въ безконечность и твърдѣ лесно може да се обърне въ цѣла система на нови притѣснения за насъ българитѣ. За инспектори не ще се забавѭтъ да се назначѫтъ турски ефендета и всичко да тръгне а-ла-турка.

Но не бѣ само това плашило, което ме стрѣскаше. Азъ се бояхъ и отъ нравственна точка на зрѣнието. Кой може да осигори, че подиръ двѣ—три години турската инспекция не ще ни позволи да имаме само начални училища и че не ще ни принуждава да си пращаме дѣцата въ предполагаемитѣ турски срѣдни учебни заведения, наречени *руждиета*. Тогава какво ще бѫде въспитанието на нашия младежь? Не видѣхъ ли азъ въспитанието на турскитѣ ефендета презъ времето, когато преди два-три мѣсеца се готвяхме да посрѣщаме султана на връщанието му изъ Парижъ и когато по наляганието на нашитѣ аази въ мезлишитѣ изведохме момчетата въ конака и предь сарая да покажемъ, какъ ще стоимъ предь Н. В.? Не видѣхъ ли тѣзи ефендета и чиновницитѣ да щипѭтъ момчетата и да ги биѭтъ? Никога, никога азъ не ще се съгласѭ да се предаде учението и въспитанието на нашитѣ дѣца въ рѫцѣтѣ на тѣзи мръсници! Срамъ и позоръ да бѫде за насъ таквози съгласие; безчестие и развратъ ще поженемъ ний отъ подобни удобрѣния. Плана на Митхадъ-паша трѣбва да падне, трѣбва да се развали; но какъ? Кому да говоришь, кой ще те послуша? Ще се обърнѫ къмъ народа. У него здравото, простото разсѫждение още не е помрачено. Той ще може да съгледа и разбере опаснопститѣ отъ пашовото доброжелателство и да искаже волята си противъ това, не искано отъ насъ доброжелателство. По-скоро единъ силенъ членъ въ вѣстницитѣ. Злото е толкова очевидно, щото всѣкий ще може да го види и да поиска да се запази отъ него. Моя членъ по тоя въпросъ въ „Македония“, заявленията на множество българи отъ Цариградъ и другадѣ противъ предполагаемото подчинение на нашитѣ училища, измѣнението на работитѣ въ Русчукъ и послѣдовавшата невъзможность за Митхадъ-паша да тури рѫка на училищата, укоритѣ, които се изсипахѫ по побуждение на Митхадъ-паша отъ „Курие д’Орианъ“ противъ мене, като противъ русский въспитанникъ и хинаетинъ на Турция и, благородната защита въ тая полза отъ нѣкои цариградски българи пакъ презъ „Курие д’Орианъ“—сѫ нѣща познати на мнозина българи и нѣма нужда да ги припомнямъ. Края на турскопашовскитѣ замисли бѣ пълна несполука и една силна, но потаена злоба противъ мене. Азъ не се съмнѣвахъ, че ще ми сторѭтъ зло...

Юний, 1868.

Завчера каймакамина ме увѣдоми по таенъ начинъ, че Митхадъ паша се още гнѣви, че ще търси причина да ме погуби и че пашата се готви да ми претърси кѫщата подиръ нѣколко дни и да дири у мене запретени книжа. Митхадъ паша заминѫлъ за Османъ-Пазаръ и казалъ, че на вращание ще испълни намѣрението си спрѣмо мене. Каймакамина ме съвѣтваше чрезъ Анастасъ чорбаджи да се приготвѭ за случката не изъ доброжелателство къмъ мене, а изъ желание да се не намѣри нѣщо бунтовническо въ Шумень.

Тъй предизвѣстенъ, азъ изгорихъ и унищожихъ всичко, що можеше да ме компрометира колко-гдѣ и заедно съ другото унищожихъ и единъ сѫндѫкъ *крестови календари,* които току що бѣхъ получилъ изъ русското консулато въ Руссе за раздавание по селата. Тия календари за 1868 год. бѣхѫ пълни съ укори къмъ Турция. — Азъ чакахъ страшната минута съ спокойствие, когато по тайно порѫчвание на каймакамина менѣ ми се съобщи, че Митхадъ паша се отказалъ отъ претърсванието слѣдъ едно сериозно испитвание на моето поведение въ мисъль на бунтувание. За това избавление отъ обиска азъ имахъ да благодарѭ не само на каймакамина, който го правѣше изъ самолюбие да не се каже, че въ Шумень е имало немирници, но и на наший другарь по звание, на турский учитель, който бѣше далъ успокоителни свѣдения за мене и за моитѣ намѣрения.

Богоявление, 1869. год.

Тая година училищно-черковното настоятелство се състои отъ хора, които сѫ не само невѣжественни, но и крайно груби. Съ тѣхъ учителитѣ сѫ имали голѣми главоболия презъ цѣлата година. Съ тѣхъ споразумѣнието като е трудно, азъ днесь бѣхъ принуденъ да се скарамъ и да имъ обявѭ, че вече не могѫ да имъ учителствувамъ. Ближний поводъ за тая свада, която ме принуждава да напустѭ Шумень, е слѣдующата маловажна случка. Заедно съ учителството азъ испълнявахъ и длъжностьта на пѣвецъ въ горнята черкова. Като такъвъ азъ бѣхъ длъженъ да се намирамъ въ черквата преди всички не само презъ днитѣ на праздницитѣ, но и на вечернитѣ срѣщу праздницитѣ. Зараньта азъ бѣхъ на мѣстото си преди нужното време. Но уморенъ днесь на обѣдъ като имахъ и гости и трапезата ми като се продължи, азъ отидохъ 20 минути по-късно, т. е. тогава, когато вече бѣхѫ запѣли *Господи, воззвахъ.* На влазяние въ черкова единъ отъ настоятелитѣ се обръща къмъ мене и, безъ да обръща внимание на присѫтствието на множество хора, захваща да ми говори съ думи, които човѣкъ на слугата си не може да си позволи да каже. Предь тая постѫпка на грубния настоятель принуденъ бѣхъ да му кажѫ, че не съмъ обязанъ да му слушамъ глупоститѣ, и си излѣзохъ изъ черкова. Азъ вече не стѫпихъ въ училището и почнѫхъ да си търсѭ мѣсто за учитель другадѣ.

Съ моето учителство въ Шумень азъ не съмъ могълъ да бѫдѫ до толкози полезенъ, колкото би могло да се чака при други условия и отъ человѣкъ съ другъ характеръ. Отъ една страна постояннитѣ измѣнения на училищната программа и на распредѣлението на уроцитѣ, отъ друга страна на моето желание да се не смѣсямъ въ дѣлата на гражданитѣ и да стоѭ на страна въ тѣхнитѣ борби и крамоли за училищата, всичко това много препятствуваше на установението на една равна и въ сѫщото направление дѣятелность. Въ продължение на двѣ и половина години чехскитѣ учители ту влазяхѫ въ училището като преподаватели, ту излазяхѫ. Тѣхното положение не се опредѣляше по обмисленна необходимость, а по надмощията на тия или ония отъ противнитѣ страни и по случайнитѣ настроения на тогова и оногова. Ако на чорбаджийската партия се паднѣше надмощието, тя тутакси въдворяваше чехитѣ; при най-малкото неудоволствие на еснафитѣ, тѣзи послѣднитѣ се събирахѫ въ голѣми масси и настоявахѫ да се извадѭтъ чехитѣ. При спокойно и съвѣстно разглеждание на работитѣ не можаше да се не види, че отъ чехитѣ можеше да има голѣма полза за училището, защото бѣхѫ хора отъ политехниката, бѣхѫ образовани не като насъ Българскитѣ учители, какъ дошло и какъ могло. Тѣ познавахѫ математическитѣ и естественнитѣ науки доста добрѣ за нашето училище и можахѫ слѣдъ едно-двѣ годишно упражнение въ българский езикъ да бѫдѫтъ твърдѣ добри учители за училището въ Шумень. Отъ начало азъ расправихъ това на еснафитѣ и съвѣтвахъ да се приематъ чехитѣ въ училището, но на пролѣтьта каприциитѣ взѣхѫ върхъ и тия учители пакъ се извадихѫ. Съперничествата и взаимнитѣ оскърбления бѣхѫ тъй силни, тъй остри, щото никакъвъ другъ резонъ не се вземаше въ внимание, освѣнъ резонитѣ, които се виждахѫ най-сгодни за взаимно противодѣйствие. Всички говорѣхѫ за обща полза, но тая обща полза като се подчиняваше на партизанскитѣ стремления, общата полза и увѣренията за неѭ се обращахѫ на горчива ирония.

Туй състояние на обществото ме караше да заключавамъ и да вѣрвамъ дѫлбоко, че време за пълно освобождение още не е дошло и че, безъ да вѣрвамъ въ възможностьта на подобно нѣщо съ средства само на България и че, ако паче чаяние подобно освобождение дойде отвънъ, то ще бѫде непризнато, не оцѣнено, осквернено съ най-нечисти отъ наша страна злоупотрѣбления и посѣгнувания. Освобождението ще се разбира както общата полза и ще даде новъ потикъ на раздоритѣ, ганенията и противодѣйствията.

Да говоришь неутрално, никой не те слуша. Да вземешь страната на нѣкоя отъ голѣмитѣ партия, то е да придадешь на нейнитѣ стремления преобладающе значение и нова сила, безъ да можешь да имъ отнемешь или намалишь оная ограничителна исключителность, която присѫтствува въ всѣко партизанско стремление. За най-добро азъ намѣрихъ да си стоѭ на страна, да си не отказвамъ съвѣтнитѣ, когато ми ги искатъ, но да се не смѣсямъ по никакъвъ начинъ въ борбитѣ и да имъ придавамъ по-голѣма острота. Примѣра на моя предшетсвенникъ г. Войникова ми показваше, че таквози вмѣшателство е твърдѣ опасно за нашитѣ недозрѣли общини и че подпомогнѫти отъ учителитѣ взаимнитѣ омрази може да идѫтъ до тамъ, щото да исключѫтъ всѣко понятие за взаимность между членоветѣ на сѫщото общество. Споредъ мене таквази роля не бѣше достойна за учителитѣ, защото не само увеличаваше взаимнитѣ ненависти въ общинитѣ чрезъ авторитетното слово на учителитѣ, но и защото отвареше широко поле за интриги и злосторства не само на злонамѣренитѣ учители, но и на добритѣ, но не далновиднитѣ. Учителя е апостолъ на мира и на съгласието. Неговата сила състои въ съединението на общитѣ сили и средства къмъ общитѣ плодотворни цѣли. Даже тамъ, гдѣто той тръси да дѣйствува противъ явни заблуждения, и тамъ неговитѣ средства трѣбва да бѫдѫтъ съвѣтъ и увѣщания, а не партизански ругателства или насилия. Съвѣта и увѣщанията иматъ това добро, че не сърдѭтъ оногози, къмъ когото се обращатъ и не развалятъ толкози душитѣ. Съ сърдението си ний караме противницитѣ си отъ българитѣ не да си помислѭтъ върху това, за което имъ говоримъ, а върху средствата да си отмъстѭтъ и да ни укривѭтъ по-много. А пъкъ при таквизи условия учителя не може да бѫде освѣнъ вреденъ. При една разумна неутралность той може да бѫде само безполезенъ за самото общество, ако

то не иска да зачита съвѣтитѣ и беспристрастното му слово, но не ще бѫде и вреденъ. Безъ да се отрича поне най-малко отъ убѣжденията си, той ще изсказва тѣзи убѣждения въ видъ на мнѣние и съвѣтъ, ще ги повтаря всѣкога, когато се представи случай, но по-нататъкъ той едва ли трѣбва да ходи, като учитель. Да съставя кружоци за прекарвание на тѣзи убѣждения въ обществото насилствено, наложително, това е да въорѫжава гражданитѣ едни противъ други, това е да се сѣе раздѣлението, което ни самъ онъ, ни много други ще могѫтъ отпослѣ да искоренѭтъ. Учителя е да учи и, ако възрастнитѣ не го слушатъ, училищното преподавание му обеспечава широко поле за наставления въ доброто и полезното. Това му е доста.

Такова е било правилото, по което съмъ се водилъ въ Шумень. Безъ да съмъ прилѣпвалъ къмъ нѣкоя партия, азъ съмъ си гледалъ работата и не съмъ искалъ да се мѣсѭ въ нищо друго. Общитѣ нрави като ми се представлявахѫ доста распуснѫти, азъ поддържахъ въ училището една излишна строгость. Ученицитѣ се наказвахѫ често съ бой и това ме правѣше малко любимъ и предь тѣхъ. Това азъ виждахъ, но не можахъ да го избѣгнѫ. Тѣлеснитѣ наказания азъ бѣхъ допустилъ като временна мѣрка, доклѣ се посмѣгчѫтъ нравитѣ на ученицитѣ.

Така моето учителствование въ Шумень не е могло да принесе голѣма полза на обществото, но не е принесло и вреда. Нито гражданитѣ, нито ученицитѣ получихѫ нѣкога отъ мене съвѣтъ за взаимна ненависть, за гонение и разваляние на онова, що е заслужвало какво-годѣ уважение. Предь съвѣстьта си азъ съмъ спокоенъ въ това отношение. Какво казватъ шумненци, азъ не знаѭ, защото и преди и сега не съмъ се грижилъ за тѣхнитѣ отзиви и благоволения.

Тулча, Юний 1869 год.

Горчива е участьта на учителитѣ въ България. Тя е несносна за нѣкои характери. Отъ бѣдния учитель не само искатъ всичко, възможно и не възможно, но съ него се обхождатъ не по-добрѣ отъ колкото съ единъ слуга, съ единъ говедаринъ. Простия работникъ има по-добро положение отъ учителя, защото има опредѣлена работа и вънъ отъ неѭ нищо не ще да знае, никой нѣма право да му заповѣда, нищо не може да му се иска. Учителя днесъ не е тъй. Отъ учителя всѣкий иска каквото му скимне безъ да си дава трудъ да помисли, възможно ли е това, що се иска, и трѣбва ли да се иска отъ учителя. Единъ иска да бѫдешь титоринъ на дѣцата му и да ги нагледвашь що правѭтъ и вънъ отъ училището. Другъ иска развратенитѣ отъ бащини и майчини примѣри дѣца да исправяшь тутакси и да ги представишь като ангели чисти. Третий иска да му водишь дѣтето постоянно въ черкова и да отговаряшь за всѣко негово недохождание на богослужението. Едни искатъ строгость въ обхождането съ уценицитѣ, други дохождатъ да се каратъ, защо сѫ се наказали тѣхнитѣ немирни дѣца. Еднитѣ се сърдѭтъ защо стоишь неутраленъ, други те обсипватъ съ хули, защо си се изразилъ за еди кое нѣщо еди какъ и защо се смѣсяшь въ работитѣ на общината. Съ една дума всѣкий се счита въ право да ти каже, каквото ще, да те оскърби, колкото може по-вече, и да убие въ тебе всѣка охота за работа, всѣко задоволение отъ дѣятелностьта. Всѣкой иска и всѣкой те сѫди, безъ да има кой да ти съчувствува и да ти помага. Нравственната поддържка, толкова нуждна за трудоветѣ на учителствуванието, не е позната у насъ въобще, но въ Тулча още по-вече. Тука жителитѣ сѫ пришелци изъ разни мѣста на България. Отъ тѣхъ всѣкий си има своитѣ обичаи, своитѣ особенности, нищо не ги свързва въ едно цѣло, нищо не ги съединява върху едни общи и еднакви цѣли. Разноститѣ на происхождението и сѫществующитѣ между нашитѣ градища съперничества правѭтъ отъ тулчанскитѣ българи не цѣлокупно общество, а групи съ различни стремления, които по-вечето пѫти се обращатъ на таквизи дѫлбоки омрази и гонения, щото надминуватъ и омразитѣ на дивацитѣ. При моето пристигание въ Тулча да учителствувамъ разединението бѣше таквози голѣмо, омразитѣ бѣхѫ така распалени, щото всичкитѣ усилия на двѣтѣ голѣми партии бѣхѫ устремени само къмъ това, какъ да се нахулѭтъ по-тежко, какъ да се съборѭтъ една друга, коя да държи и води работитѣ на обществото по угодата си. Да се учителствува мирно и да се дѣйствува безпристрастно при таквази распаленость на страститѣ, когато учителя дърпахѫ отъ вси страни и всички се мѫчахѫ да го иматъ съ себе си, бѣше за всѣкиго трудно. За мене то бѣше тежко, несносно. Въ едната отъ партиитѣ, наречената чорбаджийска, стояхѫ собственнитѣ ми чичовци, отъ сношенията съ които азъ не можахъ да се откажѫ по никой начинъ. Родството и приятелството не се промѣняватъ по угодата на тогози и оногози. Тѣ сѫ свързки, надъ които партизанството не може да си простира разрушителната рѫка. Тѣзи сношения, отъ чисто сродственно естество се гледахѫ криво отъ еснафската партия, къмъ която по-вече симпатизирахъ, и ми се вмѣнявахѫ въ грѣхъ отъ по-вече распаленитѣ водачи. Това още по-вече затрудняваше положението ми и правѣше задачата ми тягостна. Безъ да издирватъ по-много и да испитватъ, какви ми сѫ чувствата, какво ми е поведението въ сношенията ми съ двѣтѣ страни, и двѣтѣ партии си позволявахѫ да се произнасятъ несправедливо противъ мене и да ме иматъ за свой противникъ само за това, че азъ не влазямъ съ тѣхъ въ партизански интимности и не си посвящавамъ силитѣ на една отъ тѣзи партии. Нѣкои лица отъ еснафската партия и именно Т. В. и К. Дж. ме псувахѫ заочно на пропала въ еснафското кафене и ме ругаяхѫ по най-несправедливъ начинъ. Тѣзи псувни, размѣсени съ безобразни клевѣти, дохаждахѫ до мене и ми причинявахѫ тежки болки, дѫлбоко отчаяние; но на моята часть като бѣше се паднѫло търпѣнието, азъ търпѣхъ, търпѣхъ въ надѣжда, че буйноститѣ ще минѫтъ и на всѣкиго дѣлата ще се покажѫтъ. Да повдигамъ въпроси за подобни нѣща и да търсѭ външно удовлетворение, азъ не можахъ и да си помислѭ, защото знаяхъ, че отъ това страститѣ и омразитѣ ще получѫтъ по-голѣмо распалвание. Външно удовлетворение можахъ да получѫ и самъ; но тогава гдѣ остава моята примирителна миссия. Можахъ да го получѫ и чрезъ едно събрание отъ гражданитѣ, но тогава трѣбваше да се допуснѫтъ нови раздѣления, нови омрази между самитѣ граждани. Азъ се отрекохъ и отъ двата способа и предпочетохъ да търпѭ и да болѣѭ вѫтрѣшно, догдѣто намѣрѭ възможность да напуснѫ учителството, отъ което се иска толкози много и за което се прави тъй малко отъ страна нашитѣ граждани. Азъ не си позволихъ ни да се оплачѫ нѣкому, защото не искахъ да профанирамъ своята дѫлбока скръбь и да ѭ излагамъ на показъ. Азъ видѣхъ, че у насъ още не е настанѫло времето за равна, тиха и не едностранна дѣятелность: че публична дѣятелность и взаимни гонения у насъ сѫ още синоними, и намислихъ да напустѫ по-скоро учителството. Моето търпѣние слабѣе и може да не удържи до край; азъ могѫ да се видѭ единъ день или съвсѣмъ отчаянъ и безпомощенъ, или принуденъ да се облягамъ на партиитѣ и да се поведѫ не по указанията на дълга си, а и по правилата и желанията на партиитѣ: по-добрѣ е прочее, хиляди пѫти по-добрѣ е да се оттеглѭ отъ учителството. Моя независимъ до дивота характеръ не ми позволява да нагласявамъ дѣлата и словата си съ щѣнието на когото и да е; азъ се силѭ да се водѭ по правилата на дълга си, а не по угодата на хората. Намѣсто борба партизанска, азъ ще поддържамъ борба съ лошитѣ расположения на моитѣ граждани и безъ страеть и задобрѣния ще продължавамъ да си вървѭ въ пѫтя, който считамъ за по-добъръ. На взаимнитѣ гонения привърженникъ нѣма да станѫ, защото не могѫ да съгледамъ по-голѣма справедливость у еднитѣ, отъ колкото у другитѣ.

Иануарий 1870 г.

Съ усърдното съдѣйствие и съ щедрата помощь на младежитѣ тулчанското читалище се възобнови. Неговий уставъ се преработи и неговото назначение се разшири. То става не само сборно мѣсто за членоветѣ и салонъ за чечение, но и центръ за водение на разни народни работи. То ще има при другитѣ си длъжности и тия: да подпомага на литературни трудове, като ги печати и распространява, да работи за напредъка на училището въ санджака и да ги надзирава; да посрѣдствува за добивание на добри учители; да държи сношения съ другитѣ читалища и да се съвѣщава съ тѣхъ по нѣкои общи вьпроси; да служи за мѣсто на съвѣщания за всѣко народно дѣло; да внася съгласие между гражданитѣ, за което се и назва „Съгласие.“ Отъ досегашний ходъ на туй учреждение се почерпватъ добри надѣжди за бѫдѫщето. Членоветѣ му сѫ ревностни и за сега иматъ добро съгласие. Помощитѣ се внасятъ редовно и дѣлата се водѭтъ доста добрѣ. За него вече почва да се говори навънъ и азъ не се съмнѣвамъ, че то ще се похвали още по-много, ако се одържи на тая висота и не допусти въ отрадата си онѣзи раздори и глупави съперничества, които кѫсатъ обществото ни. Това читалище въ сегашното си състояние съставлява и моето утѣшение, и моята гордость. Въ сегашния си видъ то е мое творение и се движи по моето побутвание. За да не се хвърга въ очитѣ на завистницитѣ това мое участие и да не се повреди общото дѣло отъ вземанието рѣшения по разни въпроси подъ мое рѫководство, азъ съмъ се рѣшилъ да дѣйствувамъ отъ далеко и непрямо. Д-ръ Минчевичъ, Л. Лозаровъ, А. Сивковъ и други нѣкои приятели стоѭтъ начело и съ мое знание и помощь водѭтъ работитѣ.

Съ писма отъ Цариградъ отъ страна на Чомакова и Славейкова нашата община съ увѣдомява, че дѣлата въ привременний Съвѣтъ по Българскитѣ черковни дѣла не отивали добрѣ, че имало хора, които ги водѣли къмъ пропасть и че не било злѣ да се проводѭтъ представители изъ епархиитѣ да провѣрѭтъ туй положение на работитѣ и спомагнѫтъ за исправлението. Безъ да губѭтъ време тулчанци ме натоварихѫ съ тая миссия и побързахѫ да ме проводѭтъ въ Цариградъ да видѭ отъ близу що става и що се тъкми и какво трѣбва да се направи за устранение на злото, ако има таквози.

(Слѣдното писмо минѫлата година (1869 биде испроводено отъ тулчанската община пакъ по поводъ тия недоразумѣния:)

Честни старци и достопочтенни представители!

Като забѣлѣжваме отъ вѣстницитѣ и отъ нѣкои работи, че Вий, дѣйцитѣ по черковния въпросъ, сте се уклонили отъ пѫтя на народнитѣ желания и народнитѣ интереси, колкото до черковния въпросъ; нашата Община бърза да обяви предъ Вашето достоуважаемо Събрание, че тя никога не ще склони да удобри и приеме спогождения, които неудовлетворяватъ народнитѣ желания и които съдържатъ какви годѣ ограничения за нашата черковна самостоятелность.

Желанието на нашата община, както и на цѣлъ Българский народъ е — всецѣлото и пълно отдѣление на Българската църква отъ гръцката за всичкитѣ българи по държавата.

Каквото ний припознаваме правдинитѣ на всѣкий гръкъ гдѣто и да е да припознава своята църква и да служи Богу на своя езикъ; така сѫщо искаме да имаме и ний иститѣ правдини въ всичкитѣ мѣста на държавата.

Таквизи сѫ нашитѣ желания и нашитѣ искания. Ний ги повтаряме още веднъжъ, за да ги знае всѣкий и никой да се не блазни, че кога да е ще се оставимъ отъ тѣхъ и ще приемемъ полуотстѫпки и полумѣрки.

Ний считаме своитѣ искания до толкози законни, искарваме ги отъ таквизи основания, щото всѣко уклонение отъ тѣхъ е голѣмъ грѣхъ за насъ.

Самото правителство побърза да припознае законностьта на тѣзи искания, като издаде проектитѣ си за рѣшението на въпроса и като обяви, чрезъ мютесарифи, че рѣшението му ще стане на скоро по единъ отъ тѣзи проекти.

Всички българи приехѫ проектитѣ съ радость и благодарение и почетохѫ въпроса за свършено дѣло, което и изсказахѫ съ благодарителнитѣ си писма къмъ портата.

Но догдѣто чакахме обявление за нареждането на црърквата, която ни припозна правосѫдното правителство—вѣстницитѣ донасятъ, че дѣйцитѣ ни оставили пѫтѫ на проектитѣ и влѣзли въ нови спогождения съ патрика, безъ да попитатъ за това народа.

Защото таквози уклонение отъ проектитѣ е споредъ насъ произволъ, нашата община протестува срѣщу него предъ цѣлия съборъ и обявява, че никога не ще припознае извършеното по черковний въпросъ извънъ проектитѣ.

Общината ни изсказва неудоводствието си и срѣщу онова незачитание, което показва събора къмъ народа, като крие отъ него ходътъ на въпроса и чрезъ това го докарва до различни заплитания.

Като сме въ надежда, че събора и представителитѣ ще приематъ нашитѣ бѣлѣжки съ добро стрдце и като единъ знакъ на нашата искреность къмъ тѣхъ, имаме честь да бѫдемъ

28 Юний 1869 г. Ваши чеда „братия во Христѣ“
(слѣдватъ подписитѣ).

На отивание къмъ Цариградъ азъ преминѫхъ презъ Русчукъ, за да видѭ тамъ какво се мисли и говори и не можемъ ли да дѣйствуваме, при случай, съвмѣстно. Руссенци се събирахѫ, размишлявахѫ и най-послѣ рѣшихѫ, че нужда нѣма да провождатъ отъ сега человѣкъ, но че по-сетнѣ ще проводѭтъ ако потрѣбва. Азъ разбрахъ, че тука писмата и свѣдѣнията за положението на черковнитѣ ни дѣла въ Цариградъ идѣхѫ отъ двѣ страни и произождахѫ уравновѣсвание въ духоветѣ. Писмата на Чомакова се четѣхѫ съ любопитство, но и писмата на дѣда Илариона не произвеждахѫ по-слабо впечатление, ако и да бѣхѫ по съдържанието си пряма противоположность съ писмата на Чомакова. Въ много случаи бѣлото за едногото бѣше черно за другигото. Дѣлата се представлявахѫ не толкози въ добъръ и правиленъ видъ, дѣйствията на едни и други въ привременний съвѣтъ се представлявахѫ въ не толкози желателенъ изгледъ, но тъй като и двѣтѣ страни казвахѫ, че всѣка отъ тѣхъ не ще допусти противната страна да си изиграе ролята, руссенци намирахѫ едно успокоение въ самото това положение на работитѣ.

Въ Цариградъ азъ намѣрихъ, че партията на Кръстевича и на дѣда Илариона дѣйствува съ по-малко шумъ, но стои на по-вече черковна почва и се ползува съ съвѣтитѣ и довѣрието на русското посолство. Партията на Чомакова, напротивъ, повдига голѣма гюрюлтия и като предоставя широко поле на исканията на времето и на историята, бърза съ окончанието на въпроса за устрояванието на екзархата ако ще би и съ жъртвата на черковното единение съ патриаршията, па даже и съ другитѣ православни църкви. За еднитѣ всичкия въпросъ бѣше въ устроението на народната черкова; за другитѣ спазванието не само на православието, но и на сношенията съ православнитѣ черкови. Отъ това еднитѣ дѣйствувахѫ бърже и рѣшително, другитѣ осторожно, медленно и нерѣшително. Тѣзи послѣднитѣ искахѫ да постѫпватъ споредъ пословицата: и хората сити, и питата цѣла. Тий не искахѫ да разберѫтъ, че упорството на патриаршията не проистича отъ съблюдението на нѣкои черковни или вѣроисповѣдни правила, а отъ прости филетически съображения и че предъ таквизи съображения трѣбва да престанѫтъ всѣкакви недоумѣния и нерѣшителности. Ако екзархата до Балкана не е противенъ на черковнитѣ правила и патриаршията признава това, той не може да бѫде противенъ и въ по-голѣмъ обемъ, въ обема, който обгрѫща всичкитѣ българи, и ний напраздно губимъ време въ търсянието на други способи за рѣшение. Възможното рѣшение е прогласяванието и устрояванието на екзархата въ съгласие съ фермана, па било що било. Патриаршията ще се посърди, посърди и ще се отсърди. Това е всѣкога тъй бивало, ще бѫде и сега. Доброволнитѣ отричания отъ придобито и дълго употрѣбявание права, колкото несправедливи и да бѫдѫтъ тѣзи права, не се срѣщатъ въ днешното време и не дохаждатъ по само себе си. Тий се добиватъ съ усилия и упорство, съ упорити домогвания. — Настроенъ още отъ напредъ, че безъ голѣма свада и даже безъ проклѣтия ний никога не ще свършимъ въпроса съ патриаршията по единъ изгоденъ за българский народъ начинъ, азъ не се колебахъ да се произнесѫ по-вече въ полза на дѣйствието, нежели въ полза на чаканието и губянието въ безполезни преговори време. Азъ не можахъ да не направѭ това предпочтение и по това още, че дѣдо Иларионъ предъ мене се изрази въ кѫщата на дѣда Ловчанский, че ако не го слушатъ, ще опропасти въпроса и ще осуети всичкитѣ надѣжди на България за своя особенна черкова. Заканванията на дѣда Илариона ми се видѣхѫ много самолюбиви и азъ не можихъ да се избавѭ отъ впечатлението, че тѣзи хора нѣматъ предъ очи само общий интересъ. Но отъ друга страна като съгледахъ, че г. Чомаковъ не по-малко иска да диктува на привр. съвѣтъ и съ своята навязчивость и докачливъ тонъ прави невъзможно всѣко спокойно разгледвание на въпроситѣ и всѣко съглашение между членоветѣ, азъ извадихъ, че представители се свикватъ въ Цариградъ не да съдѣйствуватъ за освѣтление на работитѣ, а за усилвание на партията за дѣйствие. По тая причина, ако и привърженникъ на партията за дѣйствие, азъ съвѣтвахъ тулчанци да не правѭтъ заявление въ полза на нѣкоя страна и да почакатъ до по-пълно и по-вече многостранно разяснение на работитѣ.

Забѣлѣжка отъ редакцията. При рѫкописитѣ намѣрихме приложени слѣднитѣ два документа, за които не се помѣнува нищо въ тѣхъ. Види се, тукъ има изгубени нѣколко листа, понеже покойния нищо не говори за вращанието си отъ Цариградъ нито за резултатитѣ отъ своята миссия и направо минува въ 1871 год. Тия документи носѭтъ дата отъ 1870 г. и сѫ написами отъ покойния; тѣ сѫ копия отъ испроводенитѣ писмо до старцитѣ и членоветѣ на привременната комисия въ Цариградъ и окрѫжно до общинитѣ въ Тулчанския санджакъ.

Ний ги помѣстяме тукъ, защото ги намираме за доста важни документи отъ нашата борба за черковна независимость.

Достапочтенни членове на общината

въ . . . .

Въпроса се вече свърши. Съ рѣшението му за насъ настава новъ животъ. Нашитѣ интереси, като на отдѣлна народность въ държавата, се обединяватъ и получаватъ възможность за едно законно изражение.

Важни сѫ послѣдствията отъ рѣшението на вѣпроса въ духовно отношение: ний придобиваме онова голѣмо добро, къмъ което се стремѭтъ всички народи — да бѫде съвѣстьта ни свободна и да не бѫдемъ принудини да се представяме предъ Бога съ посрѣдството на чужеродно духовенство. Но не сѫ по-маловажни и въ свѣтско отношение. Съ развързванието на въпроса намъ се представя възможность да работимъ по-нашироко за нашето бѫдѫще на земята, за нашето напредвание. Голѣмитѣ средства, които събираше чуждото духовенство отъ насъ и които отивахѫ на чужди за насъ, дори и вредни, работи, сега ще си уставатъ у насъ и ще дадѫтъ леснина да направимъ много добрини за народа си и за държавата, въ която живѣйме. Нашитѣ училища ще получѫтъ чрезъ тѣзи средства силенъ потикъ и голѣма поддържка: нашитѣ общини ще се устроѭтъ, ще се съединѭтъ чрезъ духовното управление и всички ще гонѭтъ доброто на народа и на държавата.

Но всичко това може да се испълни, ако би устройството на бѫдѫщата ни черкова да бѫде съгласно съ исканията на времето и на общитѣ интереси на отечеството. Само да имаме своя черкова — съ това не се извършва ни една отъ горнитѣ крачки. Много народи иматъ своя черкова, но тѣзи черкови сѫ много далечь отъ да помагатъ на народното напредвание. Напротивъ, тий работѭтъ за противното. Причината на това е кривото мнѣние за черквата.

Въ мрачнитѣ времена на невѣжеството се е распространило мнѣние, че черковата състои само отъ нейнитѣ служители и отъ тогава всичкитѣ черковни и вѣроисповѣдни дѣла на християнското общество влѣзли въ рѫцѣтѣ на поповетѣ и на калугеритѣ. Мирнитѣ християни не сѫ се зачитали за нищо и не можали да се смѣсятъ нито въ управленеито, нито въ учението на черковата. Отъ лъжливото основание излѣзли вредни послѣдствия. Духовенството, подъ името на черкова, забравило, че службата и властьта му е чисто духовна и не се простира по-надалечь отъ мирната проповѣдь, намѣсило се е въ всичкитѣ работи на обществото и станѫло господарь и на тѣлото и на душитѣ, вопрѣки евангелското учение: *власть ея нѣсть отъ міра сего,* и въпрѣки първоначалното управление на Христовото общество.

Като се е вкоренило кривото убѣждение въ ума на всичкитѣ духовни, лесно може да се случи и нашата черкова да тръгне по пѫтя на тѣзи предания и да стане не голѣмъ лостъ за народното напредвание, но непреоборима преграда. Тогава черковата не ще служи на народа и не ще бѫде народна, а ще служи на едно съсловие и ще бѫде на това съсловие. Тогава черковнитѣ средства ще ни докарватъ вреда, защото ще се употрѣбяватъ срѣщу насъ, както се употрѣбяватъ отъ всичкитѣ духовенства. Тогава *послѣдняя будутъ горша первыхъ.*

За да не ни сполетѭтъ тѣзи лошевини, длъжни сме да се погрижимъ за нарежданието на нашата черкова, длъжни сме да ѭ поставимъ на нови основи и да ѭ упѫтимъ къмъ нейното истинско назначение и къмъ ползата на цѣлий народъ. Нашитѣ общини и народа иматъ право да искатъ това и да го направѭтъ, защото и тий сѫ части на черковата, отъ тѣхъ е подигнѫтъ въпроса и за тѣхъ е рѣшенъ. Но за да може да

се достигне тая голѣма цѣль, нашитѣ общини трѣбва да дѣйствуватъ задружно и съгласно.

Отъ това излазя нужда да се съгласимъ поне върху главнитѣ точки, на които да се съзиди нашата черкова. Съ намѣрение да улеснимъ това съглашение, ний ви проваждаме настоящето и ви приканваме да си кажите мислитѣ върху тая работа, за да знайме какъ трѣвба да говоримъ, когато му дойде реда и мѣстото. Когато общинитѣ се съгласѭтъ върху главното и дадѫтъ еднакви наставления на представителитѣ си за удобрѣнието на устава и когато тѣзи представители си съединѭтъ гласа въ събора; тогава ще можемъ да чакаме полза отъ рѣшението на въпроса. Въ противенъ случай, сѣтнинитѣ не ще ни радватъ.

Ето мнѣнието на нашата община върху нѣкои точки за устройството на черквата:

1. Управлението да бѫде съборно;
2. При екзарха и при митрополититѣ да има по единъ съвѣтъ отъ нѣколко священници и миряни съ превишение на миренитѣ членове:
3. Всичкитѣ дѣла да се вършѫтъ по вишегласие. Митрополита да е простъ предсѣдатель на съвѣта.
4. Предь властьта митрополититѣ да бѫдѫтъ представители отъ името на съвѣта и за нищо да не се отнасятъ безъ знаянието на съвѣта;
5. Да се опредѣли еднообразенъ черковенъ данъкъ за всичкитѣ епархии;
6. Да се опредѣли каква часть отъ епархиалнитѣ данъци ще вселатъ владицитѣ.
7. Управлението на доходитѣ да зависи отъ съвѣта;
8. Да се опредѣли членоветѣ на съвѣта за колко време ще се избиратъ и какви трѣбва да бѫдѫтъ.
9. Да се нареди, щото избиранието на митрополититѣ и епископитѣ да става отъ епархиотитѣ.

Като си размислите върху предложението, съобщѣте ни тѣзи размишления въ време, за да се приготвимъ както трѣбва за събора въ Цариградъ. Ний предполагаме още, (ако сте съгласни да работимъ въ единъ духъ) да заржчаме на представителитѣ си да се съберѫтъ въ Цариградъ на нѣколко засѣдания и да си опредѣлѭтъ подробноститѣ на поведението и на предложенията си въ събора.

Съ истинско почитание къмъ Вашата Достопочтенна Община и къмъ Васъ, нейнитѣ векили, остава.

Тулчанската Община
и Тулчанското читалище.

Тулча,
30 Маи, 1870 г.

Честни старци и достоуважаеми членове на привременната комисия!

Свѣдѣнията, които ни донесе наший представитель г. Тодоръ Икономовъ за течението на черковнитѣ работи въ Цариградъ, напълнихѫ сърдцата ни съ голѣма радость. Ний съ голѣмо благодарение приехме извѣстията за старанията на комисията и за нейнитѣ расположения да приготви всичко споредъ желанията и общата полза на народа.

За припознаванието отъ комисията на началата за съборна черкова и за избирание на владицитѣ отъ епархиитѣ, както и за разискванията върху мѣняванието на екзарха, ний изразяваме нашата голѣма признателность къмъ всичкитѣ членове на комисията, като се обѣщаваме въ сѫщото време да помагаме за доброто въ общото дѣло съ всичкитѣ си сили.

Ний умоляваме достоуважаемата комисия да слѣдува по тоя сѫщий пѫть и въ всичкитѣ други глави на устава. Ний призоваваме особенното внимание на членоветѣ върху главата за избирание на екзарха. Нашето желание е, щото това избирание да става отъ всичкитѣ епархии, каквото да послужи за пробуждание на народа и за достигание на разумно упражнение въ неговитѣ общи работи.

За да може да бѫде нашата помощь по-дѣйствителна и по-пълна, ний умоляваме достоуважаемата комисия да се потруди да ни исходатайствува отъ портата една заповѣдь за назначението на икономътъ Енча Димитровъ *рухание векили* въ нашии санджакъ, както и за съдѣйствието на тукашнитѣ правителственни власти въ дѣлата ни на черковното ни нареждание.

Като повтаряме увѣренията въ голѣмото си почитание къмъ комисията, ний имаме честь да останемъ.

Ваши доброжелатели, членоветѣ
на Тулчанската Община.

Тулча,
14 Юлий 1870 г.

1871 год.

Боже мой, що сѫ за шпиони! Единъ заминава, другъ дохожда. Цѣлъ единъ мѣсецъ стои надъ глава ми единъ италиянецъ, който се казва членъ на Революционерний Италиянский комитетъ въ Цариградъ и който билъ натоваренъ съ миссията (тъй като българитѣ се подозрѣвали и мѫчно можали да испълнѭтъ подобна роля) да испита на всѣкѫдѣ по България, гдѣ какви сили има приготвени, съ какви срѣдства се располага и какви орѫжия сѫ потрѣбни за възстанието. Той носи съ себе си цѣлъ списъкъ имена на българи отъ всичкитѣ градища и казва, че тоя списъкъ му е даденъ отъ

П. Славейкова. Той увѣрява, че е проводенъ до мене найглавно и че ще чака моитѣ заповѣди, гдѣ и до кого да се обърне като замине отъ Тулча. И за да вдъхне по-вече довѣрие къмъ себе си, той не се обраща къмъ мене непосрѣдственно и не ми говори освѣнъ въ присѫтствието на другъ италиянецъ гражданинъ — доктора Морели, който не е отъ българскитѣ приятели. Още на първий разговоръ азъ му казахъ, че не съмъ отъ числото на въорѫженитѣ революционери и че никакви сношения нѣмамъ съ онѣзи, (ако има таквизи), които приготвюватъ бунтъ въ отечеството ни. Азъ не скрихъ, че това поведение държѫ не отъ страхъ предъ турцитѣ или отъ приятелство къмъ тѣхъ, но отъ убѣждение, че часътъ за подобно дѣйствие още не е дошълъ и че преди политическата революция трѣбва да стане у насъ умственна революция чрезъ училищата. На тая втората революция азъ като съмъ преданъ всецѣло и тя като нѣма нужда ни отъ пушки и сабли, ни отъ списъци на революционеритѣ, азъ не могѫ ни да разговарямъ съ него, ни да му давамъ каквито и да било свѣдения и наставления по работата, за която ме пита. Съ този отговоръ азъ мислѣхъ да скѫсамъ всѣко понататъшно свиждание съ тоя человѣкъ, но той не билъ отъ рода на тия, отъ които человѣкъ лесно се отървава. Той продължава да ме безпокои и да ме пита, гдѣ ще му заповѣдамъ да иде най-напредъ и съ кого да се види. Разбира се, че азъ всѣкога го пращамъ по врага и му казвамъ да престане вече да ме безпокои. — На неговото подпитване, дълго ли ще трае мирната и умственната революция, за която говорѭ, азъ му казахъ, че тя може да се продължи доста дълго.

Още тоя вагабонтинъ се расхожда изъ улицитѣ на Тулча, когато се появява другъ, който не иде вече отъ Цариградъ, а ужъ право отъ Руссия. Той носи съ себе си разни книжки, святички, кръстове и броеници и казва, че е тръгнѫлъ да се запознае съ българскитѣ дѣйци и да прегледа силитѣ на българскитѣ революционери. Той се казва македонецъ, но физиономията на езика му го показватъ много добрѣ, че е отъ племето на билеритѣ отъ Янинско. Този бѣше по-малко навязчивъ и азъ се избавихъ лесно отъ многократнитѣ му свиждания и събесѣдования.

Подиръ този послѣдния явихѫ се много други, но увѣдомени вѣроятно отъ първитѣ за полученитѣ резултати, тѣ се ограничавахѫ само съ прегледи и наблюдения. Така се избавихъ азъ отъ примкитѣ на услужливитѣ тѣзи хора и си запазихъ смѣлостьта, да пишѫ въ вѣстницитѣ за нѣкои турски злоупотрѣбления и насилия. Азъ знаяхъ навѣрно че опасностьта е много по-малка отъ увѣрението при турцитѣ, че не съмъ въорѫженъ съ пушка революционеръ.

Менѣ се чини, че тоя усиленъ шпионлукъ и надъ българитѣ въ Тулча е дѣла на мютесарифина Исмаилъ бея, бивший кятипинъ на Мидхадъ паша и редакторъ на „Дунавъ“; то е свързано съ мисъль за отмъщение по дѣлото на училищний въпросъ. Исмаилъ бей бѣше съвѣтникъ на Мидхадъ паша и горѣщъ привърженникъ на идеята за съединение на българскитѣ и турскитѣ училища подъ правителственний контроль. Той много добрѣ знаеше, отъ гдѣ произлѣзе причината за неуспѣха на тая идея и не е чудно, че силно е желаялъ да ме хване въ капана. Ще чакаме събитията, да ни разяснѭтъ тая загадка. До тогава внимание и предпазливость.

Моитѣ предопложения за източника на горнитѣ шпионлуци до нѣкѫдѣ получаватъ подтвърдение въ това, че Исмаилъ бей съ нова сила и съ нови хитрости се зилови да работи за осѫществението на своята завѣтна идея относително контроля на училищата. Подиръ увѣренията ми, че нашето най-силно и най-дѣйствително срѣдство за една успѣшна революция сѫ училищата и умственното развитие, той променява тактика и почева да дѣйствува иначе. До сега той се отнасеше къмъ българскитѣ училища съ най-презрително пренебрѣжение; той не искаше да знае сѫществуватъ ли таквизи и въ какво сѫ положение. Сега тои не престава да говори предъ българскитѣ първенци, че училищата съставляватъ неговата най-голѣма грижа, че той желае да направи за тѣхъ и за тѣхното добро поставяние всичко възможно. Сега той се явява грижливъ и за положението на учителитѣ и жалѣе твърдѣ много за несвоевременното и на сигурното плащание на учителитѣ и за проистекающитѣ отъ таквозъ плащание мѫчнотии за бѣднитѣ тружeници. Той се обѣщава да се заемне сериозно съ тоя въпросъ, но трѣбова му по-преди да посѣти училищата, да види отблизу тѣхното състояние и да поговори съ самитѣ учители. Въ единъ добъръ день азъ получихъ увѣдомление, че бей-ефенди ще посѣти градскитѣ бълг. училища, и около пладнѣ той наистина пристигнѫ въ мѫжкото училище съ една свита отъ ефендета, заптии и чорбаджии. Отъ състоянието на училището и отъ отговоритѣ на ученицитѣ той се показа доволенъ, а на мене забѣлѣжи, че не съмь му ходѣлъ и че желае да ме вижда честичко. Азъ му се обѣщахъ да го посѣтѭ на другий день, но когато доближихъ до вратата и чаушина ми обяви, че трѣбвало да почакамъ, защото вѫтрѣ имало двама консули, азъ си взѣхъ дърмитѣ и си отидохъ безъ да видѭ бея. Заедно съ мѫжкитѣ училища той посѣти и женскитѣ и на всѣкѫдѣ обѣща своето покровителство и своитѣ отечески грижи. Отъ какъвъ характеръ бѣхѫ тѣзи грижи и какъ разбираше турското ефенди покровителството надъ училищата, за това азъ ще разскажѫ накѫсо.

Своитѣ дѣйствия по училищата Исмаилъ бей почнѫ по начинъ доста хитъръ и подготвителенъ. Той не преставаше да говори предъ нашитѣ първенци за доброто на училищата, да се показва горѣщъ прогрессистъ и да изсказва съжаление за

неправилний ходъ на училищното дѣло по селата и по градоветѣ по причина на отсѫтствието на постоянни и опредѣлени училищни доходи и на нередовното плащание на учителитѣ. Той приканваше тѣзи първенци да помислѭтъ за отстранение на злото и тъй безкористенъ се явяваше въ тѣзи си разговори, щото не закѫснѣ да получи обѣщанието отъ първенцитѣ, че тѣ ще му помагатъ съ всичкитѣ си сили, ако той се залови за тая работа и поиска да ѝ придаде характеръ и авторитетъ на правителственно начинание. Хитрия арнаутинъ, фанатический мюслюманинъ и гръцкий въспитанникъ Исмаилъ бей, който бѣше казалъ въ едно събрание въ Русчукъ, че прадѣдитѣ на турцитѣ злѣ сторили, гдѣто сѫ оставили живъ и непотурченъ българинъ, тази десна рѫка на кръвопиеца Мидхадъ паша това само и чакаше. Насърдчень съ удобрѣнието на първенцитѣ и обсипванъ съ похвали за *отеческитѣ* си трижи по дѣлото на училищата, Исмаилъ бей се залови усърдно и дѣятелно за работата. Отъ страна той съчиняваше проекти за управлението, съдържанието и уреждането на училищата въ санджака, а отъ друга мѫчаше се да придобие нѣкои отъ учителитѣ, като имъ обѣщаваше инспекторски постове и голѣми заплати. Тъй като болшинството на населението и училищата въ санджака принадлежѫтъ на българския и влашкия елементи, той се обърнѫ къмъ мене и къмъ архимандрита на влашката черква въ Тулча и ни предложи да се присъединимъ къмъ него, да му помогнемъ да завърши благополучно почетото дѣло и да приемемъ инспекторската служба всѣкий надъ училищата отъ неговата народность. Влаха прие службата тутакси и слѣдъ едно двѣ свиждания съ Исмаилъ бея излѣзе по санджака да нарежда влашкитѣ училица. Азъ се отказахъ отъ службата и обявихъ, че по-напредь трѣбва да се видѭтъ и приематъ новитѣ школски наредби. Бея не останѫ доволенъ, но се сдържа и обяви, че слѣдъ 4 дни ще свика голѣмо събрание за разгледвание на новитѣ наредби. Въ опредѣлений день събрание наистинна се свика и бея побърза да развие своитѣ доброжелателни планове и да прочете своитѣ проекти. Тъй като гърцитѣ, които нѣмахѫ ни едно училище въ селата, и власитѣ бѣхѫ си дали вече удобрѣнието отпреди, събранието състоеше само отъ българи и турци. Отъ нашитѣ имаше по-вече отъ 25 души. Отъ тѣхъ мнозина удобрихѫ намѣренията на пашата всецѣло, други мълчахѫ и незнаяхѫ какво да кажѫтъ. Само четирма поговорихѫ и обявихѫ категорически, че проектитѣ на бея сѫ неудобни за българитѣ и че по тая причина тий не могѫтъ да се приематъ въ сегашний си видъ. Тѣзи четирмата бѣхѫ: Л. Лазаровъ Д-ръ Минчевичь, Икономъ Енчо и азъ. Ний заявихме, че проекта не може да се приеме безъ явно онеправдание на българский елементъ и че въ него трѣбва да се внесѫтъ важни и сѫщественни измѣнения. Послѣдвахѫ увѣщания отъ страна на нашитѣ първенци да приемемъ проекта, но ний си останѫхме непреклонни и добавихме, че ще съвѣтваме българското население да не приема таквази неправилна намѣся въ дѣлото на своитѣ училища. Досадата на бея бѣше голѣма, но като искаше да продължава за очи ролята на безкористенъ доброжелатель, той се въздържа отъ изявленията на неудоволствие и обяви, че той е готовъ да изслуша и проектъ, които ний бихме пожелали да представимъ. Тогава ний взехме на себе си да направимъ кантрапроектъ и да го представимъ подирь една недѣля въ едно по-малко събрание при управителя.

Главнитѣ точки на проекта на Али бея бѣхѫ слѣдующитѣ:

1. Учреждава се главенъ училищенъ съвѣтъ за цѣлий Тулч. санджакъ.

2. Предсѣдатель на тоя съвѣтъ ще бѫде тулчанский кадия, а членове: мюфтията, двама ефендета отъ конака и религиознитѣ началници на вѣрнисповѣднитѣ общини.

3. Върху тоя съвѣтъ се възлага не само надзора надъ училищата, но и грижитѣ за удобрѣнието и настаняванието на учителитѣ, за опредѣлението на тѣхнитѣ заплати, за установението, гдѣ какво училище е потрѣбно, и за удобрѣнието на программитѣ.

4. Тоя надзоръ съвѣта ще извършва чрезъ инспекторитѣ.

5. Инспекторитѣ се назначаватъ отъ съвѣта и се утвърдяватъ отъ управителя.

6. На селата се налага извѣстно даждие въ полза на училищата, събира съ въ пари или въ натура и се впася въ кассата на съвѣта, който плаща на учителитѣ.

Тъй като за напредъка на училищата отъ подобенъ съвѣтъ можаше твърдѣ малко да се чака, то въ наший проектъ ний оставихме тоя съвѣтъ както си е, но измѣнихме неговото назначение и му придадъхме само испълнителната власть. Опредѣлението программитѣ и разряда на училищата, удобрѣнието и назначението на учителитѣ и събиранието на училищното даждие ний предадъхме на особеннитѣ съвѣти за всѣка народность. Рѣшението на тѣзи съвѣти ставатъ съгласно съ приготвений за това общъ привилникъ и се привеждатъ въ испълнение отъ инспекторитѣ и отъ главний съвѣтъ. За да не отиватъ средствата на българитѣ за поддържание на учители въ турскитѣ села, гдѣто за ходжа се е плащало до сега триста гроша въ годината, когато въ българскитѣ села се плащатъ до 6 и 8000 гр. училищното даждие ще се събира въ ковчега на съвѣта за всѣка народность и ще се иждивява само отъ него. Инспектора за училищатѣ на всѣка народность ще се посочва отъ съвѣта на тая народность и ще бѫде отъ истата народность.

Измѣнений въ такъвъ духъ проектъ ний представи ме въ своето време на Али бея, но тозъ пѫть той не можи да скрие своята досада. Безъ да го разисква, той обяви, че ще го изучи и че подиръ една недѣля трѣбва пакъ да дойдемъ да чуйме неговото мнѣние.

Въ промежутъка на това време отъ една недѣля той пакъ се опата да ме отдѣли отъ българитѣ и ми предложи чрезъ Д. Б. да се съгласѭ да станѫ инспекторъ съ 18000 гр. годишнина. Азъ отхвърлихъ предложението и въ опредѣленото време отидохъ съ другитѣ надлежни лица да чуѭ мнѣнието на бея върху контрапроекта. Намѣсто предишната лицемѣрна вѣжливость, бея ни посрѣщнѫ съ голѣма студеника и безъ да крие своята досада, попита ни: не сме ли пакъ ний четирмата, които ще влѣземъ въ бѫдѫщий училищенъ съвѣтъ за българитѣ и на наший отговоръ, че може и така да бѫде, ако ни изберѫтъ, бея ни отпусти съ думитѣ, че ще съобщи работата въ Цариградъ и ще ни увѣдоми за по-нататъшнитѣ распореждания. Да ли е съобщавалъ работата въ Цариградъ или не, азъ не могѫ да знаѭ; онова, което бие явно за всички насъ, то е, че бея вече ни дума не каза за училищата. Види се, че той искаше да излѣзе по-хитъръ отъ Мидхадъ паша и да тури българскитѣ училища подъ рѫка по единъ по-покритъ начинъ, но тая хитрость не му се удаде. Тий си останѫ съ хитритѣ си кроежи и скоро прекѫса заплатата и на влашкий инспекторъ. Като не можа да вземе българскитѣ училища на рѫка, той отхвърли и влашкитѣ, които му се бѣхѫ подчинили напълно.

Май, 1871 год.

Училищата, поне добруджанскитѣ, и тозъ пѫть се отървахѫ, но азъ не станѫхъ нито по-добъръ, нито по-драгъ на на съгражданитѣ си. Види се, въ моето поведение и въ моя характеръ има черти, които не само отблъскватъ гражданитѣ отъ мене, но и ги сърдѭтъ, възбуждатъ у тѣхъ вѫтрѣшна омраза. Можѫ положително да кажѫ, че въ Тулча, както и въ Шумень, азъ нѣмамъ приятели. Имамъ неприятели много, има и много таквизи, които осѣщатъ или студено уважение или боязнь отъ мене, но нѣмамъ искренни привържинници. Моята студенина къмъ всички, хладнокръвието ми къмъ тѣхнитѣ чувства, чуждението ми отъ тѣхното съобщество, избѣгванието да се разговарямъ съ тѣхъ по дѣлата на общината и да не говорѭ нищо, което не могѫ да кажѫ предь всички; отричанието ми да прилепнѫ всецѣло къмъ стремленията и дѣйствията на коя да е отъ странитѣ и особенно неумѣнието ми да лъстѭ — всичко това поставя хората далече отъ мене и ги кара да бѫдѫтъ къмъ мене не само хладни, но и неприязненни. Моитѣ намѣрения лесно се претълкуватъ и на найчиститѣ ми побуждения често се хвъргатъ отъ неприятелитѣ сѣнки, които никой отъ гражданитѣ не счита за нуждно да испита и изобличи. Моето правило да се дѣйствува по-медлено, но по-здраво и по-нашироко, не само по просто увлечение, а и съ съзнание на участвующитѣ въ дѣлата, се вземаше на подигравка и най-нищожния пустославъ, като М. Т. влѣче болшинството къмъ таквози лекомисленно отнасяние къмъ живота, което далеко отстраняваше всѣка самостоятелность и всѣко самосъзнание. Постояннитѣ и сѫщественнитѣ въпроси се оставяхѫ и всичкото внимание се даваше на случайнитѣ и преходнитѣ нужди и желания. Днешното малко мнимо добро всѣкога се предпоставяше предь всѣко друго съображение и ме пълнѣше съ горчевина и презрѣние и къмъ тия, които водѭтъ по такъвъ пѫть и къмъ тия, които се водѭтъ така слѣпо. Сериозната и скромната дѣятелность се забрави зарадъ дребнавости въ читалището, зарадъ веселбитѣ и танцоветѣ въ частний животъ, за любезноститѣ и низкитѣ услужливости въ общественната дѣятелность. Начевахѫ се работитѣ не подирь зрѣло и всеобщо обсѫждание, а нѣкѫдѣ при *чашка-кейфи*, при весело расположение на духоветѣ или при споразумѣние на едно тѣсно дружество, и се привождахѫ въ испълнение по пошушнование по дюкянитѣ и по кюшета, не по убѣждение въ правотата имъ, а за приятелский хатъръ.

Противъ това настроение можаше да се дѣйствува пакъ съ сѫщитѣ срѣдства — съ частни срѣщи и разговори, съ частни увѣщания и убѣждения, но азъ не можахъ да се съгласѭ на тозъ родъ опити, защото ми бѣше противенъ и защото не вѣрвахъ въ трайностьта на добиванитѣ по този начинъ резултати. Упѫтений днесъ въ една посока, утрѣ пакъ ще се отклони отъ тая посока, когато другъ му представи други критерии за мнѣнията и работитѣ. Здраво е направлението, което происхожда отъ правила, приети послѣ всеобщо обсѫждание и удобрѣние, послѣ припознаванието отъ всички, че нѣма друга мѣрка, нѣма другъ пѫть за всичкитѣ.

Моитѣ забѣлѣжки въ тоя духъ, колкото умѣренни и да бѣхѫ, препорѫчавахѫ умѣренность и добро прецѣняване на всѣко рѣшение и дѣйствие отъ общественъ характеръ, не само не се посрѣщахѫ съчувственно, но и възбуждахѫ по-голѣма лошавина у онѣзи, които бѣхѫ се заловили да с подслужватъ подъ разнитѣ вкусове на тогози и оногози и да добиватъ лесно и легко приятелство и удобрѣние. Течението е твърдѣ силно, за да може да се въспре. То е всеобщо за България и не ще може да се измѣри освѣнъ съ съвъкупнитѣ усилия на много хора и съ измѣнението на понятията. Трѣбва да се търпи и да се работи само въ тоя общъ и непогрѣшимъ пѫть.

Нелюбимъ отъ онѣзи, между които се намирамъ, и не желающъ да се унижавамъ предь себе си и предь другитѣ, като искамъ къмъ себе си и къмъ моята дѣятелность внимание и снисходителность, азъ се оттеглямъ отъ учителството и отъ началото на тоя мѣсецъ се намирамъ безъ работа. Мислѭ да обиколѭ нѣкои мѣста изъ нашето отечество и да повидѭ болния си братъ кѫдѣ Казанлѫкъ и Сливень.

Августъ, 1871. год.

Азъ си свършихъ пѫтуванието презъ Руссе, Свищовъ, Търново, Габрово, Казанлѫкъ, Ески-Загра, Сливенъ и Шумень и сега съмъ пакъ въ Тулча и безъ работа. Моитѣ пѫтни впечатления азъ изложихъ въ писма до вѣстникъ „Турция“. Въ Казанлѫкъ азъ потърсихъ болния си братъ Василия, който бѣше отишълъ на промѣнение климата, но той бѣше вече заминѫлъ за Сливень и Жеравна. Въ Жеравна азъ го намѣрихъ твърдѣ злѣ. Грѫдната болѣсть го стопила и днитѣ вече му сѫ исчетени. Земахъ го съ себе си въ Тулча и той се поразвесели, но болѣстьта крачи бърже и вече не му дава и да излѣзе на вънъ изъ кѫщи. Горкия, като студентъ на медицината, той отнапредь предсказва симптомитѣ на болѣстьта си и чака смъртний часъ съ удивително спокойствие. Жалко, твърдѣ жалко е за тоя момъкъ. Той е не само най-способний отъ всичкитѣ си братия, но и най-благия, най-добродушния, най-общителния, най-откровенния и най-самоотвержения, у него нѣма оная чудовищна гордость и онова самомнѣние, които се проявляватъ у всичкитѣ му въобще братия и съставляватъ голѣмъ недостатъкъ и голѣмо нещастие за единъ общественъ дѣятель. При всичко че той е вече полуживъ и живота му се брои вече не съ дни, а съ часове, той пакъ не се грижи, освѣнъ за мене и за дѣцата ми. Като ме гледа безъ работа, като вижда, че нѣмамъ никакви средства, че ѣмъ, пиѭ и живѣѭ на кредитъ, исплащанието на който никакъ не се предвижда, той се беспокои и не престава да ми се моли, да ме съвѣтва да не гледамъ него, да го оставѭ да си умре спокойно и да вървѭ на работа, кадѣто мислѭ да ѭ търсѭ и да ѭ намѣрѭ. За да му облегчѫ послѣднитѣ часове, азъ ще го послушамъ.

Септемврий, 1871 год.

Азъ съмъ въ Цариградъ и вече имамъ една работа, която ми дава 1000 гроша въ мѣсеца. Азъ писахъ на брата си за това и споредъ свѣденията отъ дома, щомъ той прочелъ самъ лично писмото ми, склонилъ си главата, казалъ че сега е спокоенъ и—издъхнѫлъ. Охъ, братска любовь! Охъ самозабвение! Драгий брате, ти бѣше само благость и самоотвержение!—Въ послѣднитѣ дни на своя земенъ животъ братъ ми не е могълъ ни да се възвие, ни съ рѫка да хвати нѣщо. За да прочете писмото ми трѣбвало е единъ да го крѣпи отзадѣ, а другъ да държи предь очитѣ му писмото.

Богъ да го прости!

1872 год.

Забравихъ да кажѫ по-горѣ, че въ Ески-Загра азъ намѣрихъ стария си другарь и приятель А. Бѣляева. Колко тоя человѣкъ се е измѣнилъ и колко низко е паднѫлъ въ своитѣ претенции и самонадѣянности! Иизмѫченъ отъ несполуки и разочарования, тои вече не говори ни за директорски мѣста, ни за голѣма плата. Той търси спокойно кюшенци и кѫсъ хлѣбъ да живѣе. Той е готовъ да служи и съ 6000 гр. въ годината. Азъ го съжалихъ и му се обѣщахъ да му испросѭ учителско мѣсто въ Тулча; туй обѣщание азъ сдържахъ, но Бѣляевъ се отказа да приеме, защото билъ вече далъ дума на Захарчане да остане за тѣхенъ учитель.

И така азъ съмъ въ Цариградъ. Живѣѭ на Унъ-Капанъ въ една стая безъ всѣкакви мобили. Кѫщата е полуразсипана и надъ мене живѣѭтъ нѣколко словослагатели отъ печатницата на г. Славейкова. Това мѣсто ми показа самъ г. Славейковъ и азъ го приехъ съ удоволствие, защото кирията бѣше много малка и ми позволяваше да спестявамъ по-вечко срѣщу дълговетѣ си и за прехрана на дѣцата си. По-нещастна квартира отъ тая не може да бѫде, но азъ съмъ доволенъ отъ неѭ, защото ми дава възможность да си плащамъ борчоветѣ и да си хранѭ дѣцата. Тя ми е още по-драга, защото въ неѭ съмъ всецѣло независимъ, независимъ и въ мнѣнията, и въ дѣятелностьта си. Пишѫ въ „Турция“, което щѫ и както щѫ, и давамъ въ „Македония“ статии пакъ по свой изборъ. Трѣската ме мѫчи и нѣма кой да ми даде една чаша вода; често тая послѣднята съвсѣмъ ми липсува и въ страданията ми устата ми изгарятъ за водица; много пѫти за да ги расквасѭ принуденъ съмъ да пиѭ отъ водата за омивание, която се черпѣше отъ насрѣщний кладенецъ и бѣше горко-солена; не рѣдко оставахъ безъ ѣдение, защото искахъ постна чорба, а на локантитѣ наоколо нѣмаше; студътъ бѣше голѣмъ и нетърпимъ по-нѣкога, но всичко това не бѣше нищо предь удоволствието да бѫдѫ самостоятеленъ въ работата си и независимъ. Азъ се усѣщамъ честитъ и веселъ. Предь очитѣ ми стои многообѣщающе настояще и свѣтло бѫдѫще. Азъ вѣрвамъ въ бѫдѫщето и работѭ за него, разбира се, колкото можѫ. Азъ съмъ пъленъ съ енергия. Моитѣ писания не правѭтъ шумъ, защото не всѣкога се относятъ до дневнитѣ остри въпроси, а по-вечето къмъ економическото и промишленното състояние на наший народъ, сир. къмъ въпроси отъ по-голѣма трайность; но азъ съмъ доволенъ отъ тѣхъ, може би отъ самолюбие, може отъ убѣждение, че това е по-полезно отъ колкото остритѣ препирания между разнитѣ български вѣстници по въпроситѣ отъ дневенъ характеръ. Съзнавамъ че дѣйствието на подобни писания е и слабо и бавно, но за мене това е все по-голѣма полза, отъ колкото нападателнитѣ и хулителнитѣ препирания върху дневното състояние на черковний въпросъ. Наистинѫ, хулителнитѣ членове и бѣлѣжки се четѫтъ по-охотно, толкова по-охотно и по-много, колкото по-много хулѭтъ и унижаватъ противната страна, но какъвъ е конечния резултатъ отъ такива литературни трудове? Исхабяване на вкусоветѣ, напущание сериозното заради смѣшното и легкото, загубвание на охота къмъ сериозно четение и размишление. За искореняванието на взаимното уважение, което длъжимъ единъ къмъ други, и за затриванието на чувството правилно да цѣнимъ събитията и дѣйствията и да бѫдемъ благодарни за всѣка права мисъль и добъръ съвѣтъ, — за това никой не мисли. За това не мислѭтъ рѫководителитѣ на общественното мнѣние, та че народа ли, массата ли ще мисли? Г. Чомаковъ се смѣе надъ всѣко резониране и надъ всѣкий написанъ редъ, които нѣматъ за цѣль тържеството на неговитѣ мнѣния въ дневнитѣ въпроси, и до толкози е увѣренъ въ правината на тая своя мисъль, щото не само е направилъ г. Славейкова за орѫдие на своитѣ подигравателни наклонности въ разглежданието на въпроситѣ, но обърнѫлъ е „Македония“ на вѣстникъ само за препирни и отрицания. Азъ се боѭ, че тоя вѣстникъ съ своята наклоность да служи по-вечет на общото настроение за взаимно неуважение между насъ ще принесе въ концѣ концовъ голѣма вреда на българското общество. Съ това направление „Македония“ придобва временна интересность, но едва ли притуря нѣщо на народний капиталъ било въ икономическо, било въ умственно отношение. Отричанията, присмѣхитѣ и похуленията като съставляватъ нейната главна сила, тя на-да-ли ще научи читателитѣ си на нѣщо добро, полезно, положително. Положителното въ тоя вѣстникъ се появява случайно. То сѫ статии за устройството на училищата и др. подобни, които се пишѫтъ отъ външни лица, не отъ редакцията или отъ рѫководителитѣ на вѣстника. Но може ли вѣстникъ да направи трайно добро само съ отрицание и съ похуление на всичко и всѣкиго? Такъвъ вѣстникъ ще распространи само наклонноститѣ къмъ отрицанията безъ да може да замени или поне да научи да се замѣни отрѣченото нѣщо съ по-хубаво, по-здраво и по-полезно. Въ това отношение „Македония“ малко се отличава отъ вѣстника на Л. Каравелова, който всичко и всички хули и осѫжда, а самъ не види ни кѫдѣ отива, ни що прави. Ний сме почнѫли да отричаме и осѫждаме всичко безъ да обращаме внимание на времето ,на историята, на възможното, на нуждното. Ний ще се научимъ да хулимъ всичко, преди да се научимъ, що ни е потрѣбно и къмъ какво трѣба да се стрѣмимъ. Съ тоя вървежь ний скоро ще надминемъ русскитѣ нихилисти, които всичко отричатъ, но които не сж способни да наредьжтъ поне едно частно хозайство както трѣбва и да устроьжтъ едно семейство на правилни основания. Дано бждж лъжливъ пророкъ въ това отношение и дано моитѣ страхове излѣзатъ лъжливи! Това азъ желаьж отъ всичкото си сърдце. Това азъ ще посрѣщнж съ голѣма радость и ще исповѣдамъ и тукъ и на онзи свѣтъ, че съмъ грѣшилъ въ мнѣнията си за г. г. Чомакова и Славейкова, които инъкъ почитамъ и имамъ за патриоти и приятели на българский прогрессъ. Но догдѣто преобладающето качества у г. Чомакова е интригата; догдѣто неговото най-силно срѣдство въ борбата е отрицанието и подигравкитѣ, а не положителнитѣ доказателства и общитѣ основания на правото; догдѣто Славейковъ се поддава на неговото влияние и всичката си дѣятелность посвящава на единъ видъ сатирическо отрицателна литературна дѣятелность, моитѣ страхове едва ли ще бжджтъ съвършенно безосновни.

Заедно съ постоянното сътрудничество въ „Турция“, и нередовното писвание въ „Македония“, азъ се занимавахъ въ празното си време и съ други нѣкои работи. Тъй напримѣръ азъ прегледахъ превода на турската история, която печатарското дружество издаде презъ тѣзи дни. Ученика отъ Лицея N. ми донесе да прегледамъ и неговий преводъ на една драма, но азъ се отказахъ да направьж това, като забѣлѣжихъ на преводача, че още е рано за него да превожда и че има нѣща много по-полезни и по-нужни за преводъ отъ колкото драмата, която бѣше превелъ. Момъка се разсърди и се наскърби.

Новата година наближава, а нашитѣ черковни дѣла се протакатъ безъ всѣкакво рѣшение и безъ всѣкакъвъ редъ. Всичкитѣ сили народни сж съсрѣдоточени въ борбата съ патриаршията. Ний сме забравили всѣка друга цѣль, всѣка друга дѣятелность заради тоя въпросъ. Отъ разрѣшението на спора съ патриаршията, като чакаме все що е добро, нашето нетърпѣние предь бавностьта на царигр. църква и нашата ненависть къмъ упорствующата патриаршия нѣматъ вече ни граници, ни сдържание. Съ патриаршията заедно ний сме готови да отречемъ и вѣрата и да се предадемъ на най-широкото волнодумство, на най-необузданнитѣ отричания. Ний оставяме другитѣ си нужди безъ внимание, другитѣ въпроси безъ удовлетворение и сме се вдали само въ борбата, въ борба страстна и застрашителна въ много отношения. Лишени отъ способность и умѣние да направимъ нѣщо добро и важно за наший економический и общественъ животъ, ний сме си сгжнжли ржцѣтѣ предь всѣка дѣятелность и чакаме подобрѣнието и напредъка си само отъ разрѣшението на черковний въпросъ, отъ който ще потекжтъ ужъ, споредъ нашето мързеливо разсждение, всичкитѣ добрини на свѣта. Че въпроса е важенъ, че отъ неговото благополучно разрѣшение за България ще

произлѣзжтъ голѣми добрини, за това едва ли може да има съмнѣние. Но че тѣзи добрини ще дойджтъ отъ само себе си, това е глупость. Ний не искаме да разберемъ, че тѣзи добрини ще бжджтъ послѣдствие не само на външното разрѣшение на въпроса, но и на вжтрѣшното му поставяние и употрѣбление отъ насъ самитѣ. Ний чакаме добрини не отъ самитѣ насъ и отъ нашитѣ усилия, а отъ обстоятелствата и не само не се готвимъ да употрѣбимъ дарованитѣ чрезъ фермана права по възможности по-добрѣ, а стоимъ съ сгжрнжти ржцѣ и си приготвяме по-голѣми разочарования, именно съ това, гдѣто стоимъ праздни и не се приучаваме къмъ трудъ и правилно упражнение на силитѣ и срѣдствата си. Ний си готвимъ по-голѣми взаимни неудоволствия, омрази, хули, обвинения.

Подиръ легкомисленностьта, която показахъ при приеманието на учията, въ въпроситѣ отъ вѣроисповѣденъ характеръ азъ се мжчахъ да бждж по-вече предпазливъ. Но прѣдь видъ на лъжливитѣ надѣжди, които отъ всѣкждѣ се полагахж на разрѣшението на въпроса, както и предь видъ да се тури по-скоро край на отрицателното направление на нашата публична дѣятелность и литература, което направление почева да надминава границитѣ на възможното и дозволеното и да приготвя пагубни сѣтнини за нашия черковенъ и общественъ животъ, менѣ силно се искаше да се намѣри едно срѣдство за по-скорото разрѣшение на черк. въпросъ и за незабавното наставание на периода за положителна дѣятелность. Това срѣдство най-послѣ ми се представи въ прегржщанието на мнѣнието за схизма. Азъ намирахъ, че ще бжде по-добрѣ да ни нарекжтъ за нѣколко време схизматици, отъ колкото да загубимъ съвсѣмъ чувството на религиозность и на уважение къмъ църквата. Единъ членъ въ тая смисъль бѣ приготвенъ и обнародванъ отъ мене въ „Турция“ по новата 1872 год. Той въспламени младитѣ отъ Балкапанъ и ги накара да завлекжтъ владицитѣ на Балатъ и да ги принудьжтъ да отслужжтъ на Богоявление оная тържественна служба, която извика патриаршескитѣ заплашвания, но и ускори избиранието и утвърждението на екзарха и учреждението на екзархията. Така се тури временень край на многошумний и многогодишний въпросъ и се отвори нова ера за наший народъ въ черковно отношение. Какъ ще се въсползуваме отъ придобититѣ черковни правдини, това е въпросъ на времето. Ще почакаме и ще видимъ.

7 Януирий, 1872 г.

Вчера владицитѣ служихж и скжсахж окончателно сношенията на българската църква съ патриаршията. Службата на бълг. владици като може да се претълкува отъ патриарха и да се употрѣби за обвинение противъ владицитѣ, единъ малочисленъ кружокъ отъ сънародници намѣри за нужно да испрати до Великий везиръ една депутация съ цѣль да му яви за случката и да предупреди всѣко претълкувание. Депутацията състоѣше отъ четирма души, между които влѣзвахъ и азъ. Деня бѣше петъкъ и ний бѣхме принудени да търсимъ везиря въ собственнитѣ му конаци. Хората му обявихѫ, че той е въ харема и нѣма днесь намѣрение да излазя, но съ двѣ-три лири ний ги накарахме да доложѫтъ, че нѣколко български представители желаѭтъ да го видѭтъ по твърдѣ важна работа. Махмудъ паша не се отказа да ни приеме и подиръ малко ний сѣдѣхме срѣщу него въ салона и му разсказвахме, какъ българскитѣ владици служихѫ и се молихѫ за царево здравие и какъ патрикъ ефенди може да прави интриги по поводъ на тая случка и да прави главоболия и на насъ, и на правителството. Простодушний паша останѫ доволенъ, гдѣто сме се молили за царевото здравие, каза ни, че това е нашь постояненъ дългъ и обяви, че като знае сега работата, той ще даде на патрика *топъ гиби джевабъ.* Подиръ това Везиря почнѫ да ни съвѣтва да свършимъ окончателно съ патриаршията, като приемемъ една спогодба за Македония, по която петь отъ епархиитѣ въ тая область да минѫтъ подъ екзархията, петь да останѫтъ подъ патриаршията. Махмудъ паша тъй настояваше върху това, щото за петьтѣхъ епархии, които трѣбваше да останѫтъ подъ патриаршията, той казваше, че ще ги харижимъ не патриарху, а нему, на везиря. Но когато азъ му забѣлѣжихъ, че подобни преговори не могѫтъ да ставатъ, догдѣто грѫцката черкова се представлява отъ патрикъ и синодъ, припознати съ берати, а нашата екзархия още нѣма таквизи представители, той обяви, че ще помисли и за това, че той ще направи всичко, що е нужно и добро за българитѣ и че му е нужно, за да има по-вече мощь въ рѣшенията си, да има чести и дълги махзари отъ българский народъ. Ний му обѣщахме такива махзари и се отдалечихме при повторнитѣ увѣрения на пашата, че съ тия махзари той ще отговаря на патришескитѣ представления *топъ гиби.*

Януарий 1872 год.

Подиръ служението на владицитѣ се отворихѫ толкози работи, щото много пѫти трѣбваше да се тича на Орта-кйой не само денѣ, но и нощѣ. Ако и да не искахъ, както всѣкога, да бѫдѫ отъ числото на преднитѣ дѣйци, приятелитѣ не ме оставяхѫ и азъ бѣхъ принуденъ да тичамъ заедно съ тѣхъ на Орта-кйой ни въ туй време, ни въ онуй. Впрочемъ тѣзи расходки, особенно нощѣ въ съпровождение на нѣколко приятели и на кони, не бѣхѫ безъ сладость и поезия. Ний отивахме или при Чомакова, или при нѣкой владика или, най-послѣ, при архимандрита Григория, който имаше голѣмо влияние надъ дѣда Илариона и съ когото по тая причина се водѣхѫ всичкитѣ преговори за дѣла и постѫпки, къмъ които трѣбваше да се повдигне дѣдо Иларионъ. Тѣзи преговори не бѣхѫ, разбира се, чужди отъ всѣко партизанство и отъ интриги, но двѣтѣ страни оправдавахѫ малкитѣ грозотии съ полезностьта и патриотичностьта на цѣльта. Догдѣто работата бѣше да се наговаряме, какъ да се постѫпи за да се иде напредь и да се достигне тая или оная обща цѣль, азъ не можахъ да се откажѫ отъ участието си въ тѣзи преговори, но щомъ въпроситѣ се уклонихѫ въ пѫтя на личнитѣ интереси и съвѣщанията почнѫхѫ да се въртѭтъ около лицата и около избиранията и предпочитанията, азъ почнѫхъ да бѣгамъ и да се държѫ на своята частна работа,—писванието по вѣстницитѣ.

Подиръ изгнанието на владицитѣ зарадъ извършеното богослужение, личноститѣ и дребнавоститѣ замълчахѫ и единодушието въ движенията пакъ се възобнови. Българската черкова се почерни и събравший се народъ се отправи къмъ високата порта съ протестации противъ неправедното изгнание на владицитѣ и съ молба да се отпустѭтъ изгнанитѣ. Народа предь портата и въ прилежащитѣ улици бѣше тъй многочисленъ, щото минувачитѣ бѣхѫ принудени да тръсѭтъ други исходи. Колата на великий Везиръ едвамъ можахѫ да пробиѭтъ человѣческата масса и да подстѫпѭтъ до стълбитѣ на портата. Още не слѣзълъ отъ колата, Махмудъ паша биде посрѣщнѫтъ съ много хилядни гласове *аманъ* и съ такъвъ натискъ наоколо, щото пашата се оплаши, прибѣлѣ и се разлюти. Хиляди рѫцѣ се простирахѫ къмъ него съ раздадений не знамъ отъ кого ферманъ за Българската екзархия и гласове не толкози съ деликатно натръщание не преставахѫ да питатъ: туй ферманъ ли е, или не, и ако е ферманъ, защо се тъпче? Уплашений паша се затече въ зданието безъ да продума нѣщо и чрезъ гавазитѣ поиска да идѫтъ при него трима-четирма отъ по-личнитѣ хора на събравший се народъ. Влѣзохѫ г. г. Славейковъ, Геровъ и други двама трима, къмъ които пашата се обърнѫ твърдѣ строго, обвини ги въ подстрекателство на *джумхуръ,* заплаши ги съ вѣчна тъмница и имъ заповѣда да распустѭтъ немедленно народа и да останѫтъ само 4—5 души да чакатъ по-нататъшний отговоръ на правителството. Увѣдомений отъ депутацията за всичко това народъ като се съмнѣваше, че исканитѣ 4—5 лица може да се затворѭтъ и да не видѭтъ бѣлъ свѣтъ, не искаше ни да чуе за отдалечение. Той викаше, че ще стои на мѣстото и че ако трѣбва нѣкой да се накаже, да се накажѫтъ всичкитѣ присѫтствующи до единъ. Увѣщанията ни да се разотидемъ мирни и да оставимъ само едни депутации на мѣстото оставахѫ безсилни, а пъкъ пашата всѣка минута питаше, отиде ли си народа, и заплашваше, че ще вика войска да го помете.

Г. Славейковъ побѣгнѫ, когато видѣ, че не го слушатъ и че насила искатъ да го държѫтъ тамъ и да го пазѭтъ. Той бѣше се скѫталъ нѣкѫдѣ и не се яви освѣнъ подиръ 3—4 дни, когато всичко се бѣше уравнило. Казвахѫ, че той се билъ оттеглилъ у протестантскитѣ миссионери, но азъ не могѫ да утвърдѭ това.

Да останемъ на Портата бѣхме се съгласили Геровъ, Стефановъ, азъ и още двама приятели. Но за да покажемъ на другитѣ, че ужъ се оттегляме, ний заминѫхме къмъ Балкапанъ и послѣ по околни улици пакъ се върнѫхме въ портата. Народа бѣше се распръснѫлъ, но веднага като се научилъ за нашето повращание, на цѣли купища почнѫ пакъ да запушва околнитѣ улици. Съ съгласието на гавазъ-башията ний пакъ излѣзохме, като се обѣщахме да се повърнемъ слѣдъ единъ два часа. За да разсѣемъ подозрѣнията на народа, ний взехме лодка и преминѫхме на Галата. Ний влѣзохме въ гръцката локанта при сѫнджкчиитѣ да ѣдемъ и съ очудване видѣхме, че около 15 души млади момци ни подирили и идѫтъ при насъ съ намѣрение да не ни оставѭтъ и да увѣдомѭтъ народа тозъ-часъ, ако съ насъ се случи нѣщо лошо. О, братолюбие, и патриотизмъ! Защо не се проявявашь между насъ по-често и въ таквази самоотверженна форма? Колко честитъ и силенъ ще бѫде тогава наший народъ!

Съ молби и увѣщания, ни склонихме най-послѣ да не дохождатъ всичкитѣ, а да проводѭтъ въ насрѣщното кафене сама двама-трима души да чакатъ и да гледатъ, какво ще се случи, като се преструватъ, че се забавляватъ и играѭтъ.

По този начинъ ний можахме да се повърнемъ на капията и да чакаме рѣшенията на министерский съвѣтъ, който бѣше се свикалъ нарочито за нашата работа. Съвѣта се продължи до кѫсно вечерьта и ний бѣхме принудени да чакаме въ везирскитѣ сгаи окончанието му. Не трѣбва казвание, че ний чакахме тъмница и наказание и че бѣхме се распоредили съобразно. Съ писма и устно ний бѣхме съобщили страхуванията си на нашитѣ ближни и проводили имъ бѣхме ключовете отъ квартиритѣ си. Часа около единъ и половина (по турски) вечерьта, насъ повикахѫ въ диванханата и ни казахѫ, че съвѣта се е растурилъ и че везира вече ще си отива. Наредихме се на селямъ. Везиря минѫ, изгледа ни намусено и нищо не продума. Съ него вървѣше Серверъ и другитѣ паши. Ний тръгнѫхме подиръ тѣхъ и когато дойдохме до стълбитѣ, везира се обърнѫ къмъ насъ и поговори нѣщо на Серверъ паша. Този послѣдния дойде при насъ, помъмрѫ ни за днешний *джумхуръ*, строго ни зарѫча отъ страна на везиря да не повтаряме подобни заявления, посъвѣтва ни за всичко да се обръщаме къмъ правителството чрезъ депутации, най-послѣ ни обяви, че нашитѣ молби сѫ приети, че владицитѣ скоро ще се върнѫтъ отъ изгнание, че наший черковенъ въпросъ скоро ще вземе благоприятенъ за насъ конецъ и че ний трѣбва да съобщимъ на българитѣ тѣзи милости на царското правителството. Така се свърши тоя день на самоотвержение и страхове за многома българи.

Ако заявлението бѣше било по-тихо и отъ по-малко хòра, именно отъ нѣколко представители, както предлагахъ азъ зараньта въ черкова, и массата останѣше да чака отговоръ при черквата, страховетѣ щѣхѫ да се избѣгнѫтъ и работитѣ все пакъ тамъ щѣхѫ да стигнѫтъ, но и тъй както станѫ не причини вреда на общата работа.

Февруарий, 1872 год.

Владицитѣ подиръ една недѣля отъ везирскитѣ обѣщания наистина се повърнѫхѫ и ферманъ за избирание на екзарха се издаде. При избиранието на екзарха имаше пакъ голѣмо движение. Партията на дѣйствие и бързо движение напредь трѣбваше да употрѣби голѣми усилия, за да отстрани избиранието на Дѣда Макариополский, която минаваше за приятель на Кръстевича и на бавностьта и нерѣшителностьта. Азъ съчувствувахъ на тая партия за дѣйствие, защото намирахъ, че минутата е скѫпа и че расположението на правителството лесно като може да се измѣни, ний трѣбваше да пипаме бърже и да направимъ по-скоро всичко за устрояванието и функционирането на нашата народна иерархия. Избра се Дѣдо Ловчанский, за да си отстѫпи мѣстото на Антима Видинский по настояванието на противоположната партия.

Августъ, 1872 год.

Екзарха служи, владици рѫкоположи и българското черковно началство начено да функционира като припознато учреждение. Отъ майя азъ живѣѭ надъ бълг. църква и волею не волею бидохъ свидѣтель на всичкитѣ богослужения. Само рѫкоположението на руссенский Григория станѫ по такъвъ начинъ, щото самъ азъ, който седѣхъ надъ черковата, не можихъ да усѣтѭ службата за това рѫкоположение. Тя станѫ въ дѣлниченъ день и по единъ таенъ и необявенъ начинъ.

На това мѣсто като редакторъ на „Читалище“ азъ станѫхъ причина да се поддигне онзи печаленъ въпросъ на *една стѫпка напредь*, който за мене бѣ актъ отъ голѣма лекомисленность, но за новото ни черковно началство се яви актъ отъ нетърпимость и фанатизмъ. По поводъ на едно рѣшение на Екзархията, азъ счетохъ за нужно да напишѫ, че черковно-иерархическитѣ правила и постановления не трѣбва да ни стѣсняватъ въ нашитѣ рѣшения и дѣйствия да се освободимъ съвършенно отъ гръцската патриаршия и да се устроимъ черковно както ни е по-добрѣ, по-износно и по-спасително; защото тѣзи правила сѫ временни, изработвани сѫ подъ влиянието на времето и историята, когато времето и историческитѣ условия го изискватъ. Въ увлечението да направѭ мисъльта си по-ясна и по-убѣдителна, азъ си допустихъ да кажѫ съ устата на нѣкои изслѣдователи, че не само правилата за черковното устройство и за отношенията на черквитѣ сѫ се изработвали постъпенно и съгласно съ появляющитѣ се нужди, но и догматическата страна на християнството се е развивала сѫщо така по исканието на времето и нуждитѣ. Съзнавамъ, че това бѣ несвоевременность отъ моя страна; съзнавамъ, че при по-здраво размишление не трѣбваше да се исказватъ подобни мнѣния, но мигаръ трѣбваше да ставатъ за това таквизи шумове, каквито повдигнѫхѫ въ Екзархията и по вънъ нѣкои владици съ Дѣда Григория на чело? Мигаръ право и потрѣбно бѣше да се дѣйствува презъ Х. Иванча на Портата, за да се постѫпи съ мене, като съ еретикъ и бунтовникъ? — По съвѣта на приятелитѣ азъ напустихъ Цариградъ, когато падиръ Махмудъ паша дойде Митхадъ и предишното благоволение на правителството къмъ българитѣ се замѣни съ готовность да се преслѣдва всичко българско и всѣкий българинъ, особенно когато на това напиратъ пакъ българи. Но замълчахъ само предъ силата и предъ невъзможностьта да намѣрѭ вѣстникъ да си обнародвамъ възраженията противъ екзархийскитѣ дѣйствия. Съ книгитѣ въ рѫка мень не щѣше да бѫде мѫчно да покажѫ, че чернокапцитѣ нѣматъ право да ме изобличаватъ въ неистинность и безбожество. Ако догматитѣ не бѣхѫ се развивали постъпенно и утвърждавали съгласно съ нуждитѣ на времето, защо бѣхѫ съборитѣ? Ако времето не е допустнѫло и други тълкувания върху всѣкий пунктъ отъ вѣрата, защо сѫ били съборнитѣ постановления?

Януарий, 1873 год.

Ето ме пакъ въ Тулча. Принуденъ да напустѭ Цариградъ, азъ се завърнѫхъ въ Тулча и се приготвихъ да идѫ въ вѫтрѣшноститѣ на България. Нѣщата си азъ събрахъ и дѣцата си испратихъ въ Шумень. На тулчанци азъ не искахъ да си предлагамъ услугитѣ, защото се считахъ оскърбенъ отъ нѣкои отъ тѣхъ. При крайната ми сиромашия презъ минѫлата година тий се надгаврѣхѫ съ мене въ кафенетата и казвахѫ, че ще ми вадѭтъ дискози за милостиня въ черкова. Дано Господь запази тѣзи хора отъ такавази нужда. Колкото за мене, азъ ще се нахранѭ, до гдѣ съмъ здравъ и до гдѣто живѣѭ така скромно и съ малко. Ще приживѣѭ не само безъ милостиня, но и безъ най-малкитѣ задлъжения даже предъ приятели и роднини. По-добрѣ ще търпѭ гладъ и нужди, отколкото да си нацърбѭ колко-годѣ независимостьта. На предложенията

на приятели и роднини да се въсползувамъ отъ тѣхната готивность да ме олеснѭтъ съ заеми, азъ отговаряхъ съ отказъ. И сега въ тая моя гордость нѣкои тулчанци като сѫ ме докачили азъ не искамъ да живѣѭ между тѣхъ и да си напомнювамъ за обидата. Но тъкмо тогава, когато се готвѣхъ да си вдигнѫ малката покѫщнина и да тръгнѫ, едно събрание пакъ на еснафитѣ ми обяви, че не ме пуска и че ме задържа за учитель. Предъ вѣжливостьта и вниманието на тѣзи добри хòра азъ не намѣрихъ достатъчни причини да се отказвамъ и ново съгласие ме сварзва пакъ съ тулчанското училище, макаръ и да бѣше ми тежко да служѫ вече по тая часть.

Случая и работата скоро ме отървахѫ отъ учителството. Съ дохождането на българский владика и съ уреждането на епархиалний съвѣтъ азъ бѣхъ повиканъ, съ избирание, за членъ въ тоя съвѣтъ и за секретарь. На тоя си постъ азъ се мѫчахъ и словомъ и дѣломъ да извикамъ у гражданитѣ по-вече любовь къмъ народната черкова, по-вече уважение къмъ нейний авторитетъ, по-вече редъ въ нейнитѣ дѣла и по-вече помощь въ нейнитѣ усилия и немощи. Виковетѣ и укоритѣ, които не замедлихѫ да се повдигнѫтъ, както всѣкога, срѣщу владицитѣ и екзархията, че ужъ тий не направили и не правѭтъ нищо за оправдание на онѣзи голѣми надѣжди, които сѫ се полагали на тѣхъ въ черковно-училищно и обществено отношения, и напущанието, въ което оставихме екзархията едва подиръ нейното учреждение, преувеличението на възлаганитѣ върху неѭ надѣжди, споредъ които България трѣбваше по едно само появление на екзархията и на владицитѣ да се измѣни и преобрази, — всичко това ме наскърбяваше и отчайваше дѫлбоко. Безъ да ѭ поддържаме и даже почитаме, както трѣбва; безъ да обращаме внимание на затрудненията, които отъ всѣкадѣ ѭ забикаляхѫ; безъ да гледаме, че въ нѣкои случаи тя се лишаваше отъ материалнитѣ средства за своитѣ насущни нужди, ний възлагахме на неѭ голѣми надѣжди и като не виждахме бързото имъ осѫществение, предавахме се на хули, укори и, най-лошото, на всецѣло пренебрѣжение къмъ неѭ. Ний забравяхме, че езкархията може да бѫде силна и полезна само въ тѣсенъ съюзъ съ народа, че тя може да направи нѣщо добро за нашето нравствено и обществено подобрѣние само съ общото сдѣйствие на всичкото българско население, и непреставахме да ѭ коримъ, безъ да правимъ сами нѣщо за собственното си подобрѣние. Противъ тоя общебългарский недостатъкъ, който се повтаря при завождането на всѣко ново учреждение, при появлението на всѣкий новъ учитель и който вѣроятно ще се повтаря при всѣко бѫдѫще българско управление и при всѣкий законъ, противъ тоя голѣмъ кусурь да чакаме отъ другитѣ хора и отъ самитѣ заведения или наредби подобрѣние, а сами да не правимъ нищо друго, освѣнъ да укоряваме другитѣ въ излъганитѣ си надѣжди, — азъ въставахъ и словомъ и дѣломъ. Азъ се карахъ за това съ многина, пишахъ почти всѣка недѣля въ вѣстницитѣ и често имахъ горчиви расправии. Въ тѣзи расправии често се дохождаше до дѣла отъ борба и сбивания. Разбира се, че моя гласъ имаше твърдѣ малко дѣйствие; при все това азъ не се отрекохъ да служѫ на тоя дългъ.

Съ влиянието въ епархиялний съвѣтъ азъ се натоварихъ съ всичкитѣ дѣла въ него: бѣхъ и членъ, и секретарь, и постоянно присѫтствие, и ковчежникъ, и таксилдарь. Азъ бѣхъ принуденъ да приемамъ всичкитѣ лица, които дохождатъ до съвѣта, и да слушамъ тѣхнитѣ оплаквания не само по дѣла отъ вѣдомството на съвѣта, но и по притѣснения и неправди отъ турцитѣ. Тукви дѣла азъ предавахъ тутакси на съвѣта и на българскитѣ първенци, които ги представляваха на мютесарифина и искахѫ поправление. Но и тука горчивинитѣ и разочарованията бѣхѫ голѣми и тягостни. Въ разслѣдванията на по-важнитѣ случки жалующитѣ се българи никога не сѫ одържали до край оплакванията си. Предъ страха или предъ залъгванията на турцитѣ тѣ сѫ си измѣнявали показанията и сѫ ни оставяли предъ властитѣ като клѣветници и зломисленници на Турция. Колкото пѫти жалующитѣ сѫ се кълнали, че разсказваното отъ тѣхъ е цѣла истина, че тий ще докажѫтъ и поддържѫтъ това и предъ царя, и колко пѫти показанията при изслѣдването на мѣстото се представляваха въ другъ видъ! Мѫчно е съ такавъ народъ да се направи нѣщо важно, нѣщо добро. Подъ извѣть, че не разбрали добрѣ говореното или писаното, нашитѣ българи отъ селата сѫ готови да се извърнѫтъ всѣкий часъ и да те оставѭтъ въ най-голѣмитѣ затруднения, безъ да се даже осѣщатъ, че това е гнусно предателство.

Августъ.

Туй поведение на българитѣ ме постави въ таквизи отношения спрямо турскитѣ власти, щото азъ се принудихъ да напустѭ за малко време Тулча и да идѫ да търсѭ покровителство и паспортъ у русскитѣ консули въ Руссе и въ Букурещъ. Въ Руссе Машнинъ ми каза, че не е удобно да ми издаде паспортъ отъ Русчукъ и ме проводи въ Букурещъ до дипломат. агентинъ Зиновьева. Зиновьевъ ми отказа, като обяви, че русско-турскитѣ отношения сега сѫ толкови добри, щото той не иска да ги квари съ приемането на единъ българинъ подъ русско покровителство. На моитѣ увѣрения, че турцитѣ още не ме знаѭтъ, какъвъ поданникъ съмъ, защото не съмъ се записалъ въ книгитѣ на нѣкоя община и не съмъ плащалъ въ турско даждие, той отговаряше съ отказъ и най-послѣ ме утѣши съ това, че ще ми даде писмо до Фахри бея, тулч. мютесарифинъ, да не ме закачатъ турскитѣ на-

чалства. Това писмо той ми даде, но азъ никога не го дадохъ по назначението му, защото то би увеличило подозрѣнията противъ мене, като би показало моитѣ похождения и у русскитѣ консулства. Писмото азъ онищожихъ предъ дѣда Климента, безъ да му познаѭ съдържанието. Принуденъ бѣхъ да се повъртѭ изъ Букурещь и да се завърнѫ въ Тулча безъ паспортъ, когато приехъ успокоителни извѣстия и когато се научихъ, че мютесарифина заминѫлъ за Руссе и че отъ тамъ ще замине за Цариградъ.

Въ помайването си въ Букурещъ азъ имахъ случай да срѣщнѫ нѣколко пѫти г. Л. Каравелова въ гостинницата „България“. Той ми каза единъ пѫть да го намѣрѭ, за да ми спомогне да добиѭ иностраненъ паспортъ; но азъ не рачихъ да се въсползувамъ отъ неговитѣ услуги. Тоя человѣкъ не ми вдъхва ни довѣрие, ни приятелство. Напротивъ, неговото съприкосновение произвежда въ мене инстинктивни предпазвания. Менѣ се струва, че се намирамъ предъ неприятель, готовъ да ме охапи и повреди. Туй чувство происхождаше може би отъ предубѣждение противъ Каравелова, но то бѣше силно и николко не ме лъжаше въ това, че приятелство между насъ не може да има.

По мое настояване, владиката и епархиялний съвѣтъ въ Тулча се опитахѫ да закриѭтъ по българскитѣ села излишнитѣ кръчми и да оставѭтъ само по една; но предъ упорството на българитѣ, тий бѣхѫ принудени да се отрекѫтъ отъ това намѣрение. Тая мѣрка се вземаше съ двояката цѣль: да се ограничи распространението на пиянството и происходящитѣ отъ него сиромашия и безнравственность отъ една страна, а да се приготвѭтъ сигурни доходи за селскитѣ училища отъ друга. Когато кръчмитѣ сѫ много, то по тѣхъ се берѫтъ не само старитѣ, а и по-младитѣ и най-младитѣ и праздностията лесно се распространява. Въ една седѭтъ и харчѫтъ бащитѣ, въ друга синоветѣ, въ третя внуцитѣ, и на четвъртата и петата бабитѣ и женитѣ носѭтъ съ кринитѣ храна и ѭ размѣняватъ за вино и ракия по единъ начинъ съвсѣмъ разорителенъ за стопанството. Освѣнъ това отъ многото частни кръчми селото не може да има никаква обща полза. Зданията сѫ на частни лица и наемитѣ имъ отиватъ на тия частни лица. Едната общинска кръчма ще замѣни всичкитѣ други и ще даде такъвъ наемъ (по 4—8 хил. гр. и по-вече), който ще бѫде вѣрна помощь за мѣстнитѣ училища. Тая мѣрка бѣше необходима, защото пиянството и разсипията подиръ него бѣхѫ взели да се промѫкватъ отъ русситѣ и молдованитѣ и между българитѣ. Тѣзи послѣднитѣ обаче не разбрахѫ тъй работата.

За да не си изгубѭтъ правото да кръчмаруватъ и да получаватъ наеми отъ кръчмитѣ си, заинтересуванитѣ лица повдигнѫхѫ противъ неѭ, противъ мѣрката, цѣли села, влѣзохѫ въ съюзъ съ евреитѣ и гръцитѣ, обърнѫхѫ се къмъ турцитѣ, въпроса стигнѫ до Цариградъ—и всичко се растури съ най-голѣмо разочарование за владиката и съвѣта. Всички видѣхме, че съ българина сговоръ мѫчно става и че никаква обща полза не е въ състояние да му надвие користолюбието и инатитѣ. Друга случка по-сетнѣ още по-добрѣ научи всинца ни, че при днешното възпитание на нашитѣ сънародници едва ли може да се полага довѣрие на какъвто и да е сговоръ за обща работа и да се достига съ общи усилия една обща цѣль. Каймакамитѣ въ Бабадагъ и Мачинъ бѣхѫ направили и правѣхѫ, особенно надъ българитѣ, страшни и нечувани злоупотрѣбления; черкезитѣ нищо ги не сдържаше. До членоветѣ на съвѣта и до владишкий намѣстникъ идѣхѫ хиляди оплаквания. Търпѣнието бѣше невъзможно. На нерадѣнието на Тулчанский мютесарифинъ и на невниманието къмъ печатнитѣ заявления, съвѣта скоро отговори съ постѫпки предъ вилаетското началство. Тѣзи постѫпки бѣхѫ тъй силни, щото валията не можа до си запуши ушитѣ предъ тѣхъ. Той испрат анкетна коммисия, въ която бѣше членъ и П. Златовъ отъ Русчукъ. Коммисията забиколи казитѣ въ Тулчанский санджакъ и се завърнѫ съ мнѣнието и доклада, че, съ исключение на нѣкои дребни случаи, оплакванията на българитѣ били невѣрни и измисленни. Че на коммисията е било внушено да дойде до таквизи именно резултати въ своитѣ изслѣдвания и че при турский начинъ на издирвание друго и не е могло да се чака, за това нѣма съмнѣние. Неоспоримо е обаче и това, че такъвъ резултатъ може да се постигне само чрезъ непостоянството на българитѣ, при тѣхното неумѣние да си защитѭтъ правата и предъ тѣхнитѣ несъгласия. Догдѣто обидата, насилието или неправдата сѫ прѣсни, българина вика противъ тѣхъ до нѣмай-кѫдѣ. Щомъ тѣ увѣтѣѭтъ, той ги забравя и не иска да си разваля спокойствието за тѣхното доказвание. Той се отказва отъ всѣко диряние удовлетворение и често самъ отрича факта за избѣжание на по-далечни главоболия. Така станѫ и сега. Мнозина се отрекохѫ отъ своитѣ оплаквания, мнозина други обявихѫ, че подобни фактове не сѫ ставали и анкетата излѣзе съвършенно въ полза на злосторницитѣ и въ посрамление на онѣзи, които сѫ поддържали оплакванията. Ако нѣйдѣ обиденний се е рѣшавалъ да поддържа оплакванието си и предъ коммисията, то намирали сѫ се пакъ българи да дадѫтъ на случая таквози растълкувание, което съвсѣмъ е онищожавало причината за оплакване. Имало е и таквизи хубосници, които сѫ увѣрявали, че населението е мирно и че източника на виковетѣ и оплакванията се крие въ града и въ гражданитѣ. Предъ тоя развратъ на нашитѣ сънародници за мене станѫ още по-вече явно, че никаква обща работа у насъ не ще хароса, догдѣто народното съзнание не се пробуди. Ний можемъ да захващаме каквито щемъ работи и да увличаме подирѣ си извѣстна часть отъ населението: успѣхъ и добъръ исходъ не ще има отъ тая работа, защото тя не ще исхожда отъ дълбокото съзнание на всички. Тая работа ще бѫде напустени отъ по-многото преди да види край и ще бѫде ритана отъ самитѣ тѣзи, които по-преди сѫ ѭ крѣпили и редили. Отъ таквизи работи и начинания като нѣма полза ни въ умственно, ни въ материално, ни въ нравственно отношение; тий като че не научаватъ народа на нищо положително, а го каратъ да се мѣта ту много напредь, ту много назадь споредъ пошепнуванията на минутнитѣ впечатления и случайнитѣ водачи, азъ още по-вече се утвърждавамъ въ правилото, че никога не ще се отрекѫ отъ пѫтя на бавното, но трайното и полезното съзнателно движение напредь. Азъ ще поддържамъ за сега, че е по-добрѣ да направимъ само една крачка напредь съ съзнание, нежали десятъ напредь безъ съзнание, и послѣ пакъ по апатия да се повърнемъ назадѣ. Умно ли ще се нарече, безумно и непатриотическо ли ще се нарече туи мое поведение, за мене ще бѫде все едно. Азъ ще бѫдѫ хладенъ и чуждъ, разбира се по възможность, отъ увлеченията, които не почиватъ на една съзната отнапредь и отъ множеството цѣль. Отъ искуственнитѣ и прибързанитѣ движения азъ ще се пазѭ, защото тий не почиватъ освѣнъ на мечти и голи надѣжди или обѣщания, които не се достигатъ лесно и скоро и развалятъ народа по-вече, като го разочароватъ и му убиватъ постоянството и енергията.

Годинитѣ 1874 и 1875 минѫхѫ безъ особенни събития. Въ 1873 година се рѫкоположи Климентъ за дияконъ и архимандритъ, а на 1874 — за епископъ. Черковата придоби тоя служитель чрезъ моитѣ старания. Трѣбваше да се смѣсѭ и азъ, за да се рѣши тоя момъкъ да приеме служба въ редоветѣ на черното духовенство. При сегашното положение на народа единъ добъръ и развитъ владика може да бѫде отъ голѣма полза за наший народъ. Той може да бѫде полезенъ по всичкитѣ части на живота и да простира своята дѣятелность по всичкитѣ клонове на обществото — народний животъ. Като учитель и въобще като мирянинъ той не може да има нужний авторитетъ, за да наляга и дѣйствува въ полза на общинското устройство, на училищното подобрѣние, на исправлението на нравитѣ, на съгласието и съединението. Лишенъ отъ авторитетъ и срѣдства и постоянно подозрѣванъ въ неговитѣ намѣрения, мирянина едва ли може да направи нѣщо въ полза на страждующитѣ и притѣсненитѣ. Съ владиката това е иначе. Като високъ сановникъ на държавата, владиката има право и възможность да се застѫпи за угнетенитѣ и да помогне на страждущитѣ. Тая перспектива като имахъ предъ очи и като знаяхъ благата душа на Климента (В. Друмева) азъ се съгласихъ съ желанието на Руссенский дѣда Григория и се натоварихъ да увѣщаѭ Климента да постѫпи въ духовното звание. Впрочемъ моя трудъ не бѣ твърдѣ тежъкъ, защото Климентъ не можа да отрече полезностьта на предлаганото звание.*)

1876-та години се прекара въ страхове и опасности. По слѣдствие на възстанията въ Румелия, турцитѣ и черкезитѣ не чакахѫ освѣнъ удобната минута, за да поченѫтъ истреблението на християнитѣ и разграбванието на имота имъ. Тулча нѣколко пѫти осъмнѫ заградена отъ черкезитѣ. Една само дума отъ по-високо мѣсто се чакаше за да се предаде града на разорение. Тая дума отъ горѣ не имъ се даде, но и на желанията имъ не се обяви никакво рѣшително съпротивление. Присѫтствието на консулитѣ и на множеството чужди подданници въ Тулча сдържаше фанатизма на турскитѣ началства, но не го премахваше. Отмъщението противъ християнитѣ въобще и противъ българитѣ частно бѣше общо и преобладающе чувство у всичкитѣ турци; за да се обърне на дѣло свършено, то не чакаше освѣнъ удобно време и единъ близъкъ поводъ. Разѣздитѣ на черкезитѣ не се спирахѫ, а само се въспирахѫ отъ рѣшителни похождения до време, до минута. Общи грабежи и нападения нѣмаше, но никой не бѣше безопасенъ вънъ отъ кѫщата си. Черкезитѣ разбойничествувахѫ на дребно и грабѣхѫ всичко, що имъ се попаднѣше по пѫтя и горитѣ. Презъ майя и иуния никой не се рѣши да иде до лозето си. Кѫщята въ лозята се насилихѫ, испочупихѫ, покѫщнинитѣ и орѫдията се испограбихѫ и развалихѫ. Черкезитѣ присвоихѫ дори мотикитѣ и брадвитѣ. Началството оставяше да става това и не само никакви мѣрки не вземаше противъ разбойницитѣ, но и

---

*) Да би се рѣшавалъ подобенъ въпросъ днесъ, азъ бихъ силно настоявалъ предъ приятеля си да не встѫпва въ духовно звание, защото сега положението на висшета духовенство е съвършенно измѣнено. Туй положение днесъ е така унижено отъ обстоятелствата, щото и най-добрий владика едва ли може да бѫде колко-годѣ полезенъ. Сферата на неговата дѣятелность е стѣснена до нѣмай-кѫдѣ и неговий авторитетъ е намаленъ до най-долнята му стъпень. Волнодумството на онѣзи, които пишѫтъ и четѫтъ днесъ вѣстници и които за нещастие водѭтъ днесъ общественното мнѣние и дѣлата на държавата и законодателствованието на тѣзи хора, твърдѣ малко способни да направѭтъ нѣщо добро и положително, но майстори да подражаватъ на най-крайнитѣ и озлобенитѣ противъ човѣчеството европейски и русски отрицатели, така сѫ ограничили служението на владицитѣ, щото на тѣзи послѣднитѣ не остава освѣнъ голото слово въ църквитѣ и ограничението въ единъ затворнический животъ чуждъ за общеполезна дѣятелнесть. Ако нѣкой владика поиска да си простре нравственната намѣса и въ дѣлата отъ училищно и обществено-гражданско естество, за да поддържи порядъка, нравственностьта и дълга, срѣщу него се повдигатъ бури, клѣвети, хули, той се прогласява за партизанинъ, за нечестенъ и на усилията му се налага клеймо, което отговаря само на нечистотията на съвѣстьта у тѣзи, които го хвъргатъ върху владицитѣ. Послѣдствие на всичко това днесъ не бихъ съвѣтвалъ и най-голѣмий си неприятель да стане българский владика.

(Бѣлѣжка отъ 1885 година).

на всѣко оплакване противъ злодѣйствата гледаше като на клѣвета противъ турската властъ и като на възмущение противъ сѫществующий порядъкъ. Отчаянието на населението бѣше голѣмо, но кѫдѣ края на августъ духоветѣ поченѫхѫ да се пооталожватъ. Виковетѣ въ Европа противъ турскитѣ свирѣпства пострѣснѫхѫ турцитѣ и на злодѣйцитѣ се внуши да дѣйствуватъ по-предпазливо. На населението поотлекнѫ и работѣ тръгнѫхѫ по своя обикновенъ пѫть, но опасноститѣ бѣхѫ докарали населението до таквози отчаяние, щото младитѣ непреставахѫ да бѣгатъ въ Влашко и отъ тамъ въ Сърбия, като ратници за свободата, която въ простодушието си чакахме презъ Сърбия. Кѫдѣ края на годината се четохѫ фермани за реформи и се дадохѫ отъ турското правителство тържественни обѣщания за бързи и важни подобрѣния, но никой не вѣрваше въ дѣйствителностьта на тѣзи обѣщания и на турскитѣ реформи. Всѣкий знаеше, какво значѫтъ реформитѣ за Турция и всѣкий счете за длъжность да забрави ферманитѣ тутакси подиръ прочитанието имъ. Отношенията на турскитѣ власти къмъ населението си оставахѫ сѫщитѣ и подозрѣнията върху всѣкий българинъ спазвахѫ своята сила. Сношенията и свижданията съ руский консулъ се считахѫ за невѣрство къмъ царството и на лицата отъ тая категория се готвѣхѫ всѣкакви уловки. Докторъ Янкуловъ се принуди да напусти презъ нощь срѣщу нова година Тулча, защото можихъ да научѫ и да го предупредѭ въ време, че му се готви лошаво. Това ми бѣше съобщилъ тайно Димитраки бей.

Тъй като презъ всичкото това време азъ продължавахъ да пишѫ въ „Источно Време“ за всичко и да се изсказвамъ откровенно противъ дѣйствията на властитѣ, турцитѣ имахѫ причини да мразѭтъ и мене, но причини не намирахѫ да ме хванѫтъ. Да не се рѣшѫтъ да ме повредѭтъ по каква да е малка причина, не имъ допускаше и влиянието на чичевцитѣ ми. Моето систематическо отстранявание отъ тогѣвашний руски консулъ и даже неприятелството ми съ него, неприятелство, което дохождаше отъ несъгласието ми да се допуща консула да се мѣси въ нашитѣ черковно-общински дѣла, както той и нѣкои негови приятели го искахѫ, всичко това ми служаше за силенъ щитъ противъ всѣко нападение отъ страна на турцитѣ. Така азъ можахъ да преминавамъ днитѣ си съ относително спокойствие.

Рѣшенията на Цариградската конференция радвахѫ населението твърдѣ много, понеже му обѣщавахѫ извѣстни улучшения, извѣстна безопасность. То посрѣщаше тѣзи рѣшения съ задволство. За съвършенно освобождение отъ турската власть това население не може и да помишлява. Думитѣ на нѣкои млади за пълна независимость се посрѣщахѫ като свѣтли и хубави, но несбитъчни мечти. При днешното си материално и умственно положение населението не може да се помири съ таквази мисъль и да ѝ се радва. То чувствува своята неприготвенность за по-голѣма роля и не иска освѣнъ подобрѣния и по-вече безопасность. То съзнава инстинктивно, че само чрезъ тѣхъ ще може да се приготви за по-голѣми работи. То се бои само за едно нѣщо, за това именно, че варварската турска исключителность не ще се съгласи да даде на християнитѣ онова, което конференцията рѣшава. За повечето не мисли и не ще да мисли за сега, защото чувствува, че едва ли ще се справи съ друга по-голѣма роля.

Априлий 1877 г.

На 7 текущаго азъ отидохъ въ Галацъ и отъ тамъ въ Букурещъ да търсѭ единъ мой братовчедъ, който бѣше липсалъ безъ знанието на родителитѣ си. На 10 того азъ бѣхъ влѣзълъ въ едно кафене срѣщу пощата въ Букурещъ и разговаряхъ съ нѣколко българи, между които бѣше и Д. Павлевъ. Слѣдъ малко влѣзе и г. Бобчевъ. Отъ дума на дума Павловъ почнѫ да се кара съ Бобчева и да го нарича съ най-лошитѣ имена затова, защото Бобчевъ билъ казалъ въ „Стара-Планина“, че българскитѣ възстания сѫ измислица и че турцитѣ се ползуватъ отъ тия мними възстания да истребватъ немилостиво българитѣ. Распрята достигнѫ до таквизи оскърбления и нападения отъ страна на Иванова, който приписваше на малкитѣ бунтовни движения между насъ таквози обширно значение, и приписваше на българскитѣ революционери таквизи качества и заслуги, щото менѣ ми станѫ криво да слушамъ само възхвалението на тоя недавнашенъ мюхлюзинъ у изѣдникъ българинъ и поискахъ да се смѣсѭ въ разговора. Като помолихъ двѣтѣ страни да се поуспокоѭтъ, азъ пожелахъ да узнаѭ по-подробно въпроса, за който се препирахѫ. Отъ устата на Иванова азъ узнахъ, че въпроса билъ за една статия, която случайно била обнародвана преди нѣколко дни въ Стара-Планина и въ която възстанията въ Панагюрище и Перущица се наричахѫ мними, за да се искажѫтъ още по испѫкнѫло извършванитѣ въ тѣзи мѣста отъ турцитѣ звѣрства и проистекающето всеобщо негодоване. Туй писмо бѣше мое. Него заедно съ други подобни азъ бѣхъ писалъ въ Тулча още презъ зимата и тайно ги испращахъ въ Галацъ до брата си и д-ра Янколова да ги превождатъ на френски и да ги испращатъ на в. „Нордъ“, въ Брюксель. Едно отъ тия писма братъ ми предалъ въ редакцията на „Стара-Планина“, която го и обнародвала тутакси. Тъй разясненъ въпроса и истинското назначение на писмото показано, Ивановъ се умири, като заяви, че въ каквато смисъль и да съмъ казалъ за възстанията че сѫ мними, той ги приема отъ мене съ пълно удобрѣние, понеже билъ напълно увѣренъ, че азъ не съмъ

душманинъ на народа си. Азъ поблагодарихъ Иванова за лестния отзивъ, но не можихъ да му не забѣлѣжѫ, че не съмъ отъ поклонницитѣ на тѣзи, които сѫ напустили отечеството и наложителната дѣятелность подъ разни извинителни и неизвинителни причини и сѫ се заловили да проповѣдватъ, като него, възстания безъ да измѣрѭтъ отъ близу силитѣ на народа и опасноститѣ, на които го подвъргватъ несвоевременно. За мене бѣше неприятно до най-висока сгъпень да гледамъ недавна обесчестений търговецъ да приписва на себи си и на подобнитѣ си значение отъ най-завиднитѣ въ дѣлото на народното освобождение.

Думата за писмата до „Нордъ“ ми напомня една случка, която още веднъжь подтвърдява моето мнѣние за неготовностъта на наший народъ да се исказва и дѣйствува безстрашно. На горѣщата защита на наший народъ отъ г. Гладстона, ний нѣколко души бѣхме се отзовали съ горѣщи благодарения чрезъ единъ адресъ. Но понеже тоя първий адресъ носѣше само подписитѣ на нѣколко души и намъ се поиска да го повторимъ и покрийме съ по-много подписи, чакахме съ Янкулова приличенъ за това случай. Този случай не закъснѣ да се представи. Презъ деня на единъ голѣмъ праздникъ когато въ народното казино имаше много народъ и нашитѣ младежи бѣхѫ се разгорѣщили въ своитѣ патриотически разговори и планове, азъ се оттеглихъ въ кабинета и растворихъ адреса, който вече бѣше подписанъ отъ Климента и мене, почнѫхъ да канѭ находящитѣ се въ казиното да го подпишѫтъ и тий. Е, вѣрвате ли сега, че най-распаленитѣ се отказахѫ да подпишѫтъ книгата и че се оплашихѫ предь мисъльта само за туй подписвание? Адреса отиде съ по-малко подписи и ний всички видѣхме, че най-горѣщитѣ защитници на свободата на дума и дѣйствията не сѫ най-искреннитѣ и полезнитѣ патриоти, и че на тѣхъ не трѣбва да се полагатъ голѣми надѣжди.

Ето съдържанието на тоя адресъ:

Високоуважаемому Господину Г. Гладстону, бившему първому министру на Нейно Британско Величество.

Високоуважаемий Господине!

Положението на българитѣ въ Турско, като народъ и като граждани на държавата, е толкози отчаянно; живота, имота и честьта български сѫ изложени на такъвъ варварский произволъ; приключенията, подобни на баташкитѣ, ако и въ малки размѣри, се повтарятъ въ Турско тъй неизмѣнно и непрекѫснѫто — щото всѣкий съчувственъ къмъ българский народъ гласъ, било въ печата, било въ парламентитѣ на Европа, всѣко съжалѣние къмъ страданията на този народъ и всѣко предложение за улучшение на положението му се посрѣщатъ въ България съ чувство на дѫлбока признателность и на живи надѣжди.

Ваший гласъ, благороднѣйший господине, като не е престанѫлъ да се дига отъ една година и по-вече въ полза на угнѣтенитѣ и крайно-злощастнитѣ раи въобще и на българский народъ въ особенность, както въ парламента, на който сте най-отличний членъ, тъй и въ нарочито обнародвани списания; този гласъ като е отъ най-могущественнитѣ и авторитетнитѣ, — българитѣ се усѣщатъ на вѣки вамъ задължени и свързани къмъ вашата личность съ безконечна благодарность.

Вашата послѣдня брошура за „Свирѣпствата въ България“ Ви въздигнѫ въ сърдцето на всѣкий чувствителенъ българинъ новъ памятникъ за въспоминание на благороднитѣ ви старания — да се измѣни положението на единъ народъ, който съ нищо не е заслужилъ тежкитѣ срадания, които го натискатъ нинѣ по необяснимото равнодушие на Европейската дипломация. За тая брошура, съ която тъй вѣрно и силно се представлява необходимостьта за облекчение на християнитѣ въ Турско и за измѣнение на сегашното турско управление, съ съдѣйствието на Европа, знае всѣкий българинъ, който държи книга и вѣстникъ въ рѫцѣтѣ си и когото турското притѣснение оставя да узнае своитѣ вѫтрѣшни и външни доброжелатели.

Знаѭтъ и долуподписаннитѣ мѫжественнитѣ ви усилия —да привлечете и съсрѣдоточите вниманието на дипломацията и на публиката въ Англия върху нещастното положение на отечеството имъ България и, като оцѣняватъ тѣзи ваши усилия по достоинство, бързатъ да ви поднесѫтъ и въ този случай искреннитѣ си благодарения и да ви увѣрѭтъ въ дѫлбокитѣ почести, съ които иматъ честь да останѫтъ на Ваше Превъсходителство, покорни слуги.

15 Януарий, 1877 г. Жители на придунавский градъ Тулча.

Подирь тоя адресъ азъ написахъ моя мемоаръ до Мидхадъ паша. Приблизителного съдържание на този мемоаръ е слѣдующето:

Гласъ изъ България.

Края на годината 1875, цѣлата година 1876 и началото на годината 1877 ще останѫтъ достапамятни въ историята на българский народъ.

Въ растоянне на година и половина България въ цѣлото си и въ частитѣ си толкози злочестини прекара, въ туй време толкози българска кръвь се пролѣ, презъ мѣсяцитѣ отъ октомврий 1875 г. до априлия 1877 г., толкози страдания се струпахѫ на беззащитното отечество на българитѣ, щото на-да-ли ще се намѣри българинъ да не оплаква загубата на единъ или нѣколко близки роднини, да не искайва страданията на себе си, и на ближнитѣ си, да не проклѣва варварщината, която му е отнела съ трудъ спечеленото и го е хвърлила въ бѣдность, лишения и неволи. Положението на Българитѣ като раи на турский царь никога не е било добро; тѣхний животъ, тѣхната честь и тѣхний имотъ никога не сѫ били осигурени отъ посѣгнуванията на завоевателитѣ; но туй, което се случи презъ горѣозначеното временно растояние, надминава по грамадностьта си онова, което се случва презъ обикновенни години. Убийствата, грабежитѣ и насилията, които презъ обикновенитѣ години се броѭтъ съ стотини, презъ послѣднитѣ 18 мѣсеца тий се насчитватъ съ десятини хиляди. Никоя възрасть, никое положение, никое мѣсто не е пощадила турската голѣма свирѣпость.

Въ обикновенно време много мѣста по положението си биватъ исключени отъ разряда на насилванитѣ; сега и за тѣхъ нѣма исключение, и тий не по-малко истеглихѫ отъ другитѣ,—тъй щото времето, за което говоримъ, съ справедливость може да се причисли къмъ най-чернитѣ страници на българската история. Голѣми сѫ били страданията на Българско и въ времената на кърджалии, еничери и спахии; но въ онѣзи времена теглили сѫ и турцитѣ, защото боеветѣ не сѫ били за вѣра и народность, а за власть, за обладание, за грабежъ. Българитѣ сѫ имали право да носѭть орѫжие, съ турцитѣ заедно пълнили сѫ редоветѣ на тая или оная страна. Въ смятенията побѣдителя е отмъщавалъ на побѣденитѣ и е каралъ да теглѭтъ послѣднитѣ сѣкакви теглила, отъ които най-голѣмата часть, разбира се, паднѫла се е на българитѣ. Тѣзи страдания обаче сѫ се смякчавали до нѣкѫдѣ съ относителната свобода да носѭтъ българитѣ орѫжие и да се защищаватъ. Когато нападатъ человѣка и той има право да се защищава съ сѫщитѣ орѫжия и съ сѫщата безнаказанность, тогава теглилата отъ борбата и отъ послѣдствията ѝ не биватъ толкози тежки за борящитѣ се. Но да си свързанъ по рѫцѣтѣ и краката и да си оставенъ въ рѫцѣтѣ на разбойницитѣ безъ право да се защитишь и да умрешь като мѫжъ, това е и тежко, и унизително, и жестоко. Такъвъ е билъ случая презъ послѣднитѣ мѣсеци. Страданията на българитѣ бѣхѫ не само не заслужени, но и наложени на хора безъ всѣкаква възможность да се защитѭтъ. Сега сланията не ставахѫ за власть и обладание, тий нѣмахѫ за цѣль и грабежитѣ; тѣхната цѣль бѣше истреблението на единъ миренъ народъ, който съ трудолюбието си и съ числото си почева да отритва на задний планъ господствующето лѣниво и неспособно племе. Сегашнитѣ страдания бѣхѫ предначертание не на разбойнически чети и на честолюбиви аяни и спахии; сега всичко бѣше нагласено и натъкмено отъ онѣзи, които водѭтъ работитѣ въ турско и които не видѭтъ друго срѣдство да вдъхнѫтъ новъ животъ въ издихающето тѣло на турский народъ. Разбойническитѣ чети не бѣхѫ освѣнъ орѫдия. Двигателя и водителя бѣше цвѣта на турцитѣ — младата правителственна Турция, която незнае друго срѣдство за подмладяване, освѣнъ да се окѫпи въ кръвьта на раитѣ. Безумна и фанатическа, развратна и безчестна, жестока и деспотическа не по-малко отъ старата Турция, младата Турция има до толкова умъ да разбере, че царството на турцитѣ е на свършване, ако християнитѣ не се спрѫтъ въ своето материално и умственно развитие. Съ богатството, което имъ докарва трудолюбието, раитѣ всѣкога ще иматъ по-добри училища, и съ тѣзи двѣтѣ условия — богатството и училищата, властьта и бѫдѫщето не ще се забавѭтъ да минѭтъ въ рѫцѣтѣ на раитѣ. Какво да се прави? За деспотизма и за варварщината нѣма изборъ: жестокостьта, притѣснението, грабителствата и убийствата сѫ неговитѣ орѫдия. „Богатството, умственното превъсходство и числото на раитѣ сѫ които заплашватъ Турция, мисли деспотизма, въ тѣзи нѣща трѣбва да ги и поразѭ“ и почева да прави планове върху планове и опитвания за осиромашавание, подивявание и намаляване на раитѣ — българи. *Мнимитѣ* съзаклѣтия въ София, въ Хасково, въ Загра, въ Шумень и на всѣкѫдѣ изъ България не сѫ имали за цѣль, освѣнъ отварянието и освѣщението на едно поведение къмъ българитѣ, пълно съ жестокость, насилия и домогателство. Веднъжъ прогласени предь свѣта за бунтовници и общото мнѣние въ Европа спечелено, турското правителство ще прави съ българитѣ, каквото ще, и малко по малко ще ги докара до положение, каквото то иска да занимаватъ. Учителитѣ имъ истребени, училищата имъ намалени и свалени, священницитѣ имъ заплашени и сведени на най-долня стъпень на простота, богатитѣ области ограбени, буднитѣ млади изгонени, на материалното и умственното развитие непроходими прегради постановени, на размножението на българитѣ разни препятствия положени — Турция може да бѫде спокойна, и да вѣрва, че може да спи рахатъ още презъ много години. Простотата на българитѣ ще дава храна на ленивитѣ турци, грабителствата ще поддържатъ послѣднитѣ и правителството ще може да се подкрѣпи за нѣколко време. Ето какъвъ е плана на прокопсанитѣ турци, ето какво е рѫководило правителството имъ въ откритието на прочутитѣ български въстания и въ тѣхното варварско потъпкувание. За да има случай да стъпче и смаже сичко онова, което може да докара свѣстявание между българитѣ, правителството на турцитѣ, въ лицето на своитѣ управители изъ България, постоянно измислювахѫ нови български въстания и постоянно държахѫ рѫката си прострѣна надъ всѣкий българинъ, който

показваше че обаче народа и отечеството си. Ежегодно се откривахѫ *мними* съзаклѣтия въ нѣкой ѫгълъ на България и ежедневно нови жертва на турский фанатизмъ пълнѣхѫ мѣстнитѣ, областнитѣ, цариградскитѣ и анадолскитѣ тъмници. Доста бѣше да се покаже нѣкоя община по-вече привързанна къмъ народнитѣ интереси, за да привлече гнѣва на управителитѣ и да истегли всичко, което може да измисли тиранията и варварщината. Какво би на 1867—68 въ Свищовъ; какво се случи слѣдъ нѣколко години въ София; какво видѣхѫ Хаскйой и другитѣ общини около Едрене преди 5 години; какво истеглихѫ по-сетнѣ окрѫжията на Желѣзникъ и Казанлѫкъ и какво видѣ Пловдивский санджакъ и цѣла България на послѣдъкъ— всичко това е извѣстно напълно или отчасти на читателитѣ: затвори, мѫки изгнания и предивременна смърть бихѫ дѣлбата на онѣзи, които се показахѫ въ очитѣ на турцитѣ поживи и по-дързостни; затвора и заплашванията, вдървихѫ по-слабитѣ и ги накарахѫ да се отрекѫтъ и отъ мисъльта да помогнѫтъ на народа си да излѣзе отъ долнето положение, което му полага господствующето варварско племе. Ограбени отъ една страна подъ всѣкакви предлози, парализирани отъ друга страна отъ страха на мѫчителитѣ и отъ противодѣйствията на цѣлото турско плѣме, българскитѣ общини се намѣрихѫ не въ състояние да помислѭтъ за обща работа и да поддържатъ училищата си въ състояние да отговарятъ на времето. По нѣйдѣ си срѣдствата липсувахѫ за това; по нѣйдѣ си учители нѣмаше, защото нѣкои отъ тѣхъ бѣхѫ наказани, затворени и изгонени, а други подплашени и испѫдени; по нейдѣ си охотата за поддържание на училища липсваше у гражданитѣ, защото не бѣше скрито за простодушнитѣ хора, че голѣма часть отъ теглилата имъ дохождатъ по слѣдствие на училищата и на грижитѣ имъ за тѣхъ. Отпърво турското правителство дѣйствуваше по-вече покрито и търсѣше да оправдава съ измислени вини неправедното си обхождание съ българитѣ. Но отъ три години насамъ, благодарение на мълчаливото удобрѣние на европейскитѣ кабинети и на преобладающето влияние на кръвопица Митхада, то сне маската и захванѫ явно да проповѣдва истреблението на българитѣ. Нѣка си припомнѭтъ читателитѣ езика на турскитѣ вѣстници въ времето и послѣ Заарскитѣ приключения. Тѣхнитѣ викове не бѣхѫ, ни много ни малко, освѣнъ викове за всеобщо въорѫжение на турцитѣ срѣщу българитѣ. Споредъ съвѣтитѣ на тѣзи вѣстници, вдъхновявани отъ най-високопоставенитѣ турци, всичко, що знае да чете и пише въ България, трѣбваше да се затрие, защото е бунтовно и противотурско. Учитель и священникъ не трѣбватъ въ България, защото отъ тѣхъ излазятъ пожелания за по-человѣческий животъ, чрезъ тѣхъ се спазватъ въспоминанията за преминѫлото, чрезъ тѣхъ се съживява идеята за народность и бѫдѫще. Тѣзи два класса трѣбва да се истребѭтъ немилостиво и да се оставѭтъ само онѣзи калпаклии българи, които не виждатъ по-далечь отъ носа си и за които тежкото турско иго не е до тамъ усѣтно . . .

Това желаяхѫ тирцитѣ и това проповѣдвахѫ вѣстницитѣ имъ безъ всѣкакво стѣснение. Тая идея бѣше рѫководното начало на турското правителство къмъ българитѣ, него прилагаше то на всѣкѫдѣ изъ България и въ Пловдивско. Турскитѣ дипломати могѫтъ да казватъ днесь, щото искатъ; тѣ може да тълкуватъ поведението на редовната и нередовната си войска изъ Българско, както имъ иде по-лесно, по-добрѣ; изложенията на Баринговци и други може да увѣрятъ, че турцитѣ сѫ свирѣпствували изъ Българско само вслѣдствие на едно възстание и за отмъщение; истината, че убийствата и другитѣ свирѣпства въ България бѣхѫ отдавна приготвени и скроени, ще си остане неоспорима. Ако Европа си затваря очитѣ предь неѭ и не ще да ѭ види въ всичката ѝ нагота, това происхожда отъ неблагородната омраза на западъ къмъ славянитѣ. Ако западнята политика би се водила по-малко отъ еврейскитѣ разсчети за ползуване отъ простотата и потъпканото състояние на Истокъ, тя отдавна би съгледала подземнитѣ планове на турското правителство и би си издигнѫла гласа въ полза на невиннитѣ жъртви, за които се гласѭтъ тѣзи планове. Но какво да кажешь за дипломатитѣ като Сѫръ Еллиота, който за идеята си готовъ е да забрави и пожъртвува миллиони души отъ народноститѣ, които английската спекулация е осѫдила на вѣчна долнина! Но добъръ е Господь! Ако има справедливость на свѣта, тя не ще се забави да се покаже и надъ жестоката официална Англия. Това е горѣщата молба на миллиони души оставени по милостьта на Англия въ рѫцѣтѣ на най-жестоката варварщина на свѣта. Това е молбата и на онѣзи бездомни хиляди, които Англия и до днесь продължава да нарича жестоко наказани бунтовници. Сълзитѣ и виковетѣ на хиляди сирачета, на немощнитѣ старци и на обездѣтенитѣ родители ще възлѣзѫтъ единъ день до небето: тогава нѣка трепери жестока Англия за тежката отговорность, която си е повлекла съ покровителството си на злодѣйцитѣ. Ако словото: *Еюже мѣрою мѣрите, возмѣрится вамъ*, не е лъжовна, то ще дойде день да се отмѣри на Англия споредъ дѣлата ѝ и да ѝ се покаже, до колко е жестоко да се търгува съ сѫдбитѣ на народитѣ, да се насърдчаватъ варварщината и убийцитѣ и послѣ да се показва лъжливо състрадание и да се даватъ помощи за лѣкувание на причинени неизлечими рани, които е отворила сама, за да има случай да притури на неправдата и обида. Не искаме съ това да нанесемъ намаление на честьта и признателностьта, които дължи народа ни къмъ английскитѣ человѣколюбци, които се затекохѫ на помощь на пострадалитѣ и положихѫ таквози присърдце въ исцѣлението на лютитѣ рани отъ турскитѣ свирѣпства. Нашата дума е, че безъ насърдчението на Англия тѣзи рани можахѫ да не се случѫтъ и помощитѣ да не потрѣбватъ. Великодушието на частнитѣ лица не отнема отговорностьта на цѣла Англия, гдѣто тя не рачи да бѫде справедлива, и да поддържи праведнитѣ налягания на Руссия за подобрѣние сѫдбитѣ на раитѣ. Дѣлото на Англия приличе въ този случай на поведението на онзи богаташъ, който съсипвалъ фамилии, за да имъ прави отпослѣ милостини и да се хвали съ великодушие!

Ще ни кажѫтъ, може би, че политическитѣ съображения сѫ други и че Англия, като правителство, не е можала да постѫпи другояче, отъ както е постѫпила сега. Но да утвърждава человѣкъ, че може да има по-добра политика отъ оная, която се основава на справедливостьта, това е да говори нелѣпость. Англия съ поведението си въ Турско не се поведе отъ никакво добро начало; тя послуша само племеннитѣ и меркантилнитѣ си интереси...

И тъй нашето отечество е твърдѣ злочесто подъ турското владичество и подъ покровителството на Европа, и особенно на Англия. Нашитѣ страдания всѣкога сѫ биле голѣми, по никога не сѫ достигали да таквизи размѣри, да каквито сѫ сега благодарение на младата реформаторска ужъ Турция, която ѭ поддържа Европа и отъ която получва въ замѣна голѣмо влияние въ дѣлата на държавата. Наший животь, наший имотъ, нашата честь никога не сѫ били изложени на по-голѣми опасности: сега началствата и населението мюслюманско могѫтъ да правѭтъ съ насъ щото искатъ, благодарение на покровителството и насърдчаванието, което имъ дава Европа въобще и Англия частно. Ежедневно изъ нашето отечество ставатъ злодѣяния, отъ които само едно—двѣ сѫ доста да ниспровъргнѫтъ кое да е правитлство въ Европа. Англия допуска и тайно насърдчава тѣзи злодѣяния, само защото ставатъ надъ плѣмена, които тя мрази и противъ които се води отъ предубѣждения. За една обида на нѣкой неинъ подданикъ Англия подига цѣли флоти и предлага чрезмѣрни глоби на турското правителство. За убийства съ купища, за съблачания най-възмутителни, за насилия вънъ отъ всѣко описание извършвани надъ българитѣ, Англия не само не се беспокои, но употрѣбява всичкитѣ си усилия да намали значението имъ, да ги покрие и да даде на работитѣ таквози тълкувание, щото да излѣзе агнето криво, а вълка правъ. И всичко това става въ свободолюбива Англия, която се хвали, че тя е огнище на свободата и на правдинитѣ! Каква подигравка съ правдата и человѣчностьта!

1877 г.

На 12 априлий подирь пладнѣ азъ се завърнѫхъ въ Галацъ и на Барбошский мость видѣхъ нѣколко казаци, които вече бѣхѫ преминѫли границата и побързали да заловѭтъ моста. Войната била обявена въ сѫщий день. Отъ радость ний съ Янколова незабавно тръгнѫхме пѣшкомъ по пѫтя къмъ Рени, за да посрѣщнемъ массата на русскитѣ войски, която ужъ приближава по тоя пѫть. Тука войска, тамѣ войска, воиска не посрѣщнѫхме освѣнъ единъ казашкий полкъ съ нѣколко орѫдия чакъ на рѣката Прутъ. Тамъ стигнѫхме късно вечерта и като посѣдѣхме малко, заминѫхме пакъ пѣшкомъ за Рени, гдѣто посрѣщнѫхме нови отдѣления войска. На другий день ний се върнѫхме късно въ Галацъ уморени до нѣмай кѫдѣ и измокрени отъ студений дъждъ до ушитѣ. На 14-ий азъ заминѫхъ за Тулча съ австрийский цариградский пароходъ. На скелята въ Тулча имаше много турци На въпроситѣ имъ: има ли много русси, азъ имъ казахъ, че края имъ не се вижда отъ Галацъ до Рени. Съ наведени глави турцитѣ се оттеглихѫ и на другий день вичкитѣ турски семейства напустихѫ Тулча и се оттеглихѫ въ вѫтрѣшноститѣ на страната. Останѫхѫ само чиновницитѣ и нѣколко мѫжье.

На 15-ий пашата повиква нѣколко първенци и, като имъ показва заповѣдитѣ отъ Цариградъ, обявява имъ, че до три-четири дни всичкото население трѣбва да напусти градоветѣ и селата и да се оттегли задъ линията на кюстенджанската желѣзница. Градищата и селата щѣли да бѫдѫтъ изгорени съ всичко находяще се въ тѣхъ, за да не намѣри неприятеля въ тѣхъ ни жилище ни припаси. Молбитѣ и плачоветѣ на гражданитѣ, тѣхнитѣ представления, че никой не може се дигнѫ безъ кола и че послѣднитѣ съвсѣмъ липсуватъ, вмѣшателството на консулитѣ—всичко бѣ напраздно. Казуватъ, че пашата самъ плакалъ предъ предстоящитѣ нещастия на жителитѣ, но не измѣнилъ ни най-малко заповѣдитѣ си. Той казвалъ, че всѣкой трѣбва да вземе каквото може и да се отдалечава, ако не иска да подпадне подъ по-голѣмитѣ злочестини отъ черкезитѣ и разбойницитѣ. Нѣмаше какво да се прави: трѣбваше да се помисли за безопасностьта на дѣцата. Въ Влашко като не пущахѫ да се иде, по неволя трѣбваше да се иде въ Цариградъ. Въ вѫтрѣшноститѣ на държавата безопасностьта едва ли ще бѫде по-голѣма. Съ други много семейства азъ проводихъ дѣцата си въ Цариградъ съ нарочито задържанний параходъ, а самъ останахъ въ Тулча да чакамъ събитията. Парахода заминѫ на 17-ий априлъ, на 16-ий априлъ азъ бѣхъ придумалъ двамата си другари турци, членове на земледѣлч. касса, да вземѫтъ сами подъ расписка остающитѣ се 3—4 хил. гроша, а на мене да предадѫтъ за спазвание записитѣ. Тѣзи записи азъ получихъ и испратихъ съ жена си въ Цариградъ. За тѣхъ на 17-ий другаритѣ ми цѣлъ день ме търсили. По смъмруванние отъ кадията тѣ искахѫ да вематъ записитѣ назадъ. Безъ да се срѣщнѫ съ тѣхъ, азъ имъ проводихъ хаберъ, че ще се видя съ тѣхъ на другий день и ще поговоримъ за работата. Презъ деня на 17-ий азъ цѣлъ день се занимавахъ съ грижата да си поприберѫ малката покѫщнина, което и направихъ, като ѭ затворихъ въ едно подземие заедно съ покѫщнината на нѣколко съсѣди. Съ това всѣка моя работа въ Тулча като се свърши, азъ намѣрихъ двама трима млади: С. Кожухарова, И. Сейрекова и Тел. Теодорова и имъ казахъ, че не ще бѫде злѣ да преминемъ въ Исмаилъ и да си предложимъ услугитѣ на русситѣ при преминаванието имъ презъ Дунавъ. Тѣзи момци се съгласихѫ и до вечерьта ний се занимавахме съ приготовление на нужнитѣ средства за преминавание въ Исмаилъ. Двама казаци, рибари и страшни хайдути, се съгласихѫ да ни превезѫтъ въ Исмаилъ срѣщу една заплата отъ 6 австр. жълтици на човѣкъ. Водитѣ бѣхѫ високи тогава и допирахѫ до самий градъ отъ къмъ стокъ. Всичката равнина на истокъ отъ Тулча и дунавската делта бѣхѫ покрити съ вода. По тоя пѫть и съ преплавание два пѫти Дунавъ мисляхме ний да достигнемъ до Бессарабский брѣгъ. Вечерьта късно ний наистинѫ прегазихме града мълчишката и за по голѣма безопасность сѣднѫхме на лодката въ самата турска махала, гдѣто надзора бѣше по-слабъ. Съ трудове, опасности презъ черкезкитѣ лодки, които не бѣхѫ престанѫли да кръстосватъ по делтата, съ криение изъ най-гѫстото на тръстиката при всѣкий шумъ и при всѣко появление на лодка, съ пренасяние лодката на рѫцѣ по мѣстата, гдѣто нѣмаше вода, ний достигнѫхме най-послѣ подирь 18 часове ходение до Бессарабский брѣгъ на едно мѣсто около 5 километра по-долу отъ Исмаилъ. Тука стоеше русский караулъ, на който расправихме, отгдѣ сме и що сме; отъ най-напредь всичко бѣ добрѣ и намь се дозволи да си продължаваме пѫтя за Исмаилъ пѣшкомъ. Но щомъ позаминѫхме малко, насъ ни повикахѫ назадь и слѣдъ като ни запитвахѫ това и онова, обявихѫ ни че ще ни проводѭтъ въ града подъ конвой. Тъй като за насъ бѣше все едно, какъ ще идемъ въ Исмаилъ, стига само да идемъ, ний тръгнѫхме съ конвоя, който ни заведе на квартирата на командующий на черноморский отрядъ генерала Веревкина, отъ тамъ при коменданта на града и най-послѣ въ русското консулство въ тоя градъ. Въ консулството ний расправихме що сме и защо сме дошли, но за наше голѣмо удивление нашитѣ обяснения не се вземахѫ въ внимание. На насъ продължавахѫ да гледатъ съ подозрѣние и ни държахѫ почти цѣлъ день, догдѣто познати гръци, съдържатели на гостилница, ни взехѫ подъ порѫчителство и ни отведохѫ въ гостилницата. Цѣлъ почти мѣсецъ ний бѣхме подъ надзора на полицията, безъ да го знайме защо. Ний бѣхме силно ядосани на себе си и на обстоятелствата за тоя злополученъ исходъ на нашето рисковано похождение. Ний бѣхме поставени въ невъзможность да бѫдемъ колко-годѣ полезни на дѣлото, което посрѣщахме съ таквази радость. Менѣ особенно бѣше мѫчно да гледамъ, че тѣзи русси, които преди нѣколко мѣсеца сами ми предлагахѫ да идѫ съ Цанкова по Европа и които по този начинъ ме считахѫ за приятель на народа ми, сами тий ме причитатъ за съмнителенъ и подозрителенъ и ме държѫтъ подъ надзоръ, като виновенъ! Азъ се ядосвахъ противъ таквози нѣщо и мнѣнието ми за произволитѣ на русскитѣ военнополицейски власти още по-вече се укрѣпи. Азъ писахъ за това нѣщо въ Букурещъ до г. Цанкова и до други приятели.

По-сетнѣ азъ имахъ случай да узнаѭ, че всичката тая история ни се изиграла отъ бившия русский консулъ въ Тулча, ахмака Василевский, когото азъ не можахъ да обичамъ и противъ нѣкои дѣйствия на когото силно съмъ викалъ. За да си отмъсти, тоя човѣкъ е обявилъ въ Исмаилъ, че той ни познава наистина, но не може да се порѫчи за насъ, понеже азъ не съмъ билъ приятель на русситѣ и съмъ ималъ стрика турский бей, и така, глупавий Василевский смѣси себе си и своитѣ глупости съ русский народъ и несъчувствията ми къмъ него лично като възведе на несъчувствия къмъ Руссия, позволи си не само да ни черни, но и да ни лишава отъ свободата и да си играе съ насъ като съ пленници.

Таквози бѣше ожесточението на консулитѣ исмаилский и тулчанский къмъ мене, щото тѣ не обърнѫхѫ внимание на едно писмо отъ канцелярията на княза Черказкий, съ което имъ се съобщаваше, че споредъ направенитѣ отъ всички страни справки азъ съмъ се оказалъ съвършенно благонадѣженъ и че трѣбва да бѫдѫ съвършенно свободенъ. Мене продължавахѫ да държѫтъ подъ надзоръ до тогава, до когато пристигнѫ второ писмо съ строга заповѣдь да ме испратѭтъ по-скоро до главната квартира въ Плоещъ. Само сега се обърнѫхѫ съ мене като съ човѣкъ и не само ми съобщихѫ съдържанието на писмото, но предложихѫ ми и да ме олеснѭтъ съ конье и пари до Плоещъ. Пари и конье азъ отказахъ да приемѫ и казахъ че не искамъ да идѫ въ Плоещъ. На другий день азъ пакъ повторихъ, че не желаѭ да идѫ въ Плоещь, но когато отказванието ми да идѫ въ Плоещь ми се поиска писменно, азъ намѣрихъ за по-добрѣ да идѫ до тоя градъ и лично да кажѫ, че нѣмамъ охота за служба подиръ потърпѣнитѣ оскърбления. До пристиганието ми въ Плоещъ канцелярията на княза Черказский бѣше минѫла въ Букурещъ, гдѣто заминѫхъ и азъ. Тука и полковникъ Соболевъ и самъ князъ Черказский ми предлагахѫ да останѫ въ канцеларията, но азъ се отказахъ, като имъ отговаряхъ, че върху мене лежѫтъ други обязанности и дѣла, и че трѣбва да дамъ отчетъ за другитѣ си служби — като секретаръ на екзарх. съвѣтъ и на земледѣлческа касса въ Тулча. Азъ не просѣхъ освѣнъ разрѣшение да се завърнѫ въ Тулча. Подиръ десетина дни князъ Черказский се съгласи да ме отпусти, но слѣдъ като ми написа въ пѫтний билетъ саморѫчно, че ме отпуска привременно да си расправѭ другитѣ работи и че при първо повикване азъ ще се отправѭ при него. Въ растоянието на тия десетина дни азъ имахъ случай да дамъ нѣкакви свѣдения на профессора Ванюкова и да се намѣрѭ на съвѣта на консулитѣ и българитѣ, които приготвяхѫ бѫдѫщето устройство на България. Въ тоя съвѣтъ профессоръ Ванюковъ ми причини голѣма неприятность. Като му дадохъ доста ясни, ако не и пълни свѣдения за кадийскитѣ сѫдове особенно по въпроситѣ по наслѣдство и настойничество, той се обърнѫ къмъ всичкитѣ бивши русски консули въ Турция и имъ каза, че на праздно си е губилъ до сега времето съ тѣхъ и че съ мене въ една недѣля би свършилъ всичката работа. Тая похвала бѣ за мене неприятна въ двояко отношение: тя ми навлече омразата на всичкитѣ консули, които престанѫхѫ даже да ме поздравляватъ; тя ми приписа знания, които нѣмахъ. Ако по въпроситѣ за наслѣдство знаяхъ нѣщо, това бѣше случайно. Тъй като единъ отъ другаритѣ ми турци при земледѣлческата касса бѣше *етамъ мюдюри* и въпроситѣ по тая часть се повдигахѫ и рѣшавахѫ предь мене всѣкий день, то азъ по неволя можихъ да научѫ нѣщо по тая часть. За да не сърдѭ по-вече консулитѣ и да не поставямъ себе си въ трудно положение по други въпроси, азъ вече не стѫпихъ въ съвѣта. Намѣсто това, азъ написахъ, по искание на Соболева, статията си за земледѣлческитѣ касси, която се и обнародва въ Сборника на материалитѣ за изучване по България.

Въ това време, въ началото на иулия, русситѣ бѣхѫ стигнѫли до Габрово и даже проникнѫли задь Балкана. При извѣстието, че Гурко достигнѫлъ до Казанлѫкъ, менѣ ме тръпки побихѫ отъ страхъ предь лошевитѣ сѣтнини отъ подобна поспѣшность. Тая крачка ми се видѣше твърдѣ рискована и опасна. Моитѣ опасения азъ съобщихъ една вечерь въ градината на Рашка, г-ну Дринову и Станишеву, но тий не рачихѫ да се съгласѭтъ съ мене и да признаѭтъ, че русситѣ сѫ отишли много на вѫтрѣ безъ да си осигурѭтъ добрѣ крилѣтѣ откъмъ Видинь и откъмъ Руссе-Шумень, гдѣто сгрупанитѣ турски войски твърдѣ лесно бихѫ могли да пресѣкѫтъ дирята на Гурковский отрядъ. Дриновъ и Станишевъ се запирахѫ на общераспространеното мнѣние, че Турция е гнила, че тя не може да противопостави сериозно съпротивление и че до гдѣто тя помисли за това, русситѣ ще влѣзѫтъ въ Одринъ и ще ѭ поразѭтъ въ сърдцето. Моитѣ забѣлѣжки, че Турция е гнила като държава, но че у турцитѣ има още и воинственность, и фанатизмъ, и рѣшителность за упорито съпротивление и отчаяна борба, че русситѣ ще посрѣщатъ опасенъ неприятель у всѣкий турчинъ, тѣзи забѣлѣжки се посрѣщахѫ съ недовѣрчиви усмихвки. Времето най-добрѣ ще покаже, до колко криво е сѫждението за турцитѣ.

Декемврий, 1877

Въ Тулча се завърнѫхъ азъ въ началото на юлий, то есть тогава, когато русситѣ бѣхѫ заловили Добруджа и когато новий порядъкъ бѣше вече въведенъ. Новий порядъкъ състоеше тогава въ това, че хората въ управлението бѣхѫ нови: по-горнитѣ началства бѣхѫ русски, а въ съвѣтитѣ, сѫдоветѣ и въ общинското управление българи. Многома отъ лицата, които по-преди бѣхѫ на чело на работитѣ, бѣхѫ по обикновенно не само отстранени отъ всѣко участие въ общитѣ работи, но и дѫлбоко наклѣвѣтени и зачернени. Доста бѣше да е служилъ нѣкой си на обществото си при турцитѣ, за да бѫде прозванъ за изѣдникъ, предатель, туркофиль, чорбаджий. Нито на характера на лицето, нито на сѫществото на неговата служба, нито на вчерашнитѣ оцѣнения се обращаше внимание. Новопробуденитѣ честолюбия и желанието всѣкий да залови по-добро мѣсто заглушавахѫ всѣкий другъ гласъ, всѣко друго съображение и всѣкий резонъ.

Таквизи викове бѣхѫ се повдигнѫли и противъ мене отъ нѣкои приятели съ таквози ожесточение, щото менѣ сѫ се готвили да ме представѭтъ предъ русситѣ като за най-лошъ человѣкъ. Нѣколко души сѫ искали да представѭтъ писменно заявление, че не съмъ искалъ да се върнѫ въ Тулча, че у мене имало смѣтки и парѝ общи и на сираци и че трѣбвало да ме докаратъ съ сила; но болшинството не послушало тѣзи добромисленници, между които видно мѣсто държеше презрѣната личность на М. Тих—ва. Азъ пристигнѫхъ въ днитѣ на най-голѣмото напрежение на неприятелствата на нѣкои хорица противъ мене и съ присѫтствието си накарахъ всичкитѣ да замълчѫтъ, поне на време. Губернатора Юзефовичъ ми разсказа, какво сѫ ме клѣвѣтили и чернили и ми изяви своитѣ съжаления.

Слѣдъ нѣколко дни на мѣсто Юзефовича за губернаторъ се назначи И. Бѣлоцерковецъ, бившій преди години русский консулъ въ Тулча. По привичка отъ Цариградъ ли, или по това, че знаяше грѣцкий, Бѣлоцерковецъ отъ първий още день показа предпочтение къмъ грѣцитѣ и голѣмо пренебрѣжение къмъ българитѣ. Той бѣше сърдитъ на нази че не само не сме го посрѣщнѫли, когато идѣлъ, но и квартира не сме му приготвили. Той не щѣше да чуе, че това е станѫло по незнание за идванието му и за желанието му да има готова квартира. Въ сърдьята си и по съвѣта на нѣкои българи, които въ общитѣ работи и въ новий порядъкъ търсѣхѫ само случай за отмъщение, Бѣлоцерковецъ насили кѫщата на гражданина С. Теодорова, надъ която настойникъ бѣхъ азъ, и съ счупвание вратитѣ влѣзе да живѣе въ неѭ, безъ да пита подъ чие распореждание се намира кѫщата и не се ли дава доброволно. Противъ туй насилие азъ протестирахъ предъ самйи губернаторъ и съ това си подготвихъ въ него твърдѣ страшенъ неприятель, страшенъ не по умътъ и влиянието си, а по увлеченията си подъ влиянието на питиетата.

Въ това време азъ бидохъ назначенъ за чиновникъ по дѣламъ казеннаго правления и трѣбваше да се покорѭ на заповѣдитѣ на главната квартира и да приемѫ за време службата. На служба се зачетохъ азъ кѫдѣ 20-й августа и подиръ десетина дни недоразумѣнията между мене и губернатора наченѫхѫ да ни раздѣлѭтъ въ много въпроси не по службата (противъ служението ми губернатора никога не е ималъ нѣщо да каже), а по политиката и по оцѣнението на нѣкои фактове. Като е знаялъ че Добруджа ще премине къмъ Румѫния и като е искалъ да направи на гърцитѣ едно удоволствие, той наченѫ да подмѣта на мене и на Янколова, тогазъ чиновникъ особихъ поручений, че не е злѣ да приемемъ грѣцкий владика въ нашата черкова и да почнемъ да служимъ въ тържественни дни подъ неговото предстоятелство. Отъ най-напредь ний вземахме тѣзи искания за прости братско-християнски съвѣти, но скоро бѣхме принудени да разберемъ, че това е една цѣль, едно непреложно намѣрение. Губернатора наченѫ да ни показва анонимни грѣцки писма, които ужъ били испращани до грѣцкий владика отъ българи и въ които тоя владика се заплашваше съ смърть, ако не се премахне отъ Тулча. Нашитѣ доводи, че тия писма не могѫтъ да истичатъ отъ българитѣ, че пишущитѣ по грѣцки българи сѫ отъ по-старото поколѣние и никой отъ тѣхъ не ще си позволи да прави заканвание противъ владика, че младитѣ не знаѭтъ по грѣцки и освѣнъ това тѣ сега се занимаватъ съвсѣмъ съ други въпроси и цѣли; тѣзи наши доводи оставахѫ безсилни за губернатора. Обстоятелството, че грѣцкий владика, за който бѣ въпросъ, е полулудъ, че него сѫ напустили самитѣ грѣци и че той не може да бѫде за никого опасенъ' сѫщо така не можаше да има сила предъ предубѣденний губернаторъ. Той поиска отъ насъ да гарантираме живота на владиката противъ посѣгнуванията на българитѣ, но ний се отрекохме да дадемъ каквато и да е гаранция подъ тоя извѣтъ, че самитѣ грѣци, неприятели на владиката си, могѫтъ да сторѭтъ зло и да го припишѫтъ на българитѣ. На мѣсто това азъ посъвѣтвахъ губернатора да каже на владиката да се оттегли привременно въ нѣкой близенъ мънастиръ и да чака тамъ разяснението на положението. Губернатора отхвърли туй предложение и като натякваше на нѣкаква си политика и на необходимостьта, натовари ни да направимъ всичко възможно, за да служи грѣцкий владика въ нашата черкова и да му покажемъ съ това нашата почить и нашето довѣрие. Разбира се, че ний отхвъргахме тая възможность съ всичкитѣ си сили, но напраздно. Губернатора настояваше да казва, че въ отсѫтствие на българский владика въ Тулча, нашитѣ священници трѣбва непремѣнно да съслужѫтъ при гръц. владика. Нито сѫществуванието на българский припознатъ митрополитъ, нито саображенията за голѣмитѣ жъртви отъ страна на българитѣ за собственна самостоятелна църква, нито опасноститѣ отъ народнитѣ смущения отъ единението на българското священство съ гръцкий владика, нищо не можеше да убѣди губернатора въ неправилностьта на неговитѣ искания. Не оставаше друго, освѣнъ простото съпротивление, което и съвѣтвахме на своитѣ съграждани.

На 26-ий августь имаше царский праздникъ. У губернатора имаше угощение и балъ. Викахѫ ме презъ вечерьта петь пѫти; азъ не отидохъ, защото никога не съмъ билъ на балъ и не бѣше ми ловко да се явѭ пръвъ пѫть на таквози събрание. На 30-ий августь бѣше деня на императора. Безъ да ми дохождаше на умъ за тоя день, азъ излѣзохъ преди единъ день по санджака да ревизирамъ касситѣ и да прегледамъ дѣйствията на митницитѣ. Въ това пѫтуване азъ прекарахъ цѣлъ мѣсецъ и когато се завърнѫхъ, намѣрихъ, че губернатора по-вече отъ другий пѫть настоява за съслужение съ гръцкий владика и че туй искание се обраща у него на принуждение. Направихъ срѣщу това насилие протестъ и като се покри съ 100—150 подписа, подаде се на губернатора. Протеста бѣше силенъ и рѣшителенъ. Губернатора го посрѣщнѫ съ голѣми ядове и съ изявления, че това е непокорство на властьта, че то ще се накаже съ най-голѣмата строгость. За него не бѣше трудно да узнае съчинителя на тоя актъ. Съ съгласието на единъ съвѣтъ отъ полицмейстера, окрѫжний началникъ и единъ русский чиновникъ *Щегловитова,* губернатора ме повика още съ трима българи, които бѣхѫ подписали на чело на протеста безъ да ни слуша и пита, заплаши ни съ застрѣлявание, подведе ни подъ категорията на онѣзи българи, които князъ Черкаский поставеше подъ бдителний надзоръ на русскитѣ началства въ България, и ни отпрати въ затвора до нарежданието сѫдъ да ни сѫди и осѫди. Насъ затворихѫ отдѣлно въ мокри и студени стаи и ни държахѫ тъй строго, щото не само не можахме да се видимъ и чуемъ, но и никого другиго да видимъ. Надвечерь дойде 7 годишното ми дѣте да ме види, но отпѫдихѫ го съ байонетитѣ. Насъ държахѫ като убийци.

Въ тоя сѫщия день въ кѫщата ми направихѫ обискъ, задигнѫхѫ ми нѣкои рѫкописи и съ единъ отъ тѣхъ, който разглеждаше социализма въ Европа, се възползувахѫ да ме представѭтъ предь главната квартира за опасенъ человѣкъ. Нѣкои отъ тѣзи книжа и до сега не ми сѫ върнѫти. — Душата и испълнителя на тѣзи мерзости бѣше отъ Бога забѣлѣженото кйосе Щегловитовъ. Обиденъ отъ природата (нѣмаше брада и мустаци и говорѣше съ голѣмо заекване), той бѣше готовъ да прави всѣкакво зло. Тоя проклѣтникъ не се

засрами да внуши на жена ми, че азъ лесно бихъ могълъ да се освободѭ, ако. . . .

Обиска и разглежданието на книжата ми свършено, пристѫпи се къмъ испититѣ на затворенитѣ. При другитѣ затворници Щегловитовъ стоеше малко, но при мене прекарваше дълго време презъ нощьта и ме мѫчеше съ таквизи въпроси, които бѣхѫ докачителни и досадителни не само за мене, но и за по-съвѣстенъ сѫдия. На Щегловитова намѣрението като не бѣше да испита работата, а да намѣри виновность за осѫждание, той оставеше на страна факта за протеста, не питаше, защо сме го направили и подписали, а ми задаваше въпроситѣ: защо съмъ противникъ на Руссия и на Царя, кои ми сѫ другаритѣ, какви сѫ цѣлитѣ на нашето тайно дружество и др. подобни отъ безумни по-безумни. На отговоритѣ ми, че никога не съмъ билъ противъ Руссия и противъ Царя, че съпротивлението ми противъ желанието на губернатора въ една работа не служебна не е съпротивление на Руссия и на властьта Щегловитовъ противопоставяше моитѣ неблагоприятни отзиви за нѣкои русски чиновници и за русската полиция, моето неявявание на праздника на 26-ий августь и мнимото ми побѣгвание предь праздника на 30-ий августь; увѣрявахъ, доказвахъ че на първий праздникъ не се явихъ само по непривичка къмъ подобни събрания, а на вторий отсѫтствувахъ съвършенно случайно и съ знанието на самий губернаторъ — всичко напраздно. Въпроситѣ ми се повтаряхѫ всѣка нощь и въ форма по-вече и по-вече оскърбителна. Въ тѣзи въпроси азъ се изображавахъ за заклѣтъ врага на Руссия и опасенъ за порядъка. Резонъ и оправдание не се слушахѫ. На формулиранитѣ отъ напредь обвинения се притури една нощь и оскърблението, че съмъ нѣмалъ куража да си исповѣдамъ убѣжденията и другаритѣ и че тѣзи убѣждения били вече знайни отъ хванатата ми сказка за социализма въ Европа. Когато на моитѣ забѣлѣжки, че рѣчената сказка е писана преди 8 години въ Шумень и самó съ цѣль за запознавание на нѣкои хора съ появившата се тогава дума *социализмъ* въ българский печатъ, не се даваше никаква вѣра и скроенитѣ обвинения продължавахѫ да ми се хвъргѫтъ въ лицето като доказани нѣща; азъ дойдохъ до отчаяние, всичката ми кръвь се издигнѫ къмъ главата ми и азъ обявихъ, че до сега не съмъ мразилъ Руссия и никога не ще ѭ намразѭ, но съ нейнитѣ лоши чиновници никога не ще се примирѭ, нейнитѣ полицейско-бюрократически порядъци никога не ще поддържа и че за удостовѣрение на лошевината на тѣзи чиновници азъ ще си строшѫ главата въ тая сѫщата минута и ще оставѭ прѣсенъ и силенъ поменъ за русското правосѫдие. Съ тия думи азъ поискахъ да си ударѭ главата о единъ остъръ рогъ на собата и да свършѫ безчестнитѣ испити, но Щегловитовъ ме задържа, помоли ме да не правѭ това и се обѣща да се оттегли тутакси. Той ми каза, че не съмъ въ себе си, че лицето ми изгледва страшно и че е добрѣ да се успокоѭ. Моя отговоръ бѣше че не могѫ да се успокоѭ предъ положението, което ми правѭтъ русскитѣ хора и предъ мѫкитѣ, които усѣщамъ въ душата си. Ако тѣзи мѫки ми дохождахѫ отъ турцитѣ, азъ бихъ ги посрѣщалъ съ голѣмо спокойствие, защото щѣхѫ да дохождатъ отъ варвари и неприятели. Но тий идѫтъ отъ русси, отъ тия, които идѫтъ да ни освободѭтъ и да замѣнѫтъ произволитѣ съ редъ и правда. Какъ да гледамъ на тѣхъ спокойно?...

Щегловитовъ си отиде и подиръ единъ часъ дойде съ губернаторский фаегонъ да ме вземе и заведе у дома. Азъ отказахъ да излѣзѫ по този начинъ и казахъ, че искамъ да чуѭ по-напредъ присѫдата си за освобождение. Нощьта прекарахъ въ тъмницата. На зараньта, на 10-й день отъ затварянието ми, губернатора проводи да ме повика и азъ се видѣхъ на улицата свободенъ. Бѣлоцерковецъ ме посрѣщнѫ ласково и като каза че недоразумѣнията сѫ се махнѫли, поиска да се цѣлунимъ, да забравимъ преминѫлото и да бѫдемъ за напредъ добри другари. Готовъ бѣхъ всичко да забравѭ и да се помирѭ, но когато на запитванието ми: ще се повдига ли пакъ въпроса за грьцкий владика и губернатора отговори: да, азъ обявихъ, че съмъ готовъ да се върнѫ въ тъмницата и да свършѫ живота си въ неѭ, да забравѭ страданията и жертвитѣ на хиляди българи за достигание на нашата черковна самостоятелность. Примирението манкира, но мене не испратихѫ вече въ затвора, а ме отпратихѫ дома, като поставихѫ при мене жандарми да не допускатъ да се видѭ съ нѣкого. Още подиръ осемъ дни жандармитѣ липсахѫ и на мене се предписа да се явѭ на службата си въ канцеларията.

Освѣнъ мѫкитѣ, що ми причиняваше Щегловитовъ, не по-малко суровъ се показваше къмъ мене и ключника на тъмницата, нѣкои си бессарабский момъкъ, на когото името не помнѭ. Той бѣше таквози безчеловѣчно сѫщество, щото безъ зазрѣние би взело на себе си ролята на джелатинъ. Въ този случай неговата природна жестокость се насърдчаваше твърдѣ много и отъ бесарабцитѣ: Мант—ва, Панич—ский, Ив—ова и др. съ които азъ отъ първий още день се поставихъ въ неприятелски отношения. Тѣхнитѣ подливурства, тѣхното бесчестно поведение въ въпроса за владиката (тѣ държахѫ страната на губернатора и сѣяхѫ раздѣление въ народа), тѣхното взяточничество и тѣхното пристрастие въ дѣлата на Окр. Сѫдебенъ Съвѣтъ, който бѣше исключително въ тѣхнитѣ рѫцѣ, бѣхѫ ме направили силно да ги мразѭ и да ги презирамъ. Въ отплата на това тѣ не пропущахѫ случай да ме хулѭтъ и да ми вредѭтъ. Въ механитѣ и по дюгенитѣ тѣ дѣйствувахѫ, съ знанието и поддържката на губернатора, таканастойчиво и нахално щото единодушието на коренитѣ жите-

ли въ въпроса за владиката скоро се наруши. На отцѣпенитѣ съ старанията на губернатора и назначенитѣ на по-важни службы Янколова, Тихчева, Шопова, Дженова и нѣкои други като се притурихѫ и чашка-аркадашларѫ на бесарабската тайфа, гражданитѣ се раздѣлихѫ на двѣ и на губернатора скоро се вдаде да накара гражданитѣ да подпишѫтъ прошение до княза Черкаский, да го испрати съ Янколова чакъ на Горний Студенъ въ опровържение на това, което вече бѣше съобщено за губернатора отъ мене и отъ други лица, като Евлогия Георгиева и други. Намѣсата на Евлогия и на други българи въ тая работа бѣше много разсърдила Черкаский, който гледаше на тия работи по чисто бюрократический начинъ и считаше вмѣшателството на гражданитѣ въ дѣлата и распорежденията на началствата за просто бунтувание; но при все това той повика Бѣлоцерковеца подъ Плѣвень, продържа го три дни въ предната си стая и когато го прие, прие го съ горчиви мъмрания и укори въ неумѣние да управлява.

На завращанието си Бѣлоцерковецъ пакъ поиска да се миримъ, но азъ му казахъ, че нѣма вече защо, понеже съмъ увѣренъ,че въпроса за владиката вече не ще се повдига.

Азъ бѣхъ си подалъ оставката, но продължавахъ да служѫ въ губернското управление до гдѣто дойде отговора на прошението ми. Бѣлоцерковецъ настояваше да дамъ второ прошение за оттегляние на оставката си, но азъ настоявахъ да се уволнѭ. Менѣ бѣше тежко да служѫ съ хората, които ми причинихѫ толкози неприятности, но рѣшение отъ главната квартира не дохождаше. Наистина, Бѣлоцерковецъ почнѫ да показва по-голѣмо довѣрие къмъ мене и да ми иска мнѣнието по всичкитѣ въпроси, за които по-преди питаше Щегловитова, но азъ не можахъ да се примирѭ съ положението си и не скривахъ отъ Бѣлоцерковеца, че чакамъ и ще търсѭ нѣкакво удовлетворение. Не криеше и той отъ мене, че таквози удовлетворение азъ не ще дочакамъ отъ рускитѣ власти. Той си исповѣдаше, че никога не ще го накажѫтъ по мое оплакване. Висшето началство може и да го счете за виновенъ, но ще го накаже подиръ година или двѣ и то по другий поводъ.

Въ очакване на какъвъ да е отговоръ на моята оставка азъ прекарахъ всичкото време до Рождество Христово.

Въ това време русскитѣ вѣстници бѣхѫ екнѫли съ обвиненията си противъ българитѣ и противъ българската неблагодарность. Хулитѣ противъ българитѣ бѣхѫ многочисленни и обвиненията преувеличени и едностранни. Тий истичахѫ по-вечето отъ нитендантитѣ и подрядчицитѣ, на които се искаше да иматъ всичко или съвсѣмъ бесплатно, или съ малки цѣни и които не посрѣщахѫ отъ страна на населението олеснения въ това отношение. За да раскриѭ источника и невѣрностьта на тия викове и обвинения, азъ написахъ нѣколко писма, които и испроводихъ до Минкова въ Николаевъ за обнародване въ русскитѣ вѣстници. Минковъ ги посрѣщнѫ добрѣ, отговори ми, че ще ги обнародва съ припазвания, но всичко тъй си останѫ. По-сетнѣ ми яви, че било неловко да се обнародватъ въ вѣстницитѣ тия писма и да се искарва истината и че за това той щѣлъ да ги обнародва по другъ начинъ. Какво е направилъ съ тѣхъ, не знаѭ. Знаѭ само, че покойний Макъ-Гаханъ обнародва по-сетнѣ въ „Голосъ" писма въ сѫщий духъ и запуши до нѣкѫдѣ устата на викачитѣ.

Отъ ревизията по санджака азъ изнесъхъ още по-печални впечатления за русскитѣ военно-полицейски власти. Комендантина на Черна-Вода бѣше станѫлъ ортакъ съ една еврейска компания и прекарваше за миллиони разни стоки безъ мито подъ предлогъ, че ужь стоката била за войската. Стоката не бѣше за войската и стойностьта на митото минаваше въ джебоветѣ на комендантина и на нѣколко щабни офицери. При влазянието на стокитѣ въ България комендантина отивалъ въ митницата, биялъ съ камшикъ началника и изваждалъ всѣкога стокитѣ даромъ, за да се тъкми по-сетнѣ съ евреитѣ. Взехъ мѣрки не само да се спрѣ злото, но и да се запечататъ дюгенитѣ на евреитѣ, но срѣщу мене се повдигнѫ таквази буря, щото взетитѣ мѣрки, отъ само себе си паднѫхѫ. Офицеритѣ на щаба отъ карпуса на Циммермана, ме наскърбявахѫ по всѣкакъвъ начинъ, псувахѫ ме, въспротивихѫ се на запечатванието и ме принудихѫ да викамъ Кюстенджанский окрѫженъ началникъ, русский гвардеецъ, който управляваше Черна-Вода, и да възложѫ нему испълнението на моитѣ рѣшения. Военнитѣ го посрѣщнѫхѫ съ такива заканвания, щото той побѣгнѫ още въ сѫщий день назадь въ Кюстенджа. Прибѣгнѫхъ до губернатора, той покава добра воля, но не посмѣи нищо да направи безъ заповѣди отъ княза Черкасски. Този послѣдния влѣзе по работата въ сношение съ главний щабъ и най-послѣ отговори да си затваряме очитѣ. Грабителитѣ не само не се наказахѫ, но не се и ограничихѫ николко. Отъ всичката история само това излѣзе че „Одескій Вѣстникъ" почен́ѫ по-много да вика противъ българската неблагодарность, която ужь не допущала безъ мито дори сълдатский табакъ.

Отъ цѣлото офицерско тѣло въ Черна-Вода само трима души осѫдихѫ и то по-вечето по платонический начинъ за злоупотрѣбленията на другаритѣ си. Това бѣхѫ генералъ Циммерманъ, генералъ Якимовъ и единъ полковникъ, комендантъ на станцията на желѣзний пѫть.

Между това бессарабскитѣ . . . . Мант—въ и Панич—ский бѣхѫ придобили пълното благоволение на Бѣлоцерковеца и произволствувахѫ въ сѫда до нѣмай кѫдѣ. Моитѣ представление по тѣхнитѣ неправилни дѣйствия не се вземахѫ въ внимание. Правосѫдието стоеше въ тѣхнитѣ нечисти рѫцѣ и се раздаваше по единъ Мант—ско- . . . . начинъ. За да ги насърдчи още по-много, губернатора съ собственната си власть рѣши да се повърнѫтъ на Мантова всичкитѣ недвижими имущества, които турското правителство конфискувало преди 20 години, когато баща му емигриралъ въ Болградъ, и които като се продали на мезатъ, намирахѫ се въ трети и четвърти рѫцѣ отъ мѣстнитѣ жители. Говорихъ, доказвахъ, че това е несправедливость, че хòрата сѫ ги купили съ парѝ и никакъвъ законъ не може да ги накара да си загубѭтъ платенитѣ парѝ, че ако е конфискацията неправилна, което впрочемъ не бѣше доказано, то работата може да се разгледа и на обидений да се даде възнаграждение отъ друго мѣсто, но не се слушахъ. Губернатора настоя на своето и даде имуществата на любимеца си. Обърнѫхъ се съ представление и къмъ г. Лукиянова, главний законосъчинитель при канцелярията на княза Черказский,—и отъ тамъ нищо. Беззаконието се извърши и си останѫ неисправено.

Коледа с. г.

Отъ вице-губернатора, полковника Юргенсона, узнахъ, че моето прошение за оставка не било проводено въ главната квартина, но задържано отъ губернатора. Повторихъ го по-настоятелно и отношенията ни съ губернатора пакъ се натегнѫхѫ. Щегловитовъ пакъ се доближи до него и почен́ѫ да му вдъхва разни мерзости. Пиянствата у губернатора се продължаватъ съ дни и недѣли. Парѝ много се харчѫтъ и разсипватъ. Отъ гдѣ излазятъ?

Срѣщу нова година голѣми сумми се разподѣлихѫ като награди. Всички взехѫ по нѣщо и се наградихѫ. Азъ бѣхъ чуждъ за този дѣлежъ.

1878 год.

По нерадение на губернатора моето второ прошение за уволнение се испроводи въ главната квартира май късно. То пристигнѫло княза Черкасский въ Едрине чакъ въ началото на февруария. Щомъ го прочелъ, княза отговори съ телеграмма, че оставката ми не приема, но че е готовъ да ме изслуша лично, ако имамъ нѣщо да му кажѫ. Догдѣто азъ се приготвѭ и тръгнѫ за Одринъ, извѣстие за смъртьта на негово сиятелство пристигнѫ. Безъ да отлагамъ съвършенно отиванието си за главната квартира, азъ се позабавихъ въ Тулча, направихме на покойнния много добра панахида и едвамъ въ началото на марта се пустнахъ презъ Букурещъ и Русчукъ за Санъ-Стефано, гдѣто бѣше пренесена главната квартира. Нечаенно паднѫлитѣ въ началото на марта дебели снѣгове ме задържахѫ въ Букурещъ и въ Русчикъ нѣколко деня, доклѣ се отворѭтъ пѫтищата. Най-подиръ това пѫтувание бѣ тежко и азъ едвамъ можихъ въ една цѣла недѣля да стигнѫ отъ Руссе до Сливень.

Отъ Сливень до Одринъ азъ отидохъ въ единъ день. Тамъ пресѣдѣхъ за да видѭ града и на третий день заминѫхъ по сухо до Баба-Ески, защото желѣзницата бѣше развалена между Едрине и Баба-Ески.

Въ Едрине се видѣхъ съ Свѣтослава Миларовъ. Той ми разсказа, че въ Сливень и въ другитѣ градища, гдѣто е билъ, мѫчилъ се е да съставлява дружества и сговори съ младитѣ съ намѣрение не само да се отстраняватъ отъ общитѣ работи по-старитѣ хòра, които сѫ вземали участие въ тия работи при турцитѣ, но и да се преслѣдватъ и чернѭтъ по най-немилостивъ начинъ. Той ми чете и приготвений правилникъ за тѣзи карбонарски дружества. Да си кажѫ правото, азъ се оплашихъ отъ исключителний и силно жестокий характеръ на тия правила. Тий предавахѫ общитѣ работи и бѫдѫщето управление на България въ рѫцѣтѣ на неопитната и увлекающата се младежь и необѣщавахѫ нищо добро нито за устройството на България, нито за спокойствието на гражданитѣ. Безъ да влазямъ въ подробно разглеждание на тия правила, азъ забѣлѣжихъ на Миларова, че нашето отечество не може да мене безъ опита на по-старитѣ и служившитѣ хòра, разбира се, служившитѣ честно, при своето нареждание, и побързахъ да се отдѣлѭ отъ него. Азъ го оставихъ съ вѫтрѣшно намѣрение да противодѣйствувамъ противъ тия гибелни планове. Миларовъ ми каза, че неговий уставъ се е челъ въ едно събрание въ Сливень и билъ удобренъ и че самъ сливненский владика го е подписалъ и приелъ.*)

По пѫтя за Ески-Баба азъ можихъ да видѭ по-отблизу злочестинитѣ на войната. Ако и да бѣше се изминѫлъ цѣлъ мѣсецъ и половина, откакъ всичкитѣ села работѣхѫ за заравяниета на человѣческитѣ лешове на дльжината на пѫтя, тѣзи лешове се срѣщахѫ още въ таквози множество по шосето и покрай него, щото цѣлий въздухъ бѣше напълненъ съ воня и предь очитѣ на пѫтника потъмняваше отъ скърбното зрѣлище. Тамъ старецъ сѣднѫлъ до телеграфний стълбъ да си почини и останѫлъ на мѣстото си отъ студътъ и умора; тукъ уморената и спасающата се майка, за да бѣга по-скоро и полеко, завила дѣтето си въ юрганчето и го оставила да спи вѣчно въ хендекя на пѫтя; а по-нататъкъ нѣколко души, уморени отъ ходение и отъ студъ, прилегнѫли всички на едно ужъ да си починѫтъ и да се стоплѭтъ, а на дѣло заспали вѣчния. Тамъ ти показватъ гробищата на изсѣченитѣ християни и попове, тука ти сочѫтъ мѣстото, гдѣто сѫ си оставили коситѣ стотини жени и дѣца отъ турскитѣ бѣжанци. Каква ужастна картина и какво страшно изображение на послѣдствията отъ турската варварщина. Като мислѣхѫ насъ да намалѭтъ съ бѣсение и клание, турскитѣ патриоти въ родѣ Митхадъ паша послужихѫ само за истребление на 600000 турци. Божието правосѫдие не закъснѣ да отмъсти за невинната кръвь на българскитѣ дѣца и жени съ погубвание на 8 пѫти по-много турски сѫщества!

Въ Баба-Ески пристигнѫхъ доста рано и побързахъ да посѣтѭ хубавата джамия, която е направена по образа на джамията султанъ Селимъ въ Едрине, само въ по-малки размѣри. Тука азъ забѣлѣжихъ, че населението начанѫло да съсипва хубавото здание, че вече амвона е разсипанъ и че нѣколко души снемахѫ крушуменитѣ листа отъ покрива. Домилѣ ми за хубавото здание. Повикахъ чарбаджията и го молихъ да тури край на вандализма, като вземе въ съображение ползата за самото мѣсто отъ запазванието на джамията въ цѣлостьта. Ако турцитѣ не се върнѫтъ, джамията ще послужи на християнитѣ за великолѣпна черкова; ако турцитѣ се върнѫтъ, християнскитѣ жители ще иматъ по-малко причини да се мразѭтъ отъ турцитѣ. Чорбаджията се обѣща да направи всичко за запазвание на зданието.

Въ Санъ-Стефано азъ пристигнѫхъ кѫдѣ половината на марта и като видѣхъ, че подиръ смъртьта на княза Черкаский въ неговата канцелярия вече нѣмаше ни дѣятелность, ни енергия, ни грижа за работитѣ, че генерала Анучинъ нѣма нужнитѣ качества да води работитѣ и да се бори съ мѫчнотиитѣ, които подсѣкохѫ днитѣ на Черкаский, че той и другаритѣ му помощници въ това време за нищо друго не помишлявахѫ, освѣнъ кой какво ще стане и всичкитѣ работи бѣхѫ напустнѫти, азъ нито дума поменѫхъ, защо съмъ дошъкъ. Отъ страна на канцелярията тоже никакво запитвание не ми се направи. Само Саболевъ нѣколко пѫти ми предложи да останѫ въ главната канцелярия, гдѣто ужъ нѣмало хòра, но азъ отказахъ. Анучинъ ме посрѣщнѫ съ явна неохота и избѣгнѫ всѣкий пропо за моето отивание въ С. Стефано. Слѣдъ малко азъ се научихъ, защо е билъ тоя приемъ и защо въ канцелярията сѫ избѣгнѫли да говрѭтъ за моето идвание. Щомъ азъ съмъ заминѫлъ изъ Тулча, губернатора накаралъ своитѣ да направѭтъ адресъ до главната канцелярия и да кажѫтъ въ него, че населението е доволно отъ всичкитѣ распореждания на губернатора, но че само Икономовъ съ двама-трима други граждани развалѣлъ тишината и че ако Икономовъ се махне отъ Тулча, всичко ще тръгне по най-добъръ начинъ.

Отъ своя страна губернатора испратилъ едно дълго-дълго изложение за моята дѣятелность преди и сега и, като върви стѫпка по стѫпка подирѣ ми, заключава двѣ нѣща:

---

*Миларовъ днесь мисли съвсѣмъ друго яче. Забѣлѣжка въ 1885 год.

„Икономовъ е честенъ и уменъ человѣкъ, но джлбоко мрази русситѣ“.

Тѣзи заключения той като повтаря подиръ всѣкий параграфъ изважда най-послѣ необходимостьта да се извадѭ отъ служба и отстранѭ отъ работитѣ. Тѣзи книжа той испратилъ въ Санъ-Стефано съ Тулчанский полицмейстеръ, гвардейския офицеръ Слащева, съ когото бѣхъ въ най-недобри отношения по причина на лошото му отнасяние къмъ българитѣ, както и по причина на офицерската му грубость, която по съвѣт тѣ на презрѣний Ал. Ивановича, неговъ секретарь тогава, обращаше се въ суровина и тирания за българитѣ. Какво е говорилъ Слащевъ устно и какъ ме е представилъ, азъ не знаѭ. Знаѭ само едно нѣщо, знаѭ това, че отъ тогава азъ почнѫхъ да се считамъ за душманинъ на Руссия не само въ главната квартира, но и на всѣкждѣ между Русситѣ. За такъвъ съмъ представенъ и въ Петербургъ. — Безъ да доказвамъ всичката несправедливость на туй мнѣние, азъ ще кажѫ, че за Руссия щѣше да бжде голѣмо щастие, ако всичкитѣ нейни синове бѣхѫ желали доброто на Руссия така искренно, както го желаѭ азъ. Ако сърдцето на Бѣлоцерковцитѣ болѣше така силно за доброто на Руссия, русский народъ не би билъ днесь ни тъй потиснѫтъ, ни така бѣденъ, ни така невѣжественъ. Лъжѫтъ тѣзи хòра и клѣвѣтѭтъ моитѣ чувства къмъ Руссия, защото не на Руссия съмъ билъ и ще бждѫ неприятель, а на този бюрократический-полицейский ненавистенъ порядъкъ, който подържѫтъ Бѣлоцерковци и който като прави русский народъ весь злочестъ, има самата и средствата да издигне неугоднитѣ нему личности въ неприятели на държавата и на Руссия. която тий смѣсватъ съ себе си и съ своето чиновническо-военно съсловие. Богъ да имъ е на помощь! Тий не обичатъ и не щадѭтъ своитѣ братия, но ги тъпчѫтъ като скотове, та че къмъ мене ли ще покажѫтъ справедливость?

Въ Санъ-Стефано пресѣдѣхъ почти до края на априлия, когато рѣшително заявихъ, че ще си идѫ въ Тулча. Отпустихѫ ме безъ особенни мжчнотии. Въ това време преминѫ презъ Тулча князь Дондуковъ, Импер. Комисарь, и на мене бѣше възложено да направѭ записка за начина, по който би могло да се събира десятъка въ парѝ и пò-правилно. Записката биде скоро готова и губернатора останѫ толкова доволенъ отъ неѭ, щото тутакси ѭ проводи въ главната квартира и начнѫ да се отнася къмъ мене съ много по-голѣмо внимание. Той съвсѣмъ се отрече отъ пакостника Щегловитова и за всѣка важна бумага се обращаше къмъ мене, ако и да оставаше управитель на канцелярията му все пакъ Щегловитовъ.

Кждѣ половината на май азъ придружихъ г. Теохарова по ревизията му на митницитѣ въ санджака. Той бѣше натоваренъ да състави правила за българскитѣ митници и искаше да види и изучи дѣйствующата въ тѣхъ практика. Нѣколко деня азъ живѣхъ въ компания съ него и съ жема му и имахъ случай да се убѣдѭ, че той и на тая часть не ще направи нищо, както не направи и по съчинението на сждебни закони. Липсуватъ му дѣятелностьта и широкий погледъ.

Презъ иуния бѣхъ повиканъ въ Пловдивъ, гдѣто и отидохъ, като членъ на коммисията за разглеждание въпроса за начина на събиранието десятъка, но догдѣто пристигнѫ въ Пловдивъ коммисията бѣше си почти свършила работата. Азъ простояхъ нѣколко деня безъ работа и като не искахъ да продължавамъ тая празнотия, представихъ на г. Домонтовича записка, въ която като казвахъ, че не искамъ да умножавамъ числото на праздношатающитѣ се, молихъ или работа да ми се даде, или да се освободѭ отъ службата. Проводихѫ ме да ревизирамъ и възстановѭ земледѣлческитѣ касси въ Сливненский санджакъ, за кждѣто се и отправихъ презъ иулия.

До тръгванието си обаче изъ Пловдивъ, азъ направихъ да се обърне внимание връху Н. Михайловский, който дълго време стояше въ Пловдивъ безъ служба и безъ всѣкаква работа.

Нему предложи най-напредь служба г. Лукияновъ по сждебната часть, но г. Дриновъ го повика по народното просвѣщение и Михаиловский предпочете тая послѣднята часть.

Кждѣ срѣдата на иулия азъ бѣхъ въ Сливень. Книгитѣ на земледѣлческата касса бѣхѫ завлечени. Други дири отъ неѭ не бѣхѫ останѫли освѣнъ griписитѣ на длъжницитѣ и нѣкакви си ржчни тефтерчета съ бѣлѣжки на нѣкои отъ бившитѣ членове на управлението на тѣзи касси. Съ помощьта на тия бѣлѣжки и на записитѣ, които бѣхѫ пръснѫти въ хранилището на архивитѣ и за събиранието на които трѣбваше да се ровѭ цѣли недѣли, азъ съ голѣми мжки можахъ да възстановѭ положението и смѣткитѣ на Сливненската и Енизарската земледѣлчески касси. Въ Ямболъ, Карнобадъ, Айгосъ, Бургасъ и Месемврия работата бѣше още по-мжчна, защото липсувахѫ и записи и книги; но благодарение на намѣренитѣ въ архивата изложения на операциитѣ и положението на касситѣ въ предпослѣднята 1875 година и на твърдѣ малкото измѣнение на това положение презъ 1876 година, мжчнотиитѣ се надвихѫ и положението на касситѣ се обнаружи. Списъци на длъжницитѣ се направихѫ и капиталитѣ се обозначихѫ, но парѝ нѣмаше нито въ една отъ тѣхъ. Нѣкои отъ касситѣ били раздали парѝтѣ си на селянитѣ, а у тѣзи, които имали готови парѝ, паритѣ задигнѫли властитѣ заедно съ книгитѣ. Да се възстановѭтъ касситѣ при туй положение, когато нито пари има въ тѣхъ, нито законъ сжществува за тѣхъ като бѣше невъзможно, азъ оставихъ откриванието имъ за по-сетнѣ и се ограничихъ въ представлението на подробенъ докладъ върху намѣреното. Въ доклада си азъ представлявахъ нуждата за законъ и за парѝ като неминуема за откриването на касситѣ. Безъ парѝ, тия касси не би могли да дѣйствуватъ, защото разореното население не да си плаща старитѣ дългове ще прибѣгва до тѣхъ, а да иска нови помощи за поправяние на разореното си положение. Но и парѝ да иматъ касситѣ пакъ не би могли да дѣйствуватъ безъ законъ и знание, по кой начинъ да дѣйствуватъ. Азъ настоявахъ прочее да се дадѫтъ взаимообразно на тия касси около единъ миллионъ франки и да се приготви нужиий законъ, като казвхъ, че съ новий капиталъ ще се оздрави и старий, че състоянието на селянитѣ ще се поправи, че тий ще могѫтъ да платѭтъ подиръ време и старитѣ си дългове и че съ тоя съединенъ капиталъ заема достатъчно се гарантира. Закона възложихѫ на мень да приготвѭ, който и станѫ, а за паритѣ казахѫ да помислѭтъ. Моето заминавание за инспекторъ въ Варненский санджакъ остави тая работа недовършена.

За времето на моето инспекторствувание азъ не ще кажѫ нищо, защото всичко съмъ вършилъ предь очитѣ на хората. Едно само ще забѣлѣжѫ, че никѫдѣ въ усилията си за въдворение съгласие между жителитѣ съ цѣль да се подобри положението на училищата не посрѣщнѫхъ таквози безумно и лудешко съпротивление, както у двама скотокради въ Манкалия. Едина на име Спис-ский, като секретарь на окрѫжния началникъ, и другия Б-въ, като предсѣдатель на окрѫжния съвѣтъ въ Манкалия. Тѣзи хора котленци по происхождение бѣхѫ взели на рѫцѣ невѣщия окрѫженъ началникъ, правяхѫ всевъзможнитѣ насилия и грабителства надъ глупото татарско население и натискахѫ всѣкий гражданинъ, който покажеше неудоволствие отъ такъвъ порядъкъ. Насърдчени отъ моитѣ съвѣти за единодушно радение за училището и отъ моего присѫтствие, гражданитѣ ми разсказахѫ за всичко и азъ не можахъ да не осѫдѭ злодѣйцитѣ и да не се обѣщаѭ да съобщѭ работата на губернатора. Трѣбваше да види человѣкъ съ очитѣ си и да чуе съ ушитѣ си мръснитѣ хули на двамата разбойници въ кафенетата, за да оцѣни до гдѣ може да стигне человѣческата лошевина. Тѣзи хора окаляхѫ и развалихѫ всичко, само да останѫтъ ненаказани. Тѣ раскѫсахѫ още по-вече малката община и оставихѫ училището безъ всѣкакво внимание. За мое нещастие подиръ нѣколко недѣли Манкалия се предаде на Румѭнитѣ и азъ не можахъ нищо да направѭ за наказание на тия хора.

Моето чувство високо ми говорн, че Спис-ский е голѣмъ злодѣецъ и че отъ него никога не може да се чака добро и правда.

Презъ месецъ октомврий азъ получихъ отъ г. Дринова заповѣдь да идѫ въ Браила и да се помѫчѫ да убѣдѭ книжовното дружестве да се пренесе въ София. Азъ са пренесохъ на мѣстото и подиръ едно слабо колебание не членоветѣ, свикани на събрание, предадохѫ ми книжата и всичкитѣ дѣла съ библиотеката да ги испратѭ въ София.*)

По-сетнѣ съ едно писмо отъ канцеларията на инспекторский коммисаръ приканихъ се да си дамъ мнѣнието върху устава за устройството на народната банка. Безъ да разбирамъ отъ таквизи работи, азъ обявихъ, че споредъ приготвенний проектъ банката е твърдѣ тѣсно и твърдѣ много свързана съ хазната на княжеството и съ интереситѣ на послѣднето, и че по това истото тя не е достатъчно самостоятелна, за да се запази отъ влиянието на разнитѣ финансови затруднения, въ които по неизбѣжность може да впадне хазната при испълнението на голѣмитѣ си финансови задлъжения. Азъ исказахъ мнѣние, че на Банката трѣбва да се придаде по-вече независимость отъ правителството, каквото кредита ѝ да не страда отъ затрудненията на държавата.

1879 год.

Презъ минѫлата зима азъ получихъ проекта за устава на

---

*) Въ книжата на покойния се намѣри слѣдующата черновка на писмото, което той отправилъ до настоятелството на „Книжовного Дружество“ при пристиганието си въ Браила:

До Почитаемото Настоятелство на „Книжовното Дружество въ Браила.“

Натоваренъ отъ Негово Преосвященство Климента и отъ Н. Превосходителство Управителя на отдѣла по просвѣщението и по църковнитѣ дѣла въ княжество България, г. Дринова, както и повдигнѫтъ отъ собственно желание азъ посѣтихъ на 14 и 15 текущаго Ваший градъ съ цѣль да се разговорѭ съ Васъ за необходимостьта да се пренесе сѣдалището на Дружеството отъ Браила въ София, гдѣто се съсрѣдоточаватъ сега умственнитѣ и материалнитѣ срѣдства и сили на нашето отечество, България.

Да се пожелае това премѣстване причинитѣ сѫ тѣзи:

1. Полезностьта на Дружеството. Дружеството като е учредено съ цѣль да просвѣщава *наший народъ* съ своята литературна дѣятелность, то необходимо и по-цѣлесъобразно ще бѫде, ако то се установи по между този народъ, за полза на който се е учредило.

2. Установено въ България, Дружеството ще може по-успѣшно да работи за полза на отечеството, понеже ще има по-близско познанство съ нуждитѣ и условията на България.

3. Умственнитѣ сили на отечеството като се стремѭтъ сега не отъ вѫтрѣ на вънъ, както бѣше при чуждеродното правителство, а отвънъ на вѫтрѣ къмто ползата и свободата, то работници за възобновение на литературната дѣятелность на Дружеството по-лесно и по-скоро ще се намѣрѭтъ въ България, нежели на вънъ.

4. Нуждата за помѣсеченъ журналъ, въ който да се печататъ, обсѫждатъ и разглеждатъ различнитѣ материали и въпроси по учебна, учена, литературна и педагогическа части, като е станѫла доста усѣтна за България, то Дружеството принася на отечеството много голѣма заслуга съ възобновението на своето „Периодическо списание“ въ София.

5. България като образува сега въ себе си умственни, административни и промишленни центрове, и нуждата за просвѣтителни срѣдства отъ сѣкакъвъ видъ като придобива днесъ нова сила и належаще свойство, то съ пренасянието на своята библиотека въ главний центръ на България — въ София — Дружеството донася на отечеството значителна полза.

Бълг. Княжество и приглашение да си изскажѫ върху него мнѣнието въ най-скоро време. Ако и да не придавахъ значение на това приглашение, направено за чиста форма, но не и изъ внимание къмъ моето и други български мнѣния, азъ не се отрекохъ да се искажѫ върху проекта въ една доста либерална смисъль. Като се основавахъ на демократическитѣ свойства на наший народъ, който не търпи неравенствата помежду си, азъ заключавахъ, че правата на всичкитѣ граждани трѣбва да бѫдѫтъ не само равни но и широки, за да даватъ на тѣзи свойства по-голѣма свобода за движение и развитие. Но отъ друга страна у тоя сѫщий народъ като бѣше се укоренило свойството да се не покорява доброволно на натурническитѣ до сега закони и порядъци и да забравя въ своитѣ собствени работи правилата и нуждата за дисциплина, то заедно съ горнето заключение азъ предлагахъ и това, щото съ свободний уставъ заедно да се турѭтъ и извѣстни гаранции и за правилното функциониране на държавния строй и за разнитѣ власти. Въ числото на тѣзи гаранции азъ поставихъ

---

6. Пренесено по своята дѣятелность и по своитѣ архиви въ България, Дружеството се предпазва отъ много случайности, които могѫтъ побърка неговата трайность и неговата дѣятелность.

7. „Периодическото списание“, като е придобило вече значение и авторитетъ между Българитѣ, желателно би било то пакъ да остане на чело на Българската журналистика, като възобнови своето издавание по-скоро и всрѣдъ България, гдѣто се заключаватъ днесъ всичкитѣ условия за неговата трайность и за неговата полезность. То трѣбва да представлява нашата журналистика и предь чужденцитѣ, съ които е свързало вече и сношения.

Таквизи сѫ по-главнитѣ причини, които сѫ побудили Н. Преосвященство Климента и г. Дринова да ме натоварѭтъ съ мисията да Ви говорѭ за голѣмата необходимость да се пренесе Дружеството въ София. Като Ви предавамъ предложенията и желанията на достойнитѣ представители на Българската книжнина и на Българский ученъ свѣтъ, азъ си позволявамъ да Ви помолѭ и отъ своя страна да обърните сериозно внимание на дѣлото и да поспѣшите съ пренасянието на Дружеството тамъ, гдѣто го иска и доброто на Дружеството и ползата на народа. Съ помайванието си да се пренесе Дружеството не ще си докара освѣнъ помрачение на оная честь, която то има и трѣбва да има. Ако опити за издавание помѣсяченъ журналъ станѫтъ въ България и наличнитѣ умственни сили се обърнѫтъ къмъ този новъ журналъ, то късното появление на „Периодическо Списание“ не ще принесе таквизи плодове, каквото ще принесе днесъ, ако изданието не замедли да се появи въ България.

Азъ бѣхъ натоваренъ да Ви предамъ всичко това устно, но като почитаемитѣ членове на настоятелството не се намѣрихѫ въ Браила, принуждавамъ се да Ви оставѭ настоящето съ пълно увѣрение, че Вашитѣ родолюбиви чувства и благонамѣренни желания ще въспълнѭтъ неговата краткость и слабость и ще Ви разяснѭтъ много по-добрѣ, що е потрѣбно да се направи за обезпечение на материалната часть на Дружеството и на оная репутация, която си е то добило съ „Периодическото списание“. Ако, послѣ обсѫжданието на въпроса въ вашитѣ засѣдания, намѣрите за добрѣ да се яви нѣкой человѣкъ, който да се натовари съ пренасението на библиотеката и архивитѣ на Дружеството, Вий можите да се обърните за тая работа къмъ Преосвящ. Климента, който ще ми предаде Вашето желанне немедленно. Обаче е по-важно и по-полезно за работата би било ако натоваренитѣ съ пренасянието хора бѫдѫтъ ваши представители, ако не вий сами, и се намѣрѭтъ въ София при тържественното откритие на пренесеното Дружество.

сената, като противовѣсъ на народното представителство и двукратнитѣ сессии на палатитѣ. Цѣльта на двукратнитѣ дълги сессии бѣше да се приготвѭтъ по-скоро законитѣ за съблюдение на порядъка и повиновението, въ което българина нада-ли може да се похвали. Азъ не скривахъ, че безъ това, широката свобода не само ще се злоупотрѣби отъ всички насъ, но и ще доведе страната до всецѣло безначалие. За да не бѫде тая свобода своеволие за едни, а натискъ за други, необходимо е да се опредѣлѭтъ по несъмнѣнъ начинъ правата и длъжноститѣ на гражданитѣ и строго, немилостиво да се наказватъ, особенно въ началото, нарушенията на закона.

Забѣлѣжка отъ редакцията. — Въ книжата на покойния се намѣри слѣдующата черновка на тия „отговори на проекта за органическій уставъ и на запитванията върху него“:

Азъ мислѭ, че

1. Народното събрание за избирание на князьтъ трѣбва да състои отъ нарочно избрини отъ народа хора, които иматъ не само изискванитѣ отъ избираемитѣ за членове на окрѫжнитѣ и градскитѣ съвѣти качества, но още се отличаватъ съ извѣстно умственно развитие, съ назависимъ характеръ, съ солидность въ мнѣнията и съ честно поведение. Тий трѣбва да иматъ и извѣстно положение въ обществото и да бѫдѫтъ не по-млади отъ 32 години.

Забѣлѣжка. Избиранието на тѣзи хора би могло да стане по слѣдующий начинъ: Всѣки сто избиратели въ селата и частитѣ на градищата могѫтъ да изберѫтъ по единъ свой представитель и тѣзи първи представители могли бихѫ да се сберѫтъ въ опредѣленъ день въ окрѫжний градъ, за да изберѫтъ отъ своя страна за всѣки 3—5000 жители по единъ представитель за губернското събрание, на което ще отиде да избере представителитѣ за народното събрание, въ което трѣбва да влѣзатъ безъ избори и началницитѣ на епархиитѣ.

При избиранието на представителитѣ за нар. събрание трѣбва да се смѣта така, щото на всѣки 40000 жители да се пада по единъ представитель. Ако въ нѣкоя губерния се окаже излишекъ повече отъ 20000 жители, за тоя излишекъ се избира единъ представитель.

Тоя тристъпененъ изборъ е необходимъ при сегашното развитие на българский народъ въ умственно и нравственно отношение.

На представителитѣ, които се събиратъ отъ селата и градищата въ окрѫжний градъ, не се плащатъ никакви разноски; но на представителитѣ въ губернското събрание се дава извѣстно възнаграждение, което се опредѣля отъ окрѫжнитѣ съвѣти и се исплаща отъ мѣстнитѣ касси напредь.

Пѫтнитѣ и другитѣ разноски на представителитѣ за народното събрание се опредѣлятъ отъ губернскитѣ съвѣти и се издаватъ отъ губернскитѣ касси напредъ.

2. Царствующата династия трѣбва непремѣнно да принадлежи къмъ православното вѣроисповѣдание.

3. Но ако първий князъ бѫде отъ неправославно исповѣдание и пожелае да си остане вѣренъ на своята вѣра, отъ него не би трѣбвало да се иска да приеме православието.

4. Потомството на кряза трѣбва да се въспитава въ духа на православната вѣра, защото чуждата за странята вѣра никога не ще бѫде въ състояние да свърже династията съ страната по единъ здравъ и надлеженъ начинъ и да даде на лицата отъ женското поколѣние право да наслѣдѭтъ княжеското достоинство, ако наслѣдницитѣ отъ мѫжко поколѣние измрѫтъ.

5. Княжеското достоинство трѣбва да е наслѣдственно, за да се избѣгватъ вѫтрѣшнитѣ потрясения, които необходимо съпровождатъ всѣко ново избирание на князь и биватъ гибелни за утвърждението на вѫтрѣшний порядъкъ въ страната.

Порядъка на престолонаслѣдието може да бѫде сѫщий, както и въ Руссия.

6. Регентството трѣбва да състои, за простота на работитѣ и за избѣгвание на съперничествата, само отъ едно лице, което се избира отъ съединеното присѫтствие на палатата на представителитѣ и на сенатата и което не влазя въ числото на министритѣ. Регента се избира измежду членоветѣ на сената и на палата на представителитѣ.

Забѣлѣжка. Ако регента принадлежи къмъ числото на министритѣ, регентството ще придаде отъ една страна на министерството голѣма сила, а отъ друга самси регента ще се намѣри въ голѣми мѫчнотии, когато се случи да падне министерството.

Избиранието на новъ князь подиръ смъртьта на предшественника му безъ наслѣдници трѣбвало би да става не по-късно отъ три мѣсеца подиръ смъртьта на предшественника.

7. Князя може да се счита за пълнолѣтенъ щомъ влѣзе въ двайсетъ първата си година. Преди тая възрасть той ще бѫде твърдѣ младъ и неопитенъ за самостоятеленъ образъ на мислитѣ и дѣйствията.

8. Тъй като за князь може да се избере человѣкъ отъ инородно происхождение и даже отъ неправославно исповѣдание, то княжеската власть трѣбва да бѫде непремѣнно ограничена чрезъ таквази конституция, която ще обеспечава интереситѣ на страната по най-пъленъ и положителенъ начинъ.

9. Участието на народа въ управлението трѣбва да състои въ учреждаванието на палати (парламентъ), които ще обсѫждатъ и постановяватъ законитѣ, бюджета, налозитѣ и пр. и пр.

10. Трѣбва да се запремъ само на обикновенното и съставеното по пъленъ начинъ обикновенно народно събрание и да не допущаме велико нар. събрание като сръбската скупщина, защото подобно събрание не е необходимо тамъ, гдѣто сѫществува правилно

народно представителство. Ако се допусти Великото Нар. Събрание, ний ще причинимъ и на правителството много главоболии и на държавнитѣ дѣла бесполезно провлачание и замедлявание.

Трудностьта да се предвидѭтъ отъ напредъ всичитѣ обстоятелства, които бихѫ изисквали свикванието на велико народно събрание, всѣкога ще дава поводъ и причина на недоволнитѣ партии да укорявать правителството въ превишавание на неговата власть и въ самовластно рѣшение на работи, които ужь сѫ изисквали свикванието на едно велико народно събрание.

Азъ мислѭ, че 40—50 представители въ палатата на представителитѣ сѫ достатъчни за правилното и пълното представителство на народнитѣ интереси, желания и мнѣния.

11. Тъй като въ палатата на представителитѣ трѣбва да се изсказватъ волята и желанията на народа, то всичкитѣ членове на тая палата трѣбва да се избиратъ отъ народа безъ най-малкото намѣсвание, или посочвание, отъ страна на испълнителната власть.

Начина за избиранието на представителитѣ за палатата, споредъ мене, трѣбва за сега да бѫде тоя сѫщия, който се показа по-горѣ за избиранието на представителитѣ за първото Нар. Събрание, което ще избира князя.

Къмъ условията, които трѣбва да се спазватъ при избиранието на представителитѣ, за нужно считамъ да укажѫ и на слѣдующитѣ:

Не могѫтъ да бѫдѫтъ избиратели фалиралитѣ търговци, съдържателитѣ на игрални или публични домове, неплатящитѣ никакви даждия и налози, нрестѫпившитѣ законитѣ за военната повинность и находящитѣ се на служба военни лица.

Избираемитѣ за представители въ палатата лица трѣбва да иматъ по-много отъ 30 години. Освѣнъ служащитѣ въ редоветѣ на войската, представители не могѫтъ да бѫдѫтъ и сѫдиитѣ и другитѣ държавни чиновници. Който отъ тѣзи приеми длъжностьта на представитель, той трѣбва да се откаже отъ другата си служба.

Исключение би могло да се направи само въ полза на министритѣ, на предсѣдателя на върховний сѫдъ, на началницитѣ на отдѣленията при министерствата и на нѣкои чинове по учебната и учената часть.

Представителитѣ се избиратъ за единъ срокъ отъ 4 години. По истичанието на тоя срокъ палатата се распуща и съ указъ отъ князя пристѫпя се до нови избори, които могѫтъ да паднѫтъ и на предишнитѣ представители.

Указа за нови избори трѣбва да се издава не по-късно отъ три мѣсяца слѣдъ распущанието на палатата.

Палатата трѣбва да се свиква на сессии, поне за сега, на два пѫти въ годината, а сессиитѣ ѝ да се продължаватъ отъ два до 3 мѣсеца всѣкий пѫть. Ускоряванието или забавянието въ свикванието на палатата зависи отъ князя.

Размѣра на възнаграждението, което трѣбва да се плаща на представителитѣ въ палатата се опредѣля отъ първото Нар. Събрание. То не трѣбва да бѫде по-малко отъ 5000 лева въ годината. По-незначителното възнаграждение може да повлияе върху независимитѣ дѣйствия на представителя.

12. При обсѫжданията на бюджета, законитѣ и въпроситѣ за данъцитѣ и налозитѣ на палатата трѣбва да се предоставѭтъ сѫщитѣ права, каквито иматъ палатитѣ въ умѣренно-либералнитѣ конституционни страни въ Европа, т. е. палатата трѣбва да има права: на инициатива наравно съ испълнителната власть, — на измѣнение и отхвъргание на законопроектитѣ, които се предлагатъ отъ испълнителната власть, — на опредѣлението годишния бюджетъ на княжеството, — на изслѣдвание по дѣлата на държавата, — на приемание прошения отъ гражданитѣ и на изучение по тѣхъ на желанията на жителитѣ, — на обвинение на министритѣ въ злоупотрѣбленията на властьта, — на разискване отговоритѣ на тронната рѣчь, — на лична неприкосновенность на представителитѣ презъ времето на сесситѣ, — на повторно предлагание, подиръ истичанието на законнитѣ срокове, на отхвърленитѣ първий и вторий пѫть отъ правителството или отъ сената нейни законопроекти, — на избиранне своитѣ предсѣдатели и секретари.

13. Числото на министритѣ не трѣбва да надминава цифрата 5. На министритѣ могли би да се повѣрѭтъ слѣдующитѣ отдѣли: 1) Вѫтрѣшнитѣ и инностраннитѣ дѣла (послѣднитѣ сѫ така малко, щото безъ най-малки мѫчнотии, даже съ извѣстно удобство за държавата, бихѫ могли да се повѣрѭтъ на миинистра на Вѫтр. Дѣла); 2) Военнитѣ Дѣла; 3) Правосѫдието; 4) Просвѣщението и Духовнитѣ Дѣла; 5) Финанситѣ и общитѣ сгради. Ууправлението на другитѣ отдѣли, като пощата и телеграфитѣ могѫтъ да се подчинѭтъ, като отдѣления подъ вишеозначенитѣ министерства.

Министритѣ сѫ отговорни *солидарно* за всѣко распореждание и дѣйствие, което превишава тѣхната власть и нарушава конституцията или докарва вреда на държавата, ако мѣрката е рѣшена въ съвѣта на министритѣ, и *отдѣлно*, ако распорежданието е излѣзло отъ единъ само министръ. Тий сѫ отговорни и за всѣкий съвѣтъ, който бихѫ дали на княза въ такава смисъль, и за всѣко приподписвание на неправилнитѣ княжески распореждания.

Министритѣ се обвиняватъ въ таквизи случаи отъ палатата на представителитѣ, дѣлото се разглежда предварително отъ сената, а сѫдѭтъ се, ако има мѣсто за сѫдение, отъ нарочито составенний висший сѫдъ отъ сенатори и членове на върховний сѫдъ.

14. Съвѣта на министритѣ състои отъ самитѣ министри и отъ началницитѣ на подчиненитѣ тѣмъ отдѣли.

Министритѣ се назначаватъ отъ княза.

Вѣдомството на министерский съвѣтъ обгрѫща надзора подъ всичката администрация въ страната, външнитѣ сношения, сѫдебната часть, черковнитѣ дѣла въ общия имъ видъ, приготвянието на правителственнитѣ законопроекти, разглежданието и разрѣшението на разнитѣ недоумѣния и недоразумѣния между сѫдебната и административната власть, освѣтляванието на княза съ съвѣти, засѣдванието въ палатата на представителитѣ и обяснението на правителственнитѣ дѣйствия, когато това потрѣба.

15. Сената, въ смисъль на горня палата е твърдѣ необходимъ за бѫдѫщето княжество. Политическото въспитание на гражданитѣ като е твърдѣ слабо и идеята за разнитѣ реформи както и народната воля, като сѫ подложени на разни колебания и на чести измѣнения по недостатъкъ на опитность и зрѣлость, съглашението на палатата на представителитѣ съ сената, членоветѣ на който сѫ избрани при други условия, може да предпази страната отъ много увлечения и необмисленни добрѣ рѣшения на една само палата. Безъ сената правителството никога не ще може да добие оная сила и оная стойностъ, каквито му сѫ нужни за да може да установи здравъ и ягкъ вѫтрѣшенъ порядъкъ.

Сената състои отъ 20 членове, които за първъ пѫть ще се назначѫтъ отъ княза измежду най-добритѣ, благонадѣжнитѣ, заслуженитѣ и отличившитѣ се по-високи чиновници, литератори, учени и духовни лица. Числото на духовнитѣ не трѣбва обаче да надминува петата часть отъ всичкитѣ членове.

Сенаторитѣ се назначаватъ пожизненно и получаватъ годишна заплата не по-малко отъ 6000 франка. Тий трѣбва да бѫдѫтъ не по-млади отъ 40 години.

Освѣнъ онѣзи длъжности, които му сѫ общи съ палатата на представителитѣ и се касаѭтъ до законодателната власть, сената ще има и правата да отхвърга законопроектитѣ, които му дохождатъ отъ палатата на представителитѣ, ако тѣзи проекти сѫ несъвмѣстни съ конституцията и съ благото на държавата, и да тълкува смисъла на конституцията. На него пакъ принадлежи и правото да предава министритѣ подъ сѫдъ за тѣхнитѣ противуконституционни дѣйствия.

Предсѣдателя на сената се назначава отъ княза и за всѣка сессия отдѣлно или за цѣлий периодъ на пълномощията на членоветѣ отъ палатата на представителитѣ.

Постановленията на палатитѣ иматъ сила на законъ само въ такъвъ случай, когато сѫ удобрени първо отъ палатата на представителитѣ, послѣ отъ сената и сѫ утвърдени отъ княза.

16. Предь видъ на малостьта на доходитѣ на княжеството отъ една страна, и на многочисленнитѣ нужди на страната отъ друга, размѣра на княжеското съдържание за първий пѫть не трѣбва да надминава количеството. . . . хиляди франга въ мѣсецъ.

Кѫдѣ края на иануарий трѣбваше да се върви въ Търново, като представитель въ Учредителното Събрание. Азъ представлявахъ Провадийский Окрѫгъ по изборъ.

Дѣйствията на събранието и на онѣзи, които го бѣхѫ свикали, сѫ извѣстни всѣкому и нѣма нужда да се простирамъ върху тѣхъ, толкова по-вече, че азъ не искахъ да играѭ видна роль и да налагамъ било моитѣ мнѣния, било мнѣнията на нѣкои другари — партизани, било мнѣнията, които се давахѫ отгорѣ и отдолу. Азъ искахъ да бѫдѫ работникъ и да не слушамъ и приемамъ нищо преди общо и здраво обсѫждание. Азъ се пазѣхъ отъ всѣкакво по поползновение къмъ самонадѣянность и се държахъ настрана отъ борбитѣ, които не закѫснѣхѫ да се появѭтъ между представителитѣ още вънъ отъ Събранието. Казвамъ го безъ зазрѣние, за мене мисъльта за голѣмата отговорностъ предь възможнитѣ погрѣшки бѣше така страшна, щото къмъ всичко се отнасяхъ хладнокръвно и безъ всѣко увлечение, безъ най-малкото желание да налагамъ каквито и да било мои мнѣния. Моитѣ мнѣния азъ ги изсказвахъ, когато трѣбваше, не съ буйность и не съ нападение на противницитѣ, а тихо и хладно, и не искахъ за тѣхъ и за мнѣнията на другитѣ, освѣнъ тихо и здраво обсѫждание. За нещастие, не всичкитѣ представители мислѣхѫ за своето послание така. По врожденното си несъгласие по между си и по простота, а по-сетнѣ и побутвание отгорѣ, представителитѣ още на първитѣ си съвѣщания въ Свѣтий Никола се заловихѫ за карания и докарахѫ работата до тамъ, щото не искахѫ ни да се слушѫтъ, ни да се видѭтъ. Доста бѣше едни лица да кажѫтъ за едно нѣщо бѣло, за да се поддържа отъ другитѣ, че то е черно. Имаше представители, и тѣ бѣхѫ по-многото, които не искахѫ да пристѫпѭтъ къмъ разглеждането на Устава и къмъ устройството на новото княжество на това основание, че Европа не ни дала цѣла С. Стефанска България. Тѣзи хòра бѣхѫ готови да обявѭтъ, че не приематъ таквази съкратена България и да се отрекѫтъ отъ всѣко уреждание на княжеството. Като чувство, като патриотизмъ, туй проявление не може да не се похвали; но като дѣйствие практическо, то бѣше една глупость, която можеше да има твърдѣ гибелни послѣдствия за цѣлъ българский народъ. Ний се залавяхме за борба безъ да пресмѣтаме силитѣ си; ний искахме да преиначаваме рѣшенията на Европа въ единъ въпросъ, който не бѣше рѣшенъ, ни съ наши средства, ни съ нашъ трудъ, ни съ нашата кръвь. Самитѣ наши освободители бѣхѫ се преклонили предь Европа; само ний готовановцитѣ искахме да измѣняваме лицето на нѣщата. Ний искахме да плашимъ Европа безъ да съобразимъ, че тя не се оплаши и отъ грамаднитѣ русски сили. Ний не искахме да знаемъ, що ще стане княжеството, ако се разотиде събранието безъ да се заеме съ устава. Ний тургахме нашитѣ лични чувства, както всѣкога и въ всѣка отъ по-малка важностъ работа, по-горѣ отъ всѣко друго съображение, отъ всѣкий другъ интересъ и съвършенно забравяхме правилото, че въ общитѣ и важнитѣ въпроси трѣбва да се дава широко мѣсто и на други съображения, на разума и необходимостьта. Намъ се струваше, че като оставимъ България неустроена, Европа ще се стрѣсне и ще направи намъ убодното, и въ това си глупаво увѣрение ний не можахме да се сѣтимъ, че за Европа не е трудно да

продължи окупацията на България подъ единъ или другъ видъ и да тури въ княжеството единъ редъ, който може да бѫде съвсѣмъ чуждъ за нашитѣ желания и вкусове.—По-вече отъ единъ мѣсецъ тоя въпросъ занимава представителитѣ и най-послѣ по ветото на Императорский Коммисарь той се смачка и разрѣши съ единъ мемоаръ до силитѣ. Въпроса се закри, съ рѣшението да се пристѫпи къмъ разглеждането на органический уставъ. По обичаю и преданию българскитѣ представители внесохѫ въ разискванията на него всичката страстность на своята натура и свързахѫ таквизи омрази, които траѭтъ днесъ и ще траѭтъ за зло на нашето отечество, още дълго време.

Забѣлѣжка отъ редакцията. Запазена е въ книжата на покойния слѣдующата рѣчь, която е държалъ по тоя въпросъ въ учредителното Народно Събрание:

Господа,

Ако и да имахъ да запазѭ мълчание върху единъ въпросъ който е отъ голѣма важность за насъ, българитѣ, и който е пъленъ съ добри или лоши послѣдствия, споредъ каквото рѣшение съумѣемъ да му дадемъ; ако и да не ми се щѣше да земамъ отгорѣ си една отговорность по-голѣма отъ силитѣ си; азъ излизамъ да кажѫ нѣколко думи върху тоя въпросъ не толкози отъ увѣрение, че тий ще хвърлѭтъ нова свѣтлина върху въпроса, колкото съ цѣль да послушамъ нѣкои приятели и да искажѫ и азъ мнѣнието си.

Господа! въ нашето събрание преобладаватъ двѣ главни мнѣния, двѣ направления колкото до въпроса за настоящето събрание и за неговитѣ първи длъжности, като първо народно събрание. Тѣзи мнѣния ви сѫ познати за да ги привождамъ още веднъжъ тука. Азъ ще кажѫ само това, че едното отъ тия мнѣния се опира на чувство, което е общо у всички насъ и което се проявява у всѣкиго съ нови сили, щомъ почукашь вратата на сърдцето, а другото на съображения сухи, въздушни, малко осязателни и очевидни, ако и не по-малко реални.

Първото мнѣние високо говори на сърдцето, второто се мѫчи да убѣди разума. Първото взема предмѣта по отношение къмъ нашитѣ желания, второто го разглежда въ съприкосновение съ хладната дѣйствителность, съ горчивитѣ обстоятелства. Отъ това, на първото мнѣние ний рѫкоплѣщимъ; а предь второто мълчимъ. Отъ това първото ни привожда въ възторгъ, а за источника на второто правимъ неблагоприятни и дори оскърбителни предположения и заключения.

Като българинъ и синъ на общото отечество и азъ рѫкоплѣщѭ на първото мнѣние и не ще престанѫ да рѫкоплѣщѭ предь заявленията, които иматъ за цѣль единството на народа ни, цѣлостьта на отечеството ни. Сърдцето ми твърдѣ силно говори въ тази смисъль, за да могѫ да заглушѫ неговитѣ влечения. Азъ силно искамъ единството на народа и тържественно признавамъ, че додѣто това единство не е постигнѫто за насъ, не трѣбва да има спокоенъ сънъ, лично благополучие, наслаждение въ живота и задоволение въ обществото. Денѣ и нощѣ, на старо и на младо отъ насъ това трѣбва да е на сърдцето — обединението на българский народъ — на това трѣбва да бѫдѫтъ посвятени нашитѣ грижи, нашата дѣятелностъ, нашия животъ Това трѣбва да крѣпи нашитѣ сили и да въскриля, както въ прошедшето, нашитѣ надѣжди. Който забрави тая висока цѣль, който отъ българитѣ потъпчи това свое назначение, тому срамъ и бесчестие отъ всичкитѣ родове, той е чуждъ за насъ, той е предатель на отечеството и не трѣбва да носи името Българинъ. Нему се стои дѫлбоко презрѣние отъ всички Българи.

Но именно за това, Господа, гдѣто всичкитѣ наши сили съ стремления трѣбва да бѫдѫтъ обърнѫти къмъ една обща цѣль — къмъ обединението на всичкий българский народъ, именно за това нашата дѣятелность не трѣбва да се разсипува на праздни работи и нашитѣ мали срѣдства да се хабѭтъ по неумѣстенъ и нецѣлесъобразенъ начинъ. Ний трѣбва да дѣйствуваме и да иждивяваме нравственнитѣ и вещественнитѣ свои сили и срѣдства тамъ и тъй, гдѣто и както е необходимо, гдѣто и както ни се заповѣдува отъ общата полза, отъ предпоставената цѣль; защото ако е предателство да не работимъ за общото добро на отечеството, неумѣстната дѣятелность и бесполезното разсипувание на сили сѫ отъ своя страна голѣмо безумие, което не по-малко поврежда общото дѣло. Благоразумието много пѫти ни съвѣтва да си пазимъ силитѣ за по-благоприятни обстоятелства, за по-сгодни случаи — трѣбва да слушаме внушенията на благоразумието.

Менѣ се струва, Господа, че ний стоимъ сега предь таквази именно минута, когато благоразумието трѣбва да стои надъ чувствата и когато стѫпкитѣ ни трѣбва да бѫдѫтъ упѫтени единственно по впушенията на благоразумието. Заради това, преди да се рѣшимъ на това или онова, преди да рискнемъ съ какъвъ годѣ интересъ на отечеството, ний трѣбва добрѣ да претеглимъ отъ една страна обстоятелствата, при които дѣйствуваме, и отъ друга послѣдствията, които ще истекѫтъ отъ поведението и рѣшението ни. Ний трѣбва да обърнемъ внимание особенно на това — не се ли движимъ отъ едно нѣкое чувство, което, като чувство, заглушава въ насъ гласа на хладний разсѫдъкъ и ни препятствува да разгледаме дѣлото по-ясно и безъ увлечение.

Чувствата, Господа, сѫ слѣпи. Тий често се въспламеняватъ въ посоки не толкова правилни и довождатъ человѣцитѣ до коло сални погрѣшки, за които отсѣтнѣ горчиво се каѭтъ. За това чувствата всѣкога трѣбва да се контролиратъ и сдържатъ отъ разсѫдъка, който знае по-добрѣ и пò отъ много страни да разгледва работитѣ и да ги испитва отъ къмъ тѣхната цѣлесъобразность. Къмъ тоя хладнокръвенъ и спокоенъ сѫдникъ на нашитѣ дѣйствия се

обръщамъ азъ сега и въ неговото име приканвамъ моитѣ тука събратия да си помислѭтъ още веднъжъ, да си помислѭтъ съ пълно хладнокръвие — какъ трѣбва да се опредѣли ролята на туй първо народно събрание и трѣбва ли то да се отлага отъ насъ или не.

Отъ рѣшението, което ще се вземе тука, ще се познае до какво сме дозрѣли и що може да се чака отъ насъ.

Колкото до мене, азъ приемамъ мнѣнието на тия, които искатъ неотлаганието на разискванията на събранието, защото намирамъ, че това мнѣние по-малко компрометирва интереситѣ на отечеството.

Първото нѣщо, което ме кара да пригърнѫ туй мнѣние, сѫ заповѣдитѣ на Царя-освободителя, който тържественно заявява чрезъ устата на своя намѣстникъ между насъ Н. С. князь Дондукова Корсакова, че събранието трѣбва да се покаже благоразумно и да си гледа работата. Съ поискванието на отлаганието ний ставаме пречка на високата воля и поставяме затруднения на оногози, който високо почита и пази думата си.

Второто нѣщо е — страха отъ послѣдствията на стѫпката ни, ако тя не се приеме отъ Русското правителство. Могѫтъ ли ни каза г. г. оппоненти, какво би послѣдвало отъ това неудобрѣние? Азъ мислѭ, че първото слѣдствие отъ това би било распущанието на събранието, оттеглюванието на князя Коммисара предь подобно нарушение на царската воля и най-сетнѣ въдворението на военно управление или чужда окупация въ княжеството. Ако и предположения еще, тѣзи предположения ни се видѭтъ доста вѣроятни и възможни. Искате ли тѣзи сѣтнини за княжеството, което сме призвани да уредимъ и да направимъ първо срѣдство за обединението на цѣлий нашъ народъ? На туй питание може да гледа, кой както ще, но моята съвѣсть никога не ще ми допусти да приемѫ подобни послѣдствия за българитѣ отъ княжеството. И въ качеството си на представитель отъ горня България, и въ качеството си на тракийский уроженецъ азъ никога не ще се съгласѭ, че таквози нѣщо може да бѫде полезно за цѣлото отечество и че е добрѣ, за оздравение на двѣ части отъ тѣлото, да направимъ болна и третята. Таквози безполезно жертвувание на сѫщественнитѣ интереси на горня България съ нищо не се оправдава.

Почитаемитѣ оппоненти се придържѫтъ о единъ принципъ — принципа на единството и братството — който не е толко тѣсенъ, колкото искатъ да го направѭтъ. Братството не исключава частнитѣ интереси на брата, но даже съдѣйствува на тѣзи интереси, нато намира, че отъ доброто на единий братъ има добро и за другий. Защо не правимъ и ний тъй? Защо искаме да оставимъ княжеството неустроено, въ чужди рѫцѣ, подъ временно тягостно управление и не въ състояние да направи нѣщо добро за себе си и за другитѣ части на отечеството?

Знаете ли, господа, че временното положение на горня България и временний порядъкъ правѭтъ сѫщо княжеството тъй болно, сѫщо тъй страждуще, сѫщо тъй безнадѣжно, както и въсточна

Румелия? Незабравяйте, че отъ таково тежко положение иска да ни извади Царя презъ настоящето събрание и че ний сме длъжни да се покоримъ. Ако интереситѣ на княжеството сѫ за васъ слабъ доводъ, погледнѣте на дѣлото иначе. Погледнѣте на туй дѣло откъмъ ползата за по-общата цѣль, за народното обединение. Испаднѫла веществено и нравствено, безъ собственни закони и правителство, безъ власть да се разпорежда съ собственнитѣ срѣдства, не господарь на своитѣ сѫдби Горня България дава ли надѣжда и основание че ще може да послужи на общето дѣло? За да бѫде полезно за себе си и за другитѣ, княжеството трѣбва да се устрои, уякчи и да стане господарь на себе си. Иначе то е толкози загубено, колкото и Румелия.

Да искаме да въвлечемъ княжеството въ пѫтя на неизвѣстностьта, въ пѫтя на рисковетѣ, когато предь него има извѣстенъ и опредѣленъ пѫть и когато неговитѣ длъжности къмъ общото отечество сѫ явни, това ми се види таквози недоразумѣние, което истича отъ едностранность въ погледитѣ. Азъ ще покажѫ тая едностранность съ едно сравнение, ако събранието има търпѣние да послуша.

Слѣдъ дълги пѫтувания и страдания, двама братия потеглили къмъ отечеството си да си починѫтъ и да прекаратъ останѫлото време отъ живота си всрѣдъ фамилиитѣ си и по единъ добъръ начинъ. Братията като страдали наедно, наедно трѣбвало и да се насладѭтъ отъ спокойствието. За зла тѣхна честь, когато достигнѫли вече до желанний край, до отечеството си, случило имъ се таквози нещастие: едина братъ, по-малкия и, може би, по-малко страдавшия, по случай заминѫлъ напредь и лесно прегазилъ рѣката, която стояла на пѫтя имъ. По-стария, който се забавилъ не по своя вина, дошълъ по-сетнѣ на рѣката, но не можалъ да ѭ мине, защото отъ дъждоветѣ тя притекла твърдѣ голѣма и буйна. Двамата братия останѫли единъ срѣщу другий на двата брѣга на рѣката и еднакво се ядосвали и кѫсали за раздѣлението си, ако не за положението си. Малкий билъ на по-безопасно мѣсто и страха да умрѣ отъ гладъ и студъ е билъ много по-малъкъ. Голѣмий, напротивъ, се намиралъ на мѣсто, гдѣто дивитѣ звѣрове били много и можали да го раскѫсѫтъ. И двамата били женени и имали дѣца. Какво да се прави сега и какъ мислите нѣкои хора сѫ съвѣтвали тѣзи двама братия да правѭтъ въ тая случайность, въ която сѫ испаднѫли?

Явили се добри хора, които сѫ слушали само влеченията на сърдцето и сѫ казвали на по-малкий братъ: „ти си братъ, ти не трѣбва да оставяшь брата си да умрѣ отсрѣщѣ, ти трѣбва да го спасишь по който начинъ и да е; ти трѣбва да се хвърлишь и да му помогнишь да премине отсамъ“.

Въ това време сѫ се приближили и други лица и сѫ казали на малкий братъ така: „ти си наистина въ добро положение, но именно това ти налага длъжностьта да се грижишь за брата си *отъ всѣка страна*. Да се хвърлишь въ рѣката зарадъ него, съ

това не само че не ще му помогнишь нѣщо, но явно ще загинешь. Рѣката е много буйна и твоитѣ сили не сѫ въ състояние да се борѭтъ съ неѭ. Ти ще загинешь тогава безполезно и за брата си и за неговата челядь, къмъ която имашь голѣми неминуеми длъжности. По-умно ще бѫде, ако ти останешь на мѣстото си и отъ една страна направишь всичко за отървавание на твоя братъ отъ дивитѣ звѣрове, догдѣто водата по спадне, а отъ друга—се погрижишь и за дѣцата му, ако тий, не дай Боже, останѫтъ сирачета“.

Малкий братъ тука е княжеството, голѣмий Тракия и Македония. Съвѣтитѣ сѫ двѣтѣ мнѣния, които се предлагатъ въ нашето събрание. Нѣка слушателитѣ размислѭтъ добрѣ върху тѣзи мнѣния и нѣка сами по съвѣсть рѣшѫтъ, кое отъ тѣхъ е по-умното.

Отъ моя страна азъ ще продължѫ да привождамъ основанията, зарадъ които се прилагамъ при мнѣнието на онѣзи, които не искатъ отлаганието, а слѣдов. и растурянието на събранието

Распокѫсванието на България на толкози части е слѣдствие на онова дѫлбоко недовѣрие, което Европа има къмъ насъ както по отношение на цѣлитѣ, които ще слѣдваме, като държава, тъй и по способноститѣ, които ще покажемъ като народъ. Туй недовѣрие не се е дигнѫло още, защото не се е минѫло много време отъ берлинский трактатъ, не сѫ се промѣнили министерствата, които подписахѫ тоя трактатъ, и не сме още излѣзли на сцѣната, като самостоятелни дѣйци. Европа е още въ ожидателно положение: тя отъ туй на тъй ще сѫди за насъ, за нашата зрѣлость, за нашата кадѫрность, за нашето разбирание на работитѣ, за нашата самостоятелность, за нашето самообладание, за нашето политическо благоразумие, за наший почитъ къмъ неѭ и къмъ нейнитѣ опредѣления и рѣшения. Тя по поведението ни отъ тукъ на тъй ще опредѣля отношенията си къмъ България и ще прави заключения за онова, що трѣбва и може да стане за насъ.

Това като е тъй, то ний имаме голѣмъ интересъ да почитаме тая Европа, отъ която зависи цѣлото бѫдѫще на България, и да не почеваме нищо, което може да ѭ злѣ расположи къмъ насъ. Ний трѣбва да се пазимъ отъ таквизи заявление, които може злѣ да се истълкуватъ и къмъ коитю азъ причислявамъ желанието да докараме отлаганието и растурянието на Събранието. Извинението, че ужъ не се иска растурянието на Събранието, и отлаганието му, не чини нищо; но ако послѣдва растурянието, въ което азъ малко се съмнѣвамъ, отъ което силно се боѭ и противъ което горѣщо възставамъ, като вредно не само за княжеството, но и за цѣла България?

Сѫщо тъй не чини много и другото извинение, че ний отлагаме Събранието не за друго, а за да просимъ у Европа извѣстни улучшения за Тракия и Македония, защото друго нѣщо е просбата, друго нѣщо е събранието, свикано на основание на Берлинский трактатъ. Между едното и другото азъ не виждамъ оная връзка, която на нѣкои се ще да виждатъ. Азъ виждамъ тука само едно: че трѣбва всичко да просимъ, но не тая просба трѣбва да бѫде свързана съ отлаганието и растурянието на Събранието, това азъ не виждамъ, защото не намирамъ въ туй нѣщо условия и причини за успѣхъ. Успѣхъ виждамъ азъ не въ распущанието, а въ съставлението на събранието, въ нашето благоразумие, въ нашето повиновение на необходимостьта, на висшата необходимость

Успѣха ще зависи още и отъ благорасположението на Европа къмъ насъ и нашето отечество. Ако туй благоволение се добие, просбата ще се чуе и безъ отлагание на събранието, сир. безъ туй заявление, съ което ще наскърбимъ горчиво Руссия, ако ли Европа нѣкакъ не благоволи още къмъ Българитѣ, въ такъвъ случай защо отлагаме събранието и съ това да ставаме причина да се ползуватъ неприятелитѣ ни и да се продължава за княжеството едно положение колкото тягостно за него, исто толкова и вредно за цѣлото отечество? Азъ призовавамъ почитаемитѣ членове на Събранието да си помислѭтъ добрѣ да ли ще бѫде полезно за Тракия и Македония разорението на княжеството отъ едно неопредѣлено, не нормално положение и, може бити, отъ една продължителна или чужда окупация,—да си помислѭтъ и да се произнесѫтъ чистосъвѣстно щѫтъ ли туй разорение за братията си въ Горня България и искатъ ли да изгубимъ отъ рѫцѣ си готовия центръ, за да се хвърлимъ въ вихъра на случайноститѣ. Да искаме отъ княжеството повече, отъ колкото може да даде, да искаме да подпише само погубленното си; това вече не е ни братство, ни патриотизмъ, струва ми се. Това е дѣтинство.

Съ туй, господа, не искамъ да кажѫ, че Княжеството не трѣбва нищо да стори въ този случай за братията си въ Тракия и Македония. Неговитѣ представители сѫ длъжни да направѭтъ всичко законно и възможно, безъ да компрометиратъ устроението и закрѣпяванието на княжеството, за рѫкопомагание на братията си. Тий сѫ длъжни, мислѭ азъ, да чуѭтъ исканията на тракийци и македонци, да изучѫтъ добрѣ въпроса, да направѭтъ представления на Европа и да пратѭтъ нарочно за това хòра въ Европа на иждивението отъ Княжеството. Всичко това ний можемъ и трѣбва да сторимъ, ако въ насъ частнитѣ интереси не сѫ исушили сърдцето и не сѫ стѣснили погледитѣ ни. Но и при този начинъ на дѣйствия отъ насъ се иска голѣмо благоразумие, голѣма мѫдрость, защото въпроса е труденъ, непомѣренъ за силитѣ ни и може съ неправилното си поставяние да ни повреди твърдѣ много, да ни повреди въ общитѣ интереси на отечеството. Ний не трѣбва да забравяме, че друго е положението на Тракия, друго е на Македония и че страданията на послѣднята сѫ надминѫли всѣки предѣли, всѣко търпѣние. Ний трѣбва да държимъ това на ума си и прошенията или заявленията ни трѣбва да бѫдѫтъ съгласни съ дѣлата. Рѣшенията, които ще вземемь въ този случай и прошенията ни трѣбва да иматъ таквази форма, щото нито да усилватъ опасенията на Европа, нито да компрометиратъ събранието, нито съ преувеличението си да останѫть гола буква и бесполезна книга. Отъ събранието зависи да предаде на заявленията, които ще станѫтъ, най-добрата форма и най-умната основа; въ видъ на мнѣние обаче азъ ще си позволѭ да

кажѫ, че многолюдната и дѫлбоко страждущата Македония трѣбва да бѫде предмѣтъ на най-горѣщото наше съчувствие и най-голѣмитѣ грижи.

Ако трѣбва, ний ще да помолимъ тракийскитѣ представители да оставѭтъ за сега думата съединение съ княжеството и да поискатъ съ насъ и съ македонцитѣ заедно съединението на Тракия съ Македония подъ сѫщий режимъ, който е даденъ на тъй нарѣчената Въсточна Румелия. Това азъ предлагамъ, защото не виждамъ друго спасение за милата Македония — тая классическа часть отъ отечеството ни, тая страна, която нѣкои отъ присѫтствующитѣ тукъ горчаво оплаквахѫ завчера когато другитѣ, съ чашата въ рѫка, празднувахѫ откритието на Събранието.

Ако поискаме съединението на Тракия и Македония или само на Тракия съ България, ний едва ли ще добиемъ нѣщо при днешното настроение на Европа. Па и да го достигнемъ, това ще бѫде твърдѣ малко възнаграждение за загубитѣ, които ще потърпи отъ това, по моему, общото отечество. Опасенията на Европа ще направѭтъ тогава раздѣлението между свободна България (съ Тракия) и Македония съ останѫлитѣ български части отъ Тракия по-дѫлбоко, таково, което по-мѫчно ще се прекрачи и надвие.

Но ако поискаме съединението на Македония съ Тракия подъ изработеното за Тракия устройство, тогава Европа може да се покаже снисходителна, защото отъ новата отстѫпка малко загубватъ покровителствуемитѣ отъ тѣхъ порта и интереси.

Въ интереса на самата Тракия и на общото отечество тракийскитѣ тука представители не ще ли бѫдѫтъ до толкози добри да ми простѭтъ предложението, което азъ правѭ единственни отъ желание да бѫде добрѣ на всички насъ, на всичкитѣ наши братия отъ всичкитѣ части на общото отечество?

Азъ бѣхъ отъ ония, които желаяхѫ да се пристѫпи къмъ разглеждането на устава и като си изказахъ мнѣнието, престанѫхъ и да ходѭ на събранията въ Св. Никола. По нѣкога ми се искаше да послужѫ за примиритель, но като виждахъ, какъ лошо се приематъ подобни думи и какъ гнусно се нападатъ представителитѣ и се претълкуватъ намѣренията, бесполѣзностьта на подобенъ опитъ се обнаружи по най-ясенъ начинъ. Нашитѣ вѫтрѣшни несъгласия, сдържани до тогава, бѣхѫ намѣрили сега таквози свободно и широко поприще, щото нищо не можаше да ги сдържи. Трѣбваше да се чакатъ или по-благоприятни обстоятелства, или сдържание отгорѣ. Това послѣднето най-послѣ развърза въпроса като Deus ex machina.

За да примирѭ противоположнитѣ стремления на представителитѣ и да поуспокоѭ нѣкои отъ румелийскитѣ представители, които отчаянно викахѫ, че ако България пристѫпи до своето политическо устройство, Румелия ще скѫса братскитѣ връзки съ България, азъ предложихъ на едно събрание въ митрополията слѣдующето срѣдство за разрѣшение на въпроса: да се отречемъ предъ Европа отъ излишнитѣ права на княжеството и да приемемъ за България правата и положението на Румелия; въ замѣна обаче на това да поискаме двѣ нѣща: 1) простиранието на тия сѫщитѣ права и надъ Македония; 2) присъединението на тия три части отъ цѣлокупна България въ една автономна область. Но тъй като това мнѣние се показа на едни безполезно жертвуване на правата на княжеството, а на други далечъ отъ идеала на С.-Стефанска България, то се посрѣщнѫ равнодушно и даже не се удостои на внимателно разглеждание. Страститѣ не допустихѫ да се погледне по-спокойно на това срѣдство не само да спазимъ външното единство на българский народъ и да дадемъ на Македония нужното подобрѣние, но и да се приготвимъ чрезъ това къмъ важната роля за съвършенно свободенъ политический животъ. Впрочемъ такава мисъль не се допускаше и отгорѣ.

Къмъ разглежданието на устава се пристѫпи съ сѫщото настроение, което бѣше завладѣло представителитѣ още въ частнитѣ събрания на св. Никола. По тая причина день не се минаваше да не произлѣзатъ въ учред. събрание люти препирни, взаимни хуления, и омразни псувки. Незадоволни отъ края на въпроса: трѣбва ли, или не, да се пристѫпи къмъ разглежданието на устава, водачитѣ поискахѫ да се възнаградѭтъ поне въ дѣлото на устава и като забравяхѫ съвсѣмъ положението на Българский народъ, по нѣкога поддържахѫ таквизи крайни мнѣния, които сѫ крайни още и за просвѣтена Европа. Въ главата за правата на гражданитѣ тий дадохѫ, по съвѣтитѣ на единъ русский нихилистъ—докторъ, на събранията и съставянието дружества таквази свобода и таквази безконтролность, щото страха отъ наводнение на руски нихилисти изведнъжъ се испрѣчи, като страшно плашило предъ съвѣститѣ на нѣкои представители. Члена за дружетвата се измѣни по-сетнѣ въ редакцията отъ самитѣ предложители.

Въ главата на изборитѣ се допусти таквози число представители, щото не бѣше ни трудно, ни невъзможно да се предвиди, че толкози умни хора у насъ за сега нѣма и че съ толкози представители мѫчно се дохожда до споразумѣние. Въ въпроса за сенатъ (или държавенъ съвѣтъ), който азъ и нѣкои другари искахме да противопоставимъ временно противъ увлеченията на тъй съставеното Н. Събрание, противници се показахѫ не само нетърпими, но и докачителни. За да съборѭтъ това предложение, тѣ употрѣбихѫ не само убѣждението. Въ деня на ризискванието въпроса за сената Каравеловъ ме измами, а Цанковъ придоби нѣколко гласове съ не толкози исповѣдими обѣщания. Той купи гласа на Ангелаки Ивановичъ и на нѣколкото негови послѣдователи изъ

Берковскитѣ представители съ обѣщанието нему постътъ окрѫженъ началникъ; а пъкъ Каравеловъ като изслуша отъ мене начина, по който азъ разбирахъ да се състави сената и който бѣше чисто избирателенъ, обяви, че той е съгласенъ съ такъвъ сенатъ, че той подписва съ двѣ рѫцѣ и че подиръ исчерпванието на другий дневенъ редъ той ще прекѫсне засѣданието, за да имаме време да си размѣнимъ мислитѣ до утрѣ и да се споразумѣйме върху въпроса по-пълно. Но какво станѫ по-сетнѣ? При исчерпванието на другий дневенъ редъ, той се обраща и ми казва, че ще продължи разискванията, ще постави тозъ-часъ въпроса за сената и ще комбатира това учреждение, понеже така билъ далъ дума на другаритѣ и едномисленницитѣ си. Тогази се почнѫхѫ докаченията на Славейкова безъ най-малката задържка и забѣлѣжка отъ страна на предсѣдателствующия и тогава въ негодуванието си азъ напустихъ сѣдалището си заедно съ нѣкои други депутати и владицитѣ. Съ напущанието на събранието отъ насъ, разглежданието на устава скоро дойде до края си. Конституцията се подписа и азъ никога не ще измѣнѭ на своя подписъ, каквото и да ми бѫде мнѣнието върху нѣкои части отъ неѭ. Такова ли ще бѫде поведението и на тия, които ѝ сѫ главнитѣ автори? Времето ще го покаже. Тука азъ ще забѣлѣжѫ, че нашитѣ освободители не само не искахѫ да турѭтъ представителитѣ въ по-голѣма хармония по между имъ, като имъ укажѫтъ единъ пѫть за слѣдване въ разглежданието на устава, но че напротивъ тѣ като нарочито давахѫ различни съвѣти и раздухвахѫ пламъка на несъгласията и омразитѣ. Това, що говорѣше Давидовъ, русский дипломатический агентъ, не се съгласяваше съ думитѣ на Дондукова, и думитѣ на тоя послѣдния предъ Н. Блаженство Антима и предъ други лица не бѣхѫ сѫщитѣ, които се отправяхѫ къмъ Цанкова и Каравелова. Ако отъ това подклаждание произлѣзе голѣмъ пожарь за България, ний трѣбва да благодаримъ на нашитѣ братушки.

Между Каравелова и Цанкова има пълно външно съгласие. Между тѣмъ Каравеловъ не само мрази Цанкова, но и лошо говори за него. Завчера той, Каравеловъ, ми говори за нѣкакво съединение противъ Цанкова, който билъ ужъ иезуитинъ, предатель и готовъ да продаде отечеството. Азъ се изсмѣхъ и въ душата си намѣрихъ, че Каравеловъ не е благонадѣженъ. Това обстоятелство ме накара да наумѭ на Цанкова, че той не трѣбва да гледа на множеството, а на качеството, и че за него и за отечеството ще бѫде много по-добрѣ да се огради той само съ нѣколко души, но добри и честни хора, отъ колкото да има съ себе си голѣмо множество отъ хòра неблагонадѣжни и нечестни, но Цанковъ не ме разбра, защото не е отъ онѣзи, които цѣнѭтъ медленнитѣ, но сигурнитѣ успѣхи. Той е човѣкъ на деня и не може да се отрече отъ удоволствието да говорѭтъ за него днесь и да го хвалѭтъ въ присѫтствието му.

При разискванието на чл. (39), който установява въ конституцията отношенията на държавата къмъ екзархията, се предлагахѫ много мнѣния. Балабановъ бѣше за съвършенното отдѣление на епархиитѣ въ княжеството; Цанковъ бѣше за небутанието на екзархийскитѣ наредби. Наклоненъ къмъ мнѣнието на послѣдния, но нечуждъ и за мисъльта, че съ образованието на княжеството се измѣнява до нѣкѫдѣ и положението на епархиитѣ въ него, азъ съвѣтвахъ владицитѣ да да приематъ таквази формула за този членъ, който да дава голѣмъ просторъ за тълкувание по-сетнѣ, защото не могѫтъ да се предвидѭтъ всичкитѣ бѫдѫщи искания на времето и обстоятелствата.

Несъгласията и омразитѣ така ми бѣхѫ дотегнѫли, щото азъ се отказахъ отъ всѣка кандидатура при изборитѣ за избирателното събрание. Азъ бързахъ да се отдалечѫ отъ Търново, гдѣто се развихѫ толкози страсти, изсказахѫ се всевъзможни хули и се посѣхѫ толкози лоши сѣмена, сѣмена за ненависть, за взаимни гонения, за незачитание. Ако представителитѣ на Българский народъ, ако отбора и цвѣта на народа, погледнѫхѫ така на своето призвание къмъ свободенъ политический животъ, какво ли ще прави простий народъ? Не ще ли докара нашитѣ примѣри до крайность и не ще ли направи отъ тоя животъ источникъ на по-голѣми злочестини?

Дано Богъ ни опази!

Още дѣлата по събранието не бѣхъ си довършилъ, когато получихъ приглашение отъ генерала Столипина да заминѫ за Пловдивъ. Не ще скриѭ, че това приглашение ми причини истинско удоволствие. Азъ се радвахъ, че ще могѫ да излѣза изъ България и да се избавѭ отъ задушената атмосфера на интригитѣ, омразитѣ и хуленията. Въ края на априлия азъ бѣхъ въ Пловдивъ, гдѣто се отказахъ отъ поста губернаторъ въ Пловдивъ и молихъ да ми се даде губернаторството въ Сливень Г. Столипинъ ме послуша и ме отпусти въ Сливень, дѣкато кѫдѣ половината на маия бѣхъ вече въдворенъ. На тръгвание за Сливень Столипинъ ми каза, че ще ми бѫде много трудно да приема дѣлата отъ губернатора Иванова , защото въ тѣзи дѣла имало много нечистотии. Заедно съ това, той ме помоли да обърнѫ внимание на единъ процесъ между двама евреи доставители (фурнитйори) и да го свършѫ по-скоро. Съ Иванова азъ свършихъ лесно, защото самъ той се отдалечи бърже-бърже отъ Сливень и остави да предава дѣлата вице-губернатора, единъ лудъ князь, съ когото не можаше и да се говори сериозно. Свършихъ и съ евреитѣ, като испълнихъ рѣшението на Ямболский сѫдебенъ съвѣтъ, рѣшение съвършенно неправилно, но не апелирано на време. Едина отъ евреитѣ получи задържанитѣ въ ямболското ковчежничество 130,000 рубли и вече се не видѣ въ България. Отъ сетнѣ азъ узнахъ, че въ тая работа се интересувалъ твърдѣ много Г. Неклюдовъ, управитель на канцеларията при генер. Столипина. Русский консулъ въ Бургасъ, Гартвигъ повдигнѫ голѣмъ шумъ по тая работа въ полза на изгубивший се евреинъ русский подданникъ, но азъ скоро можихъ да го успокоѭ съ фактоветѣ, че и двѣтѣ страни писменно сѫ се задлъжили да приематъ рѣшението на мѣстнитѣ сѫдилища и че рѣшението на ямболский сѫдъ не е апелирано на време и е влѣзло въ законна сила. Консула си останѫ съ силнитѣ протестации и заканвания.

Въ Сливень азъ заварихъ генералъ Скобелева. Освѣнъ командуванието и извозванието на русскитѣ войски въ Бургасъ, той бѣше си задалъ тогава още двѣ особенни задачи: първата да насърдчава гимнаститѣ и да възбуди въ тѣхъ рѣшителность, втората да изучи мѣстото и неговитѣ стратегически условия. Още не бѣхъ поелъ напълно управлението въ Сливень, когато той почнѫ прегледванието на мѣстностьта и на нейнитѣ защитителни условия. Три дни наредъ ме влачи по околнитѣ баири и планини и ме докара до съвършенно изнемощение. Резултата отъ това изучвание бѣше, че Сливень не представлява леснотии за защита, че той може да се брани съ успѣхъ само ако има най-малко 35—40 хил. пушки и че при по-малко бранители той може да се държи само нѣколко недѣли, до гдѣто се прекаратъ женитѣ и дѣцата презъ Демиръ-капия въ България и до гдѣто се смѣси Европа. Другий защитителенъ пунктъ въ источната часть на Румелия като нѣмаше, то при случайноститѣ на една война всичкото население отъ тая часть трѣбваше да напусти жилищата си, да се струпа въ Сливень, за да пожъртвува най-послѣ и него. За спорень и отбранителенъ пунктъ въ Западна Румелия се рочеше, ако се не лъжѫ, Карлово. Предь такъвъ злокобенъ резултатъ отъ изучванието и предь недостатъчното число на гимнаститѣ да защитѭтъ двѣтѣ позиции, азъ не можахъ да разберѫ както подозрѣнията на генерала и на много други русси за съпротивление на турцитѣ, ни желанията на нашитѣ гимнастици за война съ Турция, ако тя поиска да навлѣзе въ Румелия и да окупира Балкана. Азъ си казахъ размишленията на генерала и го попитахъ, за какво ще се борѭтъ българитѣ въ Румелия, когато всичко се осѫжда отъ напредь на опустошение и се жертвува и самий Сливень? А генерала отговори, че борбата ще бѫде за свобода. Азъ забѣлѣзахъ, че свободата би могла да се купи и съ по-малко жъртви, но генерала постоянствуваше, че войната е нужна. Неговата чисто военна и енергическа натура нито мислѣше, нито зачиташе други срѣдства. За него войната бѣше всичко. И когато въ нашитѣ обиколки около Сливень той преставаше да говори за войната у насъ, завчасъ почеваше да мечтае за война съ Пруссия и да ѭ представлява като неминуема. Напраздно азъ му казвахъ, че предвѣстници за таквази близка война нѣма; той стоеше на своето и, за да ме увѣри въ правотата на своитѣ думи, на третий день ми показа едно писмо отъ майка си, въ което ужъ му се казвало, че войната между Руссия и Пруссия е на избухвание.

Въ тѣзи обиколки азъ имахъ случай да се увѣрѭ, не само въ рѣшителностьта и енергията на русския герой, но и въ дѫлбокото му познавание на военното искуство. При всѣкий разгледанъ пунктъ той изведнъжъ схващаше особеноститѣ на мѣстностьта, сравняваше ѭ съ еднаква мѣстность на нѣкое ново или старо сражение отъ военната история, развиваше цѣла теория за възможнитѣ и нужнитѣ укрѣпления на тая мѣстность и всѣкога получаваше пълното удобрѣние на военнитѣ инжинери.

Кѫдѣ края на маия генерала заминѫ за Бургасъ. На испращание женското Дружество му подари единъ хубавъ килимъ. Въ благодарность, той обяви, че на килима ще гледа като на залогъ и че при първий гласъ на България той ще го постели на Шипка и ще събере на около си защитницитѣ на Българската свобода и на Българското единство. Генерала остави жителитѣ и гимнастицитѣ въ таквози распалено състояние, щото дълго време воинственното настроение задушаваше всѣко друго чувство и размишление.

1879 г., Иуний.

У насъ, румелийцитѣ, воинственното настроение още не може да огасне, ако и да сѐ показа, че съпротивлението противъ турцитѣ е невъзможно за Румелия. Голѣмо число отъ нашитѣ българи искатъ бой и сѫ готови, поне на думи, да извикатъ сами този бой колкото неравенъ, толкози и несвоевремененъ за насъ и за Руссия, на която се надѣемъ.

Да доказвашь тая не необходимость за схващание съ Турция въ сегашното време е невъзможно по никой начинъ. Думитѣ ти или оставатъ думи въ пустиня, или възбуждатъ оскърбителни възражения отъ страна на распаленитѣ.

При туй състояние на духоветѣ не остава друго, освѣнъ да се приеме по начало боя и да се влѣзе въ подробноститѣ на въпроса. Въпроса тъй поставенъ, остава да се разрѣшѫтъ слѣдующитѣ въпроси за подробноститѣ:

1. Приемаме ли Берлинский трактатъ, или не?
2. Ако речемъ да го отвърлимъ, въ цѣлото ли ще го отхвърлимъ, или само въ нѣкои части?.
3. Кои сѫ тѣзи части и съ какви други постановления ще се замѣнѭтъ?
4. Съ какви средства ще дѣйствуваме, за да добиемъ тѣзи измѣнения?
5. Какво ще се прави, ако не искатъ да ни слушатъ?

6. Какво ще правимъ, ако поискатъ съ сила да смажѫтъ нашето съпротивление на Берлинский трактатъ?
7. Готови ли сме за бой и какви ни сѫ силитѣ за това?
8. Ако военнитѣ нужди поискатъ опустошението на цѣлата страна и съсрѣдоточението на населението и на военнитѣ сили само въ нѣколко укрѣпени тунктове, трѣбва ли да се пожертвуватъ градоветѣ, селата и имота на жителитѣ?
9. Какво ще се прави съ онѣзи жители, които не ще искатъ да напустѭтъ селата и градищата си, и драговолно ще се оставѭтъ да ги нагазѭтъ турцитѣ?
10. Ако тѣзи жители сѫ много и останѫтъ въ турски рѫцѣ, достига ли се цѣльта на съпротивлението?
11. Ако срѣщу подобни жители се употрѣби принуждение и отъ тѣхъ сѐ поиска да напуснѫтъ мѣстата си и пожъртвуватъ спокойствието си за общото дѣло, това не ще ли извика раздѣление и вѫтрѣшни борби?
12. Кое и какво ще бѫде тѣлото или учреждението, което ще води дѣлата на съпротивлението, въорѫжението и военнитѣ дѣйствия?
13. Отгдѣ и какъ ще се доставляватъ материялнитѣ средства?
14. До кѫдѣ ще се простре това въорѫжено съпротивление?

Подирь Скобелева дойде въ Сливенъ генералъ Столипинъ. Той бѣше по-малко воинственъ и по-вече искаше да политикува. Неговото влияние надъ сливненци бѣше несравнено по-слабо. Той нѣмаше въсторженностьта на Скобелева и не очероваваше ни съ думитѣ, ни съ личностьта си. Той преседѣ въ Сливенъ около мѣсецъ и половина и направи всичко да стане популяренъ, но не успѣ. На неговитѣ вечеринки гражданитѣ отидохѫ само веднъжъ, а неговитѣ рѣчи на гимнастицитѣ не произвождахѫ никакъвъ ентусиазмъ. Войната проповѣдаше и той, и проповѣдаше ѭ съ по-силни и по-открити думи, но тъй като това бѣхѫ само думи, които никой не вѣрваше, че ще се обърнѫтъ на дѣло, както у Скобелева, на тѣзи думи не се даваше внимание, освѣнъ отъ приличие.

Първата мѫчнотия по управлението на департамента азъ посрѣщнѫхъ въ наредбитѣ по службата на жендармерията. Поставена подъ особенно управление и подчинена на военни началници, тя не можеше да се употрѣби отъ административнитѣ началства, освѣнъ слѣдъ дълги формалности и преписки, които ставахѫ още по-дълги и затруднителни по причина на военнитѣ началници на тая жендармерия, които искахѫ да стоѭтъ независимо отъ профектитѣ и да каратъ послѣднитѣ да се обращатъ къмъ тѣхъ, като къмъ власти, а не като къмъ подчинени. Този порядъкъ като придаваше на распорежданията на административнитѣ власти и на полицейскитѣ дѣйствия една несъгласна съ важностьта и деликатностьта на обстоятелствата медлителность и слабость, азъ се запретнѫхъ противъ него, карахъ се до бой съ жандармерийскитѣ офицери, испѫждахъ ги изъ канцеларията си, ходихъ два пѫти въ Пловдивъ, промѣнихъ двама таквизи офицери и най-послѣ настояхъ да се признае, че въсточната часть на Румелия се намира още въ преходно положение, че тамъ е нуженъ и силенъ и бързъ полицейский надзоръ и че полицията трѣбва безусловно и безъ всѣкакви формалности да бѫде подчинена на префекта и околийскитѣ началници. Съ този способъ азъ можихъ да прекратѭ нападанията на бесчинницитѣ върху възвращающитѣ се турци и да турѭ край на разбойничествуването на нѣколко души отъ грабителскитѣ презъ войната шайки. Единъ отъ водачитѣ на тѣзи шайки, сливненецъ отъ махалата Ново-село, по никакъвъ начинъ не искаше да се смири, ако и да му обѣщавахъ пълно прощение. Принудихъ се да го обявѭ вънъ отъ законитѣ и да обѣщаѭ награда за главата му. Смири се и той и самъ дойде да иска прошка.

Подирь закриванието на руската военна болница Сливень бѣше останѫлъ безъ болница, ако и да имаше голѣма нужда отъ неѭ. Догдѣто мислѣхъ отъ гдѣ да се взематъ средства за подобно учреждение, предявихѫ ми се нѣколко оплаквания, че у нѣкои лица имало турски нѣща, че тѣзи нѣща били прибирани орташки и че държателитѣ не искали сега да си ги дѣлѭтъ по равно. Подирь едно испитвание за станѫлото, азъ узнахъ, че турцитѣ сѫ побѣгнѫли отъ Сливень внезапно, че тѣхното имущество почти на цѣло е останѫло на мѣстото и се е разграбило отъ жителитѣ. Всичкитѣ жители бѣхѫ замѣсени въ тая работа, кой много, кой малко и не бѣше ни удобно, ни възможно да имъ се вмѣнява това въ грѣхъ и престѫпление. Въ начина обаче на присвоението на турскитѣ имущества като имаше една извѣстна разница, азъ се въсползувахъ отъ неѭ да наченѫ да събирамъ парѝ за болницата. Азъ се научихъ, че, подиръ избѣгванието на турцитѣ, въ Сливень се образувало временно правителство съ владиката на чело, че туй правителство распустило по града множество пандури отъ самитѣ граждани съ заповѣдь да хващатъ грабнѫтитѣ вещи и добитъкъ и да ги трупатъ въ опредѣлени мѣста и дворища така, щото въ нѣколко дни събрали сѫ се много глави добитакъ и цѣли купища бакѫрени съсѫди. Тъй като тѣзи нѣща сѫ били събрани отъ правителството и сѫ принадлежали на хазната, азъ се заловихъ за тѣхното издирвание и узнахъ, че много добитъци и други нѣща сѫ се разграбили и изгубили още тогава и че отъ всички днесь се намиратъ на лице около хиляда и петстотинъ оки бакѫръ, който се пази въ зимницитѣ на митрополията. Освѣнъ това казахѫ ми, че Желю войвода е отнелъ съ сила нѣколко добитъка отъ рѫцѣтѣ на пандуритѣ и че у нѣкои търговци се намиратъ сто-

ки, отъ които градското управление искало нѣкаква часть. Отъ продажбата на намѣрений бакѫръ, отъ повърнѫтитѣ отъ Желя войвода за добитацитѣ парѝ и отъ тия, що дадохѫ нѣкои търговци за турскитѣ стоки, азъ въ малко време събрахъ до 80—85 хиляди гроша и открихъ една болница, на която за докторъ поставихъ Мирковича.

Единъ голѣмъ товарь за правителството бѣхѫ преселенцитѣ отъ Одринско и другитѣ южни краища на Румелия. Тѣзи хòра бѣхѫ легнѫли на гърба на областьта като тежъкъ товаръ. Тий не помишлявахѫ за работа и чакахѫ всичко на готово. Тѣ чакахѫ прехраната си отъ правителството и не искахѫ да се заловѭтъ за работа. Сливень бѣше пъленъ отъ тѣхъ. Мѫжетѣ цѣлъ день се веселѣхѫ съ гайди по крачмитѣ, а женитѣ и дѣцата обсаждахѫ управлението за хлѣбъ. Презъ иуний тий наченѫхѫ да се отказватъ отъ русскитѣ сухари и налягахѫ да имъ се дадѫтъ парѝ и жито. Ўвѣщанията ми да се благодарѭтъ на сухаритѣ и да побързатъ да се заловѭтъ за работа като оставахѫ безъ послѣдствие, азъ помислихъ да употрѣбѭ сила и да ги настанѭ въ бившитѣ черкезски села наоколо, ако ще би и противъ волята имъ. Показахъ имъ мѣстата, разрѣшихъ и бесплатното сѣчение на гората за направа на кѫщи и имъ заповѣдахъ да се заловѭтъ за работа. Слѣдъ нѣколко деня тий побързахѫ да ми заявѭтъ, че трѣбва да имъ направѭ и кѫщитѣ и че инакъ не се мѣстѭтъ. Азъ направихъ още една устѫпка. Казахъ имъ, че множество отъ възвърнавшитѣ се турци сѣдѭтъ безъ работа, че тѣ сѫ готови да работѭтъ и за три гроша на день, че всѣкий преселенецъ може да вземе по единъ такъвъ работникъ и въ нѣколко деня да си издигне колибата и че за заплатата на тѣзи работници азъ ще си имамъ грижата. Дѫлбоката лѣнивость на тѣзи хòра и на това не се съгласи. Не ми оставаше друго, освѣнъ насила да отърва страната и населението отъ тѣзи зли кърлеши. Обявихъ имъ че за тѣхъ нѣма вече бадева хлѣбъ и че трѣбва да си търсѭтъ други мѣста за живѣние. Тий се въсползувахѫ отъ предложенията на турскитѣ агенти да се превозѭтъ по желѣзницага даромъ и очистихѫ мѣстото. Тѣзи преселенци бѣхѫ отъ Мустафа-Пашанско и Димотишко. Производителностьта на мѣстото, топлий климатъ и малкитѣ нужди за закѫтани кѫщи, за топливо и за облѣкло направили тѣзи хòра до висока стъпень лѣниви и неподвижни.

Населението по онѣзи мѣста бѣше много разорено. Бѣгащицъ предь русситѣ, турцитѣ бѣхѫ ограбили и завлѣкли всичко, що могли да носѭтъ и влѣкѫтъ. Тий бѣхѫ завлѣкли особенно добитъка за впрѣгание. Има села, гдѣто на 100 кѫщи не бѣхѫ останѫли нито 20 чифта волове. Населението страдаше твърдѣ много и не виждаше никаква възможность за улучшение. Единственното срѣдство за подпомагание на селянитѣ — земледѣлческитѣ касси, не само не дѣйствувахѫ и нѣнахѫ парѝ, но бѣхѫ и напълно забравени. Моитѣ по-предишми издирвания бѣхѫ запратени на страна и никакво внимание не бѣше се дало на тѣзи учреждения. За да могѫ да повдигнѫ тѣзи полезни учеждения и да имъ дамъ възможность да помогнѫтъ на населението да си достави нужний работенъ добитъкъ, безъ който никой земледѣлецъ не може да си поправи положението, азъ потърсихъ събринитѣ преди година отъ мене свѣдения и книжа и не ги намѣрихъ. Трудноститѣ бѣхѫ голѣми, но азъ не се спрѣхъ предь тѣхъ и побързахъ да идѫ чакъ въ София да ги търсѭ. Съ туй заедно азъ искахъ да се опитамъ не е ли възможно да се заключи нѣкакъвъ заемъ въ полза на тия касси съ Бълг. Народна Банка. Книгитѣ азъ можахъ да издирѭ този пѫть, но за заемъ не ми се даде никакъвъ вѣроятенъ отговоръ; менѣ се каза, че ще се помисли. Това бѣше презъ септемврий. На вращание презъ Пловдивъ азъ пакъ говорихъ за работитѣ съ Шмидта и го молихъ да не оставя селянитѣ безъ нужнитѣ парични помощи, защото инакъ не само не ще си поправѭтъ състоянието, но страшно е да не се приучѫтъ на празднотията и се предадѫтъ на лѣнностьта. Въ отговоръ получихъ увѣрението, че той се е опиталъ да направи такъвъ заемъ, но че лихвата не може да бѫде по-малко отъ 10 % безъ разноскитѣ. Предь тая голѣма лихва изъ го помолихъ да почака съ своя заемъ и помислихъ самъ да се опитамъ да направѭ такъмъ на по-сгодни условия. Като свиквахъ въ всѣка каза по-главнитѣ земледѣлци на събрание и имъ представлявахъ нуждата отъ възобновлението на земледѣлческитѣ касси и отъ усилванието на капиталитѣ имъ съ заемъ подъ гаранцията на цѣлокупнитѣ имъ капитали, събранията напълно удобрявахѫ моитѣ намѣрения и тутакси ми давахѫ пълномощно за извършвание на заема отъ гдѣто и да е съ тия непремѣнно ограничения, че лихвата не ще надминува 6 %, разноскитѣ по заема по пренасанието на паритѣ не ще превисѭтъ 1 ½ % веднъжь за всегда и че касситѣ ще получѫтъ парѝтѣ на мѣстото безъ всѣка друга разноска и безъ рискъ.

Съ тия пълномощия въ рѫка азъ пакъ почен ѫхъ да водѭ преговори съ София, но тия преговори не довождахѫ до никакъвъ резултатъ до мѣсяцъ ноемврий, когато второто министерство въ княжеството проводи Хранова до мене въ Бургасъ и ми предложи да приема министерский постъ въ княжеството. Такъвъ постъ бѣше ми предлаганъ и по-преди презъ иулйя*), но азъ отказахъ, защото не искахъ да пожертвувамъ мирната и полезната дѣятелность въ Румелия за раздоритѣ въ България. Предь румелийското правителство азъ имахъ таквози голѣмо довѣрие, щото не ми остава друго освѣнъ да работѭ. При това и материалното ми положение бѣше много по-добро въ Румелия. Азъ получавамъ 60 лири за Сливень и 20 лири за Бургасъ, а пъкъ живѣѭ съ много по-малко, отколкото бихъ живѣлъ въ София. Тая плата ми се гарантираше отъ Генералъ Губернатора и за напредь само да останѫ въ Румелия. Като искахъ обаче да помогнѫ на населението и да довършѫ дѣлото на земледѣлческитѣ касси азъ се въсползувахъ отъ предложението на княжеското правителство и поставихъ въпроса така, че ще си пожертвувамъ положението въ Румелия само въ такъвъ случай, ако ми се даде нужний заемъ. Храновъ си заминѫ съ тоя отговоръ и азъ слѣдъ малко получихъ отговоръ отъ София, че заема би могълъ да стане, но че той трѣбва да се гарантира и отъ Румелийското правителство.

Въ голѣмитѣ студове презъ декемврий азъ заминѫхъ за Пловдивъ, представихъ на правителството своитѣ планове, оставихъ му много дни да разгледа книжата, да обмисли работата и му поискахъ нужната писмена гаранция за своевременното испляцание на заетитѣ парѝ. Правителството всичко удобри и прие. За Коледа азъ се завърнѫхъ въ Сливень и подирь праздницитѣ азъ заминѫхъ за София да ключѫ заема. Паритѣ се получихѫ и азъ ги пренесохъ до Пазарджикъ на пощенски кола въ съпровождание на единъ старший и други жандарми сѫщо тъй на пощенски кола. Тѣзи жандарми ми даде г. Даскаловъ, Софийский губернаторъ. Освѣнъ тѣхъ азъ имахъ и свой жандаринъ отъ Сливень. На пазарджикъ освѣнъ таксата за провозъ по 90 пари на 1000 гр. азъ трѣбваше да платѭ и за особенно купе, така щото провоза на парѝтѣ надминѫ петдесятѣхъ лири отъ Пазарджикъ до Ямболъ. Въ друго време на годината и съ по-малко бързание, може би по-малко се би похарчило за превозянието на парѝтѣ, но азъ като не гледахъ друго, а само да доставѭ парѝтѣ, не щадихъ разноскитѣ.

---

*) По тоя въпросъ се намиратъ въ книжата на покойния слѣдующитѣ телеграмми:

Сливенъ.
Тодору Икономову, Префекту.

Натоваренъ съмъ отъ Каравелова, Стоянова, Славейкова да ви питамъ, приемате ли министерский постъ София. Немедленно отговорѣте; сътрудници правите двама: Гешевъ, Цанковъ. Чакамъ отговоръ. Адресъ: Хотель Москва, Пловдивъ.

Иванъ Славейковъ

Икономовъ, Префекту
Сливенъ.

Обстоятелство Княжество важни интереси сѫщественни необходимо нуждно да влязѫтъ добри и трайни елементи въ министерството, инакъ огромни общи интереси се излагатъ въ опасность; приемете въ името на скѫпий интересъ на България.

Славейковъ.

Сливенъ.
Префекту.

Предводителитѣ на опозицията отъ София ме каратъ да вземѫ участие въ новото министерство и ме натоварватъ да поканѭ и Васъ; отговорѣте ми тутакси, да ли приемате, или не.

Гешовъ.

Пловдивъ,
Хотель Москва, Славейкову.

Лестно е предложението на приятелитѣ изъ София, но съ два департамента на глава, съ много почен ѫти и недовършени работи отъ не малка важность за повѣреното менѣ население, азъ само могѫ да поблагодарѭ и да откажѫ.

Икономовъ.

Като оставихъ въ Ямболъ нужната сумма и предадохъ въ Кѫзѫлъ-агачъ припадающата частъ, азъ занесохъ останѫлитѣ парѝ въ Сливень. Слѣдъ отдѣлянието на парѝтѣ за Сливенската касса, азъ се приготвѣхъ да разнесѫ останѫлитѣ по принадлежность и да се расчетѫ съ всѣка касса отдѣлно за разноскитѣ, когато Пловдивското правителство съ една телеграмма ми предписа да предамъ парѝтѣ на сливенското ковчежничество. Това необяснимо вмѣшателство ме ядоса, но нѣмаше какво да се прави. Азъ бѣхъ принуденъ да си задържѫ условенитѣ разноски и да предоставѭ другиму да се распорежда съ парѝтѣ, които азъ бѣхъ заелъ съ трудъ и жъртва на своето положение. Правителството нѣмаше ни най-малкото право да се намиса въ тая работа, за която не бѣше взело ни инициатива, ни каква да е грижа и трудъ, но като нѣмахъ ни време, ни желание да му доказвамъ това, азъ предадохъ парѝтѣ и му дадохъ възможность да покаже, че и то се грижи за населението, когато въ дѣйствителность то твърдѣ малко бѣше мислило за него. Така се свърши тоя сложенъ въпросъ, който ме занимаваше още отъ 1878 г. Ще излѣзе ли полза отъ заема и ще се употрѣбѭтъ ли парѝтѣ, както трѣбва, азъ това не знаѭ—знаѭ само едно, че никога по-изгоденъ за населението заемъ не може днесь да се заключи.

Централното правителство по нѣкога и въ други распореждания не искаше да зачита моитѣ мнѣния и представления, но азъ всѣкога съмъ ималъ време да му покажѫ всичката несправедливость. Вълковичъ бѣше ми пратилъ единъ горский надзиратель, който отъ първий пѫть не искаше да ме слуша. Представленията ми че человѣка не е добъръ и ще докара главоболие на правителството, като не се взехѫ въ внимание оть Вълковича, азъ обьрнѫхъ строго внимание на поведението на надзирателя и скоро го хванѫхъ въ злоупотрѣбления и го испратихъ на достойния директоръ съ приличнитѣ поздравления. Сѫщото станѫ и съ единъ протеже на Шмидта въ Ямболь. Подъ покровителството на Шмидта акцизний чановникъ въ Ямболъ, Чолаковъ, ползувалъ се е съ казионнитѣ доходи по своему. Предаденъ на сѫдъ отъ мене, Шмидтъ го отпустилъ съ свидѣтелство отъ себе си, когато азъ заминѫхъ изъ Румелия.

За въорѫжието на жандармерията съ по-хубави и далекобийни пушки Генералъ Щрекеръ бѣше влѣзълъ въ споразумѣние съ нѣкои европейци да му доставѭтъ нужнитѣ мартинки по 3 английски лири едната. Азъ настоявахъ да се не сключва тоя контрактъ и му събрахъ нѣколко стотини отъ тия пушки съ по 100 патр на по 2 наполеона едната.

Въ Сливень населението бѣше раздѣлено, по стари омрази, но подъ нови форми, на двѣ голѣми партии: на партия за дѣйствие и на партия за мируване. Въ първата партия влазяхѫ всичкитѣ млади сили, въ втората по-старитѣ и по-имотнитѣ хòра. На чело на първата стояхѫ Х. Димитровъ и Стефановъ, на чело на втората—Мирковичевци.*) Всѣка отъ тѣхъ желаеше да има надмощието и да влияе на правителственнитѣ и общественитѣ работа. Тѣ бѣхѫ готови да се хванѫть за коситѣ и отворѭтъ борба помежду си за власть. Ако това станѣше, то въ общинскитѣ работи и въ дѣлата на управлението не само не щѣше да има общъ порядъкъ, но и всичкитѣ работи щѣхѫ да се представляватъ не въ правилний си изгледъ и не както си сѫ, а както ги показватъ взаимнитѣ омрази. Съ моето примирително и едномѣрно отнасяние азъ отдалечавахъ избухванието на страститѣ и скоро намѣрихъ средство да държѫ и двѣтѣ страни въ миръ и покорность. Водача на едната партия, Стефановъ, бѣше предсѣдатель на Департаменталний сѫдъ и като такъвъ показа нѣколко слабости и даде нѣколко уловки противъ себе си. Водача на другата партия Р. Мирковичъ бѣше мой съвѣтникъ и предсѣдатель на коммисията за въдворение на възвращающитѣ се турци. Като человѣкъ богатъ, той се намѣри кредиторъ на много отъ възвращающитѣ се турци и поведе въдворението отъ най-напредь така, щото по-напредь осигоряваше себе си, та че послѣ мислѣше за другото. Като се научихъ за това, азъ не само турихъ край на таквозито поведение, но воспользувахъ се отъ станѫлото, за да държѫ Мирковича въ извѣстна покорность. Щомъ една отъ партиитѣ поискаше да дигне глава надъ другата, азъ испращахъ на водачитѣ устни или писменни напомняния и сплашвания и духовнитѣ се поумирявахѫ. Съ този начинъ азъ спазвахъ не само мирътъ между гражданитѣ, но и съединението на всички въ други по-полезни и по-благородни цѣли. Почнѫ се постройката на една гимназия съ една сумма отъ 85 хиляди франка, които бѣхѫ добити отъ продажбата на останѫлата отъ турцитѣ въ фабриката вълна и които Ген. Столипинъ бѣше подарилъ на града за тая цѣль. Архитекть—инжинеръ бѣше Бѣловъ. Плана бѣше за едно четиреstранно здание, на което за сега щѣше да се строи само едната страна. Оцѣнението на тая страна костуваше тъкмо толкози, колкото бѣхѫ подаренитѣ парѝ. Но едвамъ се пристѫпи къмъ строението, когато Бѣловъ почена да казва, че за постройката трѣбва да се готвѭтъ поне 120000 фр. До искарванието на темелитѣ туй оцѣние се въскачи на 300000 фр. и разоренитѣ презъ войната сливенци се принудихѫ да напустѭтъ постройката.

---

*) Днесь ролитѣ сѫ промѣнени. Предишнитѣ привърженци на мируванието сѫ станѫли привърженци на дѣйствието, и наопаки.

Забѣл. въ 1885 г.

Освѣнъ надзора надъ зданието, Бѣловъ бѣше приелъ на себе си и задлъжението да достави нужнитѣ за зданието тухли. Тѣзи тухли още отъ първий пѫть се показахѫ негодни и азъ нѣколко пѫти предувѣдомихъ за това коммисията. Кумовството обаче между предсѣдателя на комисията Мирковича и между Бѣлова не допусти на коммисията да погледне на предувѣдомлението по-сериозно, тухлитѣ се струпахѫ при почен҄ѫтото здание, но по-вечето се разсипахѫ отъ дъждоветѣ, колкото и да ги покривахѫ съ брезенти (мушами). Другъ на мѣстото на Бѣлова би се засрамилъ колко-годѣ и ако не друго поне попрестанѫлъ би да се бърка въ общитѣ работи. Но нашъ Бѣловъ не бѣше отъ тия хора. Той продължаваше въ всичко да се мѣси и всичко да разваля. Той се мѣси и въ изборитѣ на представители за първото областно събрание и като не сполучи въ намѣренията си, презъ нощьта слѣдъ изборитѣ и на другий день преобърнѫ града и съ нѣколко свои единомисленници поиска да прави нови събрания и нови избори. Безъ да го искамъ, принудихъ се да се смѣсѭ въ тая работа и да обявѭ на Бѣлова, че ще го отправѭ задъ граница въ 24 часа, ако той не мирясa. Обявихъ му по най-категорический начинъ, че никога не ще допустнѫ на единъ чиновникъ на руска служба да се мѣси въ изборитѣ и да разбърква умоветѣ. Бѣловъ се смири и изборитѣ не се повторихѫ.

Съ населението азъ имахъ съприкосновение само по службата. Никакви други приятелства и сношения не държахъ. къмъ всички се мѫчахъ да бѫдѫ еднакво строгъ и еднакво справедливъ. Никакво предпочтение не показвахъ къмъ никого и за това лични приятели нѣмахъ почти никого. Неприятели, макаръ и твърдѣ мълчеливи, азъ бѣхъ спичелилъ доста, особенно съ откриванието на ограбенитѣ презъ войната нѣща. Кѫдѣ есеньта тѣзи неприятели станѫхѫ по-вече, когато намѣрихъ, че множество покривала (фланели) и килимчета отъ фабриката преминѫли въ частна собственность на нѣкои господа.

Кѫдѣ края на Септемврий генералъ-губернатора обиколи областьта и ме натовари съ управлението и на Бургаский департаментъ. Богороди бѣше придруженъ отъ г. Вълковича, който на всичко даваше боята, която му се харесваше. По всичко се виждаше, че Вълковичъ се сили да оскърби и подкопае Кръстевича. Той караше Богориди да издава приказзи по дѣла на вѫтрѣшното управление безъ знанието на Кръстевича. Такъвъ бѣше и приказа за възлаганието на мене да управлявамъ и бургаский департаментъ. Вълковичъ не бѣше чуждъ и отъ посѣванието на разни интригантски внушения въ сърдцата на нѣкои простодушни хòра. Той си подготвѣше чрезъ

това по-широко поле за дѣйствие. Въобще тоя человѣкъ не ми се никакъ хареса. Азъ не намѣрихъ въ дъното на неговитѣ помисли и намѣрения, освѣнъ непомѣрно честолюбие и интригантство. За мене той е много добъръ и ласкъвъ, но това не може да ме накара да мислѭ за него по-добрѣ.

Въ пребиванието си въ Бургасъ Богориди отчисли бургаский префектъ, Петрова, и на завращанието си презъ Ямболъ натовари ме съ управлението и на тоя демартаментъ. Азъ не можахъ да се откажѫ отъ тоя товаръ, макаръ и да не искахъ да се намирамъ управитель въ мѣста, гдѣто има консули. Азъ избѣгвахъ таквизи мѣста не за себе си, а за главоболията, които можахъ да причинѭ на правителството си. Азъ не се чувствувахъ въ състояние да простѭ на консулитѣ било най-малкото неправилно вмѣшателство въ дѣлата на управлението, било най-слабото пренебрѣжение къмъ българщината. Още по-малко въ характера ми бѣше да си изсказвамъ чувствата въ прикрита форма. При първий случай сблъскванието щѣше да бѫде шумно и остро, каквото бѣ съ персийский консулъ. Най-послѣ Бургаский депарламентъ като ми се възлагаше за кратко време и азъ като искахъ отъ тамъ да ускорѭ назначението на приятеля си И. Цанкова за префектъ, азъ приехъ и още презъ първий день на встѫпванието си въ Бургасъ се сбутахме съ персийский консулъ Али-ага. Въ сѫщий день, когато приемахъ дѣлата и вечерьта късно довършвахъ това приемание, въ канцилярията се довлече Али-ага и като се обръщаше къмъ Петрова, сърдѣше се, защо не му се свършила презъ деня една извѣстна работа. Петровъ се занимаваше съ предаванието на дѣлата и отговаряше съ избѣгвания и на кѫсо. Привикнѫли да си налагатъ волята на мѣстнитѣ началства още отъ преди и да посрѣщатъ по-голѣма услужливость, консулитѣ не можахѫ да търпѭтъ небрѣжностьта, която този пѫть показуваше Петровъ. Али-ага се разсърди и, като тропнѫ съ кракъ, извика, че той говори като консулъ и трѣбва да се слуша и да получи по-другъ отговоръ. Движението на персианеца бѣше повѣлително и заплашително. Като го попитахъ, знае ли, че се намира предь префекта на цѣлъ департаментъ, азъ го исхвърлихъ навънъ, и му казахъ да не дохожда другий пѫть по този начинъ, че ще постѫпѭ по-злѣ. Консула се оплака на посолството си въ Цариградъ, азъ писахъ въ Пловдивъ, размѣнихѫ се корреспонденции и, всичко се свърши съ заповѣдь до Али-ага да се помири съ мене. Когато ме извѣсти, че ще ме посѣти, азъ го посрѣщнѫхъ съ цѣли редове жандарми и му направихъ чисто въсточенъ салтанатъ. Али-ага биде очарованъ, обѣща се, че ще ми бѫде добъръ приятель, както и биде, поне външно, и на другий день ме посрѣщнѫ у тѣхъ съ трикратно снемание и издигание на знамето.

Не се мина много време, спречкване произлѣзе между мене и английский консулъ Брофи. Впрочемъ това спречкване се свърши по миролюбивъ начинъ. Брофи бѣше систематический противникъ на българското управление. Той не пропущаше случай да не направи затруднение на туй управление и да не повдига гнусни обвинения. Той имаше надъ турцитѣ голѣмо влияние и ги въртѣше, както искаше. По негово пошепване тѣ повдигахѫ или прекратявахѫ най-страшни оплаквания. Когато искаше да мѫчи управлението, той провождаше гавазина си по пазаритѣ, привикваше турци-селяни и като ги научаваше на дияволии, провождаше ги да даватъ прошения, а самъ идѣше да прави представления и да вика, че това и това е ставало и че управлепието не запазва турцитѣ. Че турцитѣ сѫ се запазвали въ мосто време по-добрѣ отъ българитѣ не само въ Бургаско, но и въ Сливненско, за това той нѣмаше съмнѣние и открито ми го вмѣняваше, като лична моя заслуга; но въ неприятелствата си къмъ българското управление на страната, той не се отричаше да повдига най-гнуснитѣ интриги и клѣвети. Гавазина му дълго време като дѣйствувалъ предь селянитѣ въ името на консула, поченѫлъ бѣше да дѣйсувува вече и самостоятелно. Той ходѣше по пазаритѣ, распитваше турцитѣ, нѣматъ ли нѣкакво оплакване и ги водѣше самъ предь началствата, като показваше къмъ тѣхъ консулско застѫпничество. Запретихъ му да прави таквизи нѣща, той не послуша. Тогава заповѣдахъ на полицията да го слѣди и при първото безчиние да го улови и затвори. Повода за това не се забави: въ пиянството си той поиска да защити единъ подозрителенъ гъркъ и гръмнѫ съ револверъ срѣщу полицейскитѣ служители. Той бѣ хванѫтъ и затворенъ. Брофи повдигнѫ голѣми шумове, злѣ настрои и другитѣ консули и гавазина бѣ отпуснѫтъ, но предаденъ подъ сѫдъ. Какъ се свърши тоя сѫдъ, азъ не знаѭ, защото на скоро заминѫхъ въ България.

Айтоский балканъ продължаваше да се вълнува и тѣзи вълнения силно се поддържахѫ отъ Брофи и отъ ахилойски нѣкои гръци. На турцитѣ се казваше, че ако поддържатъ еще нѣколко време вълненията и распръскатъ слухове за бивали и не бивали насилия на българитѣ и на тѣхното управление, Европа най-сетнѣ ще обърне внимание на тѣхнитѣ страдания и ще се погрижи за тѣхъ. Властитѣ и заповѣдитѣ имъ не се зачитахѫ въ балкана за нищо и жандармитѣ не смѣяхѫ да проникнѫтъ въ тия мѣста. Освѣнъ общата неприязънь на всичкитѣ турци, по тия мѣста върлувахѫ голѣми разбойнически шайки подъ водителството на Чобанъ Хасана, Балджи Исмаила и др. Това положение бѣше голѣмо беспокойство за правителството, но до сега не бѣ възможно да се прекрати. Пратенитѣ преди време нѣколко дружини да потиснѫтъ непокорството не само не постигнѫхѫ умиротворението, но направихѫ неудоволствието всеобщо съ нѣкакви си бесполезни сгрогости и излишества. Тука трѣбваше да се дѣйствува съ мирни и благоразумни мѣрки, и азъ се рѣшихъ да пристѫпѭ изведнъжъ къмъ тѣхъ, откакъ придобиѭ предь турцитѣ какво-годѣ довѣрие. Съ защитата, която имъ давахъ и съ еднаквата си обноска къмъ всичкитѣ жители отъ каквато народность и да сѫ, азъ скоро поченѫхъ да се ползувамъ съ довѣрието на турското население. Брофи силно ми помагаше въ това, като казваше на лѣво и на десно, че турцитѣ могѫтъ да се надѣѭтъ на мене и да ме слушатъ. Съ затварянието на двама айтоски жандарми, които по-преди били стрували много зло по балкана, но които оставали ненаказани по причина на споразумѣние съ началствующитѣ въ Айтосъ, азъ съвършенно спечелихъ расположението на турцитѣ. Твърдѣ намѣсто и на време въ началото на ноемврия дойде въ Бургасъ единъ бивший разбойнический главатарь Муса и се яви при мене да ме види. Като узнахъ, че е отъ балкана и че има извѣстно влияние върху съсѣднитѣ села, азъ му съобщихъ намѣрението си да излѣзѫ самъ по балкана, да испитамъ болкитѣ на турцитѣ и да турѭ край на недовѣрието и на беспокойствата, и го попитахъ, да ли нѣма причини да се боѭ нѣщо отъ турцитѣ. Муса ме увѣри, че турцитѣ вече знаѭтъ за мене, че тѣ ще ме посрѣщнѫтъ добрѣ и че той не само се поручава за това, но е готовъ да ме придружи на всѫдѣ и да ми служи. Съ единъ отъ съвѣтницитѣ си, съ едно момче и придруженъ отъ Муса азъ се опѫтихъ къмъ балкана и, за да могѫ да видѭ по-много мѣста, нагазихъ балканскитѣ села откъмъ Анхиело. Отъ село на село азъ се виждахъ съ жителитѣ, разговаряхъ се съ тѣхъ, давахъ имъ нужнитѣ съвѣти, обѣщавахъ имъ пълно покровителство на законитѣ и ги призовавахъ къмъ порядъкъ, като имъ доказвахъ, че отъ беспорядъцитѣ за тѣхъ не ще излѣзе, освѣнъ пълно съсипвание или съвършенно изселявание и гладна смърть по анадолскитѣ равнища. Ако до сега, вслѣдствие на войната, сѫ станѫли насилия и неправди отъ една или друга страна, за напредь всичко това ще се прекрати и всѣкий ще бѫде свободенъ и безопасенъ да си гледа работата и да си печели. Обвиненията на турцитѣ противъ сливенскитѣ българи, противъ айтоскитѣ началствующи и жандарми бѣхѫ страшни и грозни. Тѣзи хо̀ра не само грабили и бесчестили презъ времето на окупацията, но често и убивали немилостиво. Айтоский старший Божилъ, когото бѣхъ затворилъ, се обвиняваше въ свирѣпства не по-долни отъ башибозушкитѣ. Безъ да оправдавамъ злодѣйствата на българитѣ, азъ ги обяснихъ съ по-голѣмитѣ злодѣйства на турцитѣ и казахъ, че въ ползата на самитѣ турци е да не гледатъ назадь, а да мислѭтъ за напредь. Азъ не скрихъ отъ тѣхъ, че немирствата ще бѫдѫтъ гибелни и лични за тѣхъ и турското царство, и че именно тая гибель иматъ предъ очи онѣзи, които ги съвѣтватъ да бѫдѫтъ немирни, защото догдѣто турци и българи се каратъ и турското правителство е слабо чрезъ тѣзи вѫтрѣшни раздори, мнимитѣ приятели на Турция ще тургатъ рѫка, кой на Босна и Херцоговина, кой на Кипръ и на цѣлъ Анадолъ. Турцитѣ и българитѣ сѫ съжителствували по-вече отъ 500 години; тий трѣбва да останѫтъ добри съсѣди и за напредь, ако искатъ да си запазѭтъ цѣлостьта като народъ и държава. Отъ тѣхнитѣ омрази и раздѣления не ще излѣзе полза, освѣнъ за неприятелитѣ на двата народа. Турцитѣ въ Айтоский балканъ не могѫтъ да се надѣѭтъ, че съ своитѣ немирства ще повърнѫтъ предишний порядъкъ въ Румелия. Противъ това ще бѫде не само цѣлий Берлинский тракгатъ, но и всичкитѣ руски и български сили. Тогава, защо сѫ тѣзи немирства. Не е ли по-добрѣ всѣкий да си се предаде на работата, да си печели и да се наслаждава спокойно отъ труда на своитѣ рѫцѣ. Нѣка турцитѣ въ Румелия бѫдѫтъ увѣрени, че тѣ ще принесѫтъ много по-голѣма полза на турский народъ съ своето мирно развитие и размножение въ роднитѣ си мѣста, нежели съ безумнитѣ движения, съ преселяванието си въ Турция и съ натрупваннето си на гърба на цариградското правителство, което и тъй е удавено отъ затруднения.

Турцитѣ слушахѫ съ внимание моитѣ расправяния и най-послѣ напълно се съгласявахѫ съ мене. Завземанието на Босна отъ австрийцитѣ, на Кипръ отъ английцитѣ и слуховетѣ за таквози сѫщо завземание на цѣлъ Анадолъ отъ Англия давахѫ голѣма сила на моитѣ думи и дѫлбоко покръщахѫ турцитѣ. Тѣ се съгласихѫ да се смирѭтъ, да се заловѭтъ за работа и да се покоряватъ на властитѣ, но горѣщо ме молихѫ да ги не излагамъ на жандармскитѣ произволи и отмъщения. — Въ селото Калгамачъ азъ бидохъ посрѣшнѫтъ отъ Чобанъ Хасана и бидохъ зарадванъ да чуѭ, че той се смирява, че ще се залови за работа и че е готовъ да ми слугува. Като взехъ отъ него обѣщание, че ще слугува вѣрно и като увѣрихъ турцитѣ, които бѣхѫ се събрали сега твърдѣ много и отъ много села, че за напредь, до пълното умирение на мѣстото, централнитѣ окрѫжни жандарми ще служѫтъ само за предавание на правителственнитѣ заповѣди и че испълнението на тѣзи заповѣди и запазването на тишинати и безопасностьта въ бълканскитѣ села ще се повѣри на мѣстни временни жандарми, азъ назначихъ Чобанъ Хасана, Муса и още единъ турчинъ за старши съ жалование по 5 лири въ мѣсецъ, натоварихъ ги да си наберѫтъ по 5—6 вѣрни и покорни другари, опредѣлихъ имъ участъцитѣ и имъ повѣрихъ охранението на порядъка. Азъ имъ порѫчахъ добрѣ да пазѭтъ мѣстото и никакви заповѣди да не слушатъ и да не испълняватъ, ако тий не идѫтъ отъ мене и отъ моитѣ намѣстници. Централното управление удобри моитѣ распореждания и мѣстото се умири. Презъ зимата азъ се научихъ, че Балджи Исмаилъ се криялъ въ нѣкои погранични въ Айтоский окрѫгъ села. Азъ проводихъ на Чобанъ Хасана хаберъ за това и го поканихъ да направи потрѣбното. Чобанъ Хасанъ бастиса разбойницитѣ въ едно село, сби се съ тѣхъ, паднѫхѫ ранени и убити и отъ двѣтѣ страни и съ настѫпванието на нощьта Балджията се пренесе въ България. Тая вѣрность на моитѣ заповѣди балканскитѣ турци тъй едностранно и тъй фанатически разбрахѫ и запазихѫ, щото когато на другата пролѣть, презъ 1880 г. княжескитѣ войски трѣбваше да заловѭтъ мѣстата, които принадлежахѫ на България, но до тогава се подчинявахѫ на Румелия, турцитѣ поискахѫ да се противѭтъ на това съ орѫжие въ рѫка и при Белибе испадахѫ подъ крушумитѣ на българскитѣ войници и Чобанъ Хасанъ, и Муса и много други отъ тѣхнитѣ другари и единомисленници.

За забѣлѣжвание е, че между турцитѣ имаше таквизи вѫтрѣшни вражди и съперничества, щото мнозина се обѣщавахѫ да ми предадѫтъ главитѣ на своитѣ противници. Муса, който ми бѣше много привързанъ, ми обѣщаваше въ малко време главата на Чобанъ Хасана, като казваше, че за пълното умиротворение на Балкана това куче трѣбва да се погуби. Чобанъ Хасанъ ми обѣщаваше главата на Дели Хасана и тъй нататъкъ. Жално ми е, че не останѫхъ въ Бургаско поне още шесть мѣсеца, за да видѭ какви драми щѣхѫ да се разиграѭтъ на балкана отъ тия хòра, които се имахѫ мои и на които бѣхъ принуденъ да забравѭ разбойничествата.

Моята болница въ Сливенъ отиваше доста добрѣ, вѫтнѣшното ѝ управление бѣше повѣрено на една русскиня, която по-сетнѣ станѫ жена на доктора Севова. Но презъ Октомврий азъ получихъ увѣдомление, че докторъ Мирковичъ заминѫлъ за Пловдивъ и оставилъ болницата безъ докторъ. Това бѣше нередовно и невѣжливо отъ страна на доктора, но азъ примълчахъ и повикахъ за ординаторъ доктора Севова изъ Ямболъ. Предь Рождество Мирковичъ се завърнѫ и поиска да му се плати за двата мѣсеца, презъ които не служилъ въ болницата на това основание, че въ приказа на генералъ-губернатора по изборитѣ било казано, че избранитѣ отъ чиновницитѣ ще си получѫтъ платата по службата и за двата мѣсеца. Тъй като въ сѫщий приказъ се казваше, че службата на избраннитѣ чиновници ще се исправлява презъ траянието на сессията отъ тѣхнитѣ другари и помощници, но въ болницата нѣмаше таквизи, Мирковичъ не бѣше се погрижилъ за свой замѣстникъ и докторската плата бѣше платена на извиканний на мѣстото му докторъ, азъ отказахъ не само да платѭ на Мирковича, но и да го имамъ вече въ болницата, за която Севовъ бѣше напустилъ другото си мѣсто, въ Ямболъ. Тая защита на интереситѣ на болницата ми направи Мирковича отъ приятель на върлъ и не толкови добросъвѣстенъ неприятель и ми показа много добрѣ, до какво може да достигне злобата на нѣкои хòра. Мирковичъ не само употрѣби всичкитѣ си усилия да накара гражданитѣ да се отрекѫтъ отъ намѣрението си да искажѫтъ каква-годѣ симпатия къмъ мене при тръгването ми за Княжеството, но въ непродължително време прибѣгнѫ и до други по-лоши срѣдства за отмъщение. Той испрати дописка до в. „Марица“, въ която казваше, че съмъ открадн҄ѫлъ отъ заетитѣ за землед. касси парѝ 500 лири. Тѣзи парѝ бѣхѫ 120,000 рубли или деветнайсеть хиляди петь стотинъ и нѣколко лири. Като си въображавалъ че лиритѣ сѫ били 20,000, той побързалъ да обяви, че 500 съмъ скрилъ. По-сетнѣ, когато тая глупость се отхвърли отъ самата „Марица“, Марковичъ се залови за задържената срѣщу сторенитѣ разноски по заема сумма и като даваше да се разбере, че азъ съмъ си получилъ отъ другадѣ разноскитѣ, увѣряваше, че неправедно съмъ земалъ горѣреченaта сумма. Богъ нѣка му е напомощь! Отъ българитѣ едва ли може да се чака по друга благодарность. Ако бѣхъ се ограничилъ да окайвамъ на думи населението и да оставѭ да отрупѫтъ послѣдното съ заемъ подъ лихва най-малко по 10%, азъ щѣхъ да бѫдѫ и добъръ, и похваленъ. Сега съ труда си и разноскитѣ си, съ достаняпието на заемъ съ лихва 6.30% азъ станѫхъ и лошъ и крадецъ. Но най-гнусното и най-бесчестното е, че румелийското правителство, което знаеше съгласието ми съ касситѣ, тичанието ми по тая работа вънъ отъ служебнитѣ ми обязанности, неполучванието ми други разноски, — туй правителство никога не се обади да каже истината и да тури край на клеветитѣ и кривитѣ сѫждения. На таквози правителство не струва не само да се служи, но и да се даде какво годѣ внимание. Азъ не се съмнѣвамъ, че ще дойде време да му покажѫ всичкото си презрѣние.*)

1880 г.

Ако и да бѣхъ изявилъ съгласие да преминѫ въ княжеството, ако княжеското правителство ми даде на заемъ парѝ за земледѣлческитѣ касси, азъ пакъ мислѣхъ, че ще могѫ да се избавѭ отъ това задлъжение и да си останѫ въ Румелия, гдѣто полето за мирна дѣятелность бѣше по-широко и по удобно. Партизанскитѣ борби въ Търново, сега възобновени въ София съ по-голѣмо ожесточение, ми вдъхвахѫ таквози

---

*) Моята надѣжда не се излъга. По порѫчка на румелийското правителство И. Е. Гешевъ ми предлага да минѫ въ Румелия и ако щѫ да приема управлението въ Сливень, гдѣто работитѣ слѣдъ мене не отивали добрѣ. Разбира се, че азъ отказахъ.

Забѣлѣжка въ 1881 г.

отвращение, щото съ благодарение бихъ се държалъ надалечъ отъ тѣхъ. Да искамъ да си останѫ въ Румелия азъ се побуждавахъ и отъ желанието да бѫдѫ полезенъ на генералъ-губернатора, който ме обичаше и почиташе. Въ София азъ пристигнѫхъ въ първитѣ дни на януарий съ намѣрение да си измолѭ думата назадь и, като получѫ заема, да се повърнѫ на службата си въ Румелия. Но нѣкои обстоятелства и съображения не закъснѣхѫ да се препречѫтъ на това мое намѣрение. На моето възражение, че не могѫ да останѫ безъ разрѣшението на Княза Богориди, Князь Александръ на часа отговори съ искание отъ Богариди нужното разрѣшение. Отъ своя страна другаря ми и приятеля Климентъ силно настояваше да го не оставѭ безъ помощьта и съвѣтитѣ си въ трудното за него поприще на пръвъ министръ. Това всичко и плановетѣ на Н. Височество да тури на страна конституцията найпослѣ принудихѫ ме да приемѫ министерството на вѫтр. работи. Богъ ми е свидѣтель, че не направихъ това отъ честолюбие. Напротивъ, честолюбието ми бѣше всецѣло противъ това приемание на министерский постъ. Азъ се намирахъ твърдѣ малко достоенъ за министерский постъ, както и за директорский, за който по-преди г. г. Калаи и Церетелевъ ми говорихѫ при нарочитото си идвание въ Сливень. Моето честолюбие е било — да залавямъ не високи постове недостойно, а по-долни и съ извѣстно достоинство. Азъ приехъ министерството съ двоякото намѣрение: 1) да бѫдѫ полезенъ на Климента, за когото дѣлата на управлението бѣхѫ съвсѣмъ чужди; 2) да се опитаме заедно съ тоя другарь да устранимъ преставанието на конституцията, като дѣйствуваме примирително и покажемъ, че вината на недобрий вървежъ на работитѣ не е въ конституцията, а въ нейното неправилно приложение и въ нашето българско неумѣние да водимъ работитѣ, както трѣбва. Азъ бѣхъ добрѣ увѣренъ, че при добра воля и при извѣстно умѣние, и тая конституция може да гарантира много добрѣ и правата на гражданитѣ и порядъка, и че при лоша воля, каквато именно се проявяваше у нашитѣ предни хора, всѣкий другъ режимъ ще бѫде харамъ за насъ и не ще съдѣйствува ни най-малко за утвърждение на порядъка и за увеличение на народното благосъстояние. Единъ случай, който бѣше готовъ да стане предь очитѣ ми при идванието ми въ София за парѝтѣ, премахнѫ отъ душата ми всѣко колебание въ рѣшението да бѫдѫ при Климанта. На 7-ий или 8-ий януарий министерский съвѣтъ бѣше свиканъ на засѣдание за окончателно рѣшение на въпроса за банката, която Поляковъ и Гинсбургъ искахѫ да откриѭтъ въ София. Тоя много важенъ въпросъ ме заинтересува и азъ пожелахъ да се запознаѭ поне отгорѣ съ него. Климентъ ми предаде статутитѣ и азъ съ очудвание забѣлѣжихъ, че Петербургскитѣ евреи си допущатъ не само твърдѣ бесцеремонна намѣса въ дѣлата на българската хазна, като турятъ доходитѣ на държавата въ распореждание на Банката, но приготовляватъ за страната едно страшно разорение съ постановленията си да държѫтъ главното управление въ Парижъ, да издаватъ банкноти, да се поддържѫ курса на акциитѣ на своята висота съ жъртви и усилия отъ правителството, да се придаде на банкнотитѣ принудителенъ курсъ и др. под. Не бѣше трудно да се види, че евреитѣ твърдѣ лесно можахѫ да истеглѭтъ среброто и златото отъ Банката, да го пренесѫтъ другадѣ и да оставѭтъ въ България само банкноти, чрезъ които България единъ день можеше да загуби цѣли милиони. Моитѣ забѣлѣжки и страхове азъ тутакси съобщихъ на Климента, и въпроса се отложи ако и да бѣше натъкмено да се даде въ сѫщий день исканото удобрение на представителя на Полякова. — Струва ми се, че безъ това мое вмѣшателство рѫката на Полякова днесь щѣше да тежи надъ България и на Климентовата дѣятелность, като прьвъ министръ, щѣше да легне едно голѣмо петно.

Първата ми грижа като министръ на Вѫтрѣшнитѣ Дѣла бѣше да накарамъ другаритѣ си да издадемъ политическа программа и да прогласимъ вѣрностьта си къмъ установянний отъ сѫществующата конституция редъ. У нѣкои отъ другаритѣ се появи желание, да се остави тоя въпросъ до възвращанието на Княза отъ Петербургъ, гдѣто бѣше отишълъ за 25 годишний юбилей на Императора, но туй съпротивление не можа да устои предь силното настояване на Климента и на мене. Отъ сетнѣ се научихъ, че на княза и на неговий антуражь това не се харесало, но азъ си испълнявахъ дълга и не искахъ друго да знаѭ.

Забѣлѣжка. Ето тая программа:

За да не остава у никого съмнѣния върху бѫдѫщитѣ поведение, политика и намѣрения на министерството и за да се дигне всѣко недоразумѣние и всѣкий поводъ за неправилни предположения въ това отношение, министерството, въ днешний свой съставъ, счита за нужно и длъжно да изскаже программата за бѫдѫщата своя служебна дѣятелность въ кѫси убо, но ясни думи и да обяви предь народа и предь наступающето Народно Събрание и по най-положителенъ начинъ, че неговото, на министерството, рѣшение да върви по предначертанний пѫть е твърдо и неизмѣнно.

Така въ отношение на вѫтрѣшното управление Министерството е рѣшено да върви по пѫтя на чистий и най-пълний конституционизмъ и най-съвършенна законность, като съблюдава свято и ненарушимо приетитѣ отъ народното събрание закони и като предоставлява на всѣка власть и на всѣко правителственно учреждение пълна независимость и съвършенна свобода въ отправлението на службата съгласно съ законитѣ.

Сѫдилищата ще си останѫтъ впълно независими отъ администрацията и ролята на послѣднята ще се ограничи въ окрѣпението на порядъка и безопасностьта на гражданитѣ, въ постояннитѣ грижи за обеспечение на свободата на всички и всѣкиго, въ запреварванието на общитѣ и частни нещастия и бѣдствия, въ постоянното съдѣйствие на общинитѣ да достигнѫтъ и усвоѭтъ онова вѫтрѣшно самоуправление, което имъ се дава и ще имъ се даде отъ законитѣ.

За турцитѣ и за гражданитѣ отъ други народности въ княжеството ще се полагатъ голѣми и неусипни старания да бѫдѫтъ впълно обеспечени въ своя животъ, въ своята честь, въ своя трудъ и иматъ упражнението на тѣхнитѣ граждански и политически правдини наравно съ българитѣ, защото предь закона никакво различие нѣма и неможе да има между първитѣ и послѣднитѣ. Но всичкитѣ граждани безъ различие на вѣра и народность като се ползуватъ съ сѫщитѣ правдини, то и длъжноститѣ къмъ господарството трѣбва да се распредѣлѭтъ еднакво и отъ сички граждани ще се иска точното испълнение на тѣзи длъжности. Никакво послабление безъ рѣшение отъ Княза-Господаря и отъ Народното Събрание не ще се допуска въ ношението на господарственнитѣ повинности отъ различнитѣ части на населението.

Чиновницитѣ ще бѫдѫтъ обеспечени отъ произвола на висшитѣ началства и никой отъ тѣхъ не ще се изважда отъ служба безъ сѫдъ и приговори на надлѣжно сѫдебно мѣсто, освѣнъ въ случай на доказани неспособности и нерадение. Изваденитѣ веднъжъ отъ служба, по никакъвъ начинъ не ще бѫдѫтъ употрѣбявани вече на правителственна служба.

Сѫдилищата ще се доустроѭтъ и допълнѭтъ, а полицията ще се преустрои и всички ще се поставятъ въ положение, съгласно съ трѣбованията на свободолюбивий порядъкъ на страната.

Правата и прерогативитѣ на Негово Височество Княза Господаря, както и правата и аттрибуциитѣ на законодателната власть ще бѫдѫтъ святиня, която министерството дѫлбоко ще почита. Разрѣшението и уреждането на въпроситѣ по общественни сгради и съоржжения всѣкога ще ставатъ по съглашение между правителството и Народното Събрание и всѣкога съ удобрението на послѣднето.

Срѣдствата на страната ще се приведѫтъ въ пълна извѣстность и на Народнодното Събрание ще се даде възможность да направи всичкитѣ нужни улучшения въ системата и събиранието на даждията.

Въ отношение на външната политика, министерството ще си остане вѣрно на международнитѣ трактати и ще се грижи съ всичкитѣ си сили да придобие и запази, безъ най-малко раболѣпство отъ своя страна, приятелството на великитѣ държави и на своитѣ съсѣдни правителства, като се отнася къмъ всички еднакво като почита тѣхнитѣ права, като спазва тѣхнитѣ интереси, до колкото сѫ тий съгласни съ интереситѣ на мѣстото.

Таквизи сѫ въобще принципитѣ, по които ще се рѫководи неуклонно сегашното министерство въ своята служебна дѣятелность. Отъ народа и отъ Народното Събрание зависи да ги намѣри добри и съгласни съ общитѣ интереси на страната и да ги удобри или не.

Втората ми грижа бѣше да придамъ на пощенско-телеграфната служба у насъ всичкия кредитъ, какъвто се пада на едно учреждение не за правителственно олеснение, а за обществення полза. Тайнитѣ на телеграммитѣ и на писмата не се почитахѫ, както трѣбва. Началника на пощитѣ и телеграфитѣ, Г. Головинъ, всѣкий день снобщаваше въ двореца съдържанието на онѣзи депеши, които имахѫ какво-годѣ отношение къмъ вѫтрѣшного управление на страната. Примѣра на началника се слѣдваше и отъ подчиненитѣ му. Азъ лишихъ Головина отъ служба, измѣнихъ до нѣкѫдѣ персонала на управлението и станциитѣ и предписахъ строго почитание на тайнитѣ на корреспонденцията. Княза отъ Петербургъ и Кумани отъ София поискахѫ да въспрѫтъ това измѣнение, но азъ настояхъ на своето. Въ желанието си да бѫдѫ беспристрастенъ и да се ползувамъ отъ помощьта на всичкитѣ добри сили на нашето отечество, азъ направихъ началникъ на пощитѣ и телеграфитѣ Стойчева, повикахъ за секретарь при себе си И. Ковачова, а на Славейкова дадохъ предсѣдателството на губернский съвѣтъ. Къмъ немирствата на турцитѣ азъ показахъ немилосърда строгость, но не по-малки строгости предписвахъ и къмъ българитѣ, които си позволяватъ да обиждатъ турцитѣ. Въ изборитѣ на народнитѣ представители за предстоящето Нар. Събрание азъ и подчинената ми администрация държахме съвършенно корректно и неутрално положение. Къмъ чиновницитѣ си азъ бѣхъ неумолимъ и не преставахъ да имъ внушавамъ, че тѣ сѫ слуги на обществото и че освѣнъ испълнението на законитѣ, тѣмъ е забранено всѣко друго вмѣшателство въ дѣлата на обществото и на правителството. Въобще азъ се мѫчѫхъ да бѫдѫ испълнитель на закона и чуждъ за всѣка партизанска мисъль и партизантскско стремление. Порядъка, тишината, законностьта бѣхѫ моя идеалъ, за който азъ бѣхъ готовъ да се жъртвувамъ. Не таквози бѣше обаче мнѣнието на една голѣма часть отъ нашата тъй наречена интеллигенция. Чрезъ своя органъ: „*Цѣл. България*" тя всичко представляваше наопаки и не преставаше да обсипва цѣлото министерство съ най-тежкитѣ обвинения и съ най-гнуснитѣ клѣвѣти. Ний се представлявахме ни малко, ни много за предатели на отечеството и за нарушители на конституцията. Послѣднето обвинение се опираше ний много на придаванието на княза титлата *Височество*, намѣсто *Свѣтлость*, макаръ ний съ Климента и да бѣхме толкова виновати въ това, колкото и самитѣ наши обвинители. Титлата ний намѣрихме готова и като не бѣше наша работа да ѭ измѣняваме до произнасянието на надлежното събрание, ний ѭ търпѣхме. Защо по-сетнѣ обвинителитѣ ни не ѭ замѣнихѫ съ свѣтлость? Единъ отъ тѣзи мними интеллигенти-опозиционисти, Сукнаровъ, именно въ това време на нашитѣ усилия да исправимъ много неправилности и пристрастия, обсипа правителството съ хули и обвинени въ беззаконие, нарече порядъка зулуски и оскърби всичкото чиновничество. Даденъ подъ сѫдъ за тая обида, Сукнаровъ се обяви съ докторско свидѣтелство за нездравъ въ ума и избѣгнѫ отговорностьта.

Предъ това заслѣпено и ожесточено неприятелство, предъ това явно противодѣйствие и положително доказателство, че нашитѣ усилия не ще доведѫтъ страната до друго освѣнъ до по-голѣма развала чрезъ раздѣлението и омразитѣ, чрезъ подкопаванието на всѣкакъвъ авторитетъ у правителството, който и да бѫде на челото му, азъ настояхъ предъ Климента, а заедно съ него и предъ другитѣ си другари да се оттеглимъ отъ министерството и да избавимъ отечеството си отъ по-лошави сѣтнини на раздѣлението. Другаритѣ се съгласихѫ и въ края на мартъ министерството Цанковъ-Каравеловъ замѣни министерството Климентъ. При образованието на новото министерство на мене силно се предлага и отъ Каравелова, и отъ Цанкова, и отъ Нар. Събрание да приемѫ пакъ Вѫтр. Работи, като ми се давахѫ тържественни обѣщания, че чрезъ мѣстнитѣ и иностраннитѣ вѣстници ще се обяви на свѣта, че изсказанитѣ до сега хули и обвинения противъ бившето министерство николко не се отнасятъ къмъ мене; но азъ бѣхъ оскърбенъ въ най-добритѣ си намѣрения и се отказахъ.

Моето отказвание произтичаше впрочемъ не само отъ понесенитѣ неправедни, споредъ мене, обвинения, а и изъ увѣрението, че нито другаруване може да има съ нѣкои хора, нито порядъкъ е възможенъ, нито тържеството на законностьта е мислимо. За да уреди человѣкъ една страна и да направи всички да почитатъ законитѣ, този человѣкъ трѣбва самъ да стои на строго законна почва и да се опира само на здравитѣ и полезнитѣ елементи на населението. За зла честь Цанковъ и Каравеловъ въ онава време не гледахѫ на работитѣ така. Тий не отбирахѫ не само средствата противъ своитѣ политически неприятели, но необращахѫ внимание и на хората, които събирахѫ наоколо си и на които искахѫ да опиратъ своята власть и своята сила. Незачитанието на правителството, неповиновението на него и на законитѣ, като бѣхѫ главнитѣ имъ проповѣди, тѣ правѣхѫ възвание къмъ най-лошитѣ наклонности и хора въ обществото, придавахѫ на своитѣ стремления единъ видъ на анархически опитвания и подкопавахѫ всѣка възможность за траенъ порядъкъ и продължително правителство. Въ желанието си да иматъ по-много свѣтъ на своята страна, тѣхнитѣ привърженници, съ тѣхно ли знание или безъ него, не пропущатъ да заявѭтъ на простодушнитѣ селяне, че и данъцитѣ може да имъ се опростѭтъ, ако си привържѫтъ интереситѣ съ интереситѣ на извѣстна партия. Въ Рѣховско и Слатинско това се е проповѣдало явно и отъ либерали и консерватори и мисъльта е вече доста распространена. Нелепостьта на тая мисъль трѣбваше да представи на кулското население самъ княжеский адютантъ Агура презъ зимата на 1880.

Освѣнъ това между новитѣ министри има и несъвмѣстимость по характеритѣ. Деспотический Цанковъ и республиканеца Каравеловъ никога не ще можѫтъ да си уйдисатъ и да вървѭтъ задружно не толкози по причини на разликата въ въспитанието и понятията, колкото по причина на непомѣрното честолюбие и на двамата. За да се покаже либералъ и своевремененъ, Цанковъ не би се отказалъ да приеме нѣкои крайни мнѣния на Каравелова и да блѣсне съ единъ видъ на краенъ конституционализмъ; но да отстѫпи първенството въ водението на дѣлата и на партията на Каравелова, той никога не ще го направи. Отъ своя страна Каравеловъ като се счита по-горенъ отъ Цанкова и претендува на сѫщото водителство, то дълговременното съгласие между тѣхъ едва ли може да бѫде мислимо. Тъй като е, то влазянието въ подобно министерство за чувствителенъ человѣкъ едва ли може да бѫде приятно и приемлимо.

Единъ мѣсецъ слѣдъ съставянието на новото министерство, въ съпровождение на Н. В. П. Григория азъ посѣтихъ Цанкова и му казахъ откровенно, че съ Каравелова той не ще работи и че не ще бѫде злѣ да си вземе други другари и, като се опре на по-умѣренната часть отъ либералитѣ и консерваторитѣ, да пристѫпи къмъ поддържанието на единъ порядъкъ, който не ще бѫде ни либералский, ни консерваторский, но порядъкъ общенароденъ, основанъ на стогото испълнение на законитѣ. Г. Цанковъ отхвърли тая мисъль, безъ да каже отъ убѣждение ли прави това, или само отъ страхъ да не остане слабъ.

Въ тая си визита Цанкову азъ забѣлѣжихъ едно нѣщо, което ми направи тѫжно впечатление и отъ което ще излѣзатъ лоши сѣтнини не само за страната, но и за самий г. Цанкова, ако той остане дълго време на властьта. Г. Цанковъ употрѣбява Нихадъ паша за посрѣдникъ въ нѣкои работи между нашето и Турското правителства. Предь очитѣ ни той получи отъ Нихадъ паша отговоръ на нѣкое запитвание, отпратено презъ истий паша въ Цариградъ, и му възложи да направи нѣкакви нови съобщения на Реуфъ паша въ Одринъ. Боже мой, не мисли ли г. Цанковъ, че по тоя начинъ той въздига Нихадъ паша отъ простъ коммисаринъ по вакуфитѣ въ турский агентинъ и приготвя голѣми главоболия за България? Безъ самохвалство ще кажѫ, че азъ не дадохъ на Нихадъ паша ни да сѣдне, ни да ми говори, когато веднъжь поиска да ми представлява, като на министръ на Вѫтр. Дѣла, нѣкакви случки съ турцитѣ въ Кюстендиль, защото никому не е позволено да се мѣси въ работи, които не сѫ негови

Слѣдъ оттеглянието отъ министерството азъ останѫхъ простъ представитель въ събранието безъ да вземамъ обаче участие въ всичкитѣ му работи. Тъй като болшинството не искаше да слуша никакви резони и всичко вършеше въ единъ партизантский и исключителенъ духъ, безъ да дава голѣмо внимание на общитѣ интереси на страната, то не само азъ, но и много други представители и владицитѣ, държахме се на страна и на събранието отивахме само сегисъ тогисъ съ единственното намѣрение да недопустнимъ да се прекара предложението за Поляковската банка, за която Кумани силно настояваше, която Каравеловъ въ душата си искаше и на която Стамболовъ не бѣше далечъ да помага. Съ нѣколко члена въ „Българский гласъ“ азъ така привлѣкъхъ общото внимание върху тая работа и така наострихъ припазливоститѣ у представителитѣ и у публиката, щото гласове неблагоприятни за тая мѣрка почнѫхѫ да се чуватъ и отъ други хора и отъ други страни и удобрението ѝ станѫ невъзможно. Всичкитѣ опити на Поляковскитѣ доброжелатели се ограничихѫ въ внасянието на закона за банката въ Народното Събрание и съ съвършенното забравяние на тоя законъ.

Оцѣнението на дѣятелностьта на тая сессия на народното събрание азъ съмъ изложилъ въ цѣлъ редъ писма до „*Бълг. Гласъ*“. Впрочемъ редакцията на тоя вѣстникъ е измѣнявала нѣкои нѣща въ тия писма въ своя чисто консерваторский духъ.

Презъ юния Народното Събрание се закри и азъ си отидохъ въ Шуменъ, гдѣто мислѣхъ да останѫ за дълго време и да живѣѭ съ сътрудничеството въ „Бълг. Гласъ“. Но въ края на този мѣсецъ азъ бѣхъ нечакано избранъ за кметъ на градъ София. Ако и да не искахъ да вземѫ на себе си тая длъжность по причина на развивающитѣ се интриги въ София, азъ найпослѣ отстѫпихъ предь увѣщанията на Ковачева и други приятели и приехъ да станѫ кметъ въ столицата ако не за друго, поне за запознавание съ работитѣ отъ тоя родъ. При лошото настроение на министерството Каравеловъ противъ мене азъ не мислѣхъ, че ще се задържѫ въ София за дълго време, но все пакъ се заловихъ за работа. Презъ юния азъ се заловихъ за работа и посвятихъ съ другаритѣ си голѣма дѣятелность на устройството на туй градско управление, което до тогава нѣмаше ни бюджеть, ни отчетность. Който е зналъ тогавашното положение на градский съвѣтъ и голѣмата неизвѣстность и неясность на неговитѣ доходи и отчетность, той не може да не признае, че и тука моитѣ старания не сѫ били ни малки, ни бесполезни. Азъ създадохъ правиленъ бюджеть за това управление и показахъ първий пъть предстоящитѣ доходи и расходи. Азъ установихъ за опитъ и само върху нѣкои предмѣти правото *октроа*, азъ показахъ, че туй управление има сравнително голѣми доходи и може да ги увеличи още по-вече. Слѣдъ като расплатихъ множество задържани за обща полза турски мѣста и купихъ банята Елица, азъ придадъхъ на мѣстата таквази цѣна, за която още никой не бѣше помислилъ. Отъ единъ франкъ тая цѣна подскочи до 6—10 фр. на метра. За да поочистѭ мегданитѣ, азъ построихъ при банитѣ бараки за градинаритѣ и взехъ мѣрки за постоянното метение и чистение на улицитѣ. Улицитѣ Цариградска и Паренсова тогава се направихѫ и плана на града тогава се установи. За тоя планъ азъ имахъ неприятности и препирни съ Н. Височество. Новий планъ бѣше направенъ така, щото чертаяше съвсѣмъ нови и правилни улици, безъ да обраща внимание на старитѣ улици и да смѣта, че при тоя планъ по-голѣмата часть отъ кѫщята ще трѣбва да се съборѭтъ и всичкитѣ сиромаси да си загубѭтъ мѣстата и кѫщята, понеже хубави кѫщи на хубавитѣ улици да направѭтъ не ще можѫтъ и мѣстата си по неволя ще продадѫтъ на богатитѣ пришълци. Освѣнъ това, за да се прокаратъ новитѣ улици и да се затворѭтъ старитѣ, необходими сѫ много пари за откупувание мѣстата и зданията подъ новитѣ улици. Ще ли ми даде правителството нѣколко миллиона фр. за това? Моето мнѣние бѣше да се придържаме о старитѣ улици и да ги исправяме и расширяваме по възможности. Улицитѣ тогава не ще бѫдѫтъ праволинейни, но и не ще коступатъ толкози много на градското управление и на жителитѣ. Княза и министерството настоявахѫ за нови улици и азъ приехъ но съ това условие, че новитѣ улици ще се образуватъ постъпенно, съ подновението на зданията и жителитѣ не ще се принуждаватъ на това. Впрочемъ на практика азъ запазвахъ началото на поправяние и расширяване сѫществующитѣ улици и улицата покрй малкий дворецъ искривихъ на двѣ мѣста, за да не повреждамъ сѫществующитѣ здания. Въ благоустроийството на града Н. Височество се поддаваше на влиянието на Копиткина; въ противодѣйствие на тоя мюзевиринъ, азъ считахъ за нужно да позапазѭ гражданитѣ отъ разорение само за расхубавявиние на града.

На 30 августа азъ, като кметъ, имахъ, второ силно спорѣчване съ княза. Въ програмата за приемание на праздника кмета бѣше поставенъ подирь полицмейстера. Това бѣше лично унижение и за мене и за другаритѣ ми, като бивши министри; то бѣше още по-голѣмо унижение за кмета на столицата, който въ подобни случаи трѣбва да стои много по-напредь. На моето увѣдомление единъ день преди да се поправи това недовиждание, като не се обърнѫ внимание, на другий день азъ не се явихъ на поздравление и не допустихъ на другаритѣ си да се явѭтъ. Впрочемъ Начевичъ побързалъ да извѣсти съ картичка, че не се явилъ по болѣсть. Не привикнѫлъ да посрѣща таквизи съпротивления и подкиселенъ отъ камарилята съ Стоилова на чело, княза се счете докаченъ и отъ тогава отношенията му къмъ мене съвсѣмъ хладни сѫ станѫли. Той ме търпи когато работата му налага моето присѫтствие, но съ удоволствие би посрѣщнѫлъ случаитѣ да ме не види и чуе. Подирь дѣлата ми въ министерството, той получи сега нови увѣрения, че не ще се унизѭ до раболѣпство за едно негово удобрение и че въ никакъвъ случай не може да чака отъ мене съдѣйствие тамъ, гдѣто не ми е длъжность да съдѣйствувамъ. Двореца поченѫ да се отнася къмъ управлението ми враждебно.

Това обстоятелство на дворцовото тържество и други нѣкои случаи поставихѫ въпроса за отношенията на столичното градско управление къмъ властитѣ въобще на дневенъ редъ и ми дадохѫ възможность да настоѭ, щото туй управление да не приема заповѣди и контроль освѣнъ отъ министерството на Вѫтрѣшнитѣ дѣла. Г. Тишевъ, министр. на Вътр. Дѣла, много помогнѫ въ това отношение. Тъй поставенъ, менѣ не бѣше вече мѫчно да наредѭ въпроситѣ за пазаритѣ, за публичнитѣ жени, за санитарната часть, за публичнитѣ кола и пр. Полицията бѣше принудена да ме слуша и да ми помага въ всичко. Рѣшението на Каравелова да се неправѭтъ пазаритѣ въ сѫббота азъ не приведохъ въ испълнение. За да достигне до това испълнение той бѣше принуденъ да запира селянитѣ на вратитѣ на града, да ги враща назадь и да имъ казва да дохождатъ на пазарь само вь петъкъ. Това и други обстоятелства бѣхѫ направили отношенията ни съ тоя всесиленъ тогава министръ не само натегнѫти, но дѫлбоко враждебни. Той искаше да ме повреди и премахне и като не намираше другъ пѫть за това, прибѣгнѫ до гнусни интриги и свойственнитѣ нему агитации. Той пуснѫ агенти изъ града и като ласкаяше самолюбието на мѣстнитѣ жители, обявяваше, че гражданитѣ трѣбва да искатъ други избори за градското управление и членове отъ самитѣ коренни жители, защото пришелцитѣ не ги боли за града и не му искатъ доброто. Града се завълнува, хората поченѫхѫ да мразѭтъ и хулѭтъ зарадъ градското управление. Всегдашенъ противникъ на вѫтрѣшнитѣ раздори за власть и лица, азъ намислихъ да се оттеглѭ и да не ставамъ причина на развивающата се развала между гражданитѣ. Моето намѣрение азъ съобщихъ на министра Стойчева и го помолихъ да поиска мнѣнието на министра на Вѫтр. Дѣла Славейкова. Славейковъ посрѣщнѫ мисъльта добрѣ и азъ се отдалечихъ въ Шумень съ тѣхно знание.

По-сетнѣ органа на либералитѣ „*Независимость*“ пустнѫ единъ купъ хули и клѣвѣти срѣщу това мое оттегляние и, когато азъ отговорихъ на тия клѣвѣти, отговора ми не се обнародва. Ковачовъ ми разсказа по-сетнѣ причината на тия клѣвѣти и необнародвание отговора ми. Когато Ковачовъ забѣлѣжилъ, че не е ни праведно, ни умѣстно да се хулѭтъ Климентъ и Икономовъ, Цанковъ отговорилъ, че много добрѣ знае добритѣ намѣрения на тѣзи лица, но понеже тия послѣднитѣ не сѫ съ либералитѣ, то не трѣбвало да имъ се придава значение и какъвъ-годѣ авторитетъ, защото лесно можали да да обърнѫтъ срѣщу партията. Така, отъ нашето рѣшение да не бѫдемъ партизани, г. Цанковъ извадилъ заключение не само че не трѣба да казватъ правото за насъ, но и да ни чернѭтъ. Добъръ принципъ! Да ли съ него не ще си послужѫтъ ученицитѣ и послѣдователитѣ на Цанкова противъ истия Цанкова?

Подирь отдалечаванието ми Каравеловъ е назначавалъ ревизия върху дѣйствията и смѣткитѣ на градското управление, за дано му се представи случаий да си отвраща на мене, но труда му останѫ на пусто.

Така азъ оставихъ София подирь шесть мѣсечно кметувание и постоянни усилия да направѭ по тя часть всичко, що считахъ за нужно и полезно за града. Направилъ ли съмъ всичко безъ кусуръ, за това не съмъ азъ надлежний сѫдия. Такъвъ сѫдия не могѫтъ да бѫдѫтъ и днешнитѣ страсти, преди както всѣка заслуга, малка и голѣма, не само не се съглежда, но често се обраща на поводъ за ругание и неблагодарность. Населението на София нито си е въобразявало, какъвъ защитникъ е имало въ онова време въ лицето на градското управление и съ увѣренията на интригантитѣ не е било чуждо да каже, че не било злѣ, гдѣто се е избавило отъ туй управление.

Самитѣ турци, на които исплатихъ или възвърнѫхъ мѣстата, за които чакахѫ години и можахѫ още много време да чакатъ, и тий не показахѫ отсѣтнѣ какво-годѣ съболѣзнование. Тѣ си обърнѫхѫ гърба къмъ мене, щомъ се оттеглихъ отъ кметството.

Поменувамъ тоя фактъ за софийскитѣ граждани и турци не за друго, а за да обяснѭ, отъ какво истича това явление въ наший животъ. Туй забравяние отъ жителитѣ на направеното отъ мене се повтаря и тука, както и въ Сливень. Другъ на моето мѣсто и въ Сливень и тука съ половината отъ направеното спечелилъ би множество привърженници и въсхвалители и получилъ би титли на добросторецъ и доброжелатель. Азъ не чухъ поне една съчувственна дума и мислѭ, че това е било ако не твърдѣ справедливо, поне твърдѣ умѣстно при тоя начинъ на дѣйствие и при моя характеръ. Другитѣ работѭтъ съ еффектация и за всѣка малка заслуга проглушаватъ ушитѣ ако не на свѣта, поне на по-приближенитѣ си така, щото тая заслуга не само не заминува не забѣлѣжена, но и получава единъ видъ на тържественность, единъ видъ на херойство. Много пѫти малката заслуга получава значение и публичность преди даже да е станѫла, защото извършача говори за неѭ, обсѫжда ѭ въ всеуслишание и пристѫпа къмъ неѭ съ тържественно приготовление. Нашето общество, като е младо и посвятенитѣ въ работата като му кажѫтъ, че тука се съвършава голѣмо дѣло, че тука има голѣма заслуга,

всички поглеждатъ на работата съ таквизи очи и отъ обикновенното дѣло изведнъжъ се повдига необикновенъ подвигъ, който се увѣнчава съ почетно гражданство и съ овации. Безъ еффектация въ дѣйствията и безъ предварително подготвяние на съвѣстьта на приближенитѣ, никакво дѣло, никакво самоотвержение не може да получи какво годѣ значение, не може да бѫде забѣлѣжено. За да бѫде забѣлѣжено, то трѣба да бѫде приготвено между приятели и приближени и да бѫде извършено съ особенна тържественность и публичность. Приготвено въ кабинета и извършенно безъ всѣкаква празднична публичность, то минава като обикновенно нѣщо и се забравя на часа. Така съмъ дѣйствувалъ азъ и така си вършѫ работитѣ безъ да посвящавамъ нѣкого въ намѣренията си. И въ важнитѣ, и въ маловажнитѣ случаи азъ дѣйствувамъ еднакво, съвършенно дѣлнично и безъ най-малкото желание да имамъ удобрението на тогози и оногози. Отъ това хората твърдѣ умѣстно не ми даватъ това удобрение. Безъ да скърбѭ за него, азъ обяснявамъ единъ фактъ и не искамъ нищо съ това обяснение, освѣнъ правилно оцѣнение на работитѣ.

На есенната сессия на Народното Събрание азъ не ходихъ ако и да бѣхъ представитель. Първото засѣдание на тая сессия ми пресѣче охотатата да посѣщавамъ събранието. Когато г. г. либералитѣ разрѣшихѫ въпроса за председателството безъ разискване; когато тий поискахѫ да отварятъ прецеденти безъ да се помисли за тѣхната полза или за тѣхний редъ въ бѫдѫщето: когато тѣ на всѣкий резонъ поискахѫ да противопоставятъ болшинството, предубѣденото болшинство, тогава каква нужда ще накара человѣка да влазя въ събрание, гдѣто нѣма свободно разискване?

1881 год.

Преврата на 27 Априлий биде за мене не само неожиданно дѣло, но и застрашително. Той отваряше вратата на едно управление, на което злоупотрѣбленията можахѫ да бѫдѫтъ твърдѣ голѣми и да идѫтъ твърдѣ надалечъ. Какво не можаше да се направи съ неограничената власть, ако тя влѣзеше въ рѫцѣтѣ на хора малко-много тирани? Мене ме възмущаваше не само възможното злоупотрѣбление на властьта, но и начина, по който се извърши преврата. Безъ да се гледа на това, че у насъ режима е конституционенъ и че никакви измѣнения въ законитѣ на страната и на управлението не могѫтъ да станѫтъ безъ народното представителство, преврата го произведохѫ нѣколко души около княза и поставихѫ онзи омразенъ воененъ режимъ, който се нарече княжески коммисари и който показа още веднъжъ по най-очевиденъ начинъ, до колко военнитѣ сѫ способни да разбиратъ конституционий режимъ и да почитатъ народнитѣ права. Таквози измѣнение би ме оплашило и когато би станѫло по единъ по-правиленъ начинъ, а сега то ме стрѣстнѫ. Азъ не можахъ освѣнъ да протестувамъ срѣщу него и да се отрекѫ отъ участието въ него, като си подамъ оставката отъ службата. На повторителнитѣ ми заявления за оставка правителството отговори съ мълчание. Отъ него излѣзе за мене само това, че Князя и г. Хитрово ме покрихѫ съ омраза и че коммисарина въ тая часть на България ме остави почти съвършенно свободенъ въ упражнението на моитѣ управителски длъжности. Той не се мѣсеше въ управлението и рѫката му не тежеше надъ чиновницитѣ ми. Напр. той премѣсти Велкова отъ Преславъ въ Варна по мое искание, защото тоя окол. началникъ искаше да приема заповѣди не отъ мене, а отъ коммисаря, полковника Боборикина. Само изборитѣ станѫхѫ подъ чисто военно дѣйствие, но при всичко това азъ можахъ да вдъхнѫ на по-многото отъ представителитѣ на Шумн. Окрѫгъ мисъль, ако не да се въспротивятъ по малочисленность на пълномощията, да искатъ поне да знаятъ по единъ точенъ и опредѣленъ начинъ широчината и границитѣ на тѣзи пълномощия. Тоя въпросъ ги задлъжавахъ азъ да повдигнѫтъ въ Свищовското събрание съ цѣль да се знаятъ двѣ нѣща: 1) ще бѫде ли възможно да се служи въ България по-нататъкъ, 2) да се поставятъ опредѣлени граници на пълномощията и да се тури ограничение на по-голѣмъ произволъ. Представителитѣ не повдигнѫли въпроса, защото забѣлѣжили, че настроението било противно на всѣко разисквяние върху размѣра на пълномощията. Но още преди свищовското събрание азъ бѣхъ влѣзълъ въ споразумѣние съ преосвященнитѣ Симеона, Григория, Климента и всички заедно се опитахме да възвърнемъ работитѣ въ нормалний имъ пѫть съ това, че на Свищ. събрание не трѣба да се даватъ вълномощия, а да се допустятъ нѣкакви измѣнения въ конституцията въ смисъль да се ограничѫтъ изборитѣ и да се обеспечи единъ по-траенъ държавенъ порядъкъ. Предполагаемитѣ измѣнения азъ съобщихъ въ Шуменъ Сумеону и Клименту, които отъ своя страна ги показахѫ Григорию, получихъ и неговото удобрение и се испратихѫ съ увѣщателно писмо до Екзарха Иосифа, който се ползуваше съ пълното довѣрие на Князя и можеше да го склони на тоя пѫть, ако се завземѣше усърдно. Защо наший опитъ не се водаде, азъ не могѫ да си обяснѭ. Дѣдо Григорий казва, че ужъ Екзарха намѣрилъ нашитѣ представления за твърдѣ закъснѣли. Азъ не знаѭ тъй ли е работата, но въ всѣкий случай само Екзарха и дѣдо Григорий могѫтъ да обяснятъ случката. Искахъ и самъ да поговорѭ на князя, но на заминаванието си презъ Шейтанджикъ за Варна, въ съпровождение на Хитрово, Н. Височество се показа тъй студенъ и недоволенъ отъ мене, той и Хитрово тъй си обращахѫ гърба къмъ мене, щото явно бѣше, че не само не искатъ

да ме слушатъ, но и да ме гледатъ. Види се, че тѣмъ бѣше много говорено противъ мене и противъ моитѣ чувства. Хитрово даже се изсказалъ въ Русчукъ, че азъ съмъ билъ лошъвъ человѣкъ, че моето незадоволство отъ преврата е незадоволство отъ злонравие и отъ омраза къмъ руситѣ, които съ спомаганието на преврата приготвятъ си по-широко участие въ управлението на страната, която сѫ освободили. Че именно това широко участие ме плашеше твърдѣ много, това азъ никога не ще скриѭ. Но че съмъ мразялъ руситѣ, това е една калпава дохватка, която рускитѣ чиновници и офицери често изсказватъ къмъ онѣзи българи, които си позволяватъ да имъ изсказватъ горчивата истина, че тий, рускитѣ чиновници, не сѫ приготвени да управляватъ страна по конституционенъ и человѣчески начинъ. Тѣхнитѣ военно-помѣщически инстинкти, тѣхнитѣ бюрократически привички ги правятъ не способни за управление, при което трѣбва да се вѣматъ въ внимание и други права, освѣнъ правата и произволитѣ на властьта и на властвующитѣ. Ако тѣзи чиновници бихѫ били способни на подобни вглядове и дѣйствия, тий бихѫ почнѫли отъ преставанието да гледатъ въ русското простонародие като на работни животни и да го държѫтъ въ унизително положение. Поведението на княжескитѣ коммисари и на самаго Хитрово показа най-добрѣ, че моитѣ опасения сѫ били повече отъ основателни. Колкото до обвиненията, че съмъ билъ руссофобъ, тий сѫ се почнѫли тъй отъ рано и сѫ се сипвали върху мене съ таквози изобилие, щото праздна работа ще бѫде да искамъ да се оправдавамъ. На Бога и на времето оставямъ азъ да покажѫтъ, колко обичамъ Руссия и каква разлика правѭ между неѭ и чиновницитѣ, като Бѣлоцерковеца, Хитрово и онѣзи военни окрѫжни началници и губернатори, като Ильяшевича въ Сливенъ, Кутузова въ Руссе, Баумгартена въ Варна и пр. и пр.

Минѫлата година нѣкои отъ привърженцитѣ на Каравелова Петка, за да му придадѫтъ по-голѣмо значение въ очитѣ на незнающитѣ, проповѣдахѫ на много мѣста и увѣрявахѫ много депутати, че заслугата да не успѣе Митхадъ паша да вземе българскитѣ училища въ 1867 год. подъ управлението си се пада само и исключително на Любена Каравелова, който си дигнѫлъ гласа противъ тая мѣрка на пашата и възбудилъ въ българитѣ такъвзи шумъ, щото пашата билъ принуденъ да остави настрана плана си да потурчи българскитѣ училища.

Бѣше ли Л. Каравеловъ въ онова време тадѣва, или не, азъ не помнѭ. Знаѭ обаче много добрѣ, че той не е ималъ извѣстие отъ плановетѣ на Митхадъ Паша и не си е дигалъ гласа срѣщу тѣзи планове. Работата бѣ тъй:

Въ края на Септемврия 1867 год. азъ узнахъ въ Шуменъ, че на свиканний въ Руссе общъ съвѣтъ отъ цѣлий вилаетъ ще се обсѫжда въпроса за подчиняване българскитѣ училища подъ общъ правителственъ надзоръ заедно съ турскитѣ. Туй извѣстие биде за мене много неприятно, защото не бѣше трудно да се види, какво е състоянието на турскитѣ училища въ България и какви трѣбваше да станѫтъ подъ общото управление и българскитѣ. Азъ се помолихъ на училищното настоятелство да ми позволи да идѫ до Руссе и да видѭ отблизу, какво ни се готви. Въ Руссе азъ намѣрихъ Михаиловски и Шишкова, които отъ напредь бѣхѫ приели отъ Митхадъ паша службата на правителственни училищни инспектори. Михаиловски ми обяви, че училищата като ще минѫтъ вече подъ правителственъ надзоръ, то никой отъ учителитѣ нѣма да има право да печата учебници безъ разрѣшение на училищното управление. Михаиловски считаше въпроса рѣшенъ и не чакаше да влѣзе въ управление на своитѣ инспекторски права, освѣнъ санкцията на общий съвѣтъ. Да се чака отпоръ отъ общий съвѣтъ не бѣ вѣроятно, защото състава на тоя съвѣтъ не бѣше до тамъ добъръ. Имаше нѣколко български депутати, които можахѫ да си дигнѫтъ гласа, но тѣ бѣхѫ малко. Отпора трѣбваше да стане по-общъ, по-силенъ. Време не трѣбваше да се губи. На 2-ий Октомвр. се откриваше съвѣта. Но да се направи нѣщо на мѣстото не бѣше възможно, защото нѣмаше кой да слуша. Тогава написахъ за тая работа до *„Македония“* (вѣстникъ) и този въпросъ така сплаши общото мнѣние, щото Митхадъ паша не смѣя да наложи своята воля и да вземе българскитѣ училища въ рѫцѣтѣ си. Той отложи въпроса и нареди коммиссия отъ турци и българи да се съгласи върху общитѣ основи за бѫдѫщето управление на училищата въ вилаета чрезъ правителственни чиновници. Коммиссията се събира много пѫти, но не дойде до никакво заключение, защото българскитѣ коммисари Х. Иванчо и Цанковъ, насърдчени отъ всѣкѫдѣ и отъ общото мнѣние, държахѫ доста добрѣ. Въ течението на препирнитѣ по тоя въпросъ единъ отъ турскитѣ коммисари, Исмаилъ-Кемалъ бей, изрѣче прьвь пѫть думитѣ, които по-сетнѣ много пѫти и въ много случаи се повторихѫ: „Не е вината у васъ, казва Исмаилъ-Бей, като осѫжда оппозацията на българитѣ въ този въпросъ, а на прародителитѣ ни, които оставили българитѣ живи“.

Митхадъ паша и неговитѣ се опитахѫ да въздѣйствуватъ на общественното мнѣние, като обнародвахѫ въ „Куррие д'Орианъ“, че азъ съмъ билъ русско орѫдие, че съмъ билъ злонамѣренъ и не трѣбвало никой да ме слуша, но противоаявлението на мнозина цариградски българи пакъ въ сѫщий вѣстникъ подкрѣпи моитѣ протести срѣщу посѣгнуванието върху българскитѣ училища и закопа плановетѣ на Митхадъ паша и на Михаиловски съвършенно.

Митхадъ паша поиска да си отмъсти на мене, като предложи да направи обискъ въ кѫщата ми, но шумненский каймакамъ ме предупреди и азъ избѣгнѫхъ една голѣма опасность, защото между книжата ми имаше много таквизи, отъ които можаше да си послужи Митхадъ пашовата лошевина. Голѣма часть отъ писмата ми и единъ голѣмъ вързопъ съ календари *Крестовые* предадохъ бърже-бърже на огъня.

Ако Каравеловъ не си дагнѫ гласа за училищата въ цѣла България, още по-малко го дигнѫ той за училищата въ Добруджа, когато ученика на Митхадъ паша, Исмаилъ бей, мютесарифъ въ Тулча, поиска въ 1871 да ги подчини подъ властьта на турскитѣ началства. По хитъръ отъ Митхадъ паша Исмаилъ подкачи работата тъй искуссно, щото всичкитѣ първи граждани въ Тулча бѣхѫ приели плановетѣ му. Той представляваше работата тъй, че ужъ работи само за доброто на училищата и учителитѣ. За да бѫдѫтъ училищата обеспечени, Исмаилъ предлагаше да се състави въ Тулча училищенъ съвѣтъ, който ще управлява училищата въ цѣлий Тулч. санджакъ. Тоя съвѣтъ щѣше да се състои отъ кадия, предсѣдатель, отъ трима ходжи и отъ трима християни граждани отъ различни народности. Съвѣта ще облага селата съ извѣстенъ налогъ въ натура, ще продава той събраната храна, ще пази училищната касса и ще плаща редовно на учителитѣ, които толкова страдали отъ нередовното плащание на самитѣ общини. Плана бѣше много примамливъ и не само първенцитѣ българи го приехѫ съ удобрѣние, но го удобри гръцското общество съ гръцский владика, прие го като благодѣяние и руманското общество и тѣхний архимандритъ Балешано се натовари съ службата инспекторъ на румѫнскитѣ училища въ санджака. Той прие и излѣзе да преглежда и урежда тѣзи училища и побърза да получи отъ правителств. касса инспекторската си плата. Оставаше да се турѭтъ на рѫка българскитѣ училища. Като никога, Исмаимъ бей дойде единъ день да посѣти българскитѣ училища и изяви въ този случай съжаление, че не ме виждалъ никога. Той ме покани да го посѣтѭ на другий день. Отидохъ на конака, но като ми казахѫ, че имало при него консули, азъ се върнѫхъ на работата си. Слѣдъ нѣколко дни нова покана. Отидохъ и бихъ обласканъ твърдѣ много. Менѣ се даде да разберѫ, че моята кариера е обеспечена и че азъ ще бѫдѫ главенъ инспекторъ на училищата въ Добруджа. Когато разбрахъ каква е работата, азъ обявихъ, че да се подчинѭтъ нашитѣ училища подъ правит. власти не зависи отъ мене, а отъ българското общество. Остахме съгласни да се повикатъ 30 души българи въ ближний четвъртъкъ и въ негово, на Исмаила, присѫтствие да се обсѫди въпроса. Събранието станѫ, но азъ се силно въспротивихъ на плановетѣ на Исмаила, като обявихъ, че отъ тѣзъ добро и напредъкъ не може да излѣзе за училищата. Напразно Исмаилъ повтаряше да казва, че той мисли само за доброго на училищата: докторъ Минчовичъ, Икономъ Енчо и Л. Лазаровъ ме поддържахѫ и плана се отхвърли. Исмаилъ биде силно ядосанъ, но за да не покаже противорѣчие, обяви, че той е готовъ да приеме, за доброто на училищата, и другъ проектъ, който бихме представили, а отъ моя страна азъ му обявихъ че скоро ще му представѭ такъвъ. Подиръ една недѣля пакъ се събрахме у него, но щомъ прочете моя проектъ, сложи го настрана и ни отпрати безъ да разискваме нѣщо. Въпроса останѫ нерѣшенъ и училищата ни свободни. Въ моя проектъ азъ предлагахъ освѣнъ общий училищенъ съвѣтъ, съставенъ отъ членове съразмѣрно съ числото на жителитѣ отъ всѣка народность и който ще има испълнителната власть, всѣка народность отдѣлно да си ими свой училищенъ съвѣтъ, който ще издава правила за подвѣдомственнитѣ нему училища, ще прибира доходитѣ на училищата и ще произвожда расходитѣ. На общий съвѣтъ не се даваше непосредственна власть надъ училищата никаква. Той оставаше просто орѫдие за испълнение рѣшенията на частнитѣ съвѣти. Проекта не се прие, българскитѣ училища останѫхѫ независими, а подиръ малко и стореното за румѫнскитѣ се развали и инспектора се изгони.

---

12 Май.

По наумяване отъ София нѣкои отъ нашитѣ граждани помянуватъ за депутация отъ Шумень. Азъ посъвѣтвахъ гражданитѣ да стоѭтъ спокойни и да не гледатъ другитѣ градове. На друго мѣсто хората може да сѫ по-богати и може да иматъ време да харчѫтъ пари за безполезни депутации. Ний сме бѣдни и не трѣбва да си харчимъ малкитѣ срѣдства на вѣтъра. Ако трѣбва да се благодари, ний ще го направимъ, когато му дойде реда и съгласно съ нашето състояние.

13 Май.

Съ една телеграмма г. Иосифъ Ковачевъ, главний секретаръ при Министерството на Вѫтр. дѣла, ми съобщава, че министерството не мисли да приема оставката ми. Азъ му отговорихъ слѣдующето:

Министерството е волно да приеме и да не приеме оставката ми: това обаче никакъ не измѣнява ни мнѣнията ми за послѣднитѣ негови мѣрки, ни отзивитѣ ми за тѣхъ.

18 Май.

На окайванието ми за лошото направление на работитѣ въ нашето отечество, вслѣдствие новитѣ распореждания на централната власть, Дѣдо Климентъ като се отзова съчувственно, ний се споразумѣхме по телеграфа да имаме едно свиждание въ Русе.

25 Май.

Днесь пристигнѫ въ Руссе Дѣдо Климентъ. Азъ съмъ тука отъ 23. Слѣдъ дългъ разговоръ ний останѫхме съгласни, че конституционний порядъкъ трѣбва енергически да се защити. Ний намѣрихме, че при князя трѣбва да се проводѭтъ лица, които да се ползуватъ отъ довѣрието му, да му кажѫтъ, че е по-добрѣ, за него и страната, конституцията да се не турга на страна за 7 години, както искатъ съвѣтницитѣ му, както се разбира отъ тритѣ му предложения и както се види отъ всичкитѣ распореждания на централната власть, но да се внесѫтъ въ конституцията извѣстни измѣнения и да си остане конституционний порядъкъ въ пълна сила.

Да се натовари съ тая миссия можеше Дѣдо Григорий; но като послѣдний бѣше въ София съ депутацията отъ Руссе, ний съ Дѣда Климента заминѫхме за Шумень.

Въ Шумень още веднъжъ се поговори за работата въ присѫтствие на Дѣда Симеона и на мене се възложи да покажѫ измѣненията, които би трѣбвало да се внесѫтъ въ конституцията.

29 Май.

Днесь пристигнѫ въ Шуменъ г. Сарафовъ, бившиий министръ на просвѣщението. Въ негово присѫтствие разгледахѫ се предполаганитѣ измѣнения въ конституцията и се приехѫ всичкитѣ отъ четрима ни: Дѣда Симеона, Дѣда Климента, Сарафова и мене. Тѣ ще се занесѫтъ въ Русчукъ, ще се разгледатъ още веднъжъ и ще се установи способа да се посочѫтъ на князя. Съ Дѣда Климента ще иде до Руссе и Дѣдо Симеонъ. Щѣше се и мень да идѫ, но безъ отпускъ не се рѣшихъ да идѫ, а отпускъ не ми се пощѣ да искамъ.

Снощи прочетохъ въ Държавенъ Вѣстникъ инструкциитѣ на военнитѣ коммисари и указа за съставението военни сѫдове. Негодованието ми бида голѣмо и азъ подновихъ оставката си съ слѣдующата телеграмма:

„За срамъ на страната и въ поругание на сѫществующитѣ закони всичкитѣ граждански власти се подчиняватъ безусловно подъ военнитѣ коммисари и подкоммисари безъ всѣкаква необходимость, като се заплашватъ съ военен сѫдъ за всѣко непослушание.

„Като протестирамъ още веднъжъ срѣщу таквази вспиюща неправда, молѭ да ми се приеме оставката по-скоро“.

Щѣше ми се поне тозъ пѫть да ми се приеме оставката, за да могѫ да идѫ до Руссе и София да видѭ нѣкои работи отблизу. Да ли ще се освободѭ?

3 Юний.

Негово Преосвященство Дѣдо Симеонъ се завърнѫ отъ Руссе и ми каза, че тий написали на Екзарха писмо въ духъ посрѣднический за конституционний порядъкъ и че измѣненията въ конституцията сѫ приложени при това писма. Негово Блаженство се е умолявалъ да посрѣдствува предь князя за спазвание конституцията.

За достижение на едно съглашение между либерали и консерватори, както бѣхме остали съгласни съ Дѣда Климента въ Шумень, не се направили въ Руссе нищо, защото се появило едно писмо отъ Стамбулова и хвърлило голѣмо съмнѣние на мнѣнията и искренностьта на либералитѣ. Туй писмо било обърнѫто къмъ руссенскитѣ либерали и казвало, че либералитѣ трѣбва да се показватъ мѣгки и устѫпчиви предь изборитѣ, за да спечелѭтъ въ изборитѣ, а на събранието тий ще си вършѫтъ пакъ по своему.

Военното положение начева да дава своитѣ плодове. Подчиненний мень Прѣславский Окол. Началникъ Велковъ въпрѣки всѣко правило предава нѣкои мои предписания на военний коммисарь съ жалба, че съмъ го мъмрилъ за нередовноститѣ му, и коммиссара приема да разглежда таквизи дѣла. Насърдченъ, Велковъ почева да ме псува по механитѣ и още по-вече да нарушава служебната дисциплина. На моитѣ бѣлѣжки за таквизи въпиющи нередовности военний коммиссаръ обяви, че ще смѣни Велкова. По поводъ на това азъ испратихъ още една оставка въ София като казвахъ, че служебната дисциплина като е нарушена вслѣдствие военнитѣ коммисари, гражданското управление е невъзможно и азъ изъ ново настоявамъ да ми се приеме оставката.

И пакъ отговоръ нѣма!

6 Юний 1881 год.

Военний коммисарь Боборикинъ бѣше ме питалъ, какво ще правимъ при изборитѣ и какви лица мислимъ да изберемъ. Азъ му бѣхъ казалъ, че ще свикамъ едно събрание отъ по-умнитѣ граждани безъ разлика на убѣждение и съ общо съгласие ще изберемъ кандидати за прѣдставители въ Велик. Нар. Събрание изъ Шумн. Окрѫжие, и че на това сѫ съгласни всичкитѣ граждани безъ исключение. На въпраса — да ли ще станѫтъ изборитѣ впълно споредъ избирателний законъ, азъ отговорихъ утвърдително и предложихъ да се постави този въпросъ и на Окрѫжний Съвѣтъ и на Общ. Градск. Управление, на които се възлага отъ закона рѫководителството на изборитѣ. Окрѫжний Съвѣтъ и Общ. Управление не само отговорихѫ утвърдително, но и се порѫчихѫ за това.

Мислѣхме, че слѣдъ всичко това у насъ въ Шумненско изборитѣ ще станѫтъ безъ вмѣшателство отъ страна на военнитѣ. Николко! Подиръ нѣколко дни азъ бѣхъ увѣдоменъ, че за Шумень и за шуменскитѣ избирателни околии сѫ назначени подкоммисари и че тѣмъ е възложено рѫководителството на изборитѣ и разясненията, които може да иска населението върху намѣрението на князя.

Подкоммисаритѣ заобиколихѫ окрѫжието и, вѣроятно въ противодѣйствие на намисленното отъ мене и отъ гражданитѣ, обявили на населението, че то трѣбва да избере представители изпомежду си и да не слуша никого отъ страна, нито да избира хора, които не сѫ отъ срѣдата му.

Защото проститѣ хора и селянитѣ по-лесно се водѭтъ и по-лесно се кандърдисватъ, както се види въ ежедневний животъ, то коммисаритѣ налягали щото представителитѣ да излѣзатъ измежду селянитѣ. Подиръ тѣзи постѫпки на коммисаритѣ азъ се отказазъ да вземѫ най-малкото участие, по който начинъ и да е, въ изборитѣ.

13 Юний.

Днесь заминѫ за Варна Българский князь. Кмета съ нѣколко граждани и азъ отидохме на станцията Шейтанджикъ да му пожелайме добро и благополучно пристигание. На 11 часа князя пристигнѫ, но твърдѣ намусенъ. Видно бѣше, че той е недоволенъ отъ Шумень. Освѣнъ на двама трима военни, не по-виднитѣ, другиму рѫка не подаде. Шуменци отъ това и съ това не ще му станѫтъ по-привязани. Тѣ и не ще се оплашѫтъ и не ще побързатъ да му просѭтъ прошка раболѣпно. Князя трѣбваше да се бутне два пѫти отъ Стоилова, за да каже на мене и на шуменци *до свидания!*

Слѣдъ заминаванието на князя, на гражданитѣ пакъ се напомни отъ военний коммисаръ да испратѭтъ депутация съ адресъ поне въ Варна, но азъ пакъ не допустихъ да стане това не като управитель, а като гражданинъ, защото намѣренията на князя още не сѫ ясни за всѣкиго и защото не е добрѣ да се ангажираме въ единъ пѫть, отъ който сетнѣ може да потрѣба да се върнемъ.

14—21 Юний.

Изборитѣ станѫхѫ. При тѣхъ не се запазихѫ всичкитѣ законни формалности, но и голѣми нередовности не се проявихѫ. Въ Преславъ нѣколко учители се опитали да повлияѭтъ върху духоветѣ, но коммисарьтъ ги сплашилъ и ги устранилъ. Учителитѣ и още нѣколко души поискали да правѭтъ забѣлѣжки, че нѣкои отъ селянитѣ носѣли готови бюлетини, но и на това имъ се отговорило, че не е тѣхна работа. Ядосанитѣ учители се оттеглили и на свършвание изборитѣ поискали пакъ да протестиратъ срѣщу избиранието депутация да представи благодарителенъ адрессъ на княза отъ страна на околията, че ужъ тая депутация не била избрана отъ всичкитѣ избиратели и адреса билъ съчиненъ отъ напредь, но и на това не се обърнѫло внимание, като на заявление на малцина. За тия нередовности се съобщи и на мене отъ нѣкои учители, но когато имъ казахъ да направѭтъ формални писменни заявления, които ще проводѭ въ Свищовъ заедно съ протоколитѣ за изборитѣ, жалующитѣ се вече не се видѣхѫ и чухѫ. Въобще въ намѣсата на учителитѣ въ изборитѣ азъ съглеждамъ голѣма неправилность. Неправилно е това намѣсвание по много причини: най-напредь много отъ учителчетата, по-вечето изъ Шумень, се мѣсѭтъ въ изборитѣ безъ да сѫ членове на общината въ селото, въ името на което боравѭтъ; сетнѣ много отъ тѣхъ дѣйствуватъ по побутвание отвънъ и по единъ начинъ, който исключава и всѣко благоразумие, и най-ограниченото беспристрастие. Съ фанатизмъ и партизанска исключителность тѣ дѣйствуватъ, а не съ намѣрение да сторѭтъ справедливость. Градский учитель Б., когото слушатъ другитѣ учители и на когото кандидатурата тѣзи послѣднитѣ поддържахѫ, самъ нѣма доблестьта да устои противъ съблазна и честолюбието. За да го иматъ на своя страна нѣкои либерали му обѣщали да поддържѫтъ кандидатурата му и той изведнъжъ всичко приема и кандидатурата си поставя въ нѣкои околии безъ да помисли, че нѣма още трийсеть години. Когато е за тѣхъ и за партията имъ нѣкои хора всичко си позволяватъ; когато е за други — всичко осѫждатъ. Таквизи бѣхѫ заявленията въ Преславъ. Най-послѣ неправилно е намѣсванието на учителитѣ въ изборитѣ, намѣсвание не като избиратель, който ще си подаде бюлетина и ще замине, а като агитатори въ полза на една или друга партия, и по това тѣ подкопаватъ кредита си като безстрастни служители на общото добро и подриватъ успѣха на училищното дѣло. Съ тѣзи намѣсвания учителитѣ си навлачатъ омразата на ена часть отъ жителитѣ, ставатъ предмѣтъ за нападания на едни, за поддържка отъ други, раздѣлѭтъ жителитѣ на партии, парализиратъ влиянието на училището и въспиратъ развитието на младото поколѣние, ако не го развръщаватъ съ своитѣ едностранни дѣйствия. На училищния инспекторъ говорихъ за това нѣщо, но каза ли го на учителитѣ не знаѭ. Както ми се види, той търси по-вечето похвала отъ учителитѣ, отъ колкото полза и че за него по-вече е важна формалната, външната страна на работитѣ, нежели вѫтрѣшната смисъль въ поведението на учителитѣ.

Въ Шумень изборитѣ на 14 не станѫхѫ, защото българскитѣ гласове бѣхѫ раздѣлени на много кандидати. На 21-ий изборитѣ станѫхѫ, но на мѣсто трима българи и 1 турчинъ

избрахѫ се двама турци и двама българи. Съ това турскитѣ депутати отъ шуменско окрѫжие станѫхѫ 10, а българскитѣ 8. Трѣбваше да бѫде наопаки, но кога у нашитѣ българи е имало съгласие и единство? Отъ 18 депутати трима сѫ до нѣкѫдѣ развити; 15 тѣхъ сѫ простаци селяне, които ще викатъ *ура* на всичко.

27 Иуний, 1881 год.

Работитѣ на нашето отечество не отиватъ добрѣ. Това се види отъ всѣкиго. И лошото е не само въ това, че до сега сѫ господствували едностраннитѣ стремления и злоупотрѣбленията на една мнимоконституционна партия, дѣйствующа съ лъжи и интриги (споредъ собственното признание на члена ѝ Х. А.) и дѫлбоко развращающи народа други средства, а всичко това се замѣнява съ нечуени произволи и беззакония въ името на едноличната власть; но по-лошото е това, че всичко у насъ отива така, щото върху нищо да не може да се установи правиленъ погледъ, по никой начинъ да не се освѣтли, както трѣбва, и закрѣпи общественното мнѣние. Народа се тласка въ всички страни и това, което вчера му се е представлявало за вреда, лъжа, неправда, днесь му се изображава като благо, истинно, праведно и полезно. Народа си остава игpачка на властолюбцитѣ и николко не се е просвѣтилъ върху общитѣ и истиннитѣ свои интереси, върху полезното и неполезното за него. Той бѣдствува да остане играчка за дълго време и да загуби всѣкий почитъ предь всичкитѣ народи, като се покаже неспособенъ не само да се управи, както трѣбва, но и да познае интереситѣ си и да ги запази. Има страхъ, че дълго време въ негово име ще говорѭтъ властолюбцитѣ и ще поставятъ своитѣ прищевки и своитѣ частни или партизански цѣли намѣстото на общенароднитѣ. Печална перспектива! Но кого трѣбва да винимъ въ това зло, въ тая голѣма лошевина?

За да бѫдемъ справедливи, трѣбва да си исповѣдаме, че сѫ виновати тукъ най-първо и най-много самитѣ българи — едни, че съ голѣмата си простотия и съ апатията си допущатъ на нѣколко души да си играѭтъ и съ самитѣ тѣхъ, и съ интереситѣ имъ; други, че сѫ до тамъ безсъвѣстни, щото не жалѭтъ цѣлъ народъ и интереситѣ на отечеството, а всичко това поставятъ за подножие на своитѣ властолюбия, на своята безумна самонадѣянность, на своитѣ прищевки. Една наша пословица казва, че по нѣкога цѣлъ свѣтъ не може да направи на человѣка толкози зло, колкото си направя самъ онъ. На наший народъ тая пословица се оправдава напълно.

Но ако ближайшата причина на злинитѣ въ нашето отечество се крие въ простотията на самий народъ, то за храна на туй зло служѫтъ самитѣ качества на рѫководящитѣ классове.

Рѫководящитѣ классове въ България не правѭтъ днессь, освѣнъ да се подчиняватъ на бутанията, които сѫ дадени отъ русското окупационно управление и се даватъ по нѣкога и до днесь отъ нѣкои братия изъ русситѣ. Ако не бѣхѫ честолюбията на Дондукова, който искаше да стане българский князь не съ въдворение на строгъ порядъкъ въ отечеството ни, а съ гавряние на народа и съ задобряване на онѣзи, които за всѣко достоинство и опитность имахѫ на устата си готовитѣ, крайнитѣ и чуждитѣ за нашето положение, за нашето настояще и за нашитѣ задачи либералски и социялистически теории на западъ, гръмливи непрактични фрази и безсрамството да възхваляватъ лъжата и да осѫждатъ скромностьта и мълчаливата полезна дѣятелность; ако не бѣхѫ съвѣтницитѣ на Дондукова, които изъ угождение къмъ послѣдний насърдчвахѫ силно фразеритѣ и пустоглавитѣ честолюбци; ако не бѣхѫ нѣкои други русси, които мислѣхѫ да направѭтъ отъ България това, което не могѫтъ да направѭтъ отъ Руссия, сир. огнище на разюзданна свобода и на социялни движения; ако не бѣхѫ отъ друга страна русскитѣ ретрогради, които желаяхѫ да видѭтъ България устроена по полицейско-абсолютний начинъ на Руссия и тласкахѫ консерваторитѣ къмъ тая цѣль; ако всичко това не бѣше, то днесь Каравеловци, Цанковци и Стамбуловци отъ една страна, и Грековци, Начевци Горбановци отъ друга по-малко щѣхѫ да крѣщѭтъ и по-малко щѣхѫ да си играѭтъ съ сѫдбитѣ на народа, който едвамъ що се е освободилъ и който има нужда да обеспечи и своята свобода и своето сѫществуване не съ крайнитѣ още за сама Европа политически и социялни теории, а съ траенъ порядъкъ, който да запазва правдинитѣ на гражданитѣ, законностьта, добрѣ разумѣваната свобода, свобода за всичкитѣ, и равномѣрното развитие на цѣлата страна. Не, при добри и единомисленни съвѣти отъ страна на Руссия сегашнитѣ злини, сторенитѣ и струванитѣ неправди не щѣхѫ да достигнѫтъ до безобразието, което ги характерисва нинѣ. При таквизи благоразумни и единодушни съвѣти и Каравеловци съ Цанкова, и Начевци съ Грекова щѣхѫ да знаѭтъ, че не имъ е простено да си играѭтъ съ свободата на единъ народъ, за която свобода не сѫ мръднѫли съ прѣстъ и не сѫ се уболи нито съ игла. Тѣ щѣхѫ да бѫдѫтъ по-малко самонадѣянни и щѣхѫ волею и неволею да вървѭтъ въ пѫтя, който е указанъ отъ освободителитѣ.

Окупацията се изминѫ и самоуправлението на княжеството настанѫ. Какво правѣхѫ русситѣ между насъ? За да не говорѭ за всички, ще кажѫ нѣколко думи само за нѣкои официални лица. Догдѣто дипл. агентъ Давидовъ тикаше консерваторитѣ къмъ посѣгнуване върху конституцията, полковникъ Шапелевъ, съвѣтникъ на Русск. Правителство при Князя Баттемберга, военний министръ Паренсовъ, Рогге Качановский и

др. насѫсквахѫ по най-безсъвѣстенъ начинъ оппозицията противъ първото министерство и дѣятелно раздухвахѫ огъня на омразитѣ, боритѣ, съперничествата, беспорядъка, хулитѣ и взаимнитѣ клѣвѣти. По тѣхна поддържка печата въ България се обърнѫ не на орѫдие за търсяние правото и истината, а за средство на отмъщение, клѣвѣта, развратъ, помрачаване народната съвѣсть, скриване истината, напреваряние въ лъжи и псувни. Правдата почнѫ да се търси не въ смисъла на казаното, не въ съгласието на исказанитѣ идеи съ правдата, истината и ползата, а въ по-голѣмата буйность на нападенията и хулитѣ върху неприятелитѣ. И днесь, при днешнитѣ критически обстоятелства за отечеството ни, не само изъ Руссия ни идѫтъ противорѣчиви съвѣти, но и находящитѣ се между насъ русси не преставатъ да поддържатъ ту князя и неговитѣ произволни мѣрки, ту либералитѣ въ тѣхнитѣ буйни дѣйствия. Съвѣти за умѣренность, за съединение, за споразумѣние, за срѣденъ законенъ пѫть отъ тая страна не се чуватъ никакъ. Самъ г. Хитрово отъ наблюдатель и беспристрастенъ представитель на Руссия предъ България и на послѣднята предъ Руссия, станѫлъ е ожесточено орѫдие на княжескитѣ планове и не ще да погледне на работитѣ отъ другата страна. Ще се оправѭтъ ли тъй работитѣ въ нашето отечество? Не за отворени писма, а его за какво трѣбваше да мисли г. патриотисимосъ Цанковъ.

2 Иулия 1881 г.

Една депеша отъ София снощи ни увѣдоми, че Великото Народно Събрание въ Свищовъ свършило своята задача въ по-малко отъ два часа време. То приело князовитѣ предложения и подписало въ присѫтствието на този послѣдния протокола за сюспендирванието на конституцията.

Какво е било словото на князя, какви сѫ били разясненията върху предложенията, ний още нищо не знайме, както не знайме и имало ли е поне единъ гласъ не въ полза на тѣзи предложения.

Туй прибързано рѣшение на Събранието, туй раболѣпство предъ волята на насилника ни кара да се замислимъ надъ настоящето и бѫдѫщето на отечеството.

Нѣма още една година, когато множеството слѣпо удобряваше едностраннитѣ и злоупотрѣбителнитѣ мѣрки на нѣколко честолюбци отъ народнитѣ дѣйци. Днесь това сѫщо болшинство удобрява другъ редъ беззакония, на които дѣйствието се простира не само на настоящето, но и на бѫдѫщето на отечеството.

Интереситѣ на това послѣднето се жертвувахѫ до сега на една шепа дѣйци, днесь тий се предаватъ на волята на единъ человѣкъ, мѣркитѣ и управлението на когото въ продължение на два мѣсеца сѫ показахѫ не само несчосно тягостни, но и много несправедливи, беззаконни и до висока степень застрашителни за свободата и спокойствието на гражданитѣ.

Депутатитѣ на Великото това Събрание показахѫ още веднъжъ, че у насъ болшинството не се води ни отъ съвѣсть, ни отъ убѣждение: то единъ пѫть слуша шарлатаниитѣ на едни, другъ пѫть върви смиренно подиръ оногози, който му тури по-стѣгнѫтъ юларь.

Какво ще станемъ съ таквози болшинство, съ таквизи представители? Безобразницитѣ и хитритѣ честолюбци не ще престанѫтъ да ни правѭтъ орѫдия на своитѣ гнусни планове и да ни отклоняватъ отъ прямитѣ и общитѣ наши забавачи, като народъ, държава и часть отъ цѣлото на България.

Ний не ще престанемъ да бѫдемъ днесь орѫдия на анархията, утрѣ на деспотизма и да служимъ за подножие не на своето народно величие, а на възвеличението на властолюбцитѣ и на нѣколко партизани.

Каквито и да сѫ били обясненията на княза въ Събранието, Събранието направи голѣмо предателство на народнитѣ интереси, като ги прие безъ обсѫждание. И да е обявилъ, че конституцията се спазва и че той ще направи България блаженна, Събранието не трѣбваше да приеме тѣзи предложения кйоравата. Ако се искаше неговото мнѣние, туй мнѣние трѣбваше да се чуе. Ако не се искаше мнѣние, а трѣбваше да се положи на страната единъ новъ военнополицейский режимъ, защо бѣ Събранието?

Княза и тъй бѣше сплашилъ съ военното положение и воннитѣ сѫдове страната: да ѝ наложи новий режимъ не бѣше му трудно.

Събранието бѣ свикано, поне тъй го разбираме ний, не да приеме, а да се произнесе трѣбва ли да се приеме приготвений режимъ.

А когато Събранието не разбира ни своето назначение, ни своята сила, какво добро и отъ кого ще се чака за нашето отечество?

Никакви обѣщания на княза не ще умиѭтъ Великото Събрание отъ укора въ неразбранщина, раболѣпство, предателство. Княза не си държи думата. Въ прокламацията си той изново се кълне, че ще пази конституцията, а слѣдъ два-дни нагло ѭ потъпкува съ назначението военни коммисари, военни сѫдове и съ мѣркитѣ за насилни избори.

Княза си играе и съ народа, както си играе съ министритѣ си. Преди два дни той е тупалъ Каравелова по гърба и го е хвалилъ за всичко сторено отъ министерството, а подирь два дни е издалъ прочутата и клѣвѣтническата си прокламация.

За него не е имало добъръ министръ, както не е имало добъръ Българинъ. Всичкитѣ си министри той е хулилъ безсъвѣстно задъ гърба и всички е наричалъ невѣжественни китайци, а въ палата му името българинъ е било синонимъ на укоръ. *Бъліаръ—маіаръ* е било любимото название на българина въ двореца на Българский Князь.

И забѣлѣжително, за туй самонадѣянно и незрѣло момче, за туй още по-вече разглезено отъ злѣ избранний антуражъ германско князче толкози по-вече биваше омразенъ българский чиновникъ, колкото по-вече самостоятелность показваше тоя чиновникъ.

Честность и праведность въ отношенията на княза нѣма: той търси орѫдия слѣпи, които утрѣ напуща и пожъртвува по-най немилостивъ начинъ.

Неговото приятелство бива по-трайно само къмъ тѣзи, които, като го ласкаѭтъ всѣко-яче, лъжѫтъ го отъ всѣкѫдѣ и се ползуватъ отъ неговитѣ слабости: Лицемѣрний Начевичъ, крадливий капитанинъ, пиянний Масаловъ, съмнителний Ползиковъ, тунеядний Карвинъ и др. присмикающи се и лъжливи сѫщества сѫ се ползували и ще се ползуватъ съ благоволението на княза само и само защото сѫ калпави и безхарактерни: добъръ, честенъ человѣкъ тамъ не чини нищо, както не чини и добъръ съвѣтъ

На такъвъ человѣкъ не трѣбваше да се повѣрява събранието, каквито и да бѫдѫтъ увѣренията му. Ако въ двѣ години никой не се е увѣрилъ въ качествата на богоизбранний князь, двата послѣдни мѣсяца съ извършеното отъ княза и отъ неговитѣ агенти можахѫ да отворѭтъ очитѣ и на кйоравий върху доброжелателството на нѣмското княжеско момче.

Събранието трѣбваше да помисли, че е унижение за народа и за самото него, да приема предложенията на княза, съ които се подлага страната на произвола на него истия и на неговитѣ лоши съвѣтници, подъ каквито обѣщания отъ страна на княза и да става това приемание. Представителитѣ не се проводихѫ да просѭтъ милость за страната си отъ Батемберга и да слушатъ неговитѣ обѣщания, а, да сторѭтъ правда, да защитѭтъ онова, което страната има, което е нейно, проводихѫ се да защитѭтъ страната отъ беспорядъкъ, отъ посѣгателствата на лоши хора.

Какво направихѫ тѣзи почтенни представители? Отрѣкохѫ се отъ правата на страната, за да получѫтъ сетнѣ нѣкои отъ тѣзъ като милость отъ Батемберга, отъ този нѣмецъ, който въ продължение на двѣ години не е поддържалъ ни едно дѣло, ни едно учреждение чисто българско! . . .

Обвинявать ме, че не съмъ обичалъ русситѣ и туй обвинение е общо у всичкитѣ русси въ България. То ми се вмѣняваше въ голѣмъ грѣхъ отъ бившитѣ тулчански русски власти; за това ме мразѣше и Князь Дондуковъ съ компания. Азъ се малко грижж, какво мисли за мене Дондуковъ и нѣкои русски офицери; но не могж да останж равнодушенъ къмъ туй обвинение въ размишление къмъ руский народъ и къмъ моитѣ сьотечественници. Да мислжтъ за мене криво онѣзи, на които тъй понася, това малко ме смущава; но да мислжтъ криво за мене тѣзи, които почитамъ и на които мнѣнието цѣнж азъ не искамъ. Его защо си позволявамъ да кажж тука нѣколко думи както за това, какви сж причинитѣ, по които голѣма часть отъ русситѣ въ България, бивши и настоящи сж ме прогласили за неприятель на Руссия, тъй и за истинскитѣ ми чувства къмъ Великата наша Освободителка.

За русский народъ и за неговитѣ сждби азъ имамъ дълбокъ почитъ и искренна любовь. Всичкитѣ успѣхи на руский народъ джлбоко сж ме радвали и радватъ и всичкитѣ му несполуки силно сж ме отчайвали. Въ душата си азъ съмъ еднакво съ него страдалъ отъ притѣсненията на развратеното чиновничество и на омразната полиция и воинщина и тия страдания като сж направили за менъ по-милъ русский народъ, дъхнж ли сж ми чувствата на недовѣрие и опасения отъ русскитѣ чиновници, полицейски и воени, у които господствува идеята, че не сж тѣзи учреждения и съсловия за народа, а русский народъ е зарадъ тѣхъ, зарадъ удовлетворението на тѣхнитѣ развалени прищевки и каприции. Съ таквизи чувства, нѣма да го скрижж, азъ не могъхъ да бждж въсторженъ привърженикъ на освобождението на България чрезъ русска само войска и на устройството и управлението страната отъ русски чиновници, русска полиция, русски офицери. Азъ казвахъ, че който не е добъръ за своитѣ, той не може да бжде добъръ и за чуждитѣ и че мжчителитѣ за руский народъ не могжтъ да не бждятъ таквизи и за българитѣ. Да ме простжтъ добритѣ и честнитѣ русски чиновници и офицери; думата ми не е за тѣхъ, думата ми е въобще за чиновничеството и офицерството въ Руссия, за системата, която тамъ господствува и за привичкитѣ, които сж се всадили въ болшинството на тѣзи съсловия. — Азъ бѣхъ привърженикъ на дипломатическото вмѣшателство на Руссия, но не и на военното; но когато войната за освобождение се поченж предь видъ на грамаднитѣ жъртви на Руссия за насъ българитѣ, азъ се помирихъ съ идеята на таквози освобождение и моето уважение къмъ Руссия порастнж. Предь името на нейний царь азъ благоговѣхъ и въ това си настроение азъ полагахъ слабитѣ си сили да опазж сжщото настроение и у другитѣ българи, като показвамъ на послѣднитѣ, че трѣбва всѣкога да гледатъ на общитѣ усилия на Руссия, а не на дѣйствието на нѣкои отъ нейнитѣ синове. Съ таквози намѣрение — да се спази у всички българи чувството на любовь и признателность къмъ великодушний русский народъ, азъ не се побояхъ още

отъ първата минута, когато лошитѣ и тираническитѣ наклонности на русскитѣ нѣкои офицери и чиновници поченжхж да проявяватъ своитѣ безобразия, — не се побояхъ да си дигнж гласа и да си кажж откровенно, че това е лошо, това е произволъ, това е злоупотрѣбление. Още въ началото на септемврия 1877 при ревизията, която направихъ на касситѣ и гюмрюцитѣ въ тулчанский санджакъ, като видѣхъ, че въ Черна-Вода офицеритѣ отъ щаба на Цаммермана станжли ортаци съ варшавскитѣ и одесскитѣ евреи и съ лъжливитѣ си свидѣтелства прекарватъ за стотини хиляди рубли разни стоки беспошлинно, като ги казватъ ужь военни, азъ не се стѣснихъ да си вдигнж гласа срѣщу тѣзи злоупотрѣбления и да се опитамъ да запечатамъ единъ еврейский магазинъ въпрѣки всичкитѣ викове и заканвания на щаба. Моитѣ представления се взехж въ внимание отъ тулчанский губернаторъ и се намѣрихж справедливи, но предь всесилнитѣ военни всичко се преклони, магазина не се запечати и послѣдствията бидохж таквизи, че българитѣ се прогласихж за лошеви, че ужь не пропущали безъ гюмрюкъ даже солдатский табакъ, че сами не давали провизия на войскитѣ и че на влѣзнжлитѣ извънъ провизии налагали гюмрюци.

По-сетнѣ, когато началницитѣ на отдѣленията, които получвахж по най-скжпи цѣни пари за продоволствие на отдѣленията, поискахж да задържаватъ паритѣ за себе си, а отъ населението искахж да взематъ провизия или съвсѣмъ даромъ или за нищожни цѣни и не посрѣщнжхж у българитѣ готовность да имъ помагатъ въ грабежитѣ — когато съ устата на нѣколко таквизи началници и на интендантитѣ цѣло русско офицерство викнж срѣщу българитѣ и всичкитѣ русски газети се пълнѣхж съ дописки противъ неблагодарнитѣ българи, на които се изсипвахж не само грѣховетѣ на скжперничество и непризнателностъ къмъ Руссия, но и грѣховетѣ за несполукитѣ подъ Плѣвень и за мнимо шпионство на турцитѣ, азъ пакъ презъ октомврий 1877, не само явно изсказвахъ несправедливостьта на тѣзи обвинения, колкото общи и да бѣхж, но безбоязненно указвахъ и източницитѣ на тѣзи викове. Въ дълги писма да Г. Минкова въ Николаевъ азъ излагахъ работитѣ въ тѣхната голота и го молѣхъ да обнародва на русски всичкитѣ фактове. Минковъ отпърво се обѣщаваше, но отсетнѣ изъ боязнъ се отказа.

Макъ-Гаханъ, Богъ да го прости, въ в. „Голосъ“, а по сетнѣ и Утинъ въ „Вѣстникъ Европы“ накарахж клѣветницитѣ да си снишжтъ гласътъ.

Въ началото на ноемврия 1877 г. азъ бихъ честитъ да влезж въ затворъ, защото се противихъ на губернатора въ Тулча да подчини тулчанскитѣ българи подъ духовната власть на грьцкий тулчанский владика. Споредъ губернатора мене не се падало да се мѣсж въ народни работи, защото съмъ билъ чиновникъ; а понеже азъ съмъ се мѣсилъ и съ това съмъ се повдигалъ срѣщу началството си, менѣ се падало да минѫ подъ воененъ сѫдъ. Мене затворихѫ въ влажна и отдѣлна стая, която пазѣхѫ строго и до която не пущахѫ никого, нито дѣтето ми на 7 год. Тъй проседѣхъ по-вечето недѣли и всѣка почти вечерь приемахъ посѣщението на младшия чиновникъ особыхъ порученій *Щегловитова*, слѣпото орѫдие на всичкитѣ произволи на губернатора. Щегловитовъ дохаждаше да ме испитва и водѣше испита тъй, като да бѣхъ държавенъ престѫпникъ и участникъ на широкъ заговоръ. Наставленията на князь Черказски да се внимава въ поведеи постѫпкитѣ на *младата България* бѣхѫ дали своя плодъ. Моята кѫща бѣше претърсвана, моитѣ писма прочетени, моитѣ упражнения прегледани строго и нѣкои отъ тѣхъ задържани и испратени Черказскому като основания за обвинение. Онова, което бѣше писано при турското владичество и преди години, то ми се вмѣняваше въ престѫпление на сегшното време. Въпроситѣ на Щегловитова бивахѫ по нѣкога тъй глупави и докачителни, щото менѣ бѣше тежко и да отговарямъ. Питаше ме, напримѣръ: защо не обичашь русский Царь? Защо не дойде на угощенията на 26 и 30 августа? Защо нѣмамъ откровенность да му изскажѫ другаритѣ и намѣренията си и др. под. Разядосанъ, че при русситѣ се случава съ мене това, което не се е случвало при турцитѣ, най-послѣ менѣ тъй дотегнѫ, щото една вечерь азъ обявихъ на Щегловитова рѣшително, че ако не се махне отпредѣ ми, немедленно ще си разбиѭ главата на часа и ще оставѭ добъръ споменъ за русската свобода и русското правосѫдие. Щегловитовъ се махнѫ и подиръ единъ часъ се завърнѫ съ губернаторский файтонъ и съ молба да си идѫ у дома. Азъ се отказахъ да си идѫ презъ нощьта и казахъ че ще си идѫ зараньта, както и направихъ. Подиръ малко видѣхъ въ двора си жандарминъ. Той ми обяви, че е поставенъ да бди, щото да нѣмамъ сношение съ никого. Отидохъ да се оплачѫ на губернатора, а той ми казва, че трѣбва да се помиримъ, всичко да забравимъ и да си гледаме работата. На моето забѣлѣжвание, че това съмъ готовъ да направѭ съ условие, че вече дума не ще стане за подчинение българитѣ подъ гръцкий владика, губернатора ме отпусти сърдито и жандарма останѫ на двора ми още нѣколко дни, слѣдъ които той се махнѫ и азъ бѣхъ вече свободенъ. Губернатора и до това време не бѣше справедливъ къмъ българитѣ, но отъ тукъ насетнѣ той съвсѣмъ излѣзе изъ глава. Той употрѣби всичкитѣ срѣдства да разврати много българи, да ги подкупи да ги раздѣли и да си играе съ всичкитѣ работи. Съ служби и други обѣщания той раздѣли българитѣ въ Тулча и разваляше, чрезъ българи пакъ, всичко добро, което тѣзи българи замишлявахѫ. Главнитѣ му орѫдия въ тая гнусна роля бѣхѫ: Янколовъ, Тишчевъ, Дженовъ, Паничерски, Х.

Петровъ и още нѣколко. Никога въ турско време не е имало такъвъ развратъ, какъвто се въведе въ Тулча въ това време. Шпионитѣ бѣхѫ тъй многочислени, щото между трима граждани събрани наедно, едина биваше непремѣнно шпионинъ. Това състояние на работитѣ ме дразнѣше още по-вече и азъ не преставахъ да ги осѫждамъ всички и на всѣкѫдѣ, нѣщо което още по-вече ми навлачаше омразата на губернатора и на окрѫжающитѣ го, а чрезъ тѣхъ и на другитѣ русси, които слушахѫ приказкитѣ на губернатора. Да ме затвори още веднъжъ губернатора не можеше, защото за първото ми затваряние бѣше потърпѣлъ силенъ укоръ отъ Черказки. Той се ограничи само съ това, че неговитѣ мекерета изъ българитѣ съ Янколова и Шопова на чело пращахѫ адреси до главната квартира, съ които губернатора се оправдаваше, а пъкъ азъ се обвинявахъ. Единъ отъ тѣзи адреси носи въ Богота самъ Янколовъ, този любезенъ, но много лекомисленъ българинъ.

На 1878 година азъ имахъ случай да заобиколѭ Южна България и да видѭ грабежитѣ, злоупотрѣбленията и разврата на нѣкои отъ онѣзи, които бѣхѫ ни натрупали за управители и устроители. Отъ тамъ азъ преминѫхъ въ Варненската Губерния, дѣкѫто Баумгартенъ съвършаваше своитѣ грабежнически подвиги съ помощьта на полицмейстера Кокушкина, дѣкѫто полицмейстери и окрѫжни началници се мѫчѫхѫ да не останѫтъ на долу отъ губернатора и кѫдѣто, най-послѣ, примѣра на управляющитѣ бѣше заразилъ и развратилъ и мѣстнитѣ чиновници до послѣдни й жандармъ. У българитѣ бѣше се появило общо униние, общо неудоволствие отъ това състояние. Българитѣ бѣхѫ почели да губѭтъ уважение и признателность къмъ Руссия зарадъ дѣлата на нѣкои управители. Самото поведение на Дондукова, особенно въ дѣлото на продажбата десятъка отъ 1878, заслужваше укоръ и осѫждение. Азъ си дигнѫхъ гласа и презъ вѣстникъ „Българинъ“ осѫдихъ много отъ дѣлата на управляющитѣ. А понеже виновнитѣ отъ тѣзи послѣднитѣ бѣхѫ по-много и таквизи, които не щѣхѫ да си исповѣдатъ грѣховетѣ, всички еднодушно заявихѫ, че пишущий е неприятель на Руссия.

Поведението на Дондукова и въ времето на Търновското Събрание бѣше не твърдѣ отъ добросъвѣстнитѣ. Той поддържаше тамъ нѣкои лоши духове, защото се надѣяше да достигне чрезъ тѣхъ свои нѣкои цѣли. Тъй като умѣрената часть отъ представителитѣ не го обичаше зарадъ лапидаунитѣ и разврата на неговитѣ чиновници, тои придобри къмъ себе си Цанкова съ Каравелова, поддържаше тѣхнитѣ крайности, заговаряше съ тѣхъ за всичко и всичко караше тъй, щото било що било, той да стане князь на България. Дори и тогава, когато въ името на освободителя се обяви на българитѣ, че отъ русскитѣ князье и подданици не е позволено да се избере българскии князь, и тогава Лукияновъ и Дриновъ непреставахѫ да внушаватъ, че русский царь въ голѣмата си обичь къмъ българитѣ не ще се откаже да удобри руссецъ за български князь, ако българитѣ изберать такъвъ. Тѣзи маневри на Дондукова и на неговитѣ не намирахѫ поддържка у мене, приятелитѣ ми и познайницитѣ. Напротивъ, ний не преставахме да говоримъ че поведението на Дондукова въ Търново е твърдѣ достоосѫдително, защото то внася сѣмена на настоящи и бѫдѫщи раздори, и готви съ развращающето си влияние голѣми бъркотии за напредь. Такъвъ языкъ не може да се нрави на нѣкои русси и азъ не могъхъ да не се нарѣкѫ отъ докаченитѣ неприятель на Руссия.

Не съмъ неприятель на Руссия, г. г. русски злоупотрѣбители, а съмъ билъ и съмъ само срѣщу тѣзи русси, които сѫ обърнѫли нашето отечество на поприще за удовлетворение на своитѣ беззаконни желания и наклонности. А че съмъ ималъ право да съмъ противъ таквизи личности, работитѣ го доказватъ много добрѣ.

---

4. Иулий 1881 год.

Вчера съ телеграмма изъ София се съобщи по цѣлата страна, че се е съставило ново министерство. Лицата на това министерство сѫ слѣдующитѣ: Криловъ на военнитѣ работи, Стоиловъ на външнитѣ, Теохаровъ на правосѫдието, Иречекъ на просвѣщението, Желѣзковичъ на финанситѣ и Ремлингенъ привременно на вѫтрѣшнитѣ.

При всичко, че князя имаше дълго време да помисли върху лицата, които трѣбваше да повика за свои съвѣтници, неговий изборъ не носи печатъ ни на зрѣла обмисленность, ни на точна законность.

Между министритѣ има лица, които сѫ не само чужди подданници, но и непълнолѣтни—двѣ условия противни на конституцията и на сѫществующитѣ закони.

Каквито и да сѫ, нашето довѣрие и нашитѣ задлъжения къмъ г. Иречека, той не би могълъ да стане министръ, ако бихѫ се почитали законитѣ и конституцията, понеже нѣма ни 30 години, ни разрѣшение отъ Народното Събрание.

Така ли ще се почитатъ законитѣ споредъ манифеста на князя изъ Свищовъ?

За военний министръ нѣмамъ нищо да кажѫ, защото нито го знаѭ, нито нѣщо лошо чувамъ за него.

За министра на правосѫдието има твърдѣ много да се каже, ако тойзи министръ бѫде Георгий Теохаровъ, или малкий му братъ, бивший прокуроръ при Върховний сѫдъ. Ако князя е назначилъ едното отъ тѣзи братия за министръ, тогава думитѣ на манифеста, че въ избора на лицата за централ-

ното управление ще се насърдчватъ патриотизма, способноститѣ и характерътъ, сѫ съвсѣмъ лъжливи, защото голѣмий Теохаровъ е лѣнивъ и пиянъ, а у малкий Теохарова нѣма ни едното, ни другото, ни третего, отъ качествата на манифеста. Той е едно разглезено, развалено и исхабено хлапе. То не се е отрекомендувало, освѣнъ съ това, че изѣде въ послѣдне време нѣколко хиляди фр. ужь да поддържа князювата политика чрезъ дописки въ „Московскія Вѣдомости“ и съ подкупувание на рѫцѣ да пишѫтъ вмѣсто него. Подиръ вѣщия Стаматова малкий Теохаровъ е ирония. . .

Желѣзковичъ не се отличава ни съ образование, ни съ идеи, но той е практический человѣкъ. Отъ него може да се чака нѣщо добро именно за това, че не се води въ дѣлата отъ чужди теории, а слуша указанията на практиката и на здравата смисъль. Голѣми работи не можемъ да чакаме отъ него, но управлението на финанситѣ въ неговото време нада ли не ще се покрива съ мъгла, неизвѣстностъ и партизански кроежи, както до сега. Отчетната страна сѫщо тъй ще бѫде запустена, както въ времето на Каравелова и Карамфиловича.

Едно нѣщо може да се каже и за Желѣзковича: какъвъ е той подданникъ? Кога е станѫлъ българский подданникъ за да стане и българский министръ? Ако самитѣ българи, като Желѣсковича, приематъ да се въвожда у България обичай да се не гледа на подданството на министритѣ, кой ще въспре рѫката на князя, когато утрѣ на всички министерски постове назначи чужденци?

За Стоилова ще кажѫ мнѣнието си другадѣ. Сега ще свършѫ съ Ремлингена. За него всички русси въ България се отзоватъ твърдѣ злѣ. Неговитѣ дѣла, като военень коммисарь въ западна България, го изобразихѫ въ още по-омразна свѣтлина. За награда на лошевинитѣ си той получава властъ на министръ. — Послѣ това казвайте, че не се насърдчаватъ способноститѣ, характера, и патриотизма. Ремлингенъ патриотъ! И това бѣхме живи да видимъ и чуемъ.

Слѣдъ телеграммата за новото министерство пристига нова телеграмма, съ която се обявява на чиновницитѣ, че тѣмъ е запрѣтено да се занимаватъ съ политика, че на окрѫжнитѣ управители се възлага надзора за това и че тѣ, управителитѣ, могѫтъ да дѣйствоватъ съ *всичкитѣ законни средства* срѣщу онѣзи чиновници, които си позволяватъ да се занимаватъ съ политика.

Като вземемъ предь очи, че всичката мисляща часть отъ българский народъ е на служба, било въ управленията, било въ училищата, горнята заповѣдь получава много голѣмо значение. На тая часть отъ народа, сир. на всички мислящи българи се запрещава да мислѭтъ и говорѭтъ за вѫтрѣшното и външно състояние на отечеството си и водянието на работитѣ му се представя на няколко лица безъ контроль и критика отстрана.

Ако нѣкой продума нѣщо противъ нѣкоя мѣра или противъ управляющитѣ—наказание, защото се занимава съ политика. Напише ли нѣщо въ вѣстницитѣ — пакъ политика и пакъ наказание. Каква перспектива отъ блаженно спокойствие за управляющитѣ! Общественно мнѣние нѣма, критика нѣма, стѣснения нѣма. Массата ще работи и ще мълчи, чиновницитѣ ще се покоряватъ ще мълчѫтъ и ще получаватъ кръстове, награди и повишение *за ревность по службата*, печата ще раболѣпствува и ще пѣе на приспивание — ето какво се готви за България. Ако трѣбва единъ Иречекъ да се възхвали, единъ Теохаровъ да се издигне, единъ новъ нѣмецъ да се повика и настани, печата ще почене да пѣе, нему ще придрѣжи униживщето се чиновничество—и цѣлъ свѣтъ ще повѣрва, че таквози е желанието на цѣлъ българский народъ.— Таквози ще бѫде за напредь въ България това, което се нарича обществ. мнѣние. Таквози е и блаженството, което ни готви и налага произведенний превтатъ.

Иулий 14 1881.

Види се, днешното правителство на княжеството е намислило да ни прекара презъ всичкитѣ стъпени на унижението и разврата. Слѣдъ заповѣдитѣ да наглеждаме подчиненитѣ си чиновници да не говорѭтъ за политика, т. е. за днешното състояние на работитѣ въ отечеството и да прeслѣдваме онѣзи, които забравятъ тѣзи заповѣди, съ находящитѣ се въ рѫцѣтѣ ни срѣдства, дохождатъ ни много пѫти други, които ни каратъ да се обръщаме за отчисление, премѣстяние и наказание на чиновницитѣ за политически грѣшки къмъ чрезвичайнитѣ княжески коммисари. Вчера имаше и тая, че подъ наший надзоръ трѣбва да се намиратъ и съвѣтитѣ окрѫжний и градский и съ тѣхъ трѣбва да постѫпваме, както съ другитѣ чиновници.

Тая заранъ ни се порѫчава телеграфически да търсимъ Каравелова, Цанкова, Сукнарова, Славейкова и Стамбулова или пъкъ всички онѣзи, които агитиратъ и да ги предаваме на сѫда Така, слѣдъ като ни направихѫ каратели на подчиненитѣ намъ чиновници, днесь ни правѭтъ прости шпиони надъ тѣзи чиновници и надъ населението. Ний, окрѫжнитѣ управители, ще подглеждаме и ще подслушваме, кой какво говори и ще донасяме за всичко на военнитѣ коммисари, които ще рѣшаватъ сѫдбата на обвиненитѣ или оклѣветенитѣ отъ насъ. Какво унижение! Какъвъ срамъ! Тѣзи хора, които предлагатъ на управителитѣ таквази власть и таквази служба, трѣбва да

сѫ много долни хора, хора безъ нравственни достойнства. Иначе азъ не могѫ да си обяснѭ какъ може да се предлага на управителитѣ службата на шпионинъ и предатель на неговитѣ собственни другари. Нѣмамъ ли право подирь това да казвамъ, че произведшитѣ преврата искатъ да направѭтъ отъ България една малка Руссия съ развратно, продажно и безсъвѣстно чиновничество? Азъ не знаѭ, какъ ще се испълнѭтъ заповѣдитѣ на правителството отъ другитѣ окрѫжни управители, но откровенно си казвамъ, че не мислѭ да обърнѫ внимание на тѣхъ. Азъ не могѫ да шпионирамъ другаритѣ и съотечественницитѣ си, не могѫ да съглеждамъ когото и да е; още по-малко ще предавамъ на военний коммисарь онѣзи, които, като сѫщества мислящи, си позволѭтъ да кажѫтъ мнѣнието си върху състоянието на работитѣ у насъ. Азъ ще оставямъ да се говори за това състояние и да се разяснява то чрезъ мирни и законни разисквания. Само едно нѣщо не ще допустѭ: проповѣди за въорѫженно въстание, и то не ще го допущамъ не по друго, а защото никога не съмъ удобрявалъ таквози поведение ни у нашитѣ, ни у другитѣ.

Да излѣзе человѣкъ отъ унизителното положение, въ което го хвърга днешното българско правителство, трѣбвало би да се оттегли отъ службата. Помислихъ си азъ за това, но въ по-важни обстоятелства като не ми се прие оставката, ще се приеме ли днесь? Освѣнъ това, на повѣренний мень окрѫгъ ще стане ли чрезъ моето оттегляние по-легко? Не ще ли се настани на мѣстото ми нѣкой подлизица на правителството, който ще изгори душата на нѣкой невиненъ човѣчецъ? По-добрѣ е да потраѭ още малко, догдѣто хода на работитѣ слѣдъ преврата се опредѣли ясно и напълно. Тогава ще има време да се оттеглѭ, ако работитѣ отиватъ не добрѣ, и да преминѫ въ Румелия, отгдѣто и вчера ми се предлагаше служба.

Иулий 24, 1881 г.

Днесь заминѫ за София изъ Варна г. Дриновъ, който бѣше ми извѣстилъ за своето заминавание; азъ се срѣщнѫхъ съ него на Каспечанъ и пѫтувахъ до Шейтанджикъ. Г. Дриновъ пожелалъ да се види съ мене, за да поговори върху това: какво е наложението на княжеството днесь и какви трѣбва да бѫдѫтъ средствата, които трѣбва да се употрѣбѭтъ за излазяние отъ лошото и временното днешно положение на отечеството ни. Менѣ бѣ приятно да видѭ, че г. Дриновъ въ много части е съгласенъ съ нашитѣ (Климентови и мои) възгляди на работитѣ днесь и съ нашитѣ мисли за бѫдѫщето. Той се съгласи, че днешното положение на страната съ военнитѣ коммисари и сѫдове, съ неправилнитѣ назначения на министри и чиновници, съ пълното забравяние на конституционния порядъкъ, съ сѫществующитѣ съвѣтници на князя—не само не е добро, но и застрашително. Стремлението на централното правителство да създаде раболѣпно, низкопоклонно и продажническо чиновничество грози да разврати до дъно бългаский още младъ и неопитенъ народъ и да подкопае нравственнитѣ основа на държавата, безъ които нищо добро не може да се чака за народа ни въ бѫдѫще. Ний бѣхме съгласни и въ това, че къмъ думитѣ на князя, къмъ голѣмитѣ му обѣщания, че всичко ще стане добро, като му се дадѫтъ исканитѣ пълномощия, трѣбва да се отнасяме съ предпазливость не само по това, че Н. Височество се показва наклоненъ да ги забрави, както направи съ словата на прокламацията си отъ 27 Апр. 1881 г., гдѣто казваше, че се е клѣлъ да пази конституцията и ще ѭ пази, а пъкъ на другий день поченѫ да ѭ нарушава и продължава да ѭ нарушава по най-безочливъ начинъ и до днесь, — както си играе всѣкога съ думитѣ си и днесь, като е тупалъ Каравелова по гърбътъ и е казвалъ, че е много доволенъ отъ неговото министерство, на другий день е прогласилъ преврата, — не само по това, казвамъ, но и по това еще, че Н. Височество обича да се окрѫжава съ хора, на които съвѣтитѣ не се отличаватъ съ добросъвѣстность, благонамѣренность и доброжелателство къмъ страната. Обѣщанията безъ гаранции нищо като не чинѭтъ, то който иска да служи за напредь при централното управление и да служи не на каприциитѣ на партия или на владѣтель, а на постояннитѣ интереси на цѣлий народъ, той трѣбва да има за рѫководство и программа не голитѣ слова и голославнитѣ прокламации на князя, а нѣщо по-сигурно, нѣщо по-силно. Като повиканъ за предсѣдатель на Държавний Съвѣтъ, Дриновъ не само ще покаже, какъ и отъ кои лица ще се състави съвѣта, но ще иска и гаранции, че утрѣ не ще се измѣни за нѣкакъвъ случаенъ капризъ. Върху лицата за съвѣта ний излѣзъхме съгласни. Ний припознахме, че въ съвѣта трѣбва да се повикатъ Славейковъ и Каравеловъ за умирение на нещастната ни страна и че Цанковъ трѣбва да се проводи въ Цариградъ, като агентинъ. Не можахме да намислимъ нищо само по въпроса за гаранциитѣ. За този въпросъ Дриновъ остави да помисли по-сетнѣ.

На въпроса: да ли трѣбва да има въ Държавний Съвѣтъ и духовни лица, азъ отговорихъ утвърдително, защото искахъ да не даваме за напредь причини за вѫтрѣшни раздѣления и борби. Като ще се уреждатъ въ Съвѣта и закони за черквата, нѣка това да става въ присѫтствието на черковници, каквото отсетнѣ да нѣма причини за викове и борби. Двама членове отъ висшето духовенство могѫтъ да засѣдаватъ въ Държавний Съвѣтъ 5—6 мѣсеца въ годината и въ това време да се събиратъ на засѣдания и въ Синодътъ, който трѣбва да се устрои.

Дриновъ ми каза, че русското правителство въ начало било противно на преврата. Императора нарѣкълъ князя, когато тази послѣдния обнародвалъ прокламацията си отъ 27 Апр., *подлецъ* и билъ много недоволенъ, но като видѣлъ, че всичко е станѫло по нагласяване въ Берлинъ и Виенна, побързалъ да удобри всичко, да не допусти нѣмцитѣ да тържествуватъ въ България и зематъ въ рѫцѣтѣ си рѫководението на дѣлата. Когато Ернротъ е поелъ на себе си министерството на Вѫтрѣшнитѣ работи, Милютинъ е казалъ: *полудѣлъ ли е този человѣкъ?* Тъй странно се е показало въ Руссия опитванието на князя да направи достигнѫтия вече превратъ. Общественното мнѣние въ Руссия е противъ преврата, но по желание на правителството не го осѫжда, както трѣбва, а чака да види, какъ трѣбва да се поправи работата.

Казувало се, че императора се занимавалъ сериозно съ българскитѣ работи и че той, като се интересува отъ България, не ще допусти да възтържествува безаконието. Ний ще видимъ. Не трѣбва обаче да се забравя, че Императора изучава България по донесенията на Хитрово, поведението на когото въ послѣднитѣ събития у насъ не е било ни беспристрастно, ни справедливо и разумно.

Отъ г. Дринова се научихъ още, че тъй като князя настоявалъ, щото министра на Вѫтрѣшнитѣ дѣла въ България да бѫде непремѣнно чужденецъ, то за кандидати на тоя постъ между другитѣ били и слѣдующитѣ лица: Домонтовичь, Баумгартенъ и Ивановъ, и че Игнатиевъ силно поддържалъ Баумгартена. Домонтовича не обичамъ за неговий капризенъ, раздражителенъ характеръ; но все пакъ хиляда пѫти бихъ го предпочелъ отъ развратнитѣ, бесчестнитѣ и грабливитѣ Баумгартена и Иванова. Азъ не знаѭ, кого ще предпочете наший разглезенъ князь, но не било би злѣ да се поизучѭтъ дѣлата на Баумгартена въ Варна и на Иванова въ Сливень. За Иванова самъ Столипинъ, покровителя и защитника му, ми е казалъ въ Пловдивъ, че дѣлата му сѫ тъй нечисти, щото и самъ диявола не може ги разчисти.

Юлий 30, 1881 г.

Отъ Източна Румелия става два пѫти ме викатъ на служба презъ послѣднитѣ дни. Азъ се отказахъ отъ служба въ Румелия по двѣтѣ тѣзи причини: първо, че менѣ се иска да почакамъ тука и да видѭ какъ ще се опредѣлѭтъ работитѣ и уяснѭтъ и ще бѫде ли възможно или не да се служи тука; второ, че охота не усѣщамъ да слугувамъ въ Румелия подиръ оскърблението, което ми се стори тамъ по поводъ на заема въ името на земледѣлческитѣ касси, оскърбление не само отъ страна на нѣколко ненавистници сливненци, но и отъ страна на румелийското правителство, което мълчи предь клѣвѣтитѣ.

Безъ да вземе въ внимание, че азъ съмъ работилъ по тая работа отъ само себе си; че съмъ направилъ формални съглашения съ земледѣлческитѣ събрания за тоя заемъ; че по него сѫ били нужни разни разноски и че съгласието ми съ тѣзи събрания е било да се покриѭтъ тѣзи разноски съ една задържка отъ заетата сумма до 1—1$^1/_2$ %; че отъ никѫдѣ другадѣ не ми сѫ обѣщавани или давани пари срѣщу тѣзи разноски; че тѣзи съглашения стояхѫ въ дирекцията на Вѫтр. Дѣла на разглеждание и се впълно удобрихѫ; че при таквози положение на работата Румелийското правителство имаше длъжность да тури край на клѣвѣтитѣ съ едно открито изложение на работитѣ — та остави на разни кални личности да говорѭтъ всѣкакви гнусотии и да чернѭтъ бившитѣ му чиновници, и които най-много сѫ съдѣйствували за неговото закрѣпление и усилвание*). То остави да ме винѭтъ въ грабежи, когато много добрѣ знаеше, че отъ заема азъ вземамъ само онова, което ми е обѣщано и което по всѣкой начинъ ми се падаше. Правителството знаеше, че грабежничеството бѣше другадѣ и че имаше и случай и време да го направѭ, ако искахъ. Гдѣ направихъ по службата си таквози нѣщо? гдѣ взехъ рушветь или присвоихъ най-малкото чуждо или казйоно нѣщо? Гдѣ нарушихъ законитѣ за лична полза? Ако имаше таквози нѣщо, то трѣбваше да го каже и да остави мѣсто за по-нататъшни съмнѣния. Но таквози нѣщо като нѣма, защо остави да се нарича кражба онова, което самò удобри и припозна за умѣстно и справедливо? Не показва ли това слабость предь гласа на нѣколко викачи-патриоти, които за препорѫка иматъ само едно достоинство, достоинството да чернѭтъ другитѣ, за да извадѭтъ себе си бѣли и достойни? Правителство, което уважава себе си, не прави така: то стои на своето и защищава своитѣ мѣрки, когато тий сѫ обсѫдени и приети като добри и справедливи. На таквози правителство може да се служи; но на правителство, което оставя чиновницитѣ си да се чернѭтъ, особенно когато ги нѣма тамъ, на таквозъ правителство не се служи, защото то не е правителство на принципъ, а на просто властолюбие. Хората и принципитѣ за него сѫ прости орѫдия, които се захвъргатъ като непотрѣбни отрибки, щомъ се мине нуждата въ тѣхъ.

Едно нѣщо може да се каже върху задържаната отъ заема сумма: защо не е взета тая сумма въ нейний доленъ предѣлъ, сир. 1%, а е взета въ горний предѣлъ 1$^1/_2$%. Само тука може да се каже нѣщо умѣстно и по справедливость. Да

---

*) Туй правителство се отказало да разясни работата и на областното събрание презъ 1882 год., когато нѣкои благонамѣренни лица повдигнѫли въпроса, не оставило да се правѭтъ всѣкакви предложения. Хвала му!

се осѫжда, че съмъ взелъ коммисиона за разноскитѣ си, това е българска манйера, това е да се забрави не само, че никоя работа не става безъ разноски, но и че не ми е било възможно да извършѫ дѣлото безъ разноски. Да се каже обаче, че разноскитѣ сѫ много или малко, това може да се допусти, поне за форма.

Ако на тая страна на въпроса се е искало да се обърне внимание, рум. правителство много лесно щѣше да се научи, че не се е взело 1%, а 1$^1/_2$%, по тая проста причина, че 1% не е могло да покрие разноскитѣ ми. Какво би похарчилъ другъ на мое мѣсто, азъ не знаѭ; знаѭ само това, че азъ похарчихъ доста много. Нѣколко пера отъ разноскитѣ по работата много добрѣ ще покажѫтъ количеството на тѣзи разноски

Така, за доброто, което направихъ на нѣколко касси въ Сливенско и Бургаско като имъ намѣрихъ пари и имъ ги доставихъ съ евтина лихва, азъ получихъ въ благодарность хули, укори и обвинения. Какво ли щѣше да говори за тоя заемъ Мирковичъ, ако бѣхъ оставилъ у зетя имъ фабричнитѣ килимчета, а на него истия бихъ позволилъ да взема незаслужено плата отъ бѣдната болница? Нѣма съмнѣние, че дѣлото ми щѣше да бѫде заслуга, добродѣтель. Ето какъ се цѣнѭтъ у насъ работитѣ и съ какви очи ги гледа румелийското правителство. Не се служи на таквози правителство!

Отъ румелийскитѣ клѣвѣти поиска да се въсползува и г. Каравеловъ още на 1880 година, но като узна каква е работата, отрече се отъ подобно орѫдие. Само Славейковъ каза презъ вѣстницитѣ, че съмъ оставилъ въ Сливень лоши въспоминания. Но до ще време да се види, кой е оставилъ за нравитѣ и законностьта по-лоши въспоминания — азъ ли, или той. За това има по-добъръ отъ нази сѫдия: времето.

Септемврий, 1881 г.

На 26 Септемврий азъ видѣхъ исправляющия дьлжность Манистра Внутренныхъ дѣлъ — Ремлингена и имахъ щастието да чуѭ неговитѣ намѣрения относително реформитѣ по административно-полицейската часть въ Княжеството. Най-напредь той ми каза, че е пригогвилъ бѫдѫщето раздѣление на окрѫжията (разбира се на карта), и че скоро ще пристѫпи до съкращението на тѣзи окрѫжия отъ 21 на 11—12. Всичкото приготовление състоеше, споредъ словата на импровизированний администраторъ, въ окрѫгление границитѣ на окрѫзитѣ по картата. По-дѫлбоко и по-дълго изучвание на въпроса се считаше тука излишно. За едно съ тая делибашийска реформа Ремлингенъ готви проекти за устройството на окрѫжнитѣ управления, споредъ които проекти на окрѫжнитѣ управители се даватъ обширни права не само по администрацията, но и по финанситѣ и просвѣщението. Окрѫжний училищенъ инспекторъ става чиновникъ въ канцелярията на окр. управлитель и цѣлий надзоръ надъ училищата и надъ образованието въ окрѫжието минава въ рѫцѣтѣ на управителя. Едно нѣщо не достигаше въ тоя проектъ, за да се възстанови старата турска система за разбиране и практикуване управлението, —не достигаше властьта на управителя да се мѣси въ дѣлата на сѫдътъ и да въспира испълнението на сѫдебнитѣ рѣшения.

Да ли сѫ имали извѣстие отъ тѣзи планове другаритѣ на Ремлингена—министритѣ на финанситѣ и на просвѣщението—азъ не знаѭ, знаѭ обаче положително, че Ремлингенъ е дѣйствувалъ въ този случай безъ да иска да знае какво мислѭтъ другаритѣ му. На Българското княжество той е гледалъ като на дружина, въ която е билъ безусловенъ распоредитель. Той е дѣйствувалъ съвсѣмъ по русско-военному и не е щѣлъ да знае, що мислѭтъ другитѣ и що трѣбва на страната. Този человѣкъ трѣбва да е билъ едно време рабовладѣлецъ-помѣщикъ и въ това си качество се е научилъ да се распорежда съ сѫдбитѣ на хората по своето усмотрѣние и своитѣ капризи. Неговитѣ проекти за преустрояване на администрацията бѣхѫ чисто помѣщическо благожелание.

Той ми даде нѣкаква книга да прегледамъ една часть отъ плановетѣ му и да си изкажѫ мнѣнието върху това на другий день въ 9 часа зараньта; но азъ му повърнѫхъ рѫкописа по другъ человѣкъ и му казахъ, че въпроситѣ сѫ по-горѣ отъ *нашата* компетентность, че нашата работа, като министри и управители, е да испълняваме законитѣ, а не да ги съчиняваме, и че съставянието на закони за реформи и уредби трѣбва да се предостави на хора по-компетентни, по-вѣщи, по-приготвени за таквази роля.

По казаното до тука се види, че и Ремлингенъ е такъвъ искусенъ администраторъ, каквито сѫ въобще русситѣ; но за пълнота на моитѣ бѣлѣжки длъженъ съмъ да кажѫ, че тоя человѣкъ освѣнъ неумѣнието да направи нѣщо добро, обладава една самонадѣянность, която дохожда до висока глупость. Намѣсто да се занимава съ текущитѣ дѣла на министерството, намѣсто да вниква въ всичко и да направлява всичко по надлеженъ пѫть, той предоставилъ дѣлата на управлението на главний секретарь, не стѫпва въ министерството, съчинява у дома си глупави проекти и игнорира своитѣ прями обязанности. Много работи по министерството на Вѫтрѣшнитѣ Дѣла той не знае, много други той знае накриво, защото ги узнава случайно и само отъ една страна. Едностранний министръ нѣма ни подготовка, ни умъ, ни способности за важната роля, която е повиканъ да играе и едно отъ заблужденията на князовата политика, не най-малкото, е това, гдѣто тя се лъже, че ще може да устрои страната съ чужденци ми-

нистри, сир. съ министри, които не познаватъ ни духа, ни нуждитѣ на народа, ни положението на страната, които за всичко сѫдѭтъ по онова, което научили другадѣ и което заематъ отъ книжкитѣ. Съ чужденци и съ заети мѣрки никоя страна не се издига, никой народъ не се обновява. Таквози натуреническо устройство, по-скоро събаря, похабява, разстроява, отслабва и съсипва страната и народа. Тъй устроенитѣ страни испадатъ въ състояние на умственна, нравственна и материална нѣмощь, която малко по малко ги докарва до политическа смърть. Нѣма съмнѣние, че у всѣкий народъ има много качества за поправление; но още по-безсъмнѣно е, че у него има и таквизи качества, които като съставляватъ неговото отличие отъ другитѣ народи, иматъ нужда не отъ сглаждание, не отъ унищожение, а отъ поощрение и силно развивание. И до гдѣто политическото и общественното развивание на страната стои на тая собственна почва, всичко ще отива добрѣ и народа ще се държи о почвата съ дѭлбоки коненье, ще стои здраво, непоколебимо, защото жизненни сокове непреставатъ да го хранѭтъ. Откѫсни народа отъ тая самородна почва, дай му общественно и политическо устройство по ремлингеновски, сир. чужди за неговий духъ, за неговото разбирание, за неговитѣ настоящи и бѫдѫщи интереси, несъгласни съ неговитѣ нужди—народа почева да вѣхне, да чама, да се показва вече ни това, що е билъ, ни това що искатъ да го правѭтъ. Чужди хора у насъ сѫ нужни; но тѣ могѫтъ да бѫдѫтъ полезни само ако се поставятъ на надлѣжно мѣсто. Като съвѣтници при нѣкои министерства и учреждения, тѣхнитѣ съвѣти би могли да бѫдѫтъ полезни въ много отношения при обсѫжданието на нѣкои въпроси, при разрѣшението на които бихѫ били нужни теоретически съображения и примѣри отъ другитѣ страни; но като пълни рѫководители на работитѣ и на устройството на страната тѣ сѫ и ще останѫтъ бесполезни и даже вредни, защото направеното отъ тѣхъ ще бѫде чисто теоретическо дѣло, почти несъгласно съ дѣйствителнитѣ потрѣби и интереси на мѣстото.

Главний секретарь въ Министерството на Вѫтрѣшнитѣ Дѣла, Агура, е добъръ и честенъ момъкъ. Той въ много нѣща е по-горенъ отъ оная чета бесарабци, които пълнѭтъ България и които не щѫтъ да знаѭтъ ни съвѣсть, ни честь, ни убѣждение, които сѫ готови да пожертвуватъ всичко за придобивание и запазвание извѣстно положение; но при всичката си горнина и той не е на мѣстото си, защото ни по познавание на мѣстото и интереситѣ му, ни по способноститѣ си отговаря на важний пость, който занимава и отъ който зависѭтъ най-важнитѣ работи на държавата и на управлението. Дирекцията на работитѣ въ министерството на Вѫтрѣшнитѣ Дѣла при министъръ, като Ремлингена, трѣбвало би да стои въ рѫцѣ по-крѣпки, по-умни, по-независими, по-рѣшителни, а Агура е готовъ да се мири съ всѣкий министръ и съ всѣко направление на работитѣ. . . .

На 27 Августь азъ бихъ повиканъ отъ князя на аудиенция. Той ме прие учтиво, но студено, почти както на Шейтанджикъ. Той ми обяви, защо ме е поканилъ и ми изсказа своитѣ възгледи върху съставянието на държавний съвѣтъ. Съ това той е мислилъ вѣроятно да ме има на своя страна въ коммисията за разглеждането проекта за съставлението на държавний съвѣтъ и онзи за избирание на членоветѣ на този съвѣтъ. На 29 Негово Височество пакъ ме повика и ме пита за поведението и дѣлата на нѣкои коммандири на военни части въ Шумень, особенно за злоупотрѣбленията на Леоновци, На зарова и др. Азъ казахъ щото знаяхъ и прибавихъ, че е нужна анкета; но князя обяви, че избѣгва анкетата, понеже чрезъ неѭ щѣла да се наруши военната дисциплина. За да стане анкета, трѣбва да се питатъ и солдатитѣ, а това било противно на дисциплината, каза князя, и приложи, че е по-добрѣ да се отчислѭтъ рѣченитѣ лица безъ всѣкакво придирвание. Въ това расположение поддържаше князя и единъ младъ адютантинъ, не българинъ, който правѣше въ тая часть преводничество и който говорѣше на князя по нѣмски. На моитѣ забѣлѣжки, че анкетата е нужна, за да се откриѭтъ виновнитѣ и да не пострадатъ невинни, както и за да се покаже и на другитѣ коммандири, че единъ день ще имъ се взищи за всѣко злоупотрѣбление, Н. Височество отговори съ *да видимъ.* По-сетнѣ азъ се научихъ, че реченитѣ горѣ лица сѫ се отчислили безъ испитъ и сѫ се отпратили въ Руссия безъ взискание по чудовищнитѣ грабежи, както се отпратихѫ и други таквизи грабители-злоупотрѣбители—коммандиритѣ на дружинитѣ въ Ломъ и и Ески-Джумая. Азъ дѫлбоко съжелявамъ таквози рѣшение на князя, защото считамъ, че то никога не затваря пѫтя на грабежитѣ въ военното управление. Напротивъ надѣждата и увѣрението на коммандиритѣ, че ще се отърватъ само съ отчисление, ще накара и най-нерѣшителнитѣ да грабѭтъ и да си пълнѭтъ торбитѣ. . .

На 6 Септемврий членоветѣ на коммисията, въ която участвувахъ, бидохме повикани у князя да дадемъ словесенъ отчетъ за извършеното отъ насъ въ коммисията. При този случай азъ обявихъ, че желаѭ по-скоро да си идѫ отъ София и получихъ приглашение да се явѭ на другий день предъ Н. Височество. Отидохъ. Като ме попита, защо бързамъ толкози да си идѫ, князя ми порѫча да наглеждамъ, какво става въ войската въ Шумень и за всѣко нечисто дѣло да му съобщавамъ направо. Той ми порѫча да преглеждамъ и дѣлата на конний заводъ, който ще се отвори въ чифлика Кабиюкъ. Въобще на четиртѣхъ аудиенции князя държеше езикъ предпазливъ и показваше, че нѣма на мене голѣмо довѣрие. Увѣрявахѫ ме, и Стоиловъ ми го казваше, до тръгването

ми изъ София, че князя е ималъ намѣрение да ме задържи въ София, но самъ князя нито дума ми каза за таквози нѣщо. Азъ не могѫ да повѣрвамъ, че той ще прибѣгне до хора като мене, до гдѣто намира други съ по-слаба воля, съ по-ластични характери и убѣждения, по-вече ласкающи вкусоветѣ и желанията ту. Впрочемъ и да е ималъ таквози намѣрение азъ още при пристиганието си въ София пресѣкъхъ пѫтя за проявлението му. На 27 августь азъ обявихъ Стоилову и го молихъ, да вземе това въ забѣлѣжка, че по никакъвъ начинъ не желаѭ да останѫ въ София и че служба въ София за сега не ще приемѫ за никакви блага на свѣта.

Таквози заявление азъ направихъ не само по това, че виждахъ и знаяхъ, че въ София още не е дошло време да се търсѭтъ хората за работа и че тамъ днесь се предпочитатъ ласкателитѣ, интригантитѣ и пустохвалитѣ, но още и по това, че въ София е трудно да се живѣе при днешното състояние на умоветѣ и духоветѣ, а още по-трудно е да бѫдешь за нѣщо годенъ и полезенъ. Въ София днесь вий не ще намѣрите двама души на единъ умъ и готови да оставѭтъ голитѣ думи и претенциитѣ на страна, за да се заловѭтъ за работа. Всѣкий осѫжда другитѣ, приписва имъ лоши намѣрения и всѣкий се явява законодатель и устроитель на страната. Всѣкий има свои проекти, всѣкий се препорѫчва за нѣкакъвъ си Солонъ, всѣкий иска да испреди другитѣ и да се запре на чело. Отъ това дохождатъ безконечни интриги, крайно взаимно недовѣрие, борби съ хули и клѣвѣти. Живота въ София става при тѣзи условия и тежъкъ и неблагодаренъ. Да се смѣсишь въ интригитѣ, унижавашь достоинството си; да тоишь неутраленъ, това е да прекарвашь времето си безполезно. Най-доброто днесь е да стоишь далечъ отъ столичната атмосфера, да останешь вѣренъ на девизата си — да бѫдешь полезенъ, ако можешь на дѣло, а не само на слова — и да пазишь отъ тлетворното влияние на столицата поне единъ окрѫгъ. Въ Шумень азъ могѫ да служѫ за нѣщо, въ София ще бѫдѫ мѫченъ и бесполезенъ. Съ моето отвръщение отъ интригитѣ и съ моитѣ неприкрити отзиви за тогози и оногози, за това и онова азъ ще си навлачамъ само омрази, безъ да помогнѫ за успокоение на духоветѣ и на честолюбията. За подобряванието на положението азъ бихъ пристѫпилъ къмъ мѣрки и строгости, които самъ князя не би удобрилъ и приелъ, защото ще паднѫтъ и върху хора, които той намира за нужно да поддържа. Тогава за какво да остане человѣкъ въ София? За това ли, да умножава числото на пустословцитѣ и на недоволнитѣ?

Тий сѫ и безъ мене много. Тий е безъ мене бутатъ страната къмъ развала и анархия. И безъ мене либералитѣ сѫ готови да направѭтъ всичко и да пожъртвуватъ настоящето и бѫдѫщето на отечеството, за да съборѭтъ неприятелитѣ си консерватори. И безъ мене тѣзи послѣднитѣ ще хвърлѭтъ въ гробъ България сама да заровѭтъ и либералитѣ заедно съ неѭ. Каква ще бѫде моята роля всерѣдъ това ожесточение на всички? Разбира се най-печалната—или пълно бездѣйствие, или строгость къмъ съсипателитѣ на отечеството безъ разлика на боя и положение; но на първата азъ никога не ще склонѭ, а до втората не ще ме допустѭтъ. По-добрѣ далечъ отъ столицата поне до тогава, догдѣто се познае, че ласкателствата не сѫ заслуги, че патриотическитѣ викове и хвалби не сѫ патриотизмъ, че самохвалствата не сѫ достоинства, че фразитѣ не сѫ дѣло и полза за страната и държавата; че съвѣстнитѣ и полезнитѣ хора могѫтъ и да не бѫдѫтъ куртизани.

Подиръ превратата въ 1881 г.

ПОЛОЖЕНИЕТО.

Трѣбва да бѫде человѣкъ твърдѣ слѣпъ или самонадѣянъ, за да не види, че положението на нашето младо княжество не е ни добро, ни сигурно. Отъ шесть мѣсеца на самъ, отъ деньтъ когато се даде власть на Н. Височество да тури край на безредието и произволитѣ на управляющитѣ, отъ тогава дѣлата на държавата сѫ влѣзли въ рѫцѣтѣ на хора, които всичко сѫ сторили да развалѭтъ, но нищо не сѫ направили да поправѭтъ и натъкмѭтъ. Лица като подполковника Ремлингена не само направихѫ централната власть ненавистна за всѣкий гражданинъ, но отнѣхѫ и послѣднето значение на сѫществующитѣ закони, като поставихѫ своята воля, своитѣ каприции и своето дѫлбоко невѣжество по-горѣ отъ законътъ и нуждитѣ на държавата. Въ рѫцѣтѣ на тѣзи и таквизи управляющи държавата ни се е обърнѫла на разглобена кола, която продължава да се търкаля по предишно бутвание, но търкаля се тъй, както се търкаля инертна масса. Благодарение на апатията на българский народъ тая кола ще се търкаля още малко време, но да иде по-далечь едва ли ще може. Първий ударъ, първото препятствие или съвсѣмъ ще ѭ спре, или ще ѭ раздроби и разхвърля въ разни страни. Н. Височество види туй положение на работитѣ, но да го измѣни той не е въ състояние по причини, които ще изброѭ надолу.

I. КНЯЗЬТЪ НИ.

Никой не се съмнѣва въ добритѣ намѣрения на Н. Височество къмъ княжеството, както никой не се съмнѣва и въ отягчението му да остава въ България, когато вижда че не може да ѝ бѫде полезенъ. Князьтъ ни е добъръ, велокодушенъ, образованъ и благонамѣренъ. Въ държавата, гдѣто порядкътъ е вече заведенъ и всичко е устроено, князьтъ би билъ гордость за страната. У насъ той остава безсиленъ и безполезенъ, защото му липсватъ нѣкои качества, които сѫ нужни тамъ, гдѣто всичко се нарежда и завожда отъ начало, гдѣто порядкътъ трѣбва да се съзиди, гдѣто силната рѫка на владѣтельтъ всичко трѣбва да държи и направлява, всичко трѣбва да рѫководи. У наший князь лупсува най-напредь онова солидно учение, безъ което държавний мѫжь никога не е въ състояние да изучи както трѣбва управляемий народъ, неговитѣ добри и лиши свойства, неговий характеръ, неговитѣ сѫщественни нужди и средства, неговата задача въ историята, и да води дѣлата на държавата твърдо и неуклонно къмъ достижение на тая задача. За единъ свѣтский человѣкъ князьтъ има хубаво образование; за господарственъ человѣкъ и за владѣтель на нова държава, окрѫжена съ мѫчнотии,—той нѣма ни достатъчно и силно учение, ни достатъчна опитность. Отъ оцѣненията, които е правилъ до сега за българский народъ, добрѣ се види, че той стои на повърхнината на нѣщата. Нѣма още двѣ недѣли, когато той хвалѣше българский народъ за добритѣ му качества, които се проявявали именно въ това, че държавнитѣ работи отивали по редътъ си безъ да се прави за това нѣщо отъ страна на правителството. Князьтъ приписва това на добрата воля на населението, когато това происходи просто отъ апатията на туй население. Добритѣ качества на българский народъ не стоѭтъ тука, а другадѣ. Тука се проявява едно просто равнодушие къмъ интереситѣ на държавата, което лесно може да се обърне въ рѫцѣтѣ на агитаторитѣ на буенъ слѣпъ потокъ, който не разсѫждава кѫдѣ отива и какво събаря. Ако щете, а това сѫ качества, но не таквизи, каквито си ги въображава Н. Височество. Кривитѣ оцѣнения докарватъ и криви расчети, а отъ кривитѣ расчети никога добро не може да излѣзе. Не отъ безсъзнателната масса трѣбва да чакаме ний тишината, спокойствието на страната, повиновението на законитѣ и поддържката и вѣрностьта на държавата, а отъ граждани, които ще научимъ да почитатъ законитѣ, защото сѫ добри, да уважаватъ правителството, защото е првъ испълнитель на законитѣ, да поддържатъ съ всичкитѣ си сили държавата, защото въ неѭ намиратъ обеспечението на своето частно спокойствие и благополучие.

Като не познава добрѣ народътъ, който е призванъ да управлява, кньтъ не познави добрѣ и отдѣлнитѣ личности, които се повикватъ да му бѫдѫтъ помощници и съвѣтници. У българскитѣ министри и други висши чиновници той не търси това що е най-нужното, не търси честность и опитность, познание на работитѣ, а дири външность, маниери, представителность, разговорливость на трапезата, знаяние конплименти и ласкателства. Хората работници нему не угождаватъ и той не само самъ си ги подиграва изотвадь, като ги нарича невѣжи, китайци и др. но и на околнитѣ си позволява да ги унижаватъ въ присѫтствието му. За него единъ който, откакъ е дошълъ въ България, едвамъ ли е казалъ баремъ веднъжъ истинна, единъ Н-ъ, на когото достоинствата сѫ тайна за всички близски и далеки на Н. Височество, единъ пиянъ М-ъ, сѫ все и вся. На никоя работа не се поглежда другояче, освѣнъ съ очитѣ на едного отъ тѣзи недостойни любимци. Предстои ли да се земе нѣкое важно рѣшение, особенно въ послѣднето време, мнѣнията на министри и министерский съвѣтъ оставатъ на страна, когато тъй го иска Н-ъ и к-ия. Лицата не се цѣнѭтъ въ палататъ, освѣнъ но описванието на Н-а. Писаното въ вѣстницитѣ не се разбира, освѣнъ споредъ тълкуванията на Н-а.

Таквази зависимисть показва Н. Височество и предь русското агентство въ София, което въ разни времена разни политики прекарва и което напослѣдъкъ поискало е да стане пъленъ распорядитель въ дѣлата на управлението на България, като поддържа извѣстно направление въ управлението и гони едни лица, за да възвиси други. Князьтъ гледа на всичко това и го допуща да става,—макаръ вредата за държавата да е твърдѣ очевидна.

II. РУССИТѢ ВЪ БЪЛГАРИЯ.

Нашата свобода е купена съ русска кръвь и русски парѝ и нейното обеспечение стои въ нашето умѣние да ѭ употрѣбяваме и въ нашата сила да ѭ защитимъ, и въ русското покровителтво. Заради това, Руссия, т. е. русский народъ съ своето правителство, има право да се мѣси въ нашитѣ работи съ съвѣти и внушения — всѣкога, когато тая свобода става играчка на вѫтрѣшни безредици и на външни интриги и посѣгнувания. Съ това тя не хвърга никаква сѣнка на своето великодушие и неразваля обѣщанията си, че България е освободена за България и че работитѣ на тая страна трѣбва да се уреждатъ единственно въ духа и интересътъ на самитѣ българи. Останѫлитѣ въ България русси и русското агентство иматъ за цѣль да спомагатъ за уреждането на страната въ такъвъ именно духъ и за обеспечението на свободата. Ако цѣла Руссия има таквизи права надъ България, отдѣлнитѣ русси, безъ нарочито пълномощие отъ русский народъ, едва ли могѫтъ да вzематъ на себе си ролята на цѣла Руссия и да се мѣсѭтъ по своему въ дѣлата на България. За честний и добросъвѣстний человѣкъ това е тъй очевидно, щото нѣма нужда отъ никакво доказвание. Между тѣмъ нѣкои русси въ България съвсѣмъ иначе разбиратъ своята роля и, като поставятъ себе си на мѣстото на цѣла Руссия, не само си налагатъ възглядитѣ на българскитѣ работи, но и готови сѫ да превърнѫтъ всичко само да поставѭтъ работитѣ по угодний за тѣхъ начанъ. Така, тѣхното влияние на българскитѣ работи намѣсто да бѫде благотворно, става доста гибелно и несносно. Въ дѣлата на управлението тий внасятъ бъркотии, а въ дѣлата на войската тий възбуждатъ недоумѣние върху намѣренията и ролитѣ си въ България. Ако въ България има днесь партии и тѣзи партии сѫ тъй ужесточени една срѣщу друга, щото сѫ готови да съсипѭтъ отечеството само да се заровѭтъ взаимно подъ развалинитѣ му, на това сѫ причина нѣкои русси. Въ Търновското Учред. Събрание извѣстни личности отъ русситѣ употрѣбихѫ всички възможни срѣдства не да посѣѭтъ между българскитѣ депутати миръ и съгласие, умѣренность и благоразумие, а да раздухатъ страститѣ и да обърнѫтъ малкитѣ още недоразумѣния и несъгласия въ съвършенно раздѣление и вѣчна, непримирима вражда. Единъ добъръ и рѣшителенъ съвѣтъ би турилъ край на възникающето раздѣление, но този съвѣтъ не се даде ни тогава, ни по-сетнѣ, когато окупационното управление се замѣсти отъ княжеското правителство. Дипломатический агентъ Д. даваше на българитѣ съвѣти въ една смисъль, военний агентъ и другитѣ отъ русситѣ давахѫ съвѣти съвсѣмъ въ противоположна смисъль, като дѣятелно възбуждахѫ либералитѣ къмъ буйства и безпорядъци. Виковетѣ на тогавашната „Цѣлокупна България“ не бѣхѫ лишени отъ поддържката на нѣкои русси въ София, защото на никого не е скрито, че Каравеловъ дѣйствуваше съ удобрението на Ш. П. и Р. Д. заминѫ, намѣстото му доиде К. Отъ начало той искаше да бѫде умѣренъ съ условие, че ще му се слуша гласътъ въ даденний случай; но уволнението русскитѣ телеграфисти въ България го накара скоро да поддържи опозицията и да ѝ предаде още по-жестокъ характеръ. Сегашний дипломатический агентъ подирь тѣсний съюзъ съ консерваторитѣ, които отдавна готвѣхѫ и искахѫ извършенний на 1 иулия тая година превратъ, днесь се отвръща отъ тѣхъ, за да търси помощници другадѣ; русска политика ли сѫ представлявали всичкитѣ тѣзи русси, или сѫ прекарвали свои възгляди въ дѣлата на България? Кой каквото ще да казва, азъ никога не ще повѣрвамъ, че русский народъ е дарувалъ свобода на България съ цѣль да поддържа тамъ вѣченъ беспорядъкъ и да отвори широко поприще на личнитѣ прищевки. Не за нещастие на българитѣ е дадена тая свобода, а за ощастливение на тѣзи, които попреди не сѫ знаяли, що ще каже спокойствие и обеспечение на животъ, имотъ и честь. Азъ не могѫ да повѣрвамъ, че Руссия е дала право на нѣкои русси да си играѭтъ така безщадно съ настоящето и бѫдѫщето на България и да хвъргатъ сѣнка върху благодѣянията на Руссия и върху нейнитѣ чисти намѣрения спрямо Българя. Азъ по-вече приемамъ, че таквизи русси сѫ дѣйствували по свое усмотрѣние и, като сѫ се ползували отъ това, гдѣто вниманието на Руссия е било обърнжто на вжтрѣшнитѣ свои дѣла, давали сж своитѣ желания и мнѣния за желания и мнѣния на Руссия. Безуменъ трѣбва да е человѣкъ, за да повѣрва, че Руссия е желала да ни продаде на Полякова, когато К. и др. поддържахж, че русското правителство настоява да се открие въ България банка непремѣнно отъ Полякова, и желае да ни пороби на евреитѣ, когато нѣкои русси всичко приготовляватъ за построявание желѣзенъ пжть отъ чифутскитѣ компании.

Ако излѣземъ отъ официалния крж̂гъ и мѣтнемъ очи на поведението на нѣкои русси въ България, като на частни лица, ний и тукъ ще видимъ, че влиянието не е ни до тамъ еднообразно, ни до тамъ благотворно.

Шумень, 4 Ноемврия 1881 год.

Като сме посвятили всичкитѣ си сили, всичката си енергия и всичкото си внимание на честолюбивитѣ съперничества и на свързанитѣ съ тѣхъ нечисти борби, ний българитѣ малко внимание даваме на развивающитѣ се между насъ важни вжтрѣшни въпроси и николко не се грижимъ да оцѣнимъ тѣзи въпроси и да ги разрѣшимъ по единъ такъвъ начинъ, който ще бжде съгласенъ не само съ интереситѣ на настоящето, но и съ ползата на отечеството въ бждащитѣ времена. Съ невниманието си къмъ нѣкои отъ тѣзи въпроси ний не правимъ днесь друго, освѣнъ да си приготвяме беспокойства и джлбоки неприятности презъ цѣлото дълго бждаще.

Единъ отъ тѣзи въпроси е и въпроса за взаимнитѣ отношения на русситѣ и българитѣ въ България. За тѣзи отношения може да казва кой каквото ще; тий обаче не почиватъ на ясна и разумна почва и съ достигнжли още отъ сега до таквази натегнжтостъ, щото раскжсванието имъ и нераздѣленитѣ съ туй раскжсвание неприятности стоѭтъ вече до вратата и не ще закъснѣѭтъ да влѣзатъ въ живота ни и да увеличжтъ тягоститѣ му.

Русситѣ въ България не сж свързани съ нашето отечество и съ насъ освѣнъ чрезъ мѣстоприбиванието си въ България Даже на воената служба въ България тий гледатъ не като на чисто мѣстна служба, а като на една русска командировка, свързана съ извѣстни преимущества. Въ мисъльта на русситѣ тѣхната военна миссия въ България не е дѣло българско, а по-вечето русско. Чрезъ българската войска трѣбва, споредъ тѣхъ, да се достига не нѣкаква си частно мѣстна за България цѣль, а цѣль по-обща, по-горня за силитѣ на България. Българската войска съ русскитѣ офицери се гледа отъ русситѣ по-вече като русский авангардъ, нежели като мѣстна българска и независима войска.

При таквози възрѣние на тѣхното призвание въ България русситѣ считатъ себе си не до тамъ свързани съ българия и въ всѣко друго отношение, и на чисто мѣстнитѣ български интереси, чувства, желания, мнѣния и условия не искатъ да даватъ ни най-малкото внимание. Своето положение тий поставятъ по-горѣ отъ всичкитѣ интереси на страната и се силѭтъ да стоѭтъ по-горѣ и отъ тѣзи интереси, и отъ мѣстнитѣ закони, и отъ всѣко друго мѣстно условие. Не е чудно подирь това, че съ малки нѣкои исключения, русситѣ въ България се отнасятъ съ стоическо равнодушие къмъ всичко българско, къмъ всичко мѣстно и че въ тѣхнитѣ отношения къмъ българитѣ нѣма ни топлина, ни сърдечность, ни уважение. Безразлично е за тѣхъ всичко: и българско правителство, и правителственни учреждения, и българско общество, и мѣстенъ животъ, и мѣстни нрави и обичаи, и българскитѣ черкови, и българското богослужение, и българский езикъ. Всичко това не е нищо за русситѣ, нѣма никаква важность, нѣща съ никаква цѣна. То си остава чуждо, презрѣно за тѣхъ и съ никакво внимание не се ползува.

Отъ своя страна българитѣ не могжтъ да не изскажжтъ съжаление за туй презрително чуждение на русситѣ отъ всичко българско и да не се покажжтъ сжщо тъй равнодушни къмъ таквизи гости, които въ всичко показватъ чрезмѣрна надмѣнность и въ нищо не изявяватъ какво-годѣ съчувствие и братолюбезна обноска. Така, нееднородни по привичка и характеръ, русситѣ и българитѣ си оставатъ чужди и по цѣлитѣ и интереситѣ, и живѣѭтъ едно до друго безъ всѣкаква общность на чувствата, мислитѣ, цѣлитѣ и интереситѣ. Българитѣ гледатъ на русситѣ между тѣхъ като на времененъ товаръ, а русситѣ съ нетърпѣние чакатъ времето, когато ще имъ бжде възможно да игнориратъ съвършенно българскитѣ особности. Опити за по-тѣсни връзки между двата елемента не се забѣлѣжватъ ни отъ едната, ни отъ другата страна. Напротивъ, гласове за по-джлбоки раздѣления често се чуватъ и отъ едина и другия лагеръ. Взаимнитѣ обвинения ставатъ и по-чести, и по-тежки. На русскитѣ обвинения, че българитѣ били неблагодарни и че не искали да признаѭтъ въ лицето на всѣкий глупавъ Ремлингенъ и крадливъ Леоновъ цѣла Руссия, българитѣ противопоставятъ исключителноститѣ на русситѣ, указватъ на много неправилности въ дѣлата и думитѣ на русситѣ, посочватъ на желанията имъ да стоѭтъ по-горѣ отъ законитѣ на страната и заключаватъ, че русситѣ не сж дошли въ България за друго, освѣнъ изъ желание да заповѣдватъ, както сж заповѣдвали едно време на своитѣ роби въ Руссия. Огорченията растжтъ при тѣзи размѣнения на впечатленията и на мѣсто тѣсно, неразривно съединение между русси и българи появява се цѣло раздѣление съ ненапълнима пропасть посрѣдѣ.

Нѣма съмнѣние, че българитѣ сж твърдѣ много виновни въ злото. Съ своята нетърпеливость и съ своето неумѣние да цѣнѭтъ нѣщата по единъ по-общъ и по-разуменъ начинъ българитѣ вэематъ всѣкий отдѣленъ случай неугоденъ никому лично, и безъ да го подведѫтъ подъ мѣрката на общата полза повдигатъ за него таквизи шумове, които могѫтъ да извадѭтъ изъ търпение и по-самоотвърженни отъ нѣкои русси личности. Настроени да гледатъ на всѣко лице и дѣло подозрително, тѣ хвърлятъ калъ и върху таквизи дѣла и думи, които сами по себе си или сѫ съвсѣмъ невинни, или иматъ съвсѣмъ друга слисъль. Ний често вземаме мрачината на нашитѣ помисли за мрачина на дѣлата и осѫждаме онова, което, правилно разбрано и истълкувано, заслужва не укори, а похвала. Съ нашата плиткость въ разбиранието на нашитѣ правила и обязаности и съ нашитѣ безрасѫдни сѫждения за правата и обязаноститѣ на другитѣ ний се явяваме така долни и нищожни хора, щото силно отблъскваме отъ себе си всѣка по-благородна душа. Отъ нашето злонравпе русситѣ иматъ право да странѭтъ, защото отъ съприкосновението съ злото тѣ не могѫтъ да чакатъ за себе си нищо добро. Отъ нашата упорита самонадѣянность тѣ не могѫтъ да чакатъ голѣми добрини за себе си, ни за насъ, защото ни видѭтъ че сме готови по-скоро всичко да искривимъ, но да не се признайме въ нѣщо виновни и подлежащи сами на исправление. но каквито и колкото и да сѫ нашитѣ недостатъци и нашата виновность, всичката вина за неправилностьта на русскобългарскитѣ отношения не е само у българитѣ. Тука сѫ виновни до висока стъпень и русситѣ между насъ. Тий сѫ виновни не само по това, че всѣкий отъ тѣхъ, свободенъ въ България отъ всѣкакви препятствия, проповѣдва различни правила и дава различни примѣри, но още и по това, че всѣкий отъ тѣхъ сѫди за работитѣ различно и като представлява другаритѣ си въ различни свѣтлини, става причина да се затъмнѣва правото, да се подозрѣватъ лицата, да се намалява вѣрата къмъ хората и начинанията. Ако бѣше имало възможность да се записва и да се запази всичко, що сѫ ни говорили и учили самитѣ русси за себе си и за своитѣ, то едва ли щѣше да се намѣри въ историята на народитѣ по-мрачна и развратителна епоха. Като се пущахѫ въ България и на българска служба русси отъ всѣкакви направления и нравственость, у насъ посѣвахѫ сѣмена и най-голѣмитѣ противници на всѣка човѣческа свобода, и най-върлитѣ привърженци на крайния анархизмъ и на най-разюзданата безнравственость. Дѣлата на тия хора като подтвърждавахѫ съ избитъкъ взаимнитѣ обвинения на самитѣ русси, странно ли е за нѣкого, че наклоннитѣ на мрачни мисли и недостойно поведение българи не сѫ запазили достодължно почитание къмъ русситѣ? Съ своитѣ противорѣчиви думи и дѣла нѣкои русси не само подкопахѫ добритѣ чувства къмъ другитѣ русси у насъ, но направихѫ ни по-нещастни роби на нашитѣ страсти, отъ колкото сме били по-преди. Лошевитѣ наклонности получихѫ такъвъ потикъ, щото господството надъ общественнитѣ работи останѫ въ рѫцѣтѣ именно на тѣзи наклонности и причинява днесь голѣмата политическа и общественна злочестина на отечеството ни. Безъ да се впускаме въ подробности доста е да укажемъ на нѣколко факта, да се разбере всичката развала, която се внесе въ неразвитата глава на българитѣ отъ нѣкои русси. Не само несъгласията въ Търн. Учред. Събрание се подкладъхѫ и поддържахѫ отъ русситѣ, но и названията си получихѫ по наумѣвание на русситѣ. По наумѣвание пакъ на русси се приехѫ и нѣкои членове на конституцията, които съставляватъ нещастието на тая конституция и на държавата ни. Започнѫтитѣ въ Търново несъгласия се поддържахѫ по-сетнѣ въ София пакъ отъ русситѣ. Давидовъ учеше друго, Шапелевъ, Паренсовъ, Качановски друго. Първий въ името на царя поддържаше консервативний режимъ, другитѣ въ името на Руссия поддържахѫ буйнитѣ либерали и помагахѫ да се издава „*Цѣлокупната*“. Какво прави Кумани и какви чудесии направи въ нѣколко мѣсяца Хитровъ; какъ нѣкои отъ русситѣ прекарвахѫ преврата, а други го хулѣхѫ съ всичкитѣ му дѣйци отъ русситѣ, това сѫ нѣща вчерашни и всѣкий отъ насъ ги и помни и усѣща. Съ таквози ли поведение трѣбваше русситѣ да ни научѫтъ да гледаме на тѣхното призвание правилно и да опредѣлимъ съобразно отношенията си къмъ тѣхъ? Развращающи на полето на политиката, тѣ не се явихѫ по-добромисленни и въ сферитѣ на общественний, военний, черковний и училищний нашь животъ; къмъ нашето общество тѣ се отнесъхѫ съвършенно равнодушно. Тѣ не само не рачихѫ да измѣнѭтъ нѣкои подробности отъ своя русский животъ за да се поприближѫтъ къмъ българския, ако не изъ любовь и уважение къмъ българина, поне за по-близко запознавание съ всичкия строй на българский животъ, но явно се смѣяхѫ надъ този животъ и го покривахѫ съ презрѣние. Менѣ се чини че и своенравнитѣ англичани иначе бихѫ постѫпили на мѣстото на русситѣ. Като исключимъ дѣлото по устройството на войската, въ което никой не ще отрече голѣмата заслуженость на русситѣ, и въ въспитанието на младитѣ войскари нѣкой русси си направихѫ лошаво име. За да приближѫтъ ужъ войската къмъ себе си още по-много, тѣ се мѫчахѫ да вдъхнѫтъ на войницитѣ нѣкакво си пренебрѣжение къмъ цѣлото гражданство и бѣхѫ ги научили да казватъ дори и на бащитѣ си мужици. Отъ първий пѫть това имъ се вдаде, но сега българский сълдатинъ се повраща къмъ по-добри чувства и захваща да гледа съ недовѣрие не къмъ братията и съотечественницитѣ си, а къмъ онѣзи, които му внушаватъ подобни чувства. Нашитѣ училища и нашата книжнина не сѫ привлекли още ни вниманието ни съчувствието на пребивающитѣ между насъ русси. Имаме ли училища и какви сѫ нашитѣ училища, тоя въпросъ нито се е пораждалъ между служащитѣ въ България русси. По-вече, наший язикъ служи за играчка въ устата на нѣкои русси.

Тѣзи и таквизи отношения между българитѣ и русситѣ въ България като не могѫтъ да докаратъ полза ни на еднитѣ, ни на другитѣ: отъ тѣхъ като не може да излѣзе добро ни за днешното, ни за бѫдѫщето време, то на всѣкого отъ насъ, руссинъ или българинъ, лѣжи священна обязанность да противодѣйствува на лоший духъ на раздѣлението и да се бори съ всичкитѣ си сили за установението на правилни отношения на двата елемента, на които е предопредѣлено да вървѭтъ наедно и да достигатъ общи велики задачи. Славянската солидарность и самитѣ български интереси като не сѫ отъ дневна и кратковременна трайность, не трѣбва да бѫдѫтъ отъ таквази трайность и нашитѣ връзки съ Руссия. Ний имаме много, твърдѣ много да вършимъ чрезъ Руссия, за да смѣтаме, че сношенията ни съ неѭ и съ нейнитѣ синове сѫ дошли до своя край. Военното организиране на България току що е почнѫто; дѣлото на освобождението и обединението на България не е свършено; добитото не е осигорено. Какъ ще се достигнѫтъ тѣзи велики задачи безъ Руссия? Българитѣ безъ русситѣ не могѫтъ нищо въ това отношение. Не могѫтъ нищо и русситѣ безъ българитѣ. Само при взаимното довѣрие и съдѣйствие на двата елемента тѣзи задачи сѫ достижими.

Ако отношенията на българитѣ и русситѣ въ България почиватъ сега не на здрави и разумни основания, причината е въ пълното незнание отъ страна на много русси въ България на тѣхното призвание и на още по-дѫлбокото невѣжество отъ страна на българитѣ на тѣхнитѣ интереси и на тѣхнитѣ задлъжения. И българитѣ и русситѣ се запиратъ на външната страна на работата и не дохождатъ ни до вѫтрѣшната ѝ страна, ни до лежащата въ неѭ идея. Като временно пребивающи въ България хора, русситѣ гледатъ на своята миссия у насъ твърдѣ неопредѣлено, твърдѣ погрѣшно и добросъвѣстно вѣроватъ, че за тѣхното дѣло не сѫ нужни никакви грижи, никакво изучение на мѣстнитѣ интереси и условия. Тий забравятъ въ този случай двѣ главни нѣща: първо, че отдѣлнитѣ русси наистина временно оставатъ въ България, но че русското дѣло, което представляватъ, не е временно; второ, че за да се постави това дѣло на здрави и надѣжни основи, необходимо му е да се помири и слѣе съ интереситѣ и нуждитѣ на мѣстото, отъ гдѣто слѣдва, че отношенията на българитѣ и русситѣ въ България не могѫтъ да почиватъ и да се опредѣлятъ само съ идеитѣ на благодѣяние и признателность, а трѣбва да се опиратъ на нѣщо по-реално, по-общо, по-вече сходно съ общитѣ интереси на двѣтѣ страни.

Споредъ моето мнѣние, тая общность на интереситѣ като може да стане възможна и явна само чрезъ точното опредѣление на общитѣ цѣли и на ролитѣ, които трѣбва да играе всѣка отъ двѣтѣ страни за достижение на тия общи цѣли, то необходимо е не само да се разяснѭтъ тѣзи цѣли по единъ несъмнѣненъ начинъ и за двѣтѣ страни, но и да се опредѣли пѫтя на всякоя отъ тѣхъ така, щото въ вървежа си напредь да не става причина за спѫване на другата.

Догдѣто тѣзи уяснения не станѫтъ, единство въ дѣйствията не може ни да се чака, ни да се мисли. Разномислията ще продължаватъ да растѫтъ, недоразумѣнията ще се увеличаватъ, а съ тѣхъ заедно ще растѫтъ недовѣрието и неопредѣленностьта на отношенията.

На печата и на имѣющитѣ право принадлежи да почнѫтъ дѣлото на взаимното просвѣтление и на установяване ягки и здрави отношения между тия, които по всичко сѫ свързани по между си и които днесь се явятъ не само чужди, но и враждебни едни за други. Познанието на общитѣ задачи, ще ни накара да се познайме едни други по-добрѣ, да си познайме силитѣ и средствата, да си примѣримъ способноститѣ и да не мислимъ ни за себе си, ни за другитѣ криво и преувеличено.

Декемврий, 1881 г.

Една голѣма часть отъ българското шумн. население страдаше отъ безводие не по това, че въ Шумень водата е малко, а само по това, че турцитѣ ѭ присвоили съ време и не дали на българитѣ да иматъ толкози вода, колкото имъ е потрѣбна. Догдѣто въ турскитѣ дворове и улици вода тече въ крайно изобилие и истича въ рѣката съвсѣмъ бесполезно, нѣкои махали български страдатъ отъ безводие и ученицитѣ отъ училищата сѫ принудени да пиѭтъ гнилата вода на нѣкои нездрави кладенци и чешми. Тая несправедливость сѫ усѣщали и турскитѣ началства, но на всѣко тѣхно налягание да се поправи, турското население се е повдигало като единъ человѣкъ и се е противило по най-бесчеловѣченъ начинъ. Това зло азъ устранихъ, като взехъ излишни води отъ турската махала и сведъхъ въ българската.

Помѣнувамъ за тоя фактъ по двѣ причини: да покажѫ, че и тозъ пѫть турцитѣ нерачихѫ да се покажѫтъ по-вече сговорни и че началствата отъ София се показахѫ твърдѣ слаби.

Предь турскитѣ гюрюлтии и еврейски викове, отъ София ми се предписа да въспрѫ работитѣ по прекарванието на водата, догдѣто ужь се разгледалъ въпроса; но азъ си гледахъ работата и необърнѫхъ никѫкво внимание на заповѣдитѣ, ако и да се опирахѫ и на консулски вмѣшателства. На турцитѣ и евреитѣ азъ хвърлихъ въ очитѣ всичката несправедливость на тѣхнитѣ оплаквания, нахокахъ ги по жестокъ начинъ за тѣхната недружелюбность, показахъ имъ, че предишнитѣ времена се минѫхѫ, накарахъ ги да замълчѭтъ и българитѣ добихѫ вода безъ да се лишѭтъ отъ таквази и турцитѣ. Сѫщо така се смѣси централната власть и въ другъ въпросъ и все тъй неумѣстно. Трѣбваше да се извадѭтъ табакханитѣ изъ срѣдъ града навънъ. Пакъ шумове и викове отъ турцитѣ, пакъ депутации въ София, пакъ заповѣди да въспрѫ работата, но пакъ оставяние на страна тия заповѣди и испълнение на рѣшеното въпрѣки всичкитѣ мѫчнотии. Ако се слушаше правителството, Богъ знае колко години българскитѣ махали щѣхѫ да седѭтъ безъ вода и да се заразяватъ отъ мрьсотиитѣ на турскитѣ табакхани, които впрочемъ и турскитѣ началства сѫ рѣшавали да премѣстѭтъ, но не сѫ могли да испълнѭтъ по слѣдствие на съпротивлението на еснафа.

Колко добрѣ ще бѫде, ако централното правителство по-малко се мѣсѣше въ въпроситѣ отъ мѣстенъ интересъ: тогава дѣлата много по-добрѣ и по-правилно щѣхѫ да вървѭтъ.

Презъ тоя мѣсецъ азъ пакъ бѣхъ виканъ въ София да участвувамъ въ коммисията за провѣркитѣ на изборитѣ за Държавний Съвѣтъ. Тая работа траи около 15 дни и се свърши 4 дни преди Рожд. Христово. На заминавание изъ София азъ обявихъ гдѣто трѣба, че не желаѭ да влѣзѫ въ Държавний Съвѣтъ при сегашното положение на работитѣ.*)

Азъ не искахъ да промѣнѭ управителството въ Шуменъ на членство въ Държавний Съвѣтъ не само защото не усѣщахъ въ себе си наклонность и сили за канцелярска законодателна дѣятелность, но и защото не искахъ да оставѭ полезната скромна дѣятелность въ Шуменъ за интригитѣ и борбитѣ въ София. Шуменъ оставаше до тогава доста неутраленъ и даваше ми пълна възможность да бѫдѫ полезенъ на мѣстото, ако можахъ да бѫдѫ такъвъ. Зародишъ на партии и съперничества сѫществуваше, но чисто конституционното ми отнасяние къмъ всички и къмъ дѣлата на управлението държѣше този зародишъ въ покрито състояние и не му даваше

---

*) Въ това си ходяние до София азъ се опитахъ за първи пѫть да внесѫ примирение между партиитѣ въ духъ на приложената тукъ программа.

ОСНОВАНИЯ.

За временно съглашение между либерали и консерватори, които обичатъ отечеството си и желаѭтъ да му служѫтъ вѣрно, искренно и полезно.

1. Неизмѣнна вѣрность къмъ престолътъ на Н. В. Българский Князь, въ смисълъ на манифестътъ отъ 1 Июлия 1881.

2. Прогрессивно-умѣренно направление въ дѣлата на гражданското управление и законодателство.

Мъртвящата неподвижность и нещастнитѣ опитвания да се урежда всичко и преустроява не по дѣйствителнитѣ нужди, интереси, положение и средства на страната, а по чуждитѣ за отечеството ни и крайнитѣ теории на западъ, еднакво ще се избѣгватъ като гибелни не само за заякчаванието на порядъкътъ у България, но и за бѫдѫщето на отечеството.

да се развие, колкото и да се искаше това отъ София. Окрѫжието си мируваше, партиитѣ мълчахѫ, разбойничествата се умирихѫ. Туй положение не можеше да ме не радва и задържа. . . . .

Не тъй обаче се распоредихѫ обстоятелствата. По нова година, година 1882, указа за съставянието на Държ. Съвѣтъ се издалъ и безъ, мое знание и съгласие назначилъ ме не само за членъ на тоя съвѣтъ, но и за предсѣдатель. На моитѣ протести противъ това не се даде внимание и азъ бѣхъ принуденъ да тръгнѫ за въ София и да влѣза противъ волята си въ новий съвѣтъ не съ надѣжда, че ще направѭ нѣщо важно по неговото назначение, а съ мисъль да приготвѭ мѣсто за по достойни хора и по-скоро да се отървѫ отъ товара, който не бѣше ни по угодата, ни по силитѣ ми. Азъ се съгласихъ да влѣзѫ въ Съвѣта, като си турихъ на ума, че чрезъ тоя Съвѣтъ ще може по-скоро и по-лесно да се достигне до помиряване на партиитѣ и до пълно възстановение на конституционний порядъкъ. Азъ вѣрвахъ, че другаритѣ ми не ще се откажѫтъ да ми помогнѫтъ да приемемъ въ Съвѣта едно слѣдъ друго Цанкова и други достойни либерали и че всички заедно ще поддържимъ въ законопроектитѣ и въ всичкитѣ разглеждани въ Съвѣта мѣрки таквази пълна и равномѣрна вѣрность на конституцията, така щото и порядъка да се закрѣпи, и на князя да се покаже не слѣдъ продължително време, че нужда за пълномощия нѣма и че и безъ тѣхъ може да се върви добрѣ. Да мислѭ така азъ бѣхъ опълномощенъ и отъ разговоритѣ, които имахъ съ князя. Но и безъ думитѣ на князя, азъ мислѣхъ, че това ще може да се достигне, когато ний сме съгласни и държимъ едно. Предь нашитѣ единодушни и законни налягания князя никога не би могълъ да остане глухъ безъ рискъ да изгуби подъ краката си всѣка почва. Въ сѫщий духъ азъ говорихъ и въ свижданията си съ либералитѣ Цанкова, Славейкова и тѣхнитѣ послѣдователи.

---

3. Въ законитѣ за устройството и упражнението на управлението и полицията ще се поддържатъ таквизи начала, които, напълно като обеспечаватъ свободата и правдинитѣ на всички граждани безъ исключение, не допускатъ и сѣнка отъ неповиновение на законитѣ било отъ страна на гражданитѣ, било отъ страна на властитѣ.

4. Въ случай на посѣгнувание върху тия правдини и свобода, протестацията ще бѫде обща и единодушна.

5. Въ законитѣ за отношенията на държавата къмъ църквата ще се спазватъ и надлежното уважение къмъ това учреждение, и независимостьта на послѣдното въ дѣлата на вѫтрѣшното му управление, и постоянното съгласие съ него. Справедливитѣ и умѣстнитѣ реформи въ областьта на черковнитѣ дѣла ще се искатъ и привождатъ осмотрително и безъ насилия. Мнѣнията на синодътъ въ таквизи случки ще се почитатъ.

6. Народното образование ще има за цѣль не само умственното и научно развитие на учащата се младежь, но и нравственното преуспѣвание на послѣдната. Основани на съвремении свободни начала, училищнитѣ закони и инспекция ще искатъ отъ учители и ученици строга нравственность.

Тий настоявахѫ да се приеме мисъльта за испѫждание на княза, но азъ се въспротивихъ и настояхъ на моята мисъль. Въ тѣзи събрания се разгледва, обсѫжда и измѣни программата ми за примирение въ программа, която се обнародва отъ либералната партия и която азъ подписахъ не като либералъ, а като привърженникъ на конституционний режимъ. Либералитѣ се обѣщахѫ ако не да ми помагатъ, поне и да не ми пречѫтъ.

Но какво излѣзе? Не се минѫ и една недѣля, тѣ наченѫхѫ да ме компрометирватъ по всѣкий начинъ и да ме обвиняватъ въ непослѣдователность, въ невѣрность на партията си, въ безсъвѣстность и много други. Това бѣше не само нечестно и оскърбително за мене, но и съвършенно злонамѣренно. Каквото всѣкоги, тъй и тука тѣ намѣрили за нужно не само да потъпчѫтъ размѣненитѣ разговори и обѣщания, но и да направѭтъ всичко възможно да не излѣзе нищо добро, нищо полезно отъ Държавний Съвѣтъ. Намѣсто да почакатъ и да дочакатъ рабатитѣ, тѣ употрѣбихѫ всичкитѣ усилия да растроѭтъ Съвѣта, като внесѫтъ между него и княза, между министерството (консерваторското) и мене и между самитѣ членове на Съвѣта недовѣрие и раздѣление. Въ окрѫжното си до своитѣ съпъртизани тѣ ме представихѫ като единъ отъ тѣхнитѣ съ цѣль да възбудѭтъ недовѣрия у княза и министерството, а по-сетнѣ не се засрамихѫ да ме прогласѭтъ за отстѫпникъ *и отъ тѣхната партия*. Питамъ азъ Цанкова и всичкитѣ други либерали: кога съмъ се обявявалъ за тѣхенъ, та да бѫдѫ и отстѫпникъ отъ тѣхъ? Кога съмъ се задлъжавалъ и предъ консерваторитѣ да имъ вървѭ подиритѣ въ всичко? Едничкото нѣщо, което съмъ казвалъ и казвамъ на еднитѣ и другитѣ, не е ли, че ще спазвамъ конституционний режимъ всегда и въ всичко и че ще помагамъ на всички, които работѭтъ за тоя порядъкъ съ мирни и законни средства? Това не го ли повтаряхъ въ събранието на либералитѣ

---

7. Печатътъ е свободенъ и еднакво строгъ за всички граждани въ случаитѣ на нарушение неговитѣ закони. Той може да обсѫжда и критикува дѣлата на правителството. Обиденний или оклѣвѣтенний отъ него търси удовлетворение презъ обикновеннитѣ сѫдове.

8. При назначавание лицата на служба се гледатъ само способноститѣ и честното поведение на назначаемитѣ. Принадлежностьта къмъ тая или оная партия не може да лищи гражданина отъ правата му на извѣстна служба.

9. Въпроситѣ отъ капитална за държавата важность, каквито сѫ въпроситѣ за желѣзни пѫтища, се рѣшаватъ само на основание мѣстнитѣ нужди и интереси и на международнитѣ задлъжения. Ненужнитѣ или обременителнитѣ за днешното положение на България пѫтища се избѣгватъ.

10. Чужденци се повикватъ на държавна служба само съ съгласието на Държавний Съвѣтъ и въ крайна необходимость.

11. Държавний Съвѣтъ, като се устроява по законитѣ получава такъвъ съставъ, който удовлетворява общитѣ желания на страната за миръ, съгласие и по-многостранно разглеждание подложенитѣ нему въпроси.

и го обяснявахъ всестранно до тогава, до гдѣто самъ опърничевий Славейковъ се изрази, че *не е до тамъ съгласенъ съ мене*, но желае ми пълни успѣхи, успѣхи, които той още отъ другий день поченѫ да прави и невъзможни, и суетни. Малко съвѣсть, господа! Помислѣте, че освѣнъ партизанството нашитѣ дѣла ще сѫдѭтъ и други сѫдии—правдата, истината, съвѣстьта и историята. Помислѣте, най-послѣ, че нашитѣ думи и дѣла не сѫ думи и дѣла, които ползуватъ или вредѭтъ само насъ; тий сѫ елементи, които влияѭтъ и на общественното съзнание, на общата нравственость, на народното състояние. Ако говоримъ и дѣйствуваме криво и лъжовно, ний едва ли ще можемъ да бѫдемъ честни и полезни общественни дѣятели. Ний ще бѫдемъ само нечестни честолюбци, които тъпчѫтъ истинната за лична угода, съ тѣзи средства ний можемъ да добийме лъжлива временна популярность, но не трѣбва да забравяме, че тая популярность ще падне при първото прикосновение на строгий испитъ и на историята. Не за хвалби отъ едномисленницитѣ ний трѣбва да говоримъ и да дѣиствуваме, а за испълнение на наший дългъ, дълга на правдата и честностьта.

Държавний Съвѣтъ се откри и азъ още на първото му засѣдание обявихъ, че приехъ да влѣзѫ въ него само за малко време, догдѣ се устрои и се приготви за сериозна работа. По-нататъкъ моето мѣсто трѣбва да принадлежи на по-достойнитѣ. Нѣколкото мои думи при откриванието на съвѣта показватъ твърдѣ добрѣ моимѣ намѣрения въ това отношение. На призванието на Държавний Съвѣтъ азъ гледахъ така високо, щото и помисъль не можеше да ми дойде да останѫ дълго време въ него и да се считамъ за достоинъ за оная дѣятелность, която се изискваше отъ такъвъ съвѣтъ у насъ. Предъ много различнитѣ искания на времето, на княза, на партиитѣ и на положението азъ се чувствувахъ и слабъ и непригоденъ. Товара бѣше тежъкъ и азъ го носѣхъ насила само и само да го изнесѫ на добро мѣсто и да го предамъ другиму, за какъвто азъ мислѣхъ да бѫде Дриновъ, който не ще се отрече да вдигне отказа се да дойде въ България, кокато види, че у насъ става положението по-добро. Но уви! за всичкитѣ мои страдания подъ тягоститѣ на несвойственното бреме, при всичкитѣ ми старания да сдържамъ извѣстни проявления на едностранчива правителственна дѣятелность, азъ бѣхъ принуденъ да посрѣщамъ само горчиви отзиви, само стоги и често несправедливи присѫди, само едностранни оцѣнения. Въ чести споречквания съ консервативното министерство върху разни мѣрки и распореждания; осѫденъ до крайность отъ либералитѣ; поставенъ въ неопредѣлени отношения къмъ княза, азъ бѣхъ изложенъ на всестранни нападения безъ да имамъ отъ нѣйдѣ каква годѣ нравственна поддържка. Впаднѫлъ въ недовѣрие предъ княза по причина на самитѣ либерални разглаголствия, азъ не бихъ въ състояние да задържж изгнанието на Цанкова, на което сѣтнинитѣ за правителството предвиждахъ и представлявахъ. Моитѣ дѣйствия по тая работа се тълкувахж като дѣйствия на Цанковъ съмишленникъ. Не по-вече се сполучи и въ ограничение предаванието тайнитѣ на пощата и телеграфитѣ. Не само отъ оплаквания отвънъ, но и отъ свѣдѣния изъ самото вѣдомство на телеграфитѣ и отъ очевидность знаяхъ, че Вълковичь е обърнжлъ пощата и телеграфитѣ на своя частна агенция за събиране на всѣкакви свѣдѣния; но да помогнж за съвършенното искоренение на злото не бѣ ми възможно, защото на представленията ми по тая часть се погледнж, като на дѣйствия въ полза на либералитѣ, а не въ полза на самата служба. Напряжението на силитѣ и вниманието ми бѣше така силно, щото то не се забави да подѣйствува и на организма ми. Но за тово по-надолу.

Забѣлѣжка отъ Редакцията. При ракописитѣ е приложена слѣдующата черновка на рѣчьта, съ която покойния е открилъ Държавния Съвѣтъ:

При откриванието на нашитѣ засѣдания, нѣка ми е позволено да кажж нѣколко думи както за миссията на Държавний Съвѣтъ, членове на който сме повикани да бждемъ днесь за днесь, тъй и за положението, което би желалъ да има между васъ днешний предсѣдатель на това високочтимо учреждение.

Високопочитаеми господа! Назначението на Държавний Съвѣтъ, при днешното положение на България, е колкото важно, толкози и деликатно. Ний сме повикани да съдѣйствуваме на Н. В. князьтъ въ неговитѣ старания и усилия да умиротвори и успокои страната, като ѝ даде таквози устройство, въ административно, сждебно и финанциално отношение, което не само обеспечава правата и спокойствието на гражданитѣ по най-дѣйствителенъ начинъ, но още пресича пжтьтъ на всичкитѣ произволи и опитвания да се въвличатъ неопитнитѣ граждани въ движения, които иматъ за цѣль не общото добро и ползата на народътъ, въобще, а ползата на отдѣлни личности, доброто на отдѣлни личности и въ вредъ на множеството. Самъ народътъ, цѣлий българский народъ, съ твърдѣ малки исключения, възлага на Държавний Съвѣтъ голѣми надѣжди и чака отъ неговата дѣятелность, като съвѣтникъ на Н. Височество и законоприготовитель, не само силно подкрѣпление на порядъка и голѣмъ потикъ къмъ благоденствието на новото Българско княжество, но и нѣкакво доказателство, че днитѣ на печалнитѣ и бурни опити сж минжхж и настанж време на спокойна, обмисленна дѣятелность, — че българитѣ не сж тъй недостойни за самоустрояване и самоуправление, както се ще на нѣкои неприятели да кажжтъ.

Но колкото по-много чакатъ отъ нази Н. Височество и българский народъ, като по-важно е посланието ни като членове на Държавний Съвѣтъ, толкова по-голѣма вѣщина и толкова по-джлбока зрѣлость се изискватъ отъ насъ, въ дѣлата на Съвѣта. Ний трѣбва да работимъ много, защото много има да се създава въ България, но изработеното отъ насъ трѣбва не само да е много, а да се отличава съ обмисленность и вѣщо приравнение на нуждитѣ и срѣдствата на страната. Споредъ моето мнѣние преди всичко и надъ всичко ний трѣбва да поставяме възможното и полезното за страната и сетнѣ вече да гледаме примѣритѣ на другитѣ страни. Примѣритѣ и теориитѣ трѣбва да ни служжтъ за пособия при нашитѣ трудове, а не за основания на всичко що ще рѣшаваме и нареждаме.

Съ душевна радость изявявамъ, че колкото по-вече се вглеждамъ въ съставътъ на Държавний Съвѣтъ, толкова по-голѣма става моята вѣра въ това, че той ще може да оправдае довѣрието на князя и надѣждитѣ на народътъ. Съ добра воля, която не липсува у никого изъ помежду глубокоуважаемитѣ ми другари и сътрудници, и съ умѣнието да се държимъ по-високо отъ партизанскитѣ влияния, или укори и уцѣнения, ний ще покажемъ на народа си, че той не се е излъгалъ въ избора си, като е предалъ една часть отъ сждбитѣ си на наши ржцѣ.

Едно само нѣщо ме беспокои, достопочитаеми господа другари, и ме кара съ треперня да пристжпвамъ къмъ предсѣдателский столъ въ тая ограда. Това нѣщо е съзнанието че освѣнъ добра воля, никакво друго качество не могж да представя изъ себе си въ помощь вамъ и на благото дѣло. Исповѣдвамъ че съмъ недостоенъ да ржководя съвѣщанията на таквизи достойни личности, каквито сте вий, които далечъ ме надминавате и по познания, и по опитность, и по други изящни качества. Най-доленъ измежду васъ, азъ напраздно се опитахъ, отблизу и отдалечь, да отклоня отъ себе си тая честь, съ която тъй неожиданно ме облѣче Н. Височество. Най-послѣ азъ бидохъ принуденъ да се покоря на волята на владѣтеля и се рѣшихъ да се явя предь васъ, въ качество на вашъ предсѣдатель, не по самонадѣянность или по честолюбиви побуждения, а единственно изъ покорность къмъ тогова, комуто всички длъжимъ джлбоко послушание, и изъ увѣрение, че вий ще бждете снисходителни къмъ моитѣ слабости и въ вашата ревность къмъ общото благо ще обръщате внимание само на това, което съдѣйствува на това благо. Приехъ азъ предсѣдателството между васъ още и съ тая мисъль, че това достоинство ще се предаде, слѣдъ вжтрѣшното организиране на Съвѣтътъ томува, когото ще посочи на вниманието на Н. Височество самий Съвѣтъ.

Пристжпваме къмъ занятията на нашето призвание и дано Богъ благослови нашитѣ трудове и упжти нашитѣ мисли и желания къмъ една цѣль, къмъ всичко, що е добро, право, честно и народополезно.

---

24 Февруарий, 1882 г.

Негово Височество начева да гледа на Д. Съвѣтъ твърдѣ студено. Причината на това е Начевичь и нѣкои негови другари. Този человѣкъ заловилъ князя въ рѫцѣтѣ си и, като го ласкае въ нѣкои работи, кара го да гледа на държавнитѣ работи и интереси тъй, както нему, Начевичу, е угодно. А угодно е на Начевича, щото Държ. Съвѣтъ да не бѫде друго, освѣнъ слѣпа поддържка на министерството Начевичь, като мисли, че това министерство е непогрѣшимо, че неговитѣ намѣрения сѫ най-добритѣ, най-правитѣ. Отъ думитѣ, които ми провожда чрезъ Петровича и др. се види, че Начевичь разбира своето призвание въ тѣзи обстоятелства твърдѣ едностранно. Той мисли, че духоветѣ трѣбва да се успокоѭтъ заведнъжъ и всичко да замълчи предь него. Което не мълчи, то трѣбва да се задуши насила и съ удобрението на Д. Съвѣтъ. Ако не се било постѫпвало тъй и ако Д. Съвѣтъ билъ щѣлъ да има свое мнѣние и щѣлъ да се изсказва противъ всѣка мѣрка, която правителството взема и коя е противна на законитѣ, той щѣлъ да се отрече отъ министерството, но не иначе, а като накара князьтъ да предаде управлението на русси министри. Вече на князьтъ е внушена подобна мисъль и нейното осѫществение не чака освѣнъ удобната минута. Ако сега всичко не се е привело въ испълнение, то е защото се въсчаква, по моя молба, преподавана чрезъ Грекова, да се види що ще излѣзе отъ опитванията за помирение на партиитѣ. Боѭ се, че ако отъ това помирение не се задоволѭтъ, Начевичь и компания ще направѭтъ намисленото и ще предадѫтъ страната въ чужди рѫцѣ. Такъвъ е пратриотизма на Начевича и грижитѣ на князя за страната. Тѣхната вѫтрѣшна мисъль е или само тий и чрезъ тѣхъ да се управлява страната, или всичко да пропада. Начевичъ и компания ще ви увѣряватъ съ голѣма вѣроятность, че тий не щѫтъ постове и че сѫ готови да се оттеглѭтъ съвършенно отъ работитѣ на държавата. Това е лъжа. Служебнитѣ постове тий могѫтъ напусти, но съвѣтитѣ си на князьтъ, косвенното намисание въ рѣченитѣ дѣла — никога. Тѣхната рѫка всѣкога ще се осѣща и работитѣ всѣкога сѫ вървѣли и до сега, било въ неговитѣ рѫцѣ, било въ Ремлингеновитѣ, било при либералитѣ. Начевичъ не е человѣкъ да погледне на работитѣ изъ по-високо и, като отдѣли случайното и миловажното въ тѣзи дѣла, да поддържи справедливото, полезното и общото съ всичкитѣ си сили. Защото при либералното управление станѫхѫ нередовности и своеволия, Начевичъ е кадъренъ да закопае въ земята либералното управление. Че нередовноститѣ не сѫ слѣдствие на либералното управление, а на неправилното разбирание на таквози управление и на отсѫствието на точни и пълни закони; че нередовности ставатъ и въ по-добрѣ уредени държави и ставатъ и ще ставатъ още по-вече при режимъ, подобенъ на нинѣшний въ България, за това Начевичъ не ще да мисли. За него неговитѣ мнѣния сѫ непреложна истина, а всичко друго

лъжа или негодность. Чудовищна самонадѣянность, която като се поддържа отъ владѣтеля, може да навлече на отечеството ни бездна нещастия. Онова, което бѣше се приготвило за България минѫлото лѣто, както и това, което се готви сега, сѫ блѣскави примѣри на голѣмината на тѣзи нещастия. По съвѣтитѣ на Начевича и компания князьтъ бѣше приготвилъ работитѣ така, щото ако не се приематъ въ Свищ. Вел. Събрание предложенията му, да замине съ парахода, послѣдованъ отъ военнитѣ началства и патриотитѣ Начевичъ и компания и да предостави страната на анархията и междуособицитѣ. Войската распрѫстнѫта, партиитѣ наежени една срѣщу друга, недоволството отъ положението усилено у всички, на българитѣ не оставаше, освѣнъ да се заловѭтъ за коситѣ и да погубѭтъ и себе си, и свободата си. Инстинкта на самосъхранение избави българитѣ отъ тѣзи кроежи на злитѣ гении. Пакъ по съвѣтитѣ на сѫщитѣ лица се готвѭтъ днесь другъ родъ нащастия за злочеста България. Защото нашето отечество не признава въ сегашний режимъ най-доброто и най-справедливото управление, то воданието на държ. работи се мисли да се предаде въ рѫцѣтѣ на русситѣ! . . . Да ли за финанситѣ ни ще бѫде това добрѣ, дали за гражданската наша свобода, да ли за нашето политическо съзрѣвание! Руссия ний обичаме и почитаме, но отъ нейното управление се боимъ. Самъ Царя е безсиленъ да го измѣни при всичкото си всемогущество. Освѣнъ военнополицейский си и стѣснителенъ характеръ, то има и тая лошевина, че е пълно съ развращающи примѣри. Ний видѣхме това управление на дѣло и го испитахме на кожата си. Знаѭтъ го много добрѣ и тѣзи, които искатъ да го извикатъ сега. Патриотическо дѣло ли струватъ? И защо го струватъ? Защото Дарж. Съвѣтъ не удобрѣва изгонванието на Цанкова безъ сѫдъ, защото не намира справедливи запиранията въ Ловечь, Плѣвень, и въ др. мѣста, запирания само за това, че нѣкои граждани се събирали да говорѭтъ за държавни работи; защото не може да приеме, че телеграфа и пощитѣ трѣбва да нарушаватъ тайната на корреспонденцията; защото не обявява за бунтовници всички онѣзи, които смѣѭтъ да испълняватъ конституцията и да се събиратъ на мирни съвѣщания; защото си позволява да пита, защо ставатъ тѣзи нѣща, и да иска прекращението имъ и пр. и пр. Тогава защо бѣше Дър. Съвѣтъ и защо станѫ законъ за този Съвѣтъ и за неговитѣ обязанности? Начевичъ и Груковъ увѣряватъ и князя вѣрва, че Съвѣгъгъ поощрявалъ събранията като вземалъ страната на затворенитѣ по причина на тѣзи събрания; но, пита се, защо сѫ членоветѣ въ уставътъ на Съвѣта, че този послѣдния приема жалби противъ висшитѣ власти и показва на князя случаитѣ, когато се нарушаватъ основнитѣ закони на държавата? Тъй ли Начевичъ разбира законитѣ и княжеския манифестъ отъ 1 Илий 1881, гдѣто тържественно се обявява, че правата на гражданитѣ не се ограничаватъ?

София, Май 1882 год.

Какво е това, що се чува? Казуватъ, че княза води съ себе си не само министръ за Военнитѣ Дѣла, но и министръ за Вѫтрѣшнитѣ Дѣла. Какво го е накарало да търси руссинъ за министерството на Вѫтрѣшнитѣ Дѣла? Ако го е направилъ отъ себе си, той не е изигралъ единъ туръ твърдѣ малко достоенъ за него и за Министерский Съвѣтъ. Послѣдний Съвѣтъ остава въ такъвъ случай двойно подигранъ, двойно излъганъ. Когато предстоеше да тръгне отъ тука, княза не само не каза, че ще довожда руссинъ за министъръ на Вѫтрѣшнитѣ Дѣла, но не каза, че ще иде и въ Руссия. Сега и въ Руссия се ходи, и руссинъ се води: какво е накарало княза да постѫпи тъй? Ако у княза е имало таквози намѣрение още отъ тука, защо не ни го обади? Три пѫти се видѣхъ съ него преди да тръгне, и тритѣ пѫти ме увѣряваше, че ще иде да види родителитѣ си, че е уморенъ, че иска да си почине и да се полѣкува. Първий пѫть бѣхъ у него самъ, вторий пѫть съ другитѣ министри, третий пѫть тоже. Ако първий пѫть е ималъ причина да не ми открива всичкитѣ си намѣрения; вторий и третий пѫть защо не биде откровенъ съ своя Министерский Съвѣтъ? Но могѫ да кажѫ наздраво, но имамъ причини да вѣрвамъ, че и други нѣкои министри не сѫ знаили нищо за намѣренията на княза да вика руссинъ за Вѫтрѣшнитѣ Дѣла. Инакъ у тѣхъ не щѣше да се прояви таквози неудоволствие при слуха, че нѣкои министерства ще бѫдѫтъ предадени на русси. Наистина, при второто отъ горнитѣ три свиждания съ княза този послѣдний изяви желание да направи нѣкакви измѣнения въ министерството, но да ввежда въ него други русси, освѣнъ министра на Военнитѣ Дѣла, той нито каза, нито упомѣнѫ. Измѣнението се отложи да стане слѣдъ завръщанието му отъ странство не по това, че понапредь трѣбва да се повика единъ руссинъ, а само за това, че не може да стане съглашение върху лицата, които трѣбваше да се повикатъ за министерствата на Външнитѣ Дѣла, на Вѫтр. Дѣла, на Просвѣщението и на правосѫдието. Измѣнението въ мисъльта на княза да се повика руссинъ за Мин. на Вѫтрѣшнитѣ Дѣла е произлѣзло или отъ това, че княза е искалъ да избѣгне необходимостьта да предаде минист. на Вѫтр. Дѣла на друго лице освѣнъ Начевича и Вълковича, или по съвѣтитѣ въ Петербургъ, както той самъ казвалъ, за да стоѭтъ въ министерството по-вече неутрални лица и сближението на партиитѣ да стане чрезъ тѣзи лица по-лесно и по-бързо.—Както и да е, руссинъ биде повиканъ и повиканъ само подъ отговорность на княза. Министерский Сѫвѣтъ не е давалъ мнѣние за таквози нѣщо. Избора на лицето може да бѫде и много добъръ; но самий фактъ, че княза взема на себе си грижата да вика чужденци министри, не остава по-малко обеспокоителенъ. Ако днесь се вика руссинъ, защо утрѣ по сѫщий начинъ да се не повика нѣмецъ? Това е толкова вѣроятно, че работитѣ у насъ не могѫтъ да вземѫтъ изведнъжъ такъвъ правиленъ ходъ, какъвто желаѭтъ нѣкои да видѭтъ, за да могѫтъ да спѭтъ спокойно и да се ползуватъ безпрепятственно отъ високото си положение. Ако новий министръ на Вѫтр. Дѣла не излѣзе магикъ и съ своя жезълъ не внесе въ нашитѣ държавни дѣла онова спокойно течение, което се чака, тогава, споредъ наший обичай да чакаме всичко отъ отдѣлни лица, не ще ли бѫде нужно да търсимъ други лица отъ друго мѣсто? Не се ли отваря така поводъ да викаме таквизи лица отъ всичкитѣ краища на свѣта? Тогава не падаме ли ний въ единъ лъжливъ пѫть, който не само може да ни заведе до крайности и произволи, но и да ни отдалечи още по-вече отъ цѣльта, която кара да постѫпваме по този начинъ? Казвалъ съмъ го и пакъ ще го повторѭ, че ако има у насъ, въ нашитѣ държавни работи нередовности, тий се поправятъ не съ налагание чужди министри и съ отдалечавание нашитѣ хора, а съ общитѣ усилия на тѣзи послѣднитѣ. Ако самитѣ наши хора поискатъ, работитѣ можли би да тръгнѫтъ по-добрѣ и полека-лека да влезѫтъ въ надлежний пѫть. Ако тѣ не го поискатъ и не се посилѭтъ да го достигнѫтъ, чуждеземнитѣ министри не ще направѭтъ освѣнъ да насилватъ още по-вече народния духъ, да ни налагатъ чужди форми, да исчерпѭтъ изъ хазната по-вече пари и да усилѭтъ деспотизма, като му придадѫтъ видъ на външно поддържание на порядъка и на благоустройството на страната

Обичамъ благоустойството и порядъка, но нѣмамъ ни вѣра, ни упование въ порядъка, който не почива на съзнанието на гражданитѣ, който не истича отъ съзнанието ни за дълга и за задачитѣ на държавата ни. А че таквози съзнание не може да се развие при чужденци министри, това не иска ни дълго расправяние, ни сериозно доказвание. Цѣлъ редъ фактове и человѣческата природа сѫ тука да ни докажѫтъ това по най-несъмнѣнъ начинъ. Отъ срамъ или отъ благодарность българина ще мълчи предъ министъръ отъ русситѣ; отъ това мълчание обаче до удобрение на дѣлата всѣкога ще има голѣмо разстояние. При паданието на такъвъ министъръ българитѣ пакъ ще почеватъ отъ начало и пакъ ще повтарятъ опититѣ отъ само себе си, доклѣ познаѭтъ или признаѭтъ, че това е право и добро, а онова неправо и недобро.

Ако наший князь би искалъ да бѫде българский князь само за нѣколко време, а послѣ не, неговитѣ днѣшни дѣйствия щѣхѫ да иматъ смисъль и оправдание. Но и той и българитѣ мислѭтъ иначе. Ний смѣтаме че съ течение на времето той ще стане по-вече нашь, отъ колкото е сега. Тогава защо прибѣгва до средства, които като му докарватъ временно, мнимо успокоение, приготвягъ му беспокойства за дългото бѫдѫще време? Да повика министъръ отъ русситѣ и да запуши устата на незадоволнитѣ за нѣколко време е таквози средство, което малко полза ще принесе на страната и на княза. Обаянието на руссина минѫло или оставката му дадена, недоволствата пакъ се повдигатъ и беспокойствата пакъ се възобновяватъ. Тогава кѫдѣ ще се търси спокойствието? Стълповетѣ на спокойствието не сѫ отвънъ страната, а вѫтрѣ въ страната и въ нейнитѣ жители.

По младость или по въспитание княза гледа на държавнитѣ работи и на управлението доста леко и повърхностно. Той не може да разбере, че България не може изведнъжь да заприличи на благоустроенитѣ държави, че за да се достигне това, трѣбва да се приготвѭтъ по-напредь добри и опитни държавни мѫжье и да се въспитае народа за новото положение, което е повиканъ да залови. Княза гледа по-вече на формата и не иска да надникне вѫтрѣ въ дъното на работитѣ. Той не може да разбере, че може да има добро и въ разнообразието и въ нѣкои видими неправилности, че бюрократическата монотонна редовность и титлитѣ, съ придворнитѣ празденства, блѣскове и присторени етикети не показватъ всѣкога ни благоденствие, ни задоволство, ни правилно развитие, ни голѣми способности у народа, че това е идеалъ на въсточна държава, а не държава на свободенъ народъ. Не животъ съ неговитѣ борби предпочита наший князь, а бюрократическата тишина въ управлението и веселото препровождение времето между блѣскава дворня, окичена съ ордени и готова на всѣкакви ласкателства и любоугодничества. Нему трѣбватъ министри, които, като налагатъ мълчание на извѣстни стремления отдолу, да бѫдѫтъ блѣскави куртизани, весели сътрапезници и искусни на слова и комплименти. Че намъ днесь трѣбватъ работници, че ний имаме много да зидимъ и по тая причина трѣбва да се научимъ по-напредь да зидимъ, за това наший младъ владѣтель малко мисли. Германский бюрократизмъ и блѣсъка на нѣкои дворове за него сѫ таквизи привлекателни примѣри, щото всичко е готовъ да забрави зарадъ тѣхъ. За да подражай на тѣзи примѣри, той ще търси министри и дворня на всѣкѫдѣ, ще предпочита френский езикъ отъ българский и кавалерскитѣ шпори отъ качествата на най-добрий работникъ. За него скромний и работящий българский министръ всѣкога ще бѫде тъмна личность, която по нѣкога ще търпи, за да ѭ има за орѫдие, но която никога не ще почете съ своето пълно довѣрие. . .

Но доста за това. Нашата държавица отъ това е нещастна, че нейното положение, нейнитѣ нужди и нейнитѣ задачи не се разбиратъ по надлеженъ начинъ ни отъ общественнитѣ наши дѣятели, ни отъ политическитѣ ни мѫжье, ни отъ княза. Тий еще по-малко като ще се разберѫтъ отъ министритѣ чужденци, нещастията едва ли ще се намалѭтъ. Крайнитѣ консерватори като Начевича, Цачева, Горбанова и други като гледатъ несъгласието между българитѣ и нѣкои безредия въ народа, готови сѫ да сковѫтъ България въ найтѣснитѣ граници на монархический произволъ. Отъ своя страна либералитѣ изъ подражание къмъ западнитѣ теории готови сѫ да въздигнѫтъ България на стъпень на най-несдържаната охлократия. Княза съ чуждитѣ министри се мѫчѫтъ да ни претопѭтъ въ русси или германци, ако не по народность и езикъ, поне по управление и нрави. Какво ще излѣзе отъ тѣзи крайни и безумни опити? Ще излѣзе това, което излиза днесь: недоразумѣния и омрази за едни, развратъ за народа, разстройство на държавнитѣ ни работи и пълно забравяние на онова, що сме и що трѣбва да останемъ и що ни предстои да достигнемъ.

Тъй ли щѣше да бѫде, ако нашитѣ по-предни държавни мѫжье бихѫ се съгласили и съединили върху онѣзи общи основания, които трѣбва да легнѫтъ въ дъното на нашето държавно и обществено устройство, — съгласие толкова повече нужно и възможно, че и двѣтѣ страни не сѫ ни абсолютно прави, ни абсолютно криви. У еднитѣ ще се вземе правилно разбираната и практикуваната конституционна свобода; у другитѣ ще се позаимствува мисьльта, че не е само безграничната свобода, която ще оздрави настоящето и бѫдѫщето на България, а е потрѣбно за това и тѣсното съединение на всички граждани подъ строгий и неумолимий законъ на дълга, на задачитѣ. Свободата и дробението у насъ сѫ доста силни, за да се боимъ за тѣхъ много; съединителнитѣ връзки сѫ слаби, за да помислимъ за тѣхъ по-сериозно. Тъй погледнѫто на нашитѣ държавни работи и тъй поставенъ въпроса, нуждата за иностранни министри не ще се представя на нѣкои умове и не ще намира удовлетворение.

София, 3 Май 1882 г.

Въпроса да се викатъ чужденци за управлението въ България продължава да се подмѣта въ София и навремени взема таквизи широки размѣри, щото неговото обсѫждание става отъ голѣма необходимость.

Да разгледаме този въпросъ отъ всѣка страна ний не сме въ състояние; да кажемъ обаче нѣколко думи но него и да го повдигнемъ въ печата ний усѣщаме и нужда, и длъжность.*)

---

*) Тѣзи разсѫждения сѫ биле проготвени за обнародвание въ „Българский Гласъ“, но редакцията на тоя вѣстникъ е отказала обнародванието имъ, както е отбѣлѣзалъ самъ покойния на края на рѫкописа. *Заб. Редакцията.*

Ако слушашь нѣкои хора, нашитѣ държавни работи не отивали добрѣ не отъ нашитѣ несъгласия и неразбории въ стремленията, а отъ пълната неспособность на българитѣ да водѭтъ тѣзи работи по единъ правиленъ начинъ.

Кой знае, може въ това увѣрение и да има голѣма доза отъ истина. Не сме ний, които ще си позволимъ да наречемъ нашитѣ българи опитни до тамъ, щото да нѣматъ нужда отъ съвѣти на по-опитни и по-умни хора.

Съ военнитѣ въпроси ний за много време още не ще бѫдемъ въ състояние да се расправимъ безъ помощь и съвѣти отъ вънъ. Инакъ тѣзи работи ще бѫдѫтъ всѣкога поставени на нездрави основания.

Но между военнитѣ дѣла отъ една страна и другитѣ държавни дѣла отъ друга има таквози растояние, което измѣнява съвършенно вида на въпроса.

Каквото и да казва единъ дипломатический агентинъ въ София; колкото и да му се ще да увѣри свѣта, че вѫтрѣшното управление на страната трѣбва да се предаде на не българи, българитѣ ни до тамъ сѫ глупави, ни до тамъ аджамии, за да не можѫтъ да си завършѫтъ сами вѫтрѣшното управление.

Ако владѣющитѣ сега между тѣхъ недоразумѣния не допускатъ да се нареди туй управления по единъ по-съвършенъ начинъ, това не ще каже, че у българитѣ нѣма способность да се устроѭтъ държавно по единъ способенъ начинъ.

Недоразумѣнията ще се махнѫтъ, наличнитѣ сили на народа ще се упѫтѭтъ къмъ една цѣль, и страната ще види порядъка закрѣпенъ и спокойствието възстановено. Не че способноститѣ липсуватъ днесь за това, а съгласието и добрата воля; а липсуватъ тий до нѣкѫдѣ и за това, че така го иска този или онзи агентъ.

Ако извѣстни високопоставени лица не бѣхѫ раздухвали огъня на несъгласията между насъ, а бихѫ съвѣтвали миръ, съгласие и порядъкъ, тѣзи несъгласия щѣхѫ да бѫдѫтъ днесъ твърдѣ слаби. Тий сѫ силни и остри, защото таквизъ искатъ да ги направѭтъ помѣнѫтитѣ лица.

Кой не знае, какъвъ езикъ и какво поведение сѫ държали тѣзи лица презъ минѫлото лѣто, и какво имъ е поведението днесь!

Когато мислѣхѫ че ще сграбчѫтъ управлението на страната въ рѫцѣтѣ си чрезъ преврата, тѣзи умни дипломатически агенти поддържахѫ преврата съ всичкитѣ си сили; но щомъ видѣхѫ, че не за тѣхъ станѫ преврата, тѣ обърнѫхѫ колата, напрѣгнѫхѫ силитѣ си въ друга страна, станѫхѫ поддържка на други стремления съ цѣль да се усилѭтъ несъгласията, да се компрометиратъ българитѣ и да се повърне блаженното време на Ремлингеновци и други, задь които ще се крие нѣкой дипломатъ.

И слѣпъ да е, человѣкъ ще види, че слаба и нова държава тъй нито може да се устрои, нито може да си покаже достоинствата. По-силни отъ нейнитѣ средства влияния пречѫтъ на това.

Освѣнъ туй, мигаръ хората сѫ кукли бездушни, за да се движѫтъ по единъ само начинъ? Като купъ отъ миллиони живи сѫщества, жителитѣ на една държава въ много нѣща могѫтъ да иматъ противоположни желания и стремления. Тѣ не само не могѫтъ да бѫдѫтъ въ всичко съгласни, но за много нѣща могѫтъ и да се препиратъ и каратъ.

Слѣдува ли отъ това, че на народитѣ трѣбва да се налага чужда воля, че тѣ трѣбва да се прогласяватъ за неспособни и да се принуждаватъ да си вематъ управляющитѣ отвънъ?

Ако би трѣбвало да се сѫдѭтъ народитѣ така; ако трѣбва да се мѣрѭтъ тѣхнитѣ способности съ таквази мѣрка: то коя отъ великитѣ нации ще се признае за съвършенно съзрѣла въ политическо отношение? Какво трѣбваше да се каже, въ такъвъ случа, за самата силна Руссия, въ която не въ едно и не въ двѣ отношения куцатъ държавнитѣ работи и страда държавний порядъкъ?

Ако казаното до сега не е въ състояние да убѣди нѣкои хора въ истинната, че България може и трѣбва да се устроява съ собственни сили и средства и по духа на своитѣ нужди и задачи, ний ще преведемъ другъ родъ факти въ подтвърждение на думитѣ си, като молимъ всички и всѣкиго да вѣрватъ, че привождаме тѣзи факти не съ цѣль да осѫдимъ нѣкого, а само за доказателство на думитѣ си.

Като говорѭтъ и работѭтъ да се предадѫтъ по-главнитѣ клонове отъ управлението на Българското княжество на иностранци, привърженцитѣ на тая великодушна мисъль отварятъ на България неизлѣчима рана.

Ако е думата да направѭтъ отъ Княжеството една иностранна губерния, тогава таквази мисъль може да има каквогодѣ значение. Тогава иностранцитѣ управляющи въ България щѣхѫ да иматъ едно оправдание поне въ отношение на цѣльта.

Ако искатъ обаче да тургатъ въ България редъ и почитание на законитѣ чрезъ иностранци, това е нелѣпо и да се мисли, и да се достига.

За да въведе другадѣ редъ, управляющий трѣбва самъ да познава такъвъ. Е, добрѣ, ний призоваваме всички честни русси и българи да ни кажѫтъ откровенно: съгледва ли се всестранно почитание на реда и на законитѣ, когато на властьта у насъ сѫ иностранци.

Ако въ нѣкои извѣстни държави реда стои въ страха предь по-горнитѣ, а не въ самоотвержанното служение на закона, кой ще пази редъ у насъ, гдѣто нѣма такъвъ страхъ?

Ако ступанска редовность въ тѣзи държави нѣма, но напротивъ на всѣкѫдѣ гледашь разстроеность въ ступанско отношение, разстроенность въ държавното ступанство, разстроеность въ частнитѣ ступанства и неумѣние да се направи нѣщо за исправление на злото; кой ще тури редъ въ нашето слабо държавно домакинство?

И това ви е малко? Вземѣте тогава станѫлитѣ и биващитѣ опити. Ний имахме министри на Вѫтрѣшнитѣ Работи отъ иностранцитѣ. Какво направихѫ? Внесъхѫ ли редъ и спокойствие съ своето произволно управление? Напротивъ, при увеличението на причинитѣ за безредие тѣ притурихѫ единъ редъ отъ голѣми затруднения за нашето държавно ступанство. Тѣзи затруднения щѣхѫ да станѫтъ още по-голѣми, ако не бѣше се турилъ край на произвола и не бѣше се спрѣла тъй бързо потикваната отъ таквизи управляющи направата на желѣзнитѣ пѫтища.

Ний имахме управляющи въ Строителното Отдѣление пакъ отъ иностранци. Е, добрѣ, който иска да види по какъвъ редъ се е водила работата въ туй впълно иностранно отдѣление, нѣка си даде трудъ да надникне задь пердето, задь което е работило отдѣлението. Ако му остане охота за иностранни управляющи, ний ще бѫдемъ най-долний человѣкъ на свѣта.

Ний имаме управляющъ по медицинската часть иностранецъ; имаме иностранци и въ сѫдилищата: е добрѣ, управихѫ ли сѫ отъ това медицинската и сѫдебната часть въ България?

Не, господа, България трѣбва да уредѭтъ само българи, защото само тѣ знаѭтъ и нуждитѣ на отечеството си, и средствата му. Всѣкий другъ опитъ съ първенствующа роля на иностранци, отъ каквато народность и да сѫ, ще бѫде и несполученъ, и безплоденъ.

Даже опита съ българи не порастнѫли и не практикували въ България ще бѫде опитъ на вѣтъра. Примѣритѣ ясно ни го доказватъ. Не може да въведе добъръ редъ въ България, който не мисли и не чувствува по български, т. е. който начева да работи по теории и примѣри чужди за мѣстото.

Таквизи хора могли би да бѫдѫтъ полезни само съ съвѣтитѣ си и то въ случаитѣ, когато работата се касай до нѣкои общи принципи и форми. Въ всѣкий другъ случай тѣхната намѣса, особенно когато е рѫководяща и самостоятелна, е била и ще бѫде за вредъ и загуба на страната, и който извиква тая намѣса, той никога не ще спечели народнитѣ благослови.

Не помощь въ хора за вѫтрѣшното си управление чака България отъ другитѣ държави, а съчувствие и насърдчение към държавното ѝ устройство, съвѣти за миръ и за съгласие, убѣждение, че за погрѣшкитѣ си нейнитѣ синове никога не ще получѫтъ похвала и удобрение отвънъ.

Ето кое е най-нужното и най-доброто за България. Другото само ще дойде, макаръ и не толкова бърже, колкото се ще на нѣкои личности да го искатъ отъ насъ слабитѣ.

София, 12 Маия 1882 год.

Много пѫти съмъ казвалъ и ще продължавамъ да казвамъ, че сѫществующитѣ у насъ омрази и раздѣления не почиватъ толкова на нееднаквостьта на принципитѣ у едни или у други, колкото на личнитѣ съперничества и на оскърбенитѣ самолюбия.

Тъй като у насъ всички сѫ достойни и никой не е недостоинъ; тъй като и у насъ, като въ Гърция, всички сѫ капитани и никой не ще да влѣзе въ реда на проститѣ моряци или работници, то всѣкий намира лично оскръбление за себе си въ това, гдѣто не е той на чело на извѣстна работа, а е другъ нѣкой?

Ако този другий е, освѣнъ това, и не отъ приятелитѣ на съискателитѣ, тогава оскърблението се обраща на дѫлбока омраза и на таквози съперничество, което не знае ни мѣрка, ни предѣли.

Преобладающето, господствующето чувство тогава става у едни и други или какъ да се повреди по-вече на съперника, или какъ да се съсипи стоящия на чело.

Мисъльта за общъ интересъ отстѫпва въ този случай на най-задний планъ, за да даде мѣсто на неприятелскитѣ движения и побуждения.

А веднъжъ тръгнѫли въ таквози направление, дѣйствията на съперницитѣ не могѫтъ да бѫдѫтъ ни обмислени, както трѣбва, ни съгласни въ правдата и истината. Тѣ още по-малко биватъ съгласни съ ползата на ближния.

Ако тригодишнитѣ подвиги въ сферата на правителственнитѣ и общественнитѣ дѣла на извѣстни херои не сѫ ни убѣдили още въ това; ако дѣйствията и виковетѣ на извѣстни гюрюлтюджии въ тѣзи послѣднитѣ времена не ни увѣрихѫ, че тѣзи викове сѫ само за власть и за нищо по-вече; ако всичкитѣ дѣла и стремления на нашитѣ общественни дѣятели не сѫ ни показали, че двигатель на вситѣ сѫ тѣхнитѣ непомѣрни честолюбия: ний малко ще разбираме и за напредь и малко ще съдѣйствуваме за направление и нареждание на нашитѣ държавни работи.

Честолюбцитѣ ще продължаватъ да си играѭтъ и съ народъ, и съ държавни работи.

Но или искаме, или не искаме да погледнемъ на работитѣ ясно и да потърсимъ кореня на злото, азъ ще ви приведѫ нови примѣри за чувствата, които пълнѭтъ сърдцата на нашитѣ отъ първа и втора рѫка водители.

Миссията на священницитѣ е да служѫтъ на Бога и на человѣчеството; средствата имъ сѫ думи и дѣйствия за миръ, любовь и съгласие, цѣльта—намаление на злото и страданията на хората.

Цѣльта на докторското съсловие е сѫщо таквози,

Е, добрѣ; какво правѭтъ у насъ священницитѣ и докторитѣ въ днешнитѣ тежки за отечеството времена?

Съ своитѣ вмѣшателства въ дѣла не касающи се до тѣхъ и до тѣхното служение; съ своето придържание о тая или оная партия, духовнитѣ лица у насъ раздухватъ огъня на раздоритѣ по-вече и правѭтъ съгласието между гражданитѣ съвършенно невъзможно.

Азъ знаѭ градове, дѣкато священницитѣ сѫ забравили, че сѫ священници, за да се обърнѫтъ на агенти на партиитѣ.

Въ черквата ли служѫтъ, или надъ главата на болний се явяватъ, тѣзи хора не проповѣдватъ освѣнъ омрази и раздѣление.

Ако общественното мнѣние бѣше у насъ съзрѣло и обистрено, азъ не бѣхъ се посвѣнилъ да покажѫ имената на тѣзи недостойни черковни служители; но тъй като у насъ достоинствата и недостоинствата не само на духовнитѣ лица, но и на свѣтскитѣ, днесь се мѣрѭтъ съ два аршина и безчинията за едни считатъ се геройства за други, то тая работа оставямъ за по-сетнѣ, за по-сгодно време

Преминавамъ на докторитѣ.

Между тѣхъ, особенно въ София, личнитѣ съперничества първенствуватъ въ всичко. Тий не само общественнитѣ работи осѫждатъ за това, защото съперницитѣ имъ стоѭтъ на другата страна, но и на болнитѣ отказватъ своитѣ помощи само за това, защото въ консултътъ ще се намѣри докторъ не единомисленникъ.

Колко пѫти кѫщята на болнитѣ и умирающитѣ сѫ бивали театръ на кавги и взаимни оскърбления на докторитѣ! Колко пѫти и болний е билъ принуденъ да остава само съ съвѣтитѣ на една страна, защото тая страна е испъждала другата?

И защо става всичко така? То става по сѫщитѣ причини, по които днесь двѣтѣ Бета се сърдѭтъ, викатъ и боравѭтъ. То става все по това, че единий си остава тамъ, дѣто азъ искамъ да стоѭ, и че азъ употрѣбявамъ всичкитѣ добри и лоши средства да се задържѫ на мѣстото си, макаръ да станѫ причина на най-голѣмитѣ бъркотии, на най-страшнитѣ развали. То става, защото у насъ има само честолюбия, но нѣма патриотизмъ; има желание да блѣстимъ на чело, а нѣма самоотвержение да се отречемъ отъ роли, които не сѫ за нашитѣ плѣщи. То ще става до тогава, доклѣ нѣколко хора си играѭтъ съ общественното мнѣние и го помрачаватъ съ лъжитѣ и заблужденията си.

До гдѣто това мнѣние се просвѣщава и рѫководи, както сега, отъ самитѣ тѣзи, които иматъ интересъ да не допустѭтъ на истината да блѣсне, до тогава много безобразия ще ставатъ у насъ и много отъ тѣхъ ще минаватъ за добродѣтели и юнашко испълнение на граждански длъжности.

За да направѭтъ нѣщо на пукъ по онѣзи, които смѣтатъ за свои противници, нашитѣ българи забравятъ и общитѣ интереси на отечеството, и своитѣ частни.

Нѣколко софийски граждани въ съгласие съ нѣколко учители, които отъ нѣкое време насамъ сѫ станѫли учители на раздоритѣ, вчера извършихѫ едно дѣло, отъ което всѣкий честенъ человѣкъ ще се засрами до нѣмай-кѫдѣ.

Водими отъ партизанство, тѣ употрѣбили вчерашния народенъ праздникъ и службата му за ново средство на дѣление.

Тѣ поискали да празднуватъ и празднувахѫ отдѣлно отъ другитѣ жители на София само и само да не се видѭтъ наедно съ противницитѣ си предь Бога и въ черквата; и когато имъ казали, че праздника е общъ и че духовенството трѣбва въ този день да направи служба за всички, а не за всѣка партия отдѣлто, тий казали, че ще си потърсѭтъ священници у католишката черква.

За да не докарва работата до тамъ Н. Блажество Екзарха заповѣдалъ да се дадѫтъ священници на сепаратиститѣ.

Отъ кого се дѣлѭтъ тѣзи граждани на София? Ако е отъ правителството, тѣ трѣбва да знаѭтъ, че башибозуклука на нѣколцина не може да ареса на българский народъ. Ако е отъ другитѣ жители, които не сѫ коренни софиянци, софиянцитѣ трѣбва да знаѭтъ, че тѣзи жители могѫтъ да промѣнѭтъ, заедно съ правителството, мѣстопребиванието си и да оставѭтъ София да потъва въ витошкитѣ мъгли, както до сега. Не тѣзи жители сѫ имали и ще иматъ нужда отъ София, а София има нужда, и голѣма нужда, отъ тѣхъ. Тѣзи жители ще преминѫтъ и безъ София, но какъ ще премине София безъ тѣхъ.

Ако не е дошло време да помислимъ за прекратение на раздѣленията, не е ли дошло да се помисли за града, който трѣбва да послужи за българската столица?

По моята оставка отъ Държавний Съвѣтъ.

Като гледахъ, че рѣшенията, мнѣнията и представленията на Държ. Съвѣтъ не се почитать отъ министритѣ и дѣлата се препращатъ на обсѫждание въ Съвѣта само за форма; като гледахъ, че нито устава на Съвѣта, нито ползата на страната да пущатъ на туй учреждение да играе таквази жалка роль и да бѫде съвсѣмъ безполезно за поправяние на неправилноститѣ въ държ. работи и за устройството на държавата; като видѣхъ най-послѣ нещастното допълнение на Съвѣта съ лица съвършенно неподходящи за важната работа на тоя Съвѣтъ, безъ най-малко внимание къмъ моитѣ словесни представления, че въ Съвѣта трѣбва да се введѫтъ лица повече достойни и приготвени — азъ се увѣрихъ, че по-нататашното ми оставание въ свѣта е и невъзможно, и непотрѣбно. Невъзможно, защото ролята на Съвѣта не е само пассивна и услужническа, не е само да удобрява предложенията на министритѣ, а да ги обсѫжда, измѣнява и отхвърга, когато ги намира неправилни или безаконни и вредни, и още да прави представления за нуждитѣ на страната и за нарушенията на законитѣ отъ висшитѣ власти, а пъкъ и правителството забравя тая послѣднята часть отъ службата на Съвѣта, и самий Съвѣтъ по състава си твърдѣ малко е наклоненъ да упражни таквизи права, —- непотрѣбно, защото при таквози положение на Съвѣта моето присѫтствие въ него не може да бѫде отъ полза и потрѣба. Преди обаче да подамъ оставка, азъ намислихъ да опитамъ, да ли не е възможно нѣкакво поправление въ дѣлата на Съвѣта. Съ тая цѣль азъ написахъ Стоилову, ча по таквизи и таквизи причини азъ съмъ си приготвилъ оставката и че преди да ѭ подамъ, желалъ бихъ да чуѭ неговото мнѣние. За мотиви азъ давахъ освѣнъ днешното си нездравие, неудовлетворителнний съставъ на Държ. Съвѣтъ, незачитанието на мнѣнията и рѣшенията му отстрана на министритѣ, незачитанието на представленията му по неправилно производими държавни расходи, нарушението на устава за Държ. Съвѣтъ отъ страна на министерството, което взема важни мѣрки по управлението на гражданскитѣ, казионнитѣ и военнитѣ дѣла безъ да внесе тѣзи мѣрки въ Държ. Съвѣтъ. Азъ свършвахъ като казвахъ, че ако взетитѣ отъ Съвѣта рѣшения не се слушатъ; ако въ важни случаи неговото мнѣние не се никакъ иска, защо е тогава това многостоюще учреждение? Едно отъ двѣтѣ: или то е нужно и тогава трѣбва да е съставено съобразно и мнѣнията му да се почитатъ; или то е ненужно и тогава трѣбва да се закрие. Ако министритѣ могѫтъ всичко да вършѫтъ по своему безъ най-малко внимание къмъ мнѣнията и рѣшенията на Съвѣта, тогава съвѣта става ненуженъ и безполезенъ. А въ таквози учреждение азъ не могѫ да оставамъ.

Надѣяхъ се, че ще послѣдуватъ въ отвоворъ поне двѣ думи оправдателни и обѣщателни. Нищо. Моето писмо се представило на князя и ето какъвъ отговоръ получихъ на 20 иулия: „Представихъ писмото ви на князя, Негово Височество желае да знае плановетѣ и проектитѣ ви за бѫдѫщитѣ ваши занятия. Той само тогава ще ви съобщи и своитѣ желания“.

На моя отговоръ, че у менѣ нѣма другий планъ, освѣнъ желанията да се отървѫ отъ тежката отговорность, да продължѫ почивката си и, като видѭ на що могѫ по-сетнѣ да бѫдѫ годенъ, да потърсѭ съотвѣтствующа работа, послѣдува таквази телеграмма: „Негово височество желае да продължи вашийʼ отпускъ до пълното ви оздравяние и тогава да ви назначи на подходяща служба. Стоиловъ“. Азъ отхвърлихъ тая милостъ съ слѣдующата телеграмма: Н. Височество е господарь, но моя отпускъ като може да се продължи твърдѣ много, закона за распуситѣ на чиновницитѣ ще се наруши вопиющимъ образомъ. Предпочтително е уволнението. Оставката си проводихъ въ София.

Както се види отъ телеграммитѣ на Стоилова, Князя не е противъ моята оставка отъ Съвѣта. Той ѭ приема изведнъжъ, само желае да знае на какво ще употрѣбѭ свободата. Той желае да бѫдѫ свързанъ . . . . Ни една дума не се помѣнува за това, че ще се вематъ мѣрки за поставяние работитѣ на Съвѣта на по-добра нога, ни една дума за исправяние на неправилноститѣ. Да се стои ли по-вече въ Съвѣта?

Знаѭ, че моитѣ приятели — либералитѣ и нѣкои отъ консерваторитѣ ще осѫдѭтъ моето оттеглювение и ще се мѫчѫтъ да го тълкуватъ по сѫщий начинъ, както и оттеглюванието ми отъ кметството въ София; но мигаръ тия хора сѫ били всѣкога справедливи къмъ мене? Тѣ всѣкога сѫ сѫдили за работитѣ и лицата не по самитѣ тѣхъ, т. е. по работитѣ и по лицата, а по отношенията на послѣднитѣ къмъ тѣхнитѣ планове и мнѣния. Нѣка тий държѫтъ двѣ мѣрки—една за себе си, твърдѣ дълга и друга за другитѣ твърдѣ кѫса и тѣсна. Азъ ще имъ кажѫ, че не могѫ да разберѫ у хората туй противорѣчие, дѣто дори много лица служѫтъ на порядъкъ и въ учреждения,които не удобряватъ, които противоречѫтъ на убѣжденията имъ. У мене слово и дѣло вървѭтъ задружно. Отива ли работата по една посока, която мислѭ за крива и виждамъ ли безсилието си да измѣнѭ тая крива посока, азъ напущамъ тая работа въ сѫщй часъ, щомъ мисъльта за това получи нужната сила и доказателность. Да мислѭ другояче, а да дѣйствувамъ иначе азъ не могѫ, ако ще и безъ работа да стоѭ. Това нѣка правѫтъ онѣзи, които наричатъ себе си постоянни и на които постоянството състои не въ вѣрностьта на убѣжденията имъ и въ послѣдователностьта на постѫпкитѣ имъ, а въ постоянното залавяние на единъ пѫть, за който отдавна сѫ станѫли недостойни, или напротивъ, който отдавна е станѫлъ за тѣхъ недостоинъ. Ако искахъ таквози постоянство, азъ можахъ да останѫ въ Съвѣта и да получавамъ мѣсечината си дълго време презъ дълги години и безъ всѣкаква отговорность предъ хората. За това не се искаше твърдѣ много: доста бѣ да си дамъ оставката отъ предсѣдателството и да останѫ простъ членъ. Не щѣхъ да бѫдѫ ни пръвъ, ни послѣденъ. Но тогава, гдѣ остава съвѣстьта?

Юлий 1892 г.

Като се видѣхъ принуденъ да се оттеглѭ отъ членство въ Д. Съвѣтъ, гдѣто бѣхъ назначенъ по изборъ отъ народа, за длъжность считамъ да изложѫ предь своитѣ избиратели причинитѣ, които сѫ ме накарали да излѣзѫ изъ Д. Съвѣтъ.

При всичко, че имахъ на изборитѣ най-много гласове, азъ не честохъ себе си въ право да приемѫ отгорѣ си само на това основание важната длъжность членъ въ Д. Съвѣтъ. Колкото голѣмо и да бѣше довѣриего на народа къмъ мене въ този случай, азъ не можахъ да се лъжѫ ни на една минута върху моитѣ слабости и недостоинства за такъвъ важенъ пость. Моето учение и моята практическа подготовка бѣхѫ твърдѣ слаби за дѣятелностьта въ Държ. Съвѣтъ и азъ съ прошение до надлежното мѣсто още съ време заявихъ, че не трѣбва да назначаватъ и мене между другитѣ членове на Съвѣта. Кандидатството на г Дриновъ, Балабановъ, Бурмовъ и Грековъ и др. ми даваше право да мислѭ, че за работитѣ на Съвѣта твърдѣ малка полза ще има отъ мене при присѫтствието на таквизи изящни лица въ тоя Съвѣтъ. При такъвъ съставъ на Съвѣта моя работа бѣше да му помагамъ отвънъ и тамъ, дѣкато по своята подготовка азъ можахъ да бѫдѫ по-полезенъ, сир. по административно-испълнителната часть.

Да влѣзѫ въ съвѣта, когато по-вечето отъ горнитѣ лица се отказахѫ, ме накарахѫ други побуждения: едно да не правѭ като много други да стоѭ отъ страната и безъ да вършѫ нѣщо положително за поправяние работитѣ, да прекарвамъ времето си въ укори и осѫждания другитѣ, и друго, да се опитамъ да направѭ това учреждение почва за примирение между партиитѣ въ княжеството, като се поддържа чрезъ него полезното и угодното не на тая или оная партия, а на болшинството, на умѣренностьта на общото желание, и още като се съдѣйствува постъпенно и по мѣрата на възможностьта да влѣзатъ, както въ Съвѣта, тъй и въ министерството хора и отъ друго направление, съ други възгляди; — третйо, да се оттеглѭ този часъ, щомъ тая цѣль се осѫществи до нѣкѫдѣ. Азъ искахъ съ една дума да се направи опитъ за поставяние държавнитѣ работи на една почва, която да е по-малко исключителна отъ оная, на която до сега сѫ ги държали и държѫтъ либерали и консерватори. Но каквото всѣкога, азъ и тозъ пѫть съмъ погледнѫлъ на работата май поетически и излъгалъ съмъ се. Добрата воля у консерватори и либерали се оказа много по-слаба отъ разнитѣ честолюбия и мъстолюбия. Отъ начало и Н. Височество гледаше на моитѣ стремления доста благоволително и готовъ бѣше на много устѫпки. Препроводителното на Цанкова, което съдържаваша либералската программа, и нѣкои други отзиви на нѣколко софийски либерали измѣнихѫ настроението на княза, а изгнанието на Цанкова придаде на раздѣлението още по-ожесточенъ характеръ. Либералитѣ поченѫхѫ да викатъ по-силно противъ извѣстни произволи, а консерваторитѣ, които до тогава помълчавахѫ, дигнѫхѫ гласъ противъ буйностьта на либералитѣ и поченѫхѫ да дѣйствуватъ по-вече угнетително. Довѣрието на княза къмъ моитѣ опити за помиряване паднѫ и консерваторитѣ поченѫхѫ да се отнасятъ къмъ мене съ пълно недовѣрие, както правѣхѫ и нѣкои либерали, защото не съмъ се съгласявалъ съ много отъ тѣхнитѣ слова и дѣйствия. Азъ останѫхъ почти безъ поддържка и съчувствие и отъ двѣтѣ страни. По-вече: нѣкои либерали се опитахѫ да подкопаѭтъ съвършенно положението ми въ Съвѣта както и самий Съвѣтъ, и съ тая цѣль казахѫ презъ вѣстницитѣ си много неточни и неправедни работи. Но безъ да гледамъ на това, азъ продължавахъ да държѫ себе си и Съвѣта въ единъ такъвъ пѫть, (неутраленъ споредъ мене), който безъ да угождава нѣкому, не даваше причини на едни да го разсипѭтъ, на други — да го осѫдѭтъ справедливо. Азъ се крѣпихъ до тогава, догдѣ мислѣхъ, че има каква-годѣ надѣжда да се вкаратъ работитѣ въ единъ по-правиленъ пѫть. Множество факти като дойдохѫ да ми отнематъ и послѣдната капка отъ тая надѣжда, азъ предпочетохъ да се оттеглѭ, нежели да залавямъ мѣстото си недостойно и безъ полза на онѣзи, които сѫ ме избрали и почели съ довѣрието си.

Тѣзи факти сѫ: а) недоразумѣнието между Държ. Съвѣтъ и нинѣшното министерство, което не иска да гледа на Съвѣта, освѣнъ като на орѫдие за достижение на цѣли, принадлѣжащи на управляющитѣ; б) измѣненията въ министерството и Държ. Съвѣтъ, измѣнения, които усилватъ раздѣлението въ наший народъ, намѣсто да сближаватъ раздѣленитѣ; в) распорежданието съ държавнитѣ работи на единъ тѣсенъ кружокъ отъ хора пристрастни, като се оставя да се подчинява на разни влияния и да се рѣшава на стѫпки, които искатъ по-зрѣло, по-всестранно и по-беспристрастно обсѫждание; д) произволното и безцеремонното обръщание съ държавнитѣ сумми и неохотата на управляющитѣ да турѭтъ край на тая бесцеремонность; е) голѣмата неопитность на владѣтеля въ дѣлата на управлението.

Да желае примирението; да изгонва Цанкова; да запрѣщава митингитѣ и депутациитѣ; да замине ужъ за Германия и послѣ да се озове въ Руссия; да вика министри отъ тамъ безъ да вземе за това (поне за форма) мнѣнието на своя министерский съвѣтъ или на Държ. Съвѣтъ; да състави министерство отъ Начевича и Грекова въ днешно време; да мъсти така на онѣзи, които веднъжъ не сѫ му били угодни; да допълва Държ. Съвѣтъ съ всѣкакви лица безъ да увѣдоми неговий предсѣдатель; да обръща внимание на външностьта и парадностьта и да не зачита тихата, спокойната и положителната дѣятелность; да иска щото всичко у насъ да върви редовно безъ да даде най-малко време да се опита и установи онова, което днесь се нарежда; да иска механическа точность тамъ, гдѣто никога не може да се намѣри таквози нѣщо; да иска съвършенство въ устройството на българската държава и правилность въ публичнитѣ служби, когато таквизи съвършенство и правилность не сѫ достигнѫти още въ другитѣ стари, преминѫли презъ тисящелѣтната школа на опита държави; да прибѣгва ежедневно къмъ нови лица за достижение на таквази недостижима цѣль, като запраща на страна вчерашнитѣ си хора, като утрѣбки; да показва нетърпѣние въ всичко, и да не иска да чуе ни най-малката неприятна истина, мнѣнията на най-вѣрнитѣ си служители да жъртвува за мнѣнието на Ремлингеновци,Ползиковци и Копиткиновци; да разсипва хазната за таквизи ласкатели и да угорчава и да устранява всѣкий скроменъ работникъ отъ българитѣ съ неправеднитѣ и язвителнитѣ си отзиви; да сѫди за хората не по тѣхнитѣ вѫтрѣшни достоинства, а по устата имъ, по еполетитѣ, по шпоритѣ, низкитѣ етикетни поклони и по любоугодливоститѣ; да не може да различи ласканията отъ проститѣ и ясни, но не до тамъ приятни мнѣния — това не сѫ качества или постѫпки, които показватъ опитность и дѫлбоко разбиране на работитѣ и лицата у наший владѣтель. Това сѫ още по-малко стремления, на които може человѣкъ да служи.

Ето защо съмъ си далъ оставката и съмъ се оттеглилъ отъ единъ постъ, който отъ день на день мень ще става тягостенъ нравственно, а на хазната материално. За себе си азъ направихъ опита и намѣрихъ го много горчивъ и разочарователенъ. Нѣка опитатъ и други и разрѣшѫтъ, до колко съмъ правъ и какъ трѣбва за напредь да се дѣйствува, безъ да се подвърга страната на рискъ и перикули и да се оскърбява освободившата насъ монархия.

Преди да сключѫ приказката си за Държавний Съвѣтъ, за нужно считамъ да кажѫ, че презъ пролѣтьта на тая 1882 година опититѣ за примирение на партиитѣ пакъ се повторихѫ на широко и пакъ безполезно.

Този пѫть тѣзи опити ставахѫ съ знанието на князя, когото бѣхъ сполучилъ да увѣрѭ, че у насъ не може да има траенъ и всеобщъ порядъкъ, догдѣто тоя порядъкъ истича и се поддържа само отъ тая или оная господствующа партия, и че много добрѣ ще бѫде, ако чрезъ едно съглашение на партиитѣ порядъка се установи на по-широки и по-общепризнати основи, противъ които никой не ще има какво да каже. Наистина, конституцията дава таквиа основи, но тъй като много пѫти се е и казвало и виждало, че нейнитѣ принциппи или съвсѣмъ се игнориратъ отъ партиитѣ, или се разбиратъ и прилагатъ различно; то съглашението върху еднаквото разбиране на тѣзи принципи става отъ първа и главна необходимость за установение на добъръ порядъкъ. Безъ това съглашение най-добритѣ установения на консерваторитѣ ще бѫдѫтъ ненавистни за либералитѣ, и наопаки. Безъ него всѣка партия ще дѣйствува въ свой исключителенъ духъ и на измѣненията въ законитѣ и порядъка не ще има ни край, ни преграда. Напротивъ слѣдъ съглашението въ основитѣ, въ смисъльта на основитѣ, за всичкитѣ партии остава само единъ едничекъ порядъкъ възможенъ, порядъка който истича отъ приетото всеобщо тълкувание. Тогава порядъка, поне въ главното си, става траенъ и никой нѣма право да го отрича и да се сили да го струпули, като сега и да го замѣни съ другъ, който сѫщо тъй утрѣ ще се осѫди на нови колебания и измѣнения съ новитѣ промѣнения на правителствата.

Князя не можеше да не види въ тоя опитъ надѣжди за успокоение на страната и на себе си и горѣщо насърдчаваше подобно дѣло. Той изявяваше желание да припознае по най-тържественъ начинъ резултата на съглашението и като го подпише, по който начинъ го искатъ странитѣ, да си постави за задача да го почита и запазва непреложно.

Събрания за това ставахѫ и на частни мѣста и въ кабинета ми у Държавний Съвѣтъ. Препирни много имаше. Думи много се изсипахѫ за принциппи и отечество, но до благоприятенъ резултатъ не се дойде, защото добрата воля и искренностьта липсувахѫ и у двѣтѣ страни. Самолюбието и взаимното недовѣрие като преобладавахѫ у всички, то всѣко предложение отъ едната страна се посрѣщаше съ подозрѣние отъ другата и се исчовъркавахѫ отъ него всѣкакви възможни и невъзможни опасения и страхове. Цѣли недѣли траихѫ тѣзи събирания и препирания и най-послѣ останѫхѫ безъ резултатъ за отечеството.

Цѣлий ходъ на тия преговори азъ не ще излагамъ тука. Ще забѣлѣжѫ само това, че въ преговоритѣ и двѣтѣ страни бѣхѫ неустѫпчиви, и двѣтѣ не до тамъ справедливи. Тая несговорчивость и това самолюбиво упорство се проявяваше не само въ тона на разискванията; то се показа много по-добрѣ въ самитѣ послѣдующи дѣла и на двѣтѣ страни. Онова, което тий не приемахѫ въ онова време, като нѣщо ужъ вредно за страната и за доброто ѝ, по-сетнѣ го приехѫ на дѣло и въ много по-голѣмъ размѣръ. Умѣренностьта въ конституционнитѣ учреждения бѣше тогава за Балабанова, Моллова, Сарафова, Стойчева и пр. и пр. опасна за страната и за свободата; по-сетнѣ тѣзи хора поченѫхѫ да искатъ нѣщо по-вече отъ умѣренность. Упорството на нѣкои консерватори да приематъ по-вече свободолюбиви учреждения за страната и да припознаѭтъ полезностьта на конституцията за България, подиръ малко се е замѣнило съ исповѣдьта, че само конституционното управление подхожда подъ свойствата на българский народъ. Ще каже, преговоритѣ не сполучихѫ не по друго, а само по това, че ний не знайме да поставяме самолюбието си по долу отъ общитѣ интереси и да сѫдимъ за работитѣ спокойно.

Впрочемъ, несправедливость ще бѫде да се рече, че не се направи нищо за съглашение. Съглашението бѣше станѫло и ний двама, азъ и Сарафовъ, бѣхме натоварени да дадемъ окончателна форма на туй съглашение и да го представимъ на подписвание, и когато Балабановъ пристигнѫ изъ Цариградъ, повърнѫ дѣлото на ново разглеждание, повдигнѫ цѣлъ купъ мѫчнотии и въпроси за думи и форми, сплете работата по единъ лошъ начинъ и всичко събори. Какъвъ гений на разрушение!

Забѣлѣжка отъ Редакцията. Слѣдующата „программа за помиряванието“ е приложена при мемоаритѣ; тя е написана отъ самия Т. Икономовъ.

За да се прекрати днешното положение на работитѣ въ България и съ цѣль да се съвокупѭтъ всичкитѣ народни сили въ едно общо направление, долуподписанитѣ членове на сѫществующитѣ до нинѣ двѣ партии—консервативна и либерална—счетъхѫ за своя длъжность да се съгласѭтъ върху онѣзи общи начала за публична дѣятелность, приеманието и поддържанието на които, по тѣхното мнѣние, най-много ще помогнѭтъ за устроението и благосъстоянието на държавата, — и да направѭтъ тѣзи начала извѣстни на цѣлъ българский народъ за знание и рѫководство на всѣкиго.

I. Първото условие за закрѣпление порядъкътъ въ страната като е взаимното съгласие на народътъ съ правителството на Н. Височество, то рѣченнитѣ членове ще иматъ всѣкога предъ видъ това съгласие и ще запазватъ къмъ Негово Височество дѫлбока и искренна любовь и вѣрность къмъ престолътъ династията му.

II. Даденитѣ на Н. Височество отъ Великото Народно Събрание въ Свищовъ на 1 Иулия 1881 г. и истълкувани въ манифестътъ отъ сѫщата дата пълномощия ще се почитатъ отъ всички насъ и ще се разбиратъ и испълняватъ както слѣдва:

1). Да се съдѣйствува всѣкояче за умиротворението на страната и за пълното закрѣпление на конституционний порядъкъ въ България;

2). За постиганието на тая цѣль да се ходатайствува и настои предъ Н. Височество князьтъ да призъве едно лице и да го натовари да састави смѣсено и отговорно министерство. Това лице се препоръчава на Н. Височество по общо съгласие на подписавшитѣ;

3). Да се предостави на това министерство да приготва съ

съдѣйствието на Държавний Съвѣтъ проектъ за преглежданието на конституцията отъ Великото Народно Събрание (чл. III отъ пълномощията). Тойзи проектъ се внася за разгледвание предварително въ обикновенното народно събрание;

4). Да се показва пълно и общо почитание къмъ дѣйствующитѣ закони, както и къмъ законитѣ, които бихѫ се издали, въ видъ на правилници, по силата на пълномощията съ съдѣйствието на Държ. Съвѣтъ;

Забѣлѣжка. При съставянието законитѣ за устройството на администрацията и полицията, както и за упражнението на властьта отъ тия двѣ учреждения, ще се положѫтъ таквизи основания, които не само обеспечаватъ свободата и правдинитѣ на гражданитѣ, но не допускатъ и сѣнка отъ неповиновение на законитѣ.

5). Да се почита по най-пъленъ начинъ личната неприкосновенность и неприкосновенностьта на жилището и на корреспонденцията съгласно чл. чл. 73, 74, 75 и 77 отъ конституцията;

6). Да се почита свободата на печатътъ. За престѫпленията по печатътъ ще се издаде наказателенъ законъ (чл. чл. 79 и 81 конст.), съ изработванието на който ще се натовари министерството съ съдѣйствието на Държ. Съвѣтъ;

7). Народното Събрание е единственната власть да установява държавний бюджетъ и да се произнася върху всичкитѣ въпроси, които ангажиратъ направо или косвенно финанситѣ на страната;

8). Народното образование да се води но такъвъ начинъ, щото да се постига не само умственното и научното развитие на учащата се младежь, но и нравственното ѝ преуспѣвание.

Училищнитѣ закони, основани на свободни и съвременни начала, ще искатъ отъ ученици и учители строга нравственность и точно испълнение на тѣхнитѣ обязанности.

9). За подобрението на земледѣлието, скотоводството и винодѣлието и за съживявание мѣстната индустрия и търговия да се полагатъ всевъзможни усилия било чрезъ поощрителни мѣрки, било чрезъ улеснителни, и др. под.

10). Да се полагатъ старания за привежданието всичкитѣ клонове на управлението къмъ по-простъ и по-економический видъ, като се гледатъ нуждитѣ и средствата на населението;

11). Да се представляватъ и назначаватъ на държавна служба най-достойнитѣ лица, безъ да се гледа на коя партия сѫ тѣ принадлежали или принадлежѫтъ. Чиновницитѣ се отчисляватъ на основание на закона;

12). Да се държи за начало, че при рѣшението на всичкитѣ въпроси отъ капитална важность, каквото напр. въпроситѣ за желѣзни пѫтища, за концессии и др., трѣбва да се иматъ предъ видъ дѣйствителнитѣ нужди и интереси на страната и нейната независимость, а той сѫщо и международнитѣ задлъжения;

13), Да се запазва единството на Българската Черква и наредбитѣ по черковното управление въ Княжеството да ставатъ всѣкога съгласно съ духовното началство;

14). Да се поддържа началото, че външната политика на страната трѣбва да се води по такъвъ начинъ, щото България да се наслаждава всѣкога и въ всѣкой случай съ любовьта на освободителката Руссия и съ симпатиитѣ на другитѣ сили, а въ сѫщото време да се обработватъ и развиватъ дружелюбни сношения и съ близосѣднитѣ държави.

III. — Съ приеманието на тѣзи начала като се вдигатъ сѫществувавшитѣ до сега недоразумѣния относително нѣкои части на вѫтрѣшното управление на страната и на всѣкий доброжелателенъ гражданинъ като става явенъ пѫтьтъ за бѫдѫщата му публична дѣятелность, а поради това извиканитѣ вслѣдствие тия недоразумѣния до сегашни строгости като си изгубватъ значението, то да се ходатайствува предъ Н. Височество за всеобщо упрощение на всички онѣзи, които сѫ подпаднѫли подъ немилость за подобни нѣща.

Шуменъ, 24 Иуния 1882 год.

Снощи пристигнѫ извѣстието за измѣненията въ министерството. Отъ листата на новитѣ министри се види, че новото министерство е ново тържество на крайнитѣ консерватори — Начевича, Цачева и Гарбанова. Преди да тръгнѫ изъ София и самъ князя ми каза и Грековъ ме увѣряваше, че този послѣдний не трѣбва и не ще влѣзе въ министерството, защото тогава министерството ще вземе краенъ консерваторский характеръ, което не ще бѫде ни желателно, ни полезно за сегашното време Види се, че и князя и Грековъ сѫ останѫли безсилни предъ комбинациитѣ и налягванията на крайно консерваторската компания, която отдавна гласѣше Грекова за министръ на правосѫдието.

Думитѣ на князя, че въ министерството трѣбва да влѣзѫтъ по-умеренни лица и отъ двѣтѣ партии, че инакъ, съ Грекова и Начевича въ едно министерство, самъ Соболевъ могълъ би да се откаже отъ министерството, тѣзи думи излѣзохѫ на лъжа, както и думитѣ на Грекова, че никога не ще приеме да влѣзе въ министерството. Сговора на другаритѣ му, че и тий ще се оттеглѭтъ отъ дѣлата, ако Грековъ не стане министръ, билъ по-силенъ отъ волята на князя и на Грекова. Но съ Соболева какво е станѫло? Казувахѫ, че той има за миссия да състави неутрално министерство и малко по малко да зглади раздѣлението, което кѫса днесь отечеството ни; между тѣмъ оказва се, че той се нарежда на страната на крайнитѣ консерватори. Какво значи това?

Откакъ се е заговорило за министерско промѣнение, консерваторитѣ не сѫ престанѫли да правѭтъ събрания и да се приготвятъ за случая. Тѣхнитѣ комбинации бѣхѫ многоразлични, но упѫтени къмъ една единичка цѣль — да не допустѭтъ ни единого либерала въ министерството. Тѣ бѣхѫ готови да допустѭтъ въ министерството и туку-що свършивший курсъ Шопова, и слабия Панаретова и всѣкиго другиго отъ тѣхнитѣ другари-единомисленници, само либералъ да не видѭтъ по между си и особенно либералъ за работа. По едно време тий бѣхѫ се съгласили да приемѫтъ Бурмова за министръ на просвѣщението, защото знаяхѫ, че той е фразеръ-мечтатель и на практика за нищо не го бива; но за Тишева и Ковачева тий неискахѫ да чуѭтъ, защото знаяхѫ, че съ тѣхъ лесно не щѣхѫ да си играѭтъ.

Сега вече се разбра, че котерията на крайнитѣ консерватори, въ числото на които трѣбва да влѣзѫтъ Хаджиеновъ и Стоиловъ, въ нищо не се отличава по отношение къмъ властолюбията си отъ крайнитѣ либерали Цанковци и Каравелова съ компания. И еднитѣ и другитѣ тръсѭтъ властьта не за да направѭтъ добро на страната, а за да властвуватъ, да отварятъ пѫть на единомисленницитѣ си и да преграждатъ пѫтя къмъ властьта на нееднomисленницитѣ си. И еднитѣ и другитѣ сѫ готови да хвърлѭтъ страната въ смятения, отъ колкото да се отрекѫтъ отъ своитѣ планове. За Цачева, на когото умственното състояние е извѣстно, и за Горбанова, който е по-вече отъ заслѣпенъ отъ консерваторский фанатизмъ, за тѣзи двѣтѣ лица, които искатъ во что би ни стало да бѫдѫтъ на лице и които не бихѫ достигнѫли това при едно неисключително положение на княжеството, — за тѣхъ не ми е чудно нищо. Тий може да искатъ да обърнѫтъ всичко съ дъното на горѣ: ами какво да се каже за Стоилова, който не е ни бездаренъ, ни лишенъ отъ чувство на родолюбие? Да гледашь тоя момъкъ въ тѣсни сношения съ тѣзи тъмни лица и въ постоянни съвѣщания съ тѣхъ по работи важни и сериозни — това е което не може да се разбере и обясни. Какви сѫ основанията на тая интимность, на туй тѣсно приятелство, азъ не ще искамъ да разгадавамъ. Азъ ще констатирамъ само, че интимностьта на Стоилова съ Цачева, Горбанова и Шивачева не е отъ естество да хвърли благовидна свѣтлина на тая личность. Ами за Грекова що да кажѫ? Той презира Цачева съ компания, а се подчинява на тая компания чрезъ Начевича, Стоилова и Хаджиенова. Неуже ли у насъ не може человѣкъ да си остане на лице и полезенъ до нѣкѫдѣ безъ да пожертвува своята самостоятелность на извѣстна котерия, която въ сѫщность не е освѣнъ тяготение за публичнитѣ дѣла и паразитъ около държавното дърво?

Новото министерство е една десепция за мене. Азъ все вѣрвахъ и имахъ извѣстни основания да вѣрвамъ че туй министерство щѣше да бѫде по състава си една голѣма крачка къмъ успокоение на страната, къмъ успокоение на страститѣ, къмъ умиротворение на партиитѣ. Азъ вѣрвахъ, че туй министерство ще бѫде смѣсено и че нему ще бѫде порѫчено да приготви почвата за извѣстно примирение, за едно въспрощение, за съединение въ едно главно направление разединенитѣ днесь народни сили, за приготвяние добри и правилни избори за предстоящето обикновенно народно събрание. Тъй мислѣхъ азъ, но крайнитѣ течения и този пѫть повлѣкохѫ работитѣ въ страна, и този пѫть било сѫдено на държавний корабъ да върви по краищата и да се блъска о брѣговетѣ, намѣсто да потече тихо и безмятежно по дѫлбокитѣ мѣста. Жаль, много жаль за излъганитѣ надѣжди, но нѣма какво да се прави. Ще трѣбва пакъ да се работи, както и до колкото е потрѣбно, и пакъ да се чака. Тая работа би била много посполучна ако либералитѣ бихѫ били по-вече благоразумни, по-вече умѣренни. При едно поведение по-вече цѣлосъобразно, по-вече мълчаливо и очаквателно, по-малко шумливо и раздразнително либералитѣ днесь щѣхѫ да иматъ по-вече поддържка и въ навода и въ самий князь, който не можеше да не забѣлѣжи и оцѣни туй поведение, когато особенно то щѣше да му се сочи при всѣкий случай и да му се показва като благонадѣжно. Намѣсто това проповедитѣ и дѣйствията на либералитѣ като иматъ за цѣль не постоянната полза на страната, а бързото отмъщение на тогози и оногози, получаватъ такъвъ застрашителенъ за едни и раздражителенъ за други характеръ, щото и умѣренитѣ българи и самси князя ставатъ чужди, чужди досущь, за либералскитѣ движения. Съ нападенията си на князя, либералитѣ не само оскърбяватъ тоя послѣдния, но отчайватъ и всѣкий българинъ, който не иска да види отечеството си хвърлено въ сферата на рисковетѣ, случайноститѣ и междуособията. Колкото добрѣ и искусно да бѣше нагласено послѣднето либералско движение; колкото силни и да бѣхѫ виковетѣ и воплитѣ на либералскитѣ агенти въ всичкитѣ части на България; колкото усърдна и да бѣше агитацията, за наблюдателний человѣкъ не бѣше скрито, че за либералитѣ историята ще се свърши комически и че отечеството не ще придобие отъ всичко това, освѣнъ извѣстно разслабление на нравственнитѣ и общественнитѣ основи,— слѣдствия, които самитѣ либерали единъ день горчиво ще оплакватъ.

8 Августъ 1882 г., Шуменъ.

Отдавна се говорѣше, че новъ избирателенъ законъ се готвялъ отъ министерский съвѣтъ и че тоя законъ щѣлъ да почене да се прилага още сега, въ предстоящитѣ избори на представителитѣ за Народ. Събрание; но това азъ считахъ за прости, безосновни слухове. Снощнитѣ вѣстници изъ София не оставихѫ въ мене съмнѣние, че това не е слухъ, а цѣли истини, че това е фактъ, който не допуска ни най-малко съмнѣние. Законопроекта се внесълъ въ Държавний Съвѣтъ, отъ гдѣто скоро ще се испрати гдѣто трѣбва. Ще се приеме и

удобри ли отъ Съвѣта този законъ, азъ не могѫ да знаѭ, защото Съвѣта не ми е нито нищо съобщавалъ за своитѣ намѣрения въ това и въ друго отношения.

Ако го удобри, съвѣта ще направи голѣма грѣшка, защото тоя законъ не ще бѫде друго освѣнъ въпиюще нарушение на конституционний порядъкъ, който днесь сѫществува въ България. Каквото и да говори „Българский гласъ“ (виждъ № 60 год. III) за Свищовското събрание и за пълномощията, които туй събрание даде на Н. Височество; колкото и да иска да докаже логичностьта на приготвенний законопроектъ съ всичко извършено отъ Свищовското събрание до сега; колкото и да му се ще да докаже, че Държ. Съвѣтъ, като учреждение отъ пълномощията, длъженъ е да приеме и удобри този законъ, за да не се поставя въ противорѣчие съ самаго себе: законопроекта, както се предполага да се положи въ дѣйствие, си остава едно беззаконие, едно нарушение на сѫществующий порядъкъ.

И наистина, сѫществующий днесь порядъкъ е конституционний. Княжевитѣ пълномощия не измѣняватъ този порядъкъ. Тѣ само даватъ право на князя да прави разни опити чрезъ завождание на нови учреждения за правилно управление на страната. Право да измѣнява конституцията и конституционний порядъкъ нему не се дава. Ако сѫ нужни нѣкакви измѣнения въ конституцията, тѣ ще станѫтъ съгласно съ третето предложение на пълномощията отъ Великото Събрание, което ще се свика за тая работа. Самъ князя не може да стори това, ако ще би съ удобрението и рѣшението на министерский и Държавний съвѣти.

Избирателний законъ се опира на конституцията и именно на 86 членъ отъ неѭ. Е, добрѣ, съ измѣнението на закона, измѣнява се и съотвѣтствующий членъ на конституцията и измѣнява се по волята на князя; правилно ли е това? Законно ли е?

Че Свищовското събрание било законно, както било законно и учреждението на Държавний Съвѣтъ, отъ това не слѣдва, че и нарушенията на конституцията сѫ законни и че измѣненията въ послѣднята могѫтъ да ставатъ отъ когото и както и да било. Учреждението на съвѣта станѫ по пълномощие отъ Свищ. Вел. Събрание, но за измѣнение на конституцията таквози пълномощие не е имало и не може да има. Пълномощията ясно го казватъ, като постановяватъ, че за таквази работа ще се свика нарочно Вел. Събрание. Пълномощията се ограничаватъ въ правото на князя да прави нови учреждения за опитъ на добро управление, а не въ премахването на конституцията или въ измѣненията ѝ. Конституционния порядъкъ си остава господствующъ режимъ и сессиитѣ на обикновенното народно събрание продължаватъ да се свикватъ споредъ яснитѣ думи на манифеста отъ 1 иулия 1881.

Нийдѣ нѣма ни дума, че въ избиранието на депутатитѣ трѣбва да станѫтъ измѣнения, че числото имъ трѣбва да се намали или увеличи. Таквизи измѣнения ще ставатъ, казватъ пълномощията, само отъ В. Н. Събрание. И ако тѣ днесъ ставатъ отъ другиго и по другъ начинъ, това е по злоупотрѣбително превишение на властьта. За да станѫтъ измѣнения, ако тий сѫ толкова нужни, привърженцитѣ и инициаторитѣ имъ трѣбваше да свикатъ по приетий начинъ Великото Н. Събрание и да ги поискатъ отъ него. Нужни и полезни, Събранието щѣше да ги приеме; ненужни или нужни въ другъ видъ, Събранието щѣше да си го каже и върху князя не щѣше да пада днесъ отвѣтственность за безакония на единъ деспотъ. Днесъ и владѣтеля, и режима му плашѫтъ българитѣ и правѭтъ послѣднитѣ свои противници, като имъ даватъ да вадѭтъ, че друго се обѣщава, друго се върши, и че на произволитѣ се отваря таквози широко поприще, което може да обеме всичкитѣ страни на държавний и граждански нашъ животъ и да ги стѣсни до нѣмай-кѫдѣ. Дано поне тука Държ. Съвѣтъ покаже нужното мѫжество и се отрече не само да удобрява, но и да разглежда новий избирателенъ законъ, да се отрече не само за беззаконното ввождание на законопроекта, но и за ползата на страната и на самий князь. Не за увеличение числото на беззаконията и на беспокойствата въ държавата, а за съдѣйствие къмъ правилно уреждание на страната, къмъ заякчение на законитѣ и къмъ увеличението на общественното спокойствие е учрежденъ Държ. Съвѣтъ. Нѣка той помни това и нѣка не притурга нови причини за безспокойство и разстройства. Съ таквози припазвание Съвѣта ще стори добро не само на станата, но и на Н. Височество, за освѣтление на когото е съдаденъ Държ. Съвѣтъ. Истинний интересъ на владѣтеля състои не въ насилственното мълчание на гражданитѣ и въ искуственно извиканото съгласие на злѣ съставенитѣ Народни Събрания, а въ съгласието му съ по-голѣмата часть на населението и въ довѣрието на гражданитѣ къмъ тогози, който за никакви лични блага не ще си позволи да престѫпи закона. Този интересъ на владѣтеля ще спази Държ. Съвѣтъ ако бѫде искрененъ предь князя и му каже открито, че предадений нему за разглеждание избирателенъ законъ не е плодъ на правилно разбиране на законитѣ и на добросъвѣстни съвѣтници, че съ приеманието на подобенъ законъ не спокойствие и сила ще се дочака за престола, а нови, по-сериозни главоболия и потресения . . .

Ноемврий, 1882 г.

Азъ съмъ отъ нѣколко дни насамъ въ Бѣлградъ. Моето правителство намѣрило за добрѣ да ме проводи тука безъ да ми каже по единъ точенъ начинъ, защо ме провожда. Цѣльта

на моето тука идвание не ми е неизвѣстна съвършенно, но какво и какъ трѣбва да правѭ за достижение на тая цѣль, мене не е и казано, ни писано до сега. Заповѣда ми се повторително да вървѭ за Сърбия да се опитамъ да уравнѭ въпроситѣ, които сѫ свързани съ границитѣ на двѣтѣ държави и съ интереситѣ на пограничнитѣ жители, на които земитѣ сѫ остали отъ едната страна, а самитѣ жетели сѫ остали на другата страна, но въ какъвъ духъ и по кой начинъ да се рѣши този въпросъ, никой нищо не ми каза. Министерството на Вѫтрѣшнитѣ работи казва, че въпроса се отнася до министерството на Вѫтрѣшнитѣ дѣла, това послѣдното казва, че въпроса е международенъ и е отъ вѣдомството на Външнитѣ дѣла, и упѫтвания никакви до сега не ми сѫ се дали. На моитѣ заявления, че не ще излѣзѫ изъ София, догдѣто не ми се дадѫтъ опредѣлени инструкции по работата, менѣ се обяви изъ Рущукъ, гдѣто се намирахѫ князя и всичкитѣ министри, че трѣбва да идѫ въ Бѣлградъ и че тамъ всичко ще ми се испрати. Дойдохъ и недѣли прекарахъ, инструкции нѣма. Види се, че нашето министерство има днесь други по-важни въпроси, та съ въпроситѣ, като тоя за границитѣ съ Сърбия, отъ неразрѣшението на който страдатъ толкози хиляди жители отъ двѣтѣ страни, нѣма ни време, ни желание да се занимава. Щѫ не щѫ, азъ трѣбва самъ да изучѫ сѫщината на въпроса изъ многочисленитѣ дѣла и преписки и да си опредѣлѭ плана за дѣйствие. Изъ разнитѣ оплаквания на пограничнитѣ български жители ставатъ явни двѣ нѣща: първо, че границата не е проведена съгласно Берлинский трактатъ и че на много мѣста тя се врѣзва дѫлбоко въ България, като преименува мѣстата, презъ които минува, каквото на пр. мѣстата отъ Столъ презъ Радичина до Биюкъ Балканъ около Берковица; второ, че твърдѣ много земи на българскитѣ погранични жители като сѫ остали въ предѣлитѣ на Сърбия, сърбскитѣ погранични власти силно препятствуватъ на стопанитѣ на тѣзи земи да се ползуватъ отъ тѣхъ пълно и свободно. На тѣзи нѣща трѣбва да се запрѫтъ и моитѣ дѣйствия въ Бѣлградъ, но още на първата крачка се явяваше пиганието: да ли трѣбва да се закача въпроса за превожданието на границата отъ Европ. делимитационна коммисия, или да се иска само провѣрка на това, стои ли границата на тия сѫщитѣ пунктове, които сѫ оказани въ протоколитѣ на тая коммисия. Подирь здраво обмисляние и подирь съвѣщание съ русский министръ Персияни азъ се запрѣхъ на втората точка, защото видѣхъ, че пакъ сърбското правителство не само ще повдигне гюрюлтия и ще има на своя страна по-голѣмата часть отъ министритѣ на силитѣ, но и не ще иска да влиза и въ никакви разисквания при подобна база. Ограничихъ се да искамъ провѣрка и обѣлѣжвание на границата, както е проведена отъ делимитационната коммисия още и съ тая мисъль, че при таквази провѣрка на цѣлата линия намъ ще бѫде възможно да се удостовѣримъ, чрезъ частни и мълчаливи изучения на мѣстата, да ли е имало дѣйствителни преименования на мѣста отъ самата коммисия, както искатъ да увѣрѭтъ нѣкои българи отъ онѣзи мѣста. Съ туй намѣрение за обѣлѣжване на границата споредъ коммисията и за уреждание на въпроситѣ за пограничнитѣ двувластни земи, сир. земи, които се намиратъ презъ границата, а принадлежѫтъ на жители отъ другата държава, азъ пристѫпихъ най-послѣ къмъ работата и се заловихъ съ сърбскитѣ коммисари Миличевича и Г. Симича да разисквамъ въпроса. И. Ковачовъ.*) бѣше въ тая работа мой секретаръ и помощникъ. Отъ най-напредь сърбскитѣ комисари не предстявахѫ мѫчнотии за обѣлѣжване на цѣлата линия на границата, но подирь съвѣщание съ министритѣ си тий обявихѫ, че нѣма нужда за провѣрка и обѣлѣжване на цѣлата линия, а само на тѣзи мѣста, върху които сѫ се появили до сега недоразумѣния и спорове. Убѣдявахъ ги, че спорове може да се явѭтъ по-сетнѣ и за много други пунктове и че по тая причина границата трѣбва точно да се провѣри и обѣлѣжи по всичката си дължина, но тий оставахѫ непреклонни. Провѣрката по цѣлото протяжение тий отхвъргахѫ упорито подъ извѣти на ненужность и трудноиспълнимость, но въ сѫщность да не стане констатиране на неточности въ прекарването на граничната линия и да не се повдигнѫтъ въпроси за това. Азъ настоявахъ на своето, защото имахъ предь очи именно това констатиране, но сърбското правителство прибѣгнѫ до сношения съ София и доби отъ дипломата Вълковича съгласие да се ограничи провѣрката само въ нѣкои точки на границата. Писахъ, телеграфирахъ Вълковичу да не отстѫпва, защото имаме и право и нужда да прегледаме и си обѣлѣжимъ границата на всѣкѫдѣ, самонадѣянний дипломатъ не послуша и си наведе главата предь исканията на сърбитѣ. Положението ми станѫ и тежко и неприятно, но азъ премълчахъ. Почнѫхъ да обращамъ по-вече внимание на уреждането въпроса за двувластнитѣ земи, тъй като български земи имаше по-много въ Сърбия, нежели сърбски въ България. Въ това отношение за пограничнитѣ жители се добихѫ доста голѣми олеснения, както може да се види отъ приготвений проектъ за конвенция, но сърбското министерство и тука се показа не до тамъ дружелюбно. То не даде на коммисаритѣ си да подпишѫтъ конвенцията въ опредѣлений день, но поиска да прави нови измѣнения и дѣлото паднѫ. Тая конвенция, която

можеше да тури край на толкози нодоразумѣния, и до сега стои неподписана и всичко говори за несговорчивостьта на двѣтѣ съсѣдни, едноплѣменни и единовѣрни държавици. За дребни съперничества и за криво разбирани държавни интереси страдатъ днесь не само отношенията на двѣтѣ държави, но и интереситѣ на хиляди семейства отъ двѣтѣ страни на границата.

Умирението на турцитѣ въ България.

Изселяването на турцитѣ изъ България се продължава въпрѣки всичкитѣ старания на нашето правителство да ги задържи и въпрѣки всичкитѣ увѣщания на властитѣ да се не изселватъ. Да задържѫтъ колко годѣ изселването не можахѫ ни увѣщанията на Ю. Тодоровъ и Х. Мехмедъ Али, ни сладкитѣ думи на управляющия нинѣ мин. на Вѫтрѣшнитѣ дѣла — Н. Маркова. Изселението си слѣдва и ще слѣдва до тогива, догдѣ турчинъ не остане въ България. Никакви увѣщания не ще бѫдѫтъ въ сила да въспрѫтъ това изселение или да го намалѭтъ. Него бихѫ замедлили не голитѣ кандѫрмаци на разни коммисари изъ София и безпослѣдственнитѣ обѣщания, а само една умна и строгосправедлива къмъ Турция политика, каквато за зла честь до сега не се е водѣла ни у централното правителство, ни у представителитѣ му по вънъ.

И какъ ще ти стоѭтъ турцитѣ въ България, когато на тѣхний фанатизмъ, на тѣхното неразбиране на времето и историята, правителството и самитѣ началства ежедневно прилагатъ нови причини за недоволство на турцитѣ въ България? Водими отъ разни частни съображения, но никакъ не отъ справедливостьта и отъ общий интересъ на цѣлокупна България, мѣстнитѣ власти безъ стѣснение сѫ работили за прогонване на турцитѣ изъ България. Направо съ думитѣ си и косвенно чрезъ подчиненитѣ си власти, тѣ въ Джумая, Османъ-Пазаръ, Ловечъ, Севлиево и въ други окрѫжжия случай не сѫ пропущали да не кажѫтъ на тоя или оня турчинъ, че помайването на турцитѣ въ България е една глупость, която турцитѣ трѣбва по-скоро да оставѭтъ. Въ Османъ-Пазарско цѣла агитация е била устроена въ тази смисъль отъ онѣзи, въ чиито рѫцѣ е била властьта отъ двѣ-три години насамъ. За омразната обхода на нѣкои чиновници и жандарми азъ и нѣма да помѣнувамъ. Въ това отношение нѣкои наши чиновници и жандармитѣ се явяватъ достойни приемници на турскитѣ заптиета и ефендита, произвола и злоупотрѣбленията на които трѣбваше да прекрати неслѣднята война, войната за освобождение. Колкото по-отдалечено отъ прями съобщения съ другитѣ окрѫжия и контроль изъ София биваше едно окрѫжие, толкова по-тежко е било положението на турцитѣ, защото Богъ високо, царь далеко, а публичното слово не може да надникне въ таквизи мѣста. Разбира се сега, защо увѣщанията, колкото тържественни и да сѫ бивали, не сѫ дѣйствували върху умоветѣ на турцитѣ и не сѫ били въ сила да въспрѫтъ изселението. Увѣщанията не сѫ могли да отнемѫтъ силата на фактоветѣ и да измѣнѭтъ положението. Фактоветѣ всѣкога говорѭтъ по-високо отъ голитѣ думи. Турцитѣ въ Силистра, въ Пазарджикъ и другадѣ сѫ се чудили на лѣкостьта, съ която Марковъ имъ е говорилъ на турски, но предь смисъльта на грълмливитѣ въсточни фрази тѣ сѫ си помахвали главитѣ недовѣрчиво. Марковъ заминѫ, подирь него дойдохѫ и минѫхѫ и Тодоровъ и Х. Али, всичкитѣ си взехѫ съ избитъкъ дневнитѣ и прогоннитѣ, всичкитѣ представихѫ рапорти за сполучно извършване на миссията, а турцитѣ нито спрѣхѫ, нито ще спрѫтъ изселяването си. Отъ всичкитѣ расходки и дѣйствия на тѣзи мѫжье за държавата остава само едно нѣщо: голѣмитѣ разноски. Партизанството и свързанитѣ съ него борби не ни даватъ да погледнемъ и на тоя въпросъ ясно и, като съединимъ дѣло съ слово, да направимъ нѣщо цѣлесъобразно, нѣщо цѣлеисходно. Дѣйствията на централното правителство и по тая работа сѫ тъй случайни и противоположни, както и мнѣнията на партиитѣ по другитѣ въпроси отъ вѫтрѣшна политика. Вземанитѣ мѣрки твърдѣ малко иматъ предь очи духа и настроението на самитѣ турци, тий твърдѣ малко истичатъ отъ изучението на самото положение на работитѣ. Тѣхъ вематъ въ София или предложение на нѣкой Руссецъ, който малко познава мѣстнитѣ работи, и по угодата, интереситѣ и наклонноститѣ на господствующата партия прилагатъ се сѫщо тъй различно, безъ планъ за единство и по пълното усмотрѣние на онѣзи, които сѫ натоварени да ги прилагатъ. Въ Джумая и Османъ-Пазаръ умиряванието на турцитѣ се разбираше и практикуваше въ смисъль не на задоволение чрезъ правосѫдие, а на всеобщо възбуждание чрезъ жестокости и неправилности. Тамъ за цѣль се вземаше не умиротворението на турцитѣ и оставанието имъ въ България, а съвършенното имъ изселяване изъ България, и заради това числото на незадоволнитѣ и обиденитѣ турци нарочито се е увеличавало, разбойничеството поддържало, като поводъ за по-голѣми жестокости и гонения отъ страна на интересующитѣ се властующи. Тамъ жестокоститѣ еднакво сѫ падали на мирний и немирний житель и пѫтищата не сѫ остали никога безъ отчаяни хора, готови скѫпо да продадѫтъ изгубеното си спокойствие. Самитѣ мѣрки на централното правителство за усмирение на немирнитѣ турци силно сѫ съдѣйствували за увеличение на недоволството. Военното положение, което измислихѫ либералитѣ на 1880 год., другото таквози положение, което измисли генералъ Каулбарсъ презъ есеньта на 1882 г. бѣхѫ тъй неумѣстни и сѫ прилагахѫ по такъвъ несправедливъ начинъ, щото задоволството станѫ всеобщо и днесь нищо не може да увѣри турцитѣ, че подобнитѣ положения не ще се повърнѫтъ и че заради нѣколко лоши хора не ще теглѭтъ хиляди невинни съ опце поневиннитѣ си дѣца и жени. Който иска да види дѣйствието на такъвъ родъ усмиряване нѣка чете разнитѣ дѣла на военното положение въ канцеляриитѣ на Шумненский, Варненский и др. смѣжни окрѫжни управители. Самий фактъ, да се устроѭтъ днесь военни сѫдилища въ Търново и Разградъ високо говори на турцитѣ, че за тѣхъ още не сѫ настали нормални времена и че е по-добрѣ за тѣхъ, часъ по-скоро да се махнуватъ изъ държавата, гдѣто мѣркитѣ и правосѫдието сѫ двояки.

---

*) Ковачевъ се посрѣщнѫ въ Бѣлградъ като сърбинъ. Всички гледахѫ на него като такъвъ: и Митрип. Михаилъ, и Арх. Несторъ и всички други, които го знаѭтъ и познаватъ. Митрополитъ Михаилъ му говори за нѣкакви си дѣйствия въ Македония, като на сърбинъ, а пъкъ Архим. Несторъ напи на тържественно угощение у Миличевича предь министра Гарашанина и цѣло събрание наздравица въ честь на тоя сърбский дѣятель. Въ отговора си Ковачевъ нито помисли да отрече увѣрението, че той е сърбинъ. На противъ той горѣщо благодари за добритѣ отзива и чести. — Тежко бѣше за мене туй впечатление, но види се, че като на македонецъ, Ковачеву не бѣ тъй тежко угождането и тамъ и тукъ.

Така и въ срѣдствата за умирение на разбойничествата, и въ срѣдствата за задържание на турцитѣ въ България нашето правителство и нашитѣ власти сѫ били нещастни, защото въ основата на тѣзи мѣрки не сѫ лежали справедливость и дѫлбока обмисленность. Заради нѣколко злодѣйци турци, ако щѫтъ би били и стотини, не трѣбваше да се повдигатъ гонения противъ цѣлото турско население и да се допускатъ притѣснения, които частната враждебность обращатъ на всеобща. Разбойницитѣ можехѫ да се прeслѣдватъ и наказватъ и безъ съсипителното за хазната и за населението военно положение. Съ назначението на добри, умни и справедливи окрѫжни управители, съ усилванието на добрѣ организуваната полиция, съ правилно и ускорено разгледвание дѣлата на разбойничествата въ обикновеннитѣ сѫдилища, съ пазяние и почитание правата на всѣкий гражданинъ, съ защитяване невиния отъ неправди и притѣснения, съ справедлива и неуморлива строгость къмъ виновнитѣ и само къмъ тѣхъ, разбойничеството по-добрѣ би се ограничило, защото мирнитѣ жители бихѫ се задоволили и насърдчили, спокойствието би имъ станѫло драго и скѫпо, справедливото обхождание на властитѣ би имъ показало, че тѣ нѣма да се считатъ за чужди въ тая земя и почвата за развивание на разбойничеството би се стѣснила до толкози, щото туй разбойничество би престанѫло да бѫде предмѣтъ на постоянни страхове за въсточна България. Днесь при разбойницитѣ по злонравие ний отпращаме много хора, отчаяни отъ лошата обхода или неоправданата жестокость на нѣкои началствующи. Днесь съ лошитѣ се изселватъ и мирнитѣ, първитѣ за да се повърнѫтъ при първа възможность да си отмъщаватъ, а вторитѣ съ числото и ненавистьта си да увеличаватъ тягоститѣ може би пакъ на българи въ частитѣ на турската държава. Днесь ний не само губимъ много работни рѫцѣ, но много отъ тѣхъ и въоружаваме срѣщу себе си и имъ даваме възможность въ даденъ случай да ни повредѭтъ по-много. У нась и между насъ днешното турско население на България може да бѫде по-малко опасно; вънъ отъ България и пълно съ мъстителность, то меже да бѫде много по-вече вредно за нашето отечество. На всѣкѫдѣ другадѣ, въ всичкитѣ други държави се полагатъ старания и жъртви за увеличение на населението, у нась готово население се пропѫжда по неумѣние и до нѣкѫдѣ по нехотение да се устрои така, както е потрѣбно, за да се направи то полезно. Зарадъ явлението на частни немирници между него, това население се тласка къмъ изселение, безъ да се има предъ очи, че празднотията съ нищо не ще може да се запълни, поне за сега. Ний не щемъ да разберемъ, че немирства има на всѣкѫдѣ и че никѫдѣ другадѣ тѣзи немирства не се вмѣняватъ на цѣло плѣме и не се допуща изселванието на цѣли народи. За немирницитѣ има законъ и правосѫдие, а за гражданитѣ въобще трѣбва да сѫществува пълно ограждение отъ произволъ и стѣснение.

Азъ не се съмнѣвамъ ни най малко, че изселванието би ставало несравненно въ по-малки размѣри и по-медлено. ако таквози ограждение би се дало на турското население въ България, не се съмнѣвамъ не само apriori че никой не бѣга отъ рахатлѫкъ, но още по-вече по собственъ опитъ и изучение но турската натура. По незадоволство отъ жандармитѣ, по възбуждание не само изъ Цариградъ, но и отъ страна на гърцитѣ въ Бургасъ и Анхиело и по поддържка на консула на една велика сила немирствата между турцитѣ въ айтошко и анхиолско на 1879 г. бѣхѫ се увеличили до толкози, щото румелийската милиция се оказа слаба да ги усмири. Вмѣшателството на войската само увеличи беспорядъцитѣ и жалобитѣ на турцитѣ. Е добрѣ, тѣзи немирства не можехѫ да устоѭтъ предъ мѣркитѣ на справедливость. Щомъ се стори правда въ нѣкои жалоби и на нѣкои властвующи се отне възможностьта да правѭтъ зло и да дразнѭтъ духоветѣ, водачитѣ на немирницитѣ се явихѫ на колѣнѣ предъ префекта и изявихѫ и покорность и готовность да служѫтъ за поддържка на мира. Съ сѫщитѣ мѣрки на строга справедливость и нелицеприятие се е турило край на разбойничеството и въ шумен. окрѫгъ отъ двѣ години насамъ. Въ тоя окрѫгъ разбойници изъ съсѣднитѣ окрѫзи сѫ преминавали въ това растояние отъ време, но минава ли сѫ набържѣ и никога не сѫ запушвали пѫтищата. Шайки отъ мѣстнитѣ жители и на мѣстото не сѫ се образували и не сѫ стрували зло, защото населението по-малко причини има да бѫде недоволно и да търси справедливость по какъвъ да е самоуправенъ начинъ.

Който познава добрѣ турцитѣ, за него моитѣ думи не ще бѫдѫтъ преувеличение, защото той ще е испиталъ, че турцитѣ по-лесно се управляватъ, нежели българитѣ. Веднъжъ като добиѭтъ увѣрение, че властьта е справедлива и че нищо неправедно не ще се поиска отъ тѣхъ, тѣ вече слушѫтъ и се покоряватъ. Тая вѣра става у тѣхъ правило за поведение и прави турцитѣ благоразумни и вѣрни на порядъка, който имъ се представлява въ таквази справедлива форма. Нетрѣбва да забравяме, че най точнитѣ въ исплащанието на даждията граждни сѫ пакъ турцитѣ.

На основание на горѣказанното, азъ пакъ повтарямъ онова, което многажди вече съмъ изсказвалъ и което състои въ това, че никакви извънредни мѣрки за погашение на разбойничеството между турцитѣ въ България не сѫ нужни, защото туй разбойничество не е така обширно, както ни сѫ чини. Опасно и обширно го правимъ сами ний. Тука е нужно едно само нѣщо — справедливость и умѣние отъ страна на началствата. Поставѣте умни, справедливи, дѣятелни управители и сѫдии въ смѣсенитѣ окрѫжия, оставѣте турцитѣ вънъ отъ вашитѣ безумни партизански борби и вий не само ще стѣснитѣ разбойничеството и ще го направите безопасно, но е и изселението ще намалите до толкози, щото испразднянието на цѣли окрѫжия ще престане да заплашва нашата млада държава. Самитѣ турци ще разберѫтъ тогава, че както личния тѣхенъ интересъ имъ налага да останѫтъ въ България, тъй и интереса на турската държава имъ заповѣдва да не напущатъ княжеството и да не разглобяватъ между него и сюзеренний дворъ връзкитѣ, които ги свързватъ и трѣбва да ги свързватъ.

(*Забѣл.* редакц. — Тукъ липсватъ нѣколко рѫкописа).

24 Иулия, 1883 г.

Адженовъ и Грековъ сѫ съгласни съ моята програма за помирение. Адженовъ е даже готовъ да дѣйствува предъ князя за връщанието на Цанкова.

Стойчевъ иска примирението на друга почва. Той прочете планъ отъ Балабанова, въ който се казва, че тутакси слѣдъ примирението да се наложи на князя да обнародва манифестъ за преставание на пълномощията.

25 Иулия, 1883 г.

Днесь дойдохѫ при мене Станчевъ Петръ и А. Узуновъ. Отъ тѣхъ първий бѣше по-малко противъ споразумѣнието и по-вече умѣренно говорѣше. Вторий бѣше огънь и буря. Той бълваше и огънь срѣщу това съединение, хвалѣше режима на генералитѣ, осѫждаше всевъзможно консерваторитѣ, и казваше, че не може да ги вѣрва. Той прибавяше, че генералското управление не трѣбва да престава доклѣ не се възстанови конституцията. Инакъ консерваторитѣ щѣли да излъжжтъ. Въобще съ тоя човѣкъ не може да се разсжждава, защото не само едностранчиво гледа на работитѣ, но твърдѣ гнѣвливо и възмутително говори. Както и да е и двамата тѣзи признаватъ, че спогождането, ако стане, трѣбва да се удобри и приеме отъ княза, като отъ глава на консерваторитѣ, защото инакъ то ще остане праздна дума.

Видѣхъ се и съ Балабанова. И той се показва наклоненъ къмъ споразумѣние, но въ подробности не влѣзохме. Той намира, че безъ Цанкова едва ли може да се дойде до нѣкакъвъ резултатъ въ преговоритѣ, защото никой други не може да съедини колко-годѣ либералитѣ въ една мисъль.

Днесь е имало у Каулбарса събрание. Между събравшитѣ се били сж Молловъ, Ковачевъ и др. отъ русската партия. Говорило се е противъ споразумѣнието на партиитѣ, но не направо, а косвенно. Казвалъ е Каулбарсъ, че послѣ връщането на Соболева ще се възстанови конституцията и че подъ сѣнката на русский царь Брлгария ще види много добри дни. Тѣзи обѣщания и надѣжди сж пустнжти съ цѣль да се разбъркатъ умоветѣ и да не се достигне никакво споразумѣние между синоветѣ на България.

30 Июлия, 1883 г.

По молба на консерваторитѣ Цанковъ се повика въ София.

Двесь той, слѣдъ представлението си на княза, заминж у мене и ми каза, че княза го приелъ много добрѣ, че отворилъ дума за работитѣ и казалъ, че тѣ не сж добрѣ и че както всички сме подлѣли вода въ виното, пакъ всички трѣбва да се съединимъ, за да поправимъ злото. Цанковъ добавя, че княза му е говорилъ искренно и че е необходимо да се тури край на туй лошо състояние на работитѣ.

По мръкнжло ме видѣ Узуновъ и ми каза, че Цанковъ трѣбва да пита и тѣхъ (соболевцитѣ) да ли искатъ спогождение и какъ го искатъ; иначе тѣ ще му даджтъ да разумѣе.

1 Августъ, 1883 г.

Днесь по 8 часътъ заранъта заминжхъ къмъ Цанкова да видъ, искатъ ли да се срѣщнжтъ съ консерваторитѣ, гдѣ да се срѣщнжтъ и по колко души отъ всѣка страна да бждатъ. Тамъ заварихъ Шивачева, който ми каза, че консерваторитѣ упълномощили отъ своя страна Горбанова да се разговори съ Цанкова. Азъ останжхъ до нѣкждѣ смаянъ отъ тоя изборъ, защото се бояѫ, че Горбановъ ще побърка съ своята припрѣность и може да тури мжчнотии въ преговоритѣ още отъ начало, освѣнъ това за тоя изборъ трѣбваше да ми се извѣсти, като на посрѣдникъ, иначе азъ можахъ да направъ нѣкоя постжпка въ друга нѣкоя смисъль. Веднъжъ като приехж моето посрѣдничество и моитѣ предложения за основа на преговоритѣ, тѣ трѣбваше да ме не оставятъ на страна, за да се припише могжщата да произлѣзе несполука на мене. Впрочемъ и тука се види ржката на Начевича, който не обича да отива право и открито, а криво, лукаво и нѣкакъ си покрито.

2 Августъ, 1883 г.

Както се види, Цанковъ е промѣнилъ тука мнѣние подъ влиянието на другаритѣ си, защото като е оставилъ на страна основата за съглашение, приета отъ двама ни въ Враца, предложилъ е вчера на Горбанова и Шивачева друга основа, която състои въ слѣдующитѣ точки:

1. Да се съгласятъ върху необходимостьта да се възстанови конституционния режимъ.
2. Да се свика В. Н. Събрание да прегледа конституцията. Ако то не се свика преди сессията на Об. Н. Събрание презъ идущий Септемврий, туй послѣдне събрание да поиска отъ княза свикването на В. Събрание и да се разотиде.
3. Да се състави смѣсено министерство.
4. Княза да обяви съ манифестъ за свикване на В. Народно Събрание.

Днесь на мръкване ходихме съ Грекова у Цанкова. Въ тая срѣща Цанковъ разясни горнитѣ условия за помиряване и каза, че налѣга на тѣхъ, особенно на послѣднето, за да запуши устата на голѣма часть отъ либералитѣ, които безъ това условие не вѣрвали въ искренностьта на консерваторитѣ и не искали да чуятъ за помирение. Цанковъ се призна че е слабъ предь мнозинството и че ще бжде изоставенъ, ако приеме други условия. Нему се иска още да стоятъ генералитѣ на властьта поне до издаванието на подобенъ манифестъ.

Грековъ възрази, че да се иска отъ княза такъвъ манифестъ не е удобно и че княза всичко ще стори и безъ таквози налѣгание, когато стане помирението и княза се заобиколи отъ всички готови да му помагатъ. На това основание той, Грековъ, признаваше за първа стъпка при помирението—паданието на сегашното министерство и съставението на друго чисто българско.

Като не можихж да дойджтъ до съглашение въ тая часть, обѣщахж се да се срѣщнжтъ пакъ и да се съгласятъ както върху основитѣ за помирение, тъй и върху начина за испълнението имъ. Туй съглашение подписано отъ нѣколко души отъ двѣтѣ страни и удобрено отъ княза, този послѣдний ще се помоли да повика подписанитѣ лица да натъкмятъ подрооноститѣ за дѣйствие, послѣ което всичко ще се обяви на другитѣ либерали, каквото въ началото да се не срѣщнѫли. съпротивлението отъ тѣхъ.

7 Августа 1883 г.

Днесь обявихъ на Цанкова, че утрѣ тръгвамъ за Шумень защото виждамъ че въпроса за примирението не е още оздрѣлъ и че догдѣто либералитѣ викатъ срѣщу таквози нѣщо, консерваторитѣ избѣгватъ да приематъ едно открито съединение на по-справедливи и удобоприемливи основания.

Цанковъ ме моли да останѫ още нѣколко деня и изяви желание да се види съ Начевича и да възобновѭтъ преговоритѣ.

Намѣрихъ Начевича и го молихъ да иде у Цанкова, но, по причина ужь на трѣска на г. Цанкова, г-жа Цанкова отказала Начевичу входа въ кѫщата си.

Начевичъ оставилъ контръ проектъ съ слѣдующитѣ точки и съ безполезно предисловие:

1 Да се работи задружно за възстановението на конституционний режимъ.

2. Да се състави българско смѣсено министерство за приготовление възстановението тоя режимъ.

3. Да се състави комонисия изъ 7 лица отъ двѣтѣ партии, която, като се намира въ постоянни сношения съ князя, да приготви проектъ за преглеждание конституцията.

4. До възстоновението конституцията господствуватъ пълномощията.

5. . . . . . . *)

8 Августъ, 1883 г.

Тая заранъ у Цанкова е имало събрание отъ либерали, вѣроятно за да обсѫдѭтъ предложенията на Начевича. Тѣзи предложения тий не харесали. Подиръ малко се явилъ при Цанкова и самъ Начевичъ, но и въ тозъ случай нищо не се е достигнѫло. Азъ видѣхъ. че ако остане работата все на туй поле на писменни предложения, едва ли ще се свърши, и за това помислихъ си че ще бѫде по-добрѣ азъ да направѭ нови предложения, въ които да се съгласѭтъ по мѣрѣ възможности възгледитѣ на двѣтѣ противоположни страни. Отъ туй размишление излѣзъхѫ моитѣ петь точки, които по-сетнѣ се подписахѫ отъ Цанкова и Начевича. По 1 часа презъ деня Цанковъ подписа тия точки като *невинни,* а слѣдъ малко подписа ги и Начевичъ, като таквизи, които въ нищо не противоречѫтъ на консерваторскитѣ възрѣния за едно примирение на партиитѣ.

---

*) Въ ръкописитѣ 5-та точка не е написана, а е поставено многоточие. *Заб. Редакцията.*

Заб. Редакц. На особенно листе, приложено въ рѫкописитѣ на това мѣсто, сѫ написани тия точки тъй:

Двѣтѣ партии се съглашаватъ съ цѣль да се положѫтъ всобщи законни усилия за възстановението на конституционний режимъ въ княжеството.

СРЕДСТВА:

1. Приставанието на Н. Височество къмъ това съглашение и обѣщанието предь една депутация отъ лица изъ двѣтѣ партии, че точкитѣ на съгдащението ще се испълнѭтъ въ възможно скоро време.

2. Свикване на Вел. Н. Събрание колкото се може по-скоро, за да прегледа конституцията.

3. Преглежданието става по единъ проектъ. приготвенъ отъ правителството.

4. Проекта се приготвя или отъ една смѣсена коммисия, или отъ едно смѣсено министерство, ако това се види по-удобно и по-практично на Н. Височество.

Коммисията, или пъкъ смѣсното министерство, до окончанието комиссията на В. Н. Събрание, състои отъ равно число лица изъ двѣтѣ партии.

5. Изборитѣ за В. Н. Събрание ставатъ свободно, сир. безъ всѣко вмѣшателство отъ страна на правителството, и на основание на единъ отъ двата сѫществующи избирателни закони, който Н. Височество предпочете.

Отъ двѣтѣ партии зависи сега да направѭтъ отъ тѣзи невинни точки нѣщо полезно и плодотворно за отечеството. Ако либералитѣ наистинна искатъ миръ и порядъкъ, тѣ съ тѣзи точки твърдѣ лесно ще ги достигнѫтъ, защото чрезъ тѣхъ ще дойдѫтъ не само до властьта, но и до възможностьта въ всичко да въведѫтъ пъленъ конституционенъ редъ, основанъ не само на тѣхнитѣ пожелания и на партизанскитѣ имъ интереси, но и на всеобщото удобрение на цѣлата страна.

Но азъ се съмнѣвамъ на тѣхното търпѣливо благоразумие. По-многото отъ тѣхъ намѣсто да се радватъ на случая, който имъ се дава да направѭтъ на отечеството си едно бавно, но истинско и трайно добро, осѫждатъ примирението и викатъ срѣщу точкитѣ до Бога. Станчовъ, Узуновъ и цѣла тѣхна тайфа се произнасятъ срѣщу примирението, а Стамболовъ е казалъ, че примирието е задлъжително само за подписавшитѣ.

9 Августа 1883 г.

Тѣзи викове подѣйствували на Цанкова, защото тая заранъ той се изрази срѣщу примирието, че това е една идея, която *никого не задължава.* Ами подписътъ?

За да олесни отстѫпванието назадь, вѣроятно, той почнѫ да ми представя разни условия, при които подписанитѣ точки можали да иматъ сила, макаръ вчера таквизи условия и да нѣмаше. Той ми казва, че Стаматовъ като билъ отчисленъ изъ кассацията, това било подготовка отъ страна на консерваторитѣ, за провѣрката изборитѣ на представителитѣ. Азъ му казахъ че това не може тъй да се тълкува, защото отчислението се е готвило отдавна и е направено отъ единъ министръ, който не се събира съ консерваторитѣ. Впрочемъ злото, ако има зло, лесно се поправя. Смѣсеното министерство може лесно да устрои кассацията, както е по-добрѣ.

Тогава той поиска да се приеме, щото провѣркитѣ да ставатъ отъ самото събрание.

Туй искание и другитѣ—да се опредѣли, какво ще върши свиканото Обикн. Нар. Събрание и какво не, азъ предадохъ Начевичу и го проводихъ да се споразумѣѭтъ. Какво сѫ направили не знаѭ, но повтарямъ да кажѫ, че тѣзи повдигани въпроси и виковетѣ на массата либерали не ми твърдѣ даватъ да вѣрвамъ въ устояванието на примирието, защото инакъ Цанковь щѣше да чака да направи нѣкакви измѣнения не сега, а когато се повика да работи съ другаритѣ си за приготвяние и възстановение конституционния режимъ.

Октомвий, 1883 г.

Ако въ Държавний Съвѣтъ азъ не искахъ да влѣзѫ отъ съзнание на своитѣ слабости за подобна законотворческа дѣятелность, въ министерството на компромиса азъ не искахъ да влѣзѫ отъ съзнание и на голѣмитѣ трудности да направи человѣкъ нѣщо и да бѫде колко-годѣ полезенъ на страната съ своята дѣятелность. Условията, въ които бѣше поставено правителството у насъ, ожесточението на партиитѣ, които гледахѫ на всѣко дѣло не по неговата вѫтрѣшна стойность, а по пригодностьта му за тая или оная партия, и отсѫтствие на обществено мнѣние, на което би могълъ да се опрѫ въ минутитѣ на трудностьта и на партизанскитѣ неприятелства, тѣзи нѣща ме плашахѫ твърдѣ много и ми вдъхнувахѫ не само нежелание да ставамъ министръ, но и отвращение къмъ тая служба, на която не само не те оставятъ да работишь свободно, но и ти претълкуватъ всѣко дѣло, всѣко рѣшение, всѣко распореждание. За да избѣгнѫ даже приканитѣ за това азъ напустихъ София щомъ компромиса почнѫ да се осѫществява и се повърнѫхъ въ Шумень да чакамъ и гледамъ отъ далечь събитията. Но не ме оставяхѫ. На многодневнитѣ приканвания на едната и другата страна азъ отговорихъ съ рѣшително отказвание. Но когато Цанковъ ми обяви, че безъ мене станѫлото съглашеиие не ще утрае, азъ се рѣшихъ еще веднъжъ да се пустнѫ въ вихъръ на управлението и да се опитамъ да бѫдѫ полезенъ, ако не на страната, поне на правителството, като послужѫ за съединителна черта и за

модераторъ на двѣтѣ страни, които се бѣхѫ съгласили да се натоварятъ съ управлението. Въ моята мисьль моето участие въ министерството тогава щѣше да бѫде кратковременно, защото веднъжь компромиса закрѣпенъ, по-достойни и по-вече ревностни хора за мнистри не щѣхѫ да се забавѭтъ да се появѭтъ. Послужихъ ли наистинна за заякчавание на компромиса въ полза на порядъка и на конституцията, това азъ не ще разисквамъ. Другаритѣ ми по-добрѣ могѫтъ да оцѣнѭтъ поведението ми въ това отношение. Бѣхъ ли полезенъ и за министерството, което ми се повѣри, и за това могѫтъ да кажѫтъ онѣзи, които иматъ съвѣсть да гледатъ на работитѣ правилно. Въ всѣкий случай азъ се заловихъ за работа усърдно и не пощадихъ ни себе си, ни другитѣ въ усилията си да турѭ редъ, строгость и точность тамъ, гдѣто тѣзи нѣща бѣхѫ непознати и гдѣто много лица залавяхѫ служби или съвършенно недостойно, или съвършенно неправилно. Особенно боязнь ми вдъхваше бюрото за изучвание линията Кюстендилъ-София-Свищовъ. Съ тая работа князъ Хилковъ бѣше отворилъ на държавата такъвъ каналъ за расходи, щото ако не се вземѣхѫ мѣрки за прибирание, тогава не само отпуснѫтата по бюджета сумма не щѣше да стигне (впрочемъ при моего встѫпвание тя вече бѣше исхарчена), но и още друга толкози не щѣше да стигне. Съ съкращение на персонала, съ други ограничения на расходитѣ и най-послѣ съ предавание довършванието на работитѣ въ желѣзнопѫтний отдѣлъ съ всичко това на разсипничеството може да се тури извѣстна граница. Безъ това работитѣ на бюрото по изучението на рѣчената линия можахѫ да се продължѫтъ, както се точахѫ, до късната пролѣтъ на слѣдующата година и да костуватъ Богъ знае що. За да се запазѭтъ извѣстни отношения къмъ туй бюро, нему се предаде изучението на линията Царибродъ-Вакарель съ непремѣнното условие, че туй изучение ще бѫде всецѣло готово до идущата пролѣть. Туй изучение не би готово, както е извѣстно всѣкиму, и подиръ една година. Ето какъ сѫ се водили дѣлата на това бюро.

Въпроситѣ по всичкитѣ предприятия отъ установѣнието на строителний отдѣлъ въ кияжеството бѣхѫ висящи и заплетени до нѣмай-кѫдѣ. Съ Хадженова, съ братия Рекия, съ Попова и съ много други министерството имаше дългогодишни и заплетени смѣтки. Тѣзи смѣтки трѣбваше да се уредѭтъ и расправѭтъ. Но какъ и съ кого? Като смѣтки за технически работи, тѣхъ можахѫ да разяснѭтъ само инжинеритѣ специалисти? Но кой? Михаиловичъ нѣмаше ни редъ, ни нужната прилежность въ подобни работи. Въ послѣдне време той бѣше почнѫлъ по-вече да забърква, нежели да оправя работитѣ. А Върженьовски не държаше едно. Той единъ пѫть едно казваше, другъ пѫть друго. Неговитѣ показания и дѣйствия зависѣхѫ отъ настроението на тия, които го питатъ. Ако туй настроение е да се обвиняватъ предприемачитѣ, той показваше въ такава смисъль. Въ други случаи той показваше иначе. Съ налягание, съ заплашвания, съ молби, съ постоянно настояване нѣкои работи едва можахѫ да се поясняѫтъ и приготвяѫтъ – Хаджиеновата за Кодифик. коммисия и по-сетнѣ за сѫдилището, на Рекия за сѫдилището, на Попова за натъкмяване и т. нат. Какви сѫ били моитѣ усилия по тая часть и по другитѣ въ това министерство, това знаѭтъ моитѣ другари-помощници Храновъ, Гешевъ па и самитѣ инжинери. Съ постройката на Софийската болница правителството бѣше си отворило друга язва. Тамъ бѣше се вмъкнѫлъ Берштресеръ за архитектъ и като бѣше се оздравилъ съ контрактъ по 12 хиляди златни лева въ годината за цѣли три години, разполагаше се и точаше работата тъй, щото мислѣше да си прекара живота си при тая постройка. Той работѣше тамъ съвършенно самостоятелно, сключваше контракти за направи и покупки, исписваше всѣкакви вѣщи и къмъ министерството се обращаше само за пари. Той бѣше прибралъ около себе си цѣлъ канцелярийский штабъ и самъ се распореждаше, а други работѣхѫ. За по-добрѣ той си приготвилъ нѣколко стаи въ болницата и се помѣстилъ тамъ на квартира безъ знанието на министерството. Едно по едно неговитѣ неправилни дѣла се раскриватъ, плановетѣ му се подкопаватъ и развалата на контракта му се приготвя. Самъ желае да се повърне назадь въ Руссия и да отърве хазната отъ голѣма глоба. Много отъ произведенитѣ въ неговото време работи трѣбва да се преправятъ. Благодарение на него болницата станѫ двойно по скѫпа.

1884 год.

Въпроса за желѣзницата Варна-Руссе бѣше за мене въпросъ жизненъ. Азъ всѣкога настоявахъ да се разрѣши тоя въпросъ съ купувание на линията. Близкото ми положение до тая линия и честото ми пѫтувание по неѭ ми давахѫ да познавамъ тоя въпросъ по-добрѣ и да бѫдѫ увѣренъ, че всѣко друго рѣшение не може да удовлетвори интереситѣ на страната. Само съ искупување на линията и експлоатацията можеше да се направи отъ тая линия такава мѣстна и колко годѣ полезна за страната и за търговията ѝ. Инъкъ тя ще продължава да служи на чужди интереси и да представлява чужда територия въ срѣдъ България. Въ това си убѣждение азъ бѣхъ наклоненъ съзнателно да се пожертвуватъ единъ-два миллиона по-вече, но линията да се искупи. Трѣбва человѣкъ да е стоялъ близо до експлоатацията на тая линия и да е слушалъ и гледалъ неправдитѣ, които сѫ се стрували и се струватъ на населението, на мѣстнитѣ съобщения и на мѣстната търговия, за да разбере необходимостьта на подобна жертва. За добра честь другаритѣ ми бѣхѫ съгласни съ мене и всички еднодушно се заловихме за работата. Въ нашето желание да снемемъ отъ гърба на отечеството единъ тежъкъ товаръ и да си приготвимъ английското мнѣние и правителството къмъ по-благоприятно разрѣшение на въпроситѣ за другитѣ ни задължения по Берлинский трактатъ, ний може би и да сме побързали да поднесемъ по-голѣми сумми по настояванието на нашитѣ делегати въ Лондонъ, но отъ това наше желание до намѣренията, които ни приписваше двойната оппозиция и които състояхѫ въ намѣрения ужъ за злоупотрѣбление, има таквази разлика, колкото между черното и бѣлото. Освѣнъ ползата на страната друго нищо не се е имало предь очи въ тая работа. Впрочемъ Народното Събрание можеше да приеме или да отхвърли тая спогодба ако ѭ намираше незгодна за хазната. Не трѣбва да се испуща изъ видъ, че русскитѣ хора и тукъ играхѫ сѫщата роля, както и въ сключванието конвенцията à qatre. Отъ една страна съвѣтвагъ да се приеме, отъ друга, у насъ, повдигатъ съвѣти въ противоположна смисъль да ни маскарьѫтъ не само единъ предь други, но и предь свѣта. Като другарь на Соболевци, князь Хилковъ не е билъ чуждъ на подобни интриги.

Съ представителя на австрийското дунавско параходно дружество такожде съмъ велъ доста силна преписка за тежкитѣ привозни тарифи, за курса на паритѣ и други и когато се видѣ, че на нашитѣ представления не се дава всецѣло внимание, азъ обѣщахъ въ името на правителството всевъзможни олеснения на компанията Гагаринъ само да открие постоянни и чести рейсове по цѣлий българский брѣгъ на Дунавъ. Компанята обѣщавà, а русското правителство ѝ обрѣче субсидия отъ суммитѣ на българский дългъ, но и до сега нищо не се появи.

Посрѣдь другаритѣ си азъ държахъ поведение, което имаше за цѣль пълното запазвание на конституцията. Безъ да ме скарва съ приятелитѣ ми консерватори, туй поведение прявѣше отношенията ми съ тѣхъ натегнѫти и органа на Вълковича, „La Bulgarie“ не пропущаше брой да ме не укори въ нѣщо. Заради неговитѣ клѣвети и за лоший му езикъ спрямо Руссия Цанковъ и либералнитѣ членове на кабинета много пѫти искахѫ да спрѭтъ тоя вѣстникъ и да изгонѭтъ редактора му, но за да не се осѫдимъ въ произволи, азъ много пѫти ги задържахъ отъ подобно рѣшения.

5-ий декемврий не малко удиви и мене. На 4-ий декемврий ми се съобщи, че утрѣ ще се разгледва законопроекта за измѣненията на конституцията и че трѣбва да се вcovematъ мѣрки за безопасностьта на представителитѣ. За таквизи мѣрки Цанковъ предлагаше сборъ отъ жандарми въ зданието на събранието. Азъ отхвърлихъ това, и настояхъ да се приготви конвоя въ казармитѣ си и да се притече на помощь само тогава, ако се почнѫтъ боюве и бесчиния. Всичкитѣ ми другари като бѣхѫ съгласни да стане разгледванието на законопроекта на другий день, моя гласъ не можаше нищо да измѣни. Впрочемъ азъ и не поискахъ да настоявамъ върху внезапностьта и неожидностьта на туй разгледвание, понеже ми минѫ презъ ума, че въ намѣренията на Цанкова може да влазя мисъльта, чрезъ самата тая натурена неожиданность да подкопае силата на вотиранието и да даде поводъ на послѣдующа възможность за отричание. Право ли, криво ли, такава помисъль ми минѫ презъ главата и ме накара да бѫдѫ предпазливъ и студенъ зритель.

За да отнемемъ на недоволнитѣ поводитѣ за викове, че ужъ конституцията не била възстановена и че присѫтствието на Начевича и Стоилова въ министерството най-добрѣ ужъ доказвало тѣзи съмнѣния, азъ не малко съдѣйствувахъ да се оттеглимъ тримата: азъ, Начевичъ и Стоиловъ, за което и се подписа отдѣлна оставка отъ трима ни. Цанковъ обаче не прие таквази частна оставка, но поднесе друга обща за цѣлото министерство. Натоваренъ да направи ново министерство, той по никакъвъ начинъ не рачи да ме остави навънъ и азъ, за зло на себе си, не можахъ да устоѭ на усиленнитѣ му приканвания. Отъ първий още день на своето възсъставяние, туй министерство почнѫ да прекарва лоши дни не само по причина на обстоятелствата и положението на страната, но и по наша собственна вина. Най-напредь туй министерство допустнѫ оная злочеста конвенция, съ Каулбарса, която постави нашитѣ военни дѣла въ пълна зависимость отвънъ и приготви за страната голѣми бѫдѫщи затруднения и неудобни вмешателства. По-сетнѣ то само се постави въ доста голѣма зависимость отъ русский агентинъ.

Въ желанието си да се показва внимателно къмъ Русия и съ това да обезорѫжи русското правителство противъ себе си и противъ страната; въ желанието си да прекрати силнитѣ възбуждения, които излазяхѫ отъ агентството и вълнувахѫ страната чрезъ недоволнитѣ; въ желанието си да добие миръ и тишина поне за нѣколко време, туй министерство се показа твърдѣ услужливо и раболѣпно предь агентството. То захванѫ да се допитва до агентството и за най-дребнитѣ работи и да не прави нищо безъ неговото знание. Цанковъ отъ политика, а Сарафовъ отъ прекалена ревностъ не излазяхѫ отъ агентството. Въ съвѣщанията на министерския съвѣтъ на първо мѣсто стояхѫ съображенията, какво ще каже Ионинъ, какво ще каже Каяндеръ. За мене това бѣше адъ; искаше ми се да бѫдѫ далечъ отъ това положение, но какъ да се оттеглишь, когато преди мѣсецъ-два си се съгласилъ да бѫдешь другарь. Трѣбваше да се почака и да се търси исходъ. Съ двореца азъ сѫщо тъй дойдохъ до най-натегнѫти отношения по причина да дворский инжинеръ и поправкитѣ

на двореца, които искахъ да подчинѭ впълно на моето министерство, по причина на княжеската канцелярия, която искахъ значително да се съкрати и въ персонала, и въ съдържанието, по причина на мобилитѣ на бившии дворецъ, за които искахъ строгъ отчетъ и най-послѣ по причина на двореца въ Варна, който азъ искахъ да се задържи за смѣтка на хазната, както по това, че е черковнонародно стяжание — мънастирь — и не може да се дава отъ патриаршията на когото и да било, тъй и по това, че за постройката на тоя палатъ бѣхѫ се вдигнѫли отъ Банката до 750000 лева. Моитѣ настоявания не превъзмогнѫхѫ и азъ по-вече и по-вече усѣщахъ неловкото на положението си и нуждата да се отдалечѫ. Изборитѣ и свикванието на Народното Събрание ми дадохѫ желанний исходъ. Азъ настояхъ на нуждата да се свика Народното Събрание и да се тури край на неопредѣленото положение на работитѣ. Какво направи Народното Събрание въ Търново и по-сетнѣ въ София, това е работа на историята Азъ ще прибавѭ, че и министерството Каравеловъ и Народното Събрание се помѫчихѫ да ме наскърбѭтъ и очернѭтъ, по-много. Богъ да имъ е на помощь! Нѣма да имъ се сърдѭ, защото тѣзи хора не могѫтъ да погледнѫтъ на работитѣ безъ боадисанитѣ очила на партията, а пъкъ азъ никога не съмъ искалъ да бѫдѫ партизанинъ. Та мигаръ консерваторитѣ сѫ били къмъ мене по-справедливи?

Когато дойде нашето падание, азъ го посрѣщнѫхъ съ благодарность, защото се избавяхъ отъ едно твърдѣ тягостно положение. Мѫчнотията на положението, което описахъ по-горѣ, се увеличаваше съ обстоятелството, че или по сила на обстоятелствата, или по привичка на моитѣ другари поведението имъ въ въпроситѣ по управленитето, по назначението и отчислението на чиновницитѣ и по избиранието на градскитѣ съвѣти се опредѣлѣше не толкози отъ нуждитѣ на страната и ползата на службата, колкото отъ политиката и партизанство. Всичко това се насочваше и се извършваше подиръ уморителни обсѫждания не какво ще излѣзе за службата и за справедливостьта, а какво може да послѣдува било за една или за друга партия. Назначенията, които правѣхѫ Стоиловъ и по-сетнѣ Помяновъ сѫ извѣстни на всѣкиго. Никаква случка отъ държавний животъ и отъ управлението не се пропущаше безъ политическо разглеждание. Много нѣща, съ които трѣбваше да се заемемъ рѣшително, се оставѣхѫ безъ внимание само защото не можахѫ да иматъ политическо значение. Много други се повдигахѫ и рѣшавахѫ, защото се чакаше отъ тѣхъ нѣщо облага за правителството или за неговото укрѣпление. Въпроситѣ за откривание не много занаятчийници, въ които стои нашето спасение, за подкрѣпление на мѣстнитѣ производства и търговия, за прекращавание наплива на чужденцитѣ, за по-разумно уреждание на училищата

— всичко това се умаловажаваше предъ въпроситѣ за откривание окрѫжни управления въ Трънъ, Ловечь и Рахово, за благоприятнитѣ послѣдствия отъ това за правителството, въпроситѣ за кмета въ София, за бѫдѫщия предсѣдатель на Народн. Събрание и др. подобни. Политиката бѣше нашето занятие, нашата грижа, нашата длъжность. Разбира се, че при таквози настроение отвѫтрѣ и при хулитѣ отвънъ, нашата роля да работимъ за общитѣ интереси на страната бѣше не само трудна, но и невъзможна. Волята на министра споредъ мене състои въ неустанното работяние за увеличение материалното състояние на страната. Тая роля, споредъ настроението на партиитѣ у насъ е да се подчинява всичко друго на стремленията на партиитѣ да схватѭтъ и да държѫтъ властьта. Не отъ самохвалство ще го кажѫ, но азъ искахъ да работѭ и да работѭ много за развитието на занаятитѣ, земледѣлието и търговията. Но безъ почва, какво ще правишь? Съ моята мисъль за изложение въ Плѣвенъ се насмѣхѫ нагло, на моитѣ планове за завождание занаятчийници, за поселяване въ Тузлука българи въ широкъ размѣръ, на моето мнѣние да се турѭтъ прегради на нахлуванието на евреитѣ се не даде оная силна поддържка, която тия работи заслужвахѫ. Даже намѣрението и начинанието ми да се приготви помѣщение за Нар. Събрание се подвъргнѫ на таквизи неправедни и предивременни осѫждения, щото на человѣка сърдцето се кѫсаше отъ ядъ. Ний паднѫхме до нѣкѫдѣ и по собственна вина. Нашето министерство не минѫ безслѣдно: то възстанови конституцията. Намѣсто да се заеме обаче за устрояване на страната съ всичкитѣ си сили, то захванѫ да търси укрѣпление на властьта, търси го не въ работитѣ и труда си, а на десно и на лѣво — и не можа да се закрѣпи. Съ устѫпчивостьта си къмъ една и друга страна то направи само това, че само се показа слабо.

Важно е за работитѣ да се забѣлѣжи че, при всичката си опитность и вѣщина въ въпроситѣ отъ оппозиция и нашенска дипломация, г. Цанковъ не показа, споредъ мене поне, голѣма устроителна способность. Всичкото негово искуство състоеше въ задобрѣние на лицата, въ обѣщания, въ устѫпки и въ устранение на мними или истински препятствия или съ хитри задобрения (русското агентство, князя и нѣкой окрѫзи) или съ ласкания на извѣстни личности (Стамболова, Пешова, Хранова, Буботинова и др.). Предсѣдателството на Нар. Събрание отъ Стамболова бѣ неговъ кроежь още отъ 1883, ако и да му се говори противъ това твърдѣ много и да му се доказва какво цвѣте е Стамболовъ и какво може да направи съ важностьта, която Цанковъ му дава. Въобще Цанковъ не познава никакъ лицата, защото въ своята дѣятелность и въ своята цѣла кариера не е ималъ случай да направи нѣщо положително и да изучи хората отъ

тая страна. Всички, които сѫ се съгласявали да викатъ съ него и да осѫждатъ той ги е считалъ не само за приятели, но и за достойни хора. Годинитѣ 1883 и 1884 му показахѫ много ясно, че въ сѫщность работата не е тъй, когато на неговитѣ увѣщания да чакатъ и търпѭтъ, недоволнитѣ отъ неговитѣ либерали-другари поченѫхѫ да му отговарятъ съ укори, осѫждания и обвинения, когато поченѫхѫ да го наричатъ лъжецъ и да му струватъ харамъ хлѣба, който му давали въ Вратца; когато му се препрѣчвахѫ на всичкитѣ намѣрения и хитрини: тогава дѣйствителностьта блѣснѫ, но бѣше късно. Азъ не се съмнѣвамъ, че тоя урокъ не ще му послужи на полза.

Въ усилията си да дяволува и угождава на тия, отъ които посрѣщаше мѫчнотии, той бѣше поченѫлъ въ много нѣща да се отдалечава отъ консерваторитѣ още презъ есеньта на 1883, съ което често извикваше остри и много пѫти не умѣстни сърдни и заявления отъ по-виднитѣ консерватори на III Нар. Събрание. Колко пѫти тѣзи консерватори въ досадата си на Цанкова поискахѫ да идѫтъ при Ионина, да се мирѭтъ съ него и да оставѭтъ да прави съ България, каквото ще! Колко пѫти съмъ ги увѣщавалъ да не правѭтъ това и да не жъртвуватъ страната за подобни каприции; колко пѫти чухъ въ тѣзи случаи, че моитѣ думи дохождали отъ интересъ и съмъ говорилъ така, само защото съмъ билъ на власть! Само това дѣйствуваше по-успокоително на нетърпеливитѣ консерватори, и именно консерваторитѣ отъ Русчукъ, гдѣто имъ се казваше, че ако Цанковъ прави погрѣшки той самъ ще падне и че колкото по-голѣми и многочисленни сѫ тѣзи погрѣшки, толкова по-бързо ще дойде паданието. Въ тѣхний интересъ е прочее до оставѭтъ работитѣ да си се рѣшаватъ сами по себе, да не извикватъ външно вмѣшателството и да се запятняватъ съ предателство. Туй ли, или друго накара консерваторитѣ да потърпѭтъ, азъ не знаѭ. Знаѭ само, че нѣкои поченѫхѫ да се явяватъ по-често въ агенството, но че общо заявление не станѫ. На мѣсто това забѣлѣжи се малъкъ поворотъ къмъ противницитѣ на Цанкова, къмъ недоволнитѣ.

Не бѣше се изминѫлъ единъ мѣсецъ отъ паданието ни отъ министерството, Каравеловъ проводи Шойлекова да ме пита, не приемамъ ли да влѣзѫ въ комисията за чифлишкитѣ земи. Туй предложение ми се направило, научихъ се, вслѣдствие на единъ разговоръ между архимандрита Константина*) и Каравелова, въ който разговоръ двамата събесѣдници се надпреваряли въ похвали за мене. Първий говорилъ, че азъ не съмъ билъ партизанинъ, а вторий увѣрявалъ, че съмъ билъ достоинъ и *честенъ* и че той е готовъ да ми даде каквато служба искамъ. На вечерьта въ сѫщий день ми се предложи службата въ коммисията. Изъ желание да не сѣдѭ празенъ и да надникнѫ надъ тия дѣла, съ които 4 години борави многочисленна коммисия и не можа да ги докара до единъ конецъ, азъ приехъ да влѣзѫ въ коммисията, но не като предсѣдатель, а като прость членъ. Въ началото на августъ азъ заминѫхъ за Кюстендиль и още отъ първий пѫть забѣлѣжихъ, че коммисията е работила на халось и никога не ще може да свърши нищо безъ единъ законъ, който да служи за основа на нейнитѣ рѣшения и да задлъжава странитѣ. Таквизи закони имало въ министерството приготвени два, но още не били получили удобрението на Нар. Събрание. Тѣзи закони азъ прегледахъ, процедурата имъ намѣрихъ сложна и несъгласна съ работитѣ и съ съображенията си за успѣшното разрѣшение на въпроса, и намѣсто тѣхъ представихъ въ министрството новъ законопроектъ, който по-сетнѣ се внесе и прие въ Народното Събрание. Въ Кюстендиль азъ стояхъ единъ мѣсецъ. Работилъ ли съмъ и колко съмъ направиль за упростение на въпроса, това може да се види отъ книгитѣ въ Министерството на Финанситѣ. Тамъ гдѣто по-преди се употрѣбявахѫ години и гдѣто работата се представляваше и сложна и трудна, тамъ всичко сега станѫ и просто и удоборазрѣшимо, разбира се ако не падне пакъ въ рѫцѣтѣ на Горановци и други, които не само отъ тая работа, но и отъ умиванието на лицето сутрина правѭтъ дълга и тържественна церемония.

---

*) Сега митрополитъ. Заб. Ред.

По завращанието въ София потрѣбва да се иде въ Берковско, Ломско и Видинско, гдѣто множество чифлишки земи чакахѫ своето разгледвание. Въ едно растояние отъ единъ мѣсецъ разгледахѫ се по-вече отъ 60 чифлишки земи, испита се кои сѫ добили право, оцѣнихѫ се земитѣ и нужната отъ тѣхъ часть се присѫди на добившитѣ право селени. Коммисията работи денѣ и нощѣ и безъ да гледа на десно и на лѣво, стараеще се да си испълни дълга. Тя разрѣши въпроса въ полза на селенитѣ, които представлявахѫ или по-здрави свидѣтелства, или подтвърдявахѫ свидетелствата и притязанията си съ клѣтва. Тя го разрѣши още въ полза на държавата, която има не само интересъ, но и длъжность да избави цѣло население отъ тягостната исполица и да снабди производителитѣ съ земя. Не тъй обаче погледнѫ на работата видинската интелигенция съ М-ева и Ц-ова на чело (радикали) и С-дова (консерваторъ). Тъй като въпроситѣ за исполица, за въдворение въ владѣние и за откупвание на земитѣ отъ селенитѣ мимо коммисията даваше много работа и доходъ на тая адвотатствующа интелигенция, тя се повдигнѫ противъ коммисията единодушно, клѣвети ѭ по всѣкакъвъ начинъ и чрезъ партизанскитѣ страсти направи да се повикаме назадь преди да си свършимъ работата. Кѫдѣ половината на октомврий ний се завърнѫхме въ София и просѣдѣхме безъ работа до 1-ий мартъ. Намъ казвахѫ да чакаме да се приеме закона и когато закона се утвърди и трѣбваше да се пристѫпи до окончаванието на тоя въпросъ въ единъ — два мѣсяца още, намъ ненадѣйно обявихѫ, чо сме уволнени по причина на преобразувание на коммисията, т. е. за закривание на предишната коммисия.

Ако въ характера ми бѣше да агитирамъ и да развращавамъ населението, на нѣколкото интересантни викове отъ Видинь и Кюстендиль азъ можахь да противопоставѭ гласа на десетини хиляди потъпкани и поробени селяни, на които бѣхме сторили добро. Но намѣсто това, азъ не си направихъ на тия селени даже името извѣстно.

Августъ, 1885 г.

Ако Цанковъ е самонадѣянъ и по тая причина е трудно съ него да се работи; ако той е пъленъ съ планове и полика често чужди за единъ устроитель; ако той слабо разбира положителната страна на нѣкои въпроси и довижда въ тѣхъ не ползата, а онова, което може му покаже слабостьта и да му докара главоболия; ако той е готовъ да избѣгва таквизи въпроси, каквато и да е тѣхната необходимость и полза; ако той жъртвува най-сѫщественнитѣ интереси на държавата на партизански съображения и иска всичко да възвожда къмъ себе си и да приписва на себе си почти всички заслуги, които сѫ се достигнѫли съ съвъкупни сили, каквито въ въпроса за компромиса и за избавянието на България отъ русскитѣ генерали; ако и да е инатъ и често предпочита да смаскарява лицата и дѣлата само да стори вреди и зло на неединомисленницитѣ: въ него пакъ може человѣкъ да намѣри добъръ другарь и внимателенъ къмъ дѣлата началникъ. Цанковъ посвѣщава часть отъ времето си и на самостоятелно изучение на вѫтрѣшната страна на работитѣ и често приема чужди мнѣния, когато тий не биватъ въ разрѣзъ съ неговата политика. Той отхвърля таквизи мнѣния и не ги слуша, отъ когото и да идѫтъ, само тогава, когато тий не се съгласяватъ съ неговитѣ видове, като на партизанинъ. За тия видове той жертвува и хората, и работитѣ. Най-добрий управитель той е готовъ да махне за нѣкаква си мнима политика, ужъ задобрителна за едни, но вредна за общата работа. За агитациитѣ му въ смисъль на съпротивление на властьта и законитѣ не казвамъ.

Но какъвто и да е Цанковъ, колкото и да лукавствува, той е человѣкъ съ практический духъ и съ голѣмо присърдце къмъ общото добро. Даже въ своитѣ заблуждения и погрѣшки, въ своитѣ агитации той има предь очи ползата на отечеството, разбира се, полза криворазбрана, но все пакъ полза. Не такъвъ се явява обаче нинѣшний пръвъ министръ Каравеловъ. Лишенъ отъ практический духъ, той необладава и никаква самостоятелность въ мислитѣ и дѣйствията. Неговитѣ общи мисли, това което той нарича негови принципи, му сѫ вдѫхнѫти отъ чуждитѣ книги, а поведението му въ държавнитѣ дѣла му се налага отъ партията му. Ако Цанковъ стои начело на една извѣстна часть отъ интеллигенцията съ силата на своята опитность въ живота и съ тънкостьта на духа си, Каравеловъ се намира водачъ на друга часть само по това, че проповѣдва хубави отвлѣчени теории, а на практика въплощава стремленията на тия, що го окрѫжаватъ. Всичко що дохожда до Каравелова, отъ най-голѣмий държавенъ въпросъ до въпроситѣ отъ най-малъкъ общъ интересъ, се мѣри не самостоятелно отъ Каравелова и съ аршини на неговитѣ теории, а съ желанията на съмисленницитѣ му. Общитѣ дѣла на държавата се обращатъ отъ съвѣтницитѣ му въ София, а дѣлата на окрѫзитѣ и околиитѣ — отъ единомисленницитѣ му по вънъ. Нему се проваждатъ заповѣди отвънъ и той ги испълнява безпрекословно. Ако нѣкое подобно искание се забави, заповѣдитѣ се повтарятъ съ остри заплашителни думи. На единъ повиканъ въ София училищенъ инспекторъ се дадохѫ отъ единъ градъ таквизи порѫчки: „Да кажешь на Каравелова, че или незабавно ще премахне сегашнитѣ управитель, финансовъ чиновникъ и сѫдиитѣ въ окрѫжний сѫдъ, или ще го напустнимъ“. Излазя, че не Каравеловъ води партията, а партията съ своитѣ едностранни и исключителни стремления води Каравелова. Излазя, че Каравеловъ е орѫдие на партията безъ свои очи и безъ свой умъ. Ето какъ се обясняватъ онѣзи противорѣчия между книжнитѣ теории на Каравелова и неговитѣ дѣйствия по управлението. Лишенъ отъ каква годѣ самостоятелность, той дѣйствува по чужди внушения и прави работи, които нѣматъ нищо общо съ законностьта и свободата. Ако понѣкога показва нѣщо като енергия, като твърдость, това не е твърдость на убѣжденията, а твърдость на положението и увѣрение въ поддържката на другитѣ. Той показва рѣшимость, защото знае, че съ него сѫ най-голѣмитѣ викачи и шашармаджии, които лесно смущаватъ духа на простодушната тълпа и се ползуватъ съ поддържката било на софийскитѣ цигани, било на другитѣ негодници по вънъ. Този куражъ у Каравелова дохожда още и по това, че той счита своитѣ срѣдства за борба за много вѣрни и сигурни. Тъй като тѣзи срѣдства сѫ ласкателствата на тълпата и съпровождающия тѣзи ласкателства развратъ, то отрицателний духъ на Каравелова не може да не разбере, че времето е за него, че днесь само съ тѣзи срѣдства се достига какъвъ да е успѣхъ.

Че Каравеловъ нищо не прави самостоятелно, въ това

азъ имахъ случай да се увѣрѭ по най-несъмнѣнъ начинъ отъ дѣлата на коммиссията по чифлишкитѣ земи. Натоваренъ да участвувамъ въ тѣзи дѣла и да изучѫ положението на въпроса, азъ испратихъ изъ Кюстендиль нѣколко рапорти за туй положение и за нужнитѣ мѣрки за по-скорото и правилно рѣшение на тоя въпросъ. Единъ пѫть Каравеловъ ми отговори съ телеграмма, че билъ съгласенъ съ моитѣ взглядове; но когато се принудихъ да идѫ въ София за по-опредѣлени и точни инструкции по тоя такова провлаченъ и заплитанъ въпросъ, азъ бихъ дѫлбоко смаянъ да видѭ, че той още не прочелъ нито единъ отъ моитѣ работи. Въ всичко се распореждалъ лѣнивий и неспособний Шойлековъ и за всичко знаялъ само това и толкози, колкото му съобщавалъ Шойлековъ. Въ това време азъ видѣхъ, че Каравеловъ толкози се занимава лично и съ другитѣ дѣла на държавата, колкото и съ дѣлото на чифлишкитѣ земи. Като вземе человѣкъ способноститѣ на Шойлековци и други подобни, той не ще се затрудни да разбере хаоса въ министерствата на Финансиитѣ и въ Дирекцията на общитѣ сгради.

Защото искахъ не да точѫ работата презъ години и да не давамъ трудъ никому, а да ѭ свършѫ въ нѣколко мѣсеца, азъ бихъ отстраненъ отъ коммиссията. Е, добрѣ, тъй ли се върши работа? Въ това рѣшение да се преобразува коммиссията и да се проточи въпроса до безконечность Каравеловъ постѫпи не по своя воля, а по волята на ласкателя Шойлекова. Но така ли трѣбва да прави единъ министръ съ дѣла, отъ които зависи поминъка и живота на цѣли десятини хиляди селяни? . . .

Септемврий. 1885. г.

Досегашното правителство въ Румелия е свалено чрезъ революция, на мѣстото му е установено друго привременно и съединението съ княжеството е прогласено. Българский князь и неговото правителсво сѫ приели извършенното, княза е заминѫлъ за Румелия и българскитѣ войски се стичатъ въ Румелия да поддържатъ съединението съ орѫжие и да защитѭтъ станѫлото противъ Турция. Цѣла България е на кракъ: всичкитѣ классове на резервата сѫ повикани, набързо въорѫжени и още по-бързо испращани въ Румелия. Почти всичката дѣйствующа и резерва войска е преминѫла вече въ Румелия. Съ неѭ заедно сѫ заминѫли и значителни тѣла отъ доброволци, тъй щото въ Румелия днесь трѣбва да има подъ орѫжие не по-малко отъ осемдесятъ хиляди души войскари. Опълчението не смѣтамъ. Приготовленията сѫ голѣми и както сѫ види нашитѣ не на шега помишляватъ за бой.

Преврата въ Румелия не бѣ съвършенно неожиданъ. Посрѣдъ оппозицията тамъ отдавна се забѣлѣжваше нѣкакво приготовление, върху характера на което не можаше да се съмнѣва человѣкъ. Освѣнъ агитациитѣ по окрѫзитѣ и явнитѣ знакове на открито съпротивление, като въ Чирпанъ, Конаре и др., и наговорянията на Стоянова и Странский съ турското население и съ Ахмедъ-ага, Тѫмрашлията, и честитѣ явявания на разни офицери и други лица при князя, като Муткуровъ, Д. Куртева и други съ тайни съобщения явно показвахѫ, че нѣщо се готви. Слѣдва, че прогласеното съединение не порази всички българи съ своята неожиданность. Онѣзи, които знаяхѫ да прочитатъ знаменията на времето, тий бѣхѫ донѣкѫдѣ приготвени да чакатъ нѣщо необикновенно. Неожиданность порази само беспечното румелийско правителство.

За многото българи неожиданностьта не бѣ въ извършенний превратъ, а въ друго нѣщо; въ бързото прегрѫщание на тоя превратъ отъ страна на българското правителство. Туй правителство се хвърли въ плановетѣ на румелийскитѣ превратаджии така бързо и опрометчиво, щото никакво време не остави на себе си и на общото мнѣние да обмисли добрѣ пѫтя, който трѣбваше да избере. Князя пригѫрнѫ румелийското движение при първо извѣстие за него и правителството му го послѣдува безъ да си даде време да обмисли зрѣло линията на поведението си. То вплете България въ единъ въпросъ, на който послѣдицитѣ могѫтъ да бѫдѫтъ и важни и разорителни за двѣтѣ Българии.

Когато князя пригѫрнѫ съединението и побърза да замине за Румелия и когато правителството му тозъ-часъ го послѣдва въ пѫтя на авантюритѣ, ний грѣшнитѣ граждани отъ лагера на нееднномисленницитѣ на радикалното министерство мислѣхме, че въпроса е отдавна обмисленъ, както бѣше и приготвенъ, и че князя и правителството му приематъ съединението не само на своя глава, но до нѣкѫдѣ съ съгласието на нѣколко кабинета, които въ случай на опасность ще избавѭтъ България отъ злощастия. Така мислѣхме, защото ни увѣрявахѫ, че на тръгването си отъ Варна за Румелия самъ князя обявилъ, че има на своя страна три отъ великитѣ държави. Не се изминѫхѫ обаче и 10 дни и ний съ поражающе учудвание видѣхме, че съ насъ нѣма никой, освѣнъ платоническото съчувствие на Англия, и че противъ насъ стоѭтъ не само Турция, Сърбия и Гърция, но и други отъ великитѣ сили, па и самата наша покровителка—Руссия. Предь нашитѣ очи се отвори тогава страшна пропасть, голѣма причина за страхувание и отчайвание. Ний видѣхме нашето младо княжество изложено на най-голѣмитѣ опасности, ако иска съ орѫжие да защити съединението, и на унижение и срамъ, ако се оттегли назадь. За князя ний нѣмаме какво да кажемъ въ тоя случай: той се е пустилъ въ дирнтѣ на риска, като всѣкий авантюристъ, който иска съ единъ ударъ да подобри

и укрѣпи положението си, расклатеното си положение. Но какво да кажемъ за правителството му, което съ не по-малко ослѣпление се хвърли въ крѫга на най-голѣмитѣ случайности безъ да претегли добритѣ и лошитѣ сѣтнини на поведението си? Много случаи ме каратъ да мислѭ, че и министерството съ своята партия се бухнѫ подирь князя само изъ побуждения, като неговитѣ, побуждения авантюристически, побуждения да обѫрне силитѣ и вниманието въ друга страна и да остане на власть по-дълго време. Неговитѣ смѣтки не сѫ могли да бѫдѫтъ други, освѣнъ слѣдующитѣ: „Да се отрѣче отъ поддържка на съединението, то е да притури една нова и голѣма причина за своето катурвание отъ властьта. Да пригѫрне съединението, то е да запази властьта за всичкото време на траянието на въпроса и даже по-сетнѣ, ако исхода бѫда благоприятенъ за двѣтѣ Българии. Въ този послѣдния случай партията ще добие по-голѣмо значение, въ редоветѣ ѝ ще влѣзѫтъ всичкитѣ румелийски чираци и единомисленници, числото на викачитѣ въ полза на радикалитѣ ще се увеличи съ всичкитѣ останѫли праздни презъ времето на движенията съ съединения младежи и положението на партията е осигурено за дълги години и за пълновластно господство въ слава и честь на радикализма и на анархията. Тъй усилена и увеличена, партията ще има въ рѫцѣтѣ си и князя и изборитѣ, и властьта надъ всичко.“

Че тѣзи съображения сѫ водили днешното правителство и неговитѣ вдъхновители отвънъ (отъ областитѣ), това азъ имамъ основателни причини да вѣрвамъ. Не единъ и не два пѫти довѣренни на правителството лица се изсказахѫ въ тази смисъль и проповѣдвахѫ, че неединомисленницитѣ на радикализма не трѣбва ни да се радватъ, ни да се грижѫтъ за Румелия, че дѣлото за присъединението на Румелия е дѣло на радикалитѣ и че доброто отъ това принадлежи всецѣло и исключително на радикалитѣ.

Че дѣлото на съединението е общенародно, защото се достига не въ името на радикалната партия, а въ онова на народа на двѣтѣ Българии, и съ силитѣ и средствата на всичкитѣ граждани; че нещастията отъ предприятието, ако то не сполучи, ще паднѫтъ можо би по-вече на другитѣ граждани, нежели на препорѫкитѣ въ болшинството си радикали, това е очевидно за всѣкиго, но радикалната логика иначе казва; и тозъ пѫть ний сме съгласни съ неѭ да ѝ оставимъ всичката отговорность за послѣдствията по движението. На нашъ гърбъ ний ще вземемъ само жъртвитѣ и дѣлътъ си отъ злочестинитѣ. На тѣхъ ний предоставяме честьта и отговорностьта за сполукитѣ и несполукитѣ, защото княжеството наисти на по тѣхно желания и рѣшение се е вплело въ една работата, на която не само опасноститѣ сѫ голѣми въ тая неозгодна за насъ минута, но и жъртвитѣ далеко надминаватъ ползата отъ успѣха. Ако не бѣхѫ тий, княжеството щѣше да си помисли добрѣ и не щѣше да се хвърли въ крѫга на случайноститѣ, ако не бѣше видѣло, че успѣхътъ е сигуренъ и че ползата отъ тоя успѣхъ надминава жъртвитѣ, които ще се направѭтъ отъ двѣтѣ страни — отъ страна на княжеството и на Румелия. Друго правителство щѣше да намѣри, че по-добрѣ е да се почака еще година двѣ, нежели да се купува съединението съ пълно разорение на Румелия и на самото княжество. И всѣко друго правителство щѣше да има до толкови безпристрастие, щото да отдѣли отечественнитѣ, общенароднитѣ интереси отъ интереситѣ на партиитѣ въ княжеството и въ Румелия и да покаже на Странсковци, Чомаковци и други румелийци че тѣхнитѣ интереси не сѫ интереси на двѣтѣ Българии и че за тѣхнитѣ честолюбия народа не може да се подвъргне на най-голѣмитѣ нещастия и разорения. Други хора въ правителството щѣхѫ да си припомѭтъ преминѫлото на тѣзи лица и тѣхнитѣ дѣйствувания противъ съединението, когато бѣхѫ на власть и щѣше да отдѣли общото отъ частното, честолюбието отъ общенароднитѣ интереси и да се отрѣче отъ участие въ дѣло не само рисковано, но и явно разорително за общитѣ интереси. Друго правителство щѣше да види, че съединението е и добро, и нужно, и полезно само тогава, когато се купува съ умѣрена цѣна, съ цѣна съразмѣрна съ силитѣ, средствата и бѫдѫщето на отечеството и че съединение на двѣ съсипани чрезъ безмѣрнитѣ усилия области само увеличаватъ суммата на нещастията и приготвятъ по-голѣми бѫдѫщи страдания, — щѣше да види всичко това и щѣше да се съгласи да остави Румелия още малко време подъ властьта на едно особенно, око и ненавистно нему правителство догдѣто обстоятелствата се сложѫтъ по-благоприятно и минутитѣ станѫтъ по-вече изгодни. Ако сегашното правителство не е искало да вземе предь очи нищо отъ това и се е вплело въ днешнитѣ затруднения отъ кѫсогледство и отъ едностраность въ погледитѣ и мнѣнията, ний сме въ правото си, разбира се, да оставимъ и всичката отговорность за предприятието върху него.

Молимъ, да не си помисли никой, че не съмъ искалъ и въздишалъ по съединението. Мисъльта за съединението всѣкога е пълнила моето сѫщество по най-силенъ начинъ. Тя е говорила въ мене много по-силно, отъ колкото е говорила у мнозина други българи. Азъ съмъ желалъ съединението не за изгодитѣ, които би могли да ми достави лично, като на Странский, Чомакова и Петрова, а зарадъ голѣмитѣ сѣтнини, които то може да докара на бѫдѫща България. Азъ съмъ чакалъ минутата на съединението съ нетърпѣние, но това никога не ми е позволявало да мислѭ, че то, съединението, трѣбва да се купи съ цѣна, която убива надѣждитѣ ни за голѣмитѣ и благитѣ надѣжди въ бѫдѫщето. Азъ съмъ мислилъ за съединение при добри условия и при спазвание на всичкитѣ шансове за правиленъ, бистъръ и всестраненъ прогрессъ. Азъ не съмъ мислилъ за съединение, което ще се купи било съ разорението на двѣтѣ Българии, било съ окончателното имъ материялно истощение, защото не въ таквози съединение се правѭтъ сѣмената на прогрессъ, на развитие, на благоденствие. Таквози съединение не води и къмъ единодушие: то приготвя бѫдѫщи недоразумѣния и взаимни обвинения. Българи сме; не ще се мине много време и ний ще почнемъ отъ двѣтѣ области да се обвиняваме, че сиромашията и страданията ни сѫ слѣдствия на извикванията отъ тая или оная страна.

А че разорение ще послѣдува за България и Румелия, това се види още отъ сега. България е подела на себе си таквизи военни расходи, които ще хвърлѭтъ въ затруднения и дългове не само хазната, но и цѣлий народъ, цѣлото народно стопанство. Наредъ съ расходитѣ на правителството за мобилизация и съдържание на многочисленна и непосилна войска, още по-голѣми загуби претърпява жителството съ това, гдѣто е принудено да напуща работата си и да тича подъ знамената на войската, гдѣто прахосва на помощи и лични разноски всичкитѣ си икономии, гдѣто си затваря дюгенитѣ и работилницитѣ, гдѣто си оставя нивитѣ непреорани и непосѣти, гдѣто се подвърга отъ трудоветѣ и неблагоприятнитѣ условия на предивременна смърть. Ако пресмѣтне человѣкъ само материалнитѣ загуби на народа и ги събере съ расходитѣ на правителство за тримѣсечно само поддържание и мобилизирание на днешната войска, миллионитѣ ставатъ толкова, щото ползата отъ съединението остава при тѣхъ твърдѣ нищожна и твърдѣ слаба да възнагради двѣтѣ страни за понесенитѣ жъртви и да въспълни истощението презъ цѣли години. Ако въорѫженното положение се продължи по-вече отъ три мѣсеца и войната, зимата и болѣститѣ ни завлѣкѫтъ нѣколко десятини хиляди жители и увеличѫтъ материалнитѣ загуби чрезъ разрушение и други нови жъртви, тогава всѣка смѣтка за бѫдѫщи дѣйствителни ползи става привидна. Съ таквази смѣтка може да се залъгватъ вече само онѣзи, които сѫ загубили всѣко съзнание за дѣйствителностьта, които живѣѭтъ съ фантазии или съ слѣпи инати, защото нищо нѣматъ освѣнъ ината и фантазиитѣ си и нищо не губѭтъ ни отъ синове и братия, ни отъ надѣждни, отъ работни рѫцѣ, ни отъ имотъ и поминъкъ. За таквози съединение никой разуменъ българинъ отъ княжеството и отъ Румелия като не е могълъ да помисли, то естественно е, че всичката отговорность за него трѣбва да падне непремѣнно върху онѣзи, които сѫ го извикали и приели. За станѫлитѣ бесполезни и чрезмѣрни жъртви трѣбва да отговарятъ само онѣзи, които сѫ били глухи предь виковетѣ на благоразумието и истинната политика и сѫ поченѫли невъзможно за днесь дѣло, както трѣбва пакъ тий да отговарятъ и за унижението и срама, които ще послѣдуватъ въ случай на несполука. Нашето дѣло е да помагаме на работата наравно съ другитѣ си еднонародци и да душимъ въ себе си дѫлбокото отчаяние, което ни двъхнуватъ окрѫжающитѣ фактове и обстоятелства.

За голѣмата случка съ несъгласието ни съ Руссия и съ оттеглянието на русскитѣ офицери изъ кадритѣ на българската войска азъ нѣма да се простирамъ тука. По поводъ на това азъ ще кажѫ, че нашата войска съ русскитѣ офицери загубва най-силната основа на твърдость и стойность и се подвърга на шансоветѣ да бѣга предь първитѣ несполуки и да загубва всѣко увѣрение въ себе си и въ силата си. Самитѣ български офицери изсказватъ опасения, че половината отъ войската ще напусти редоветѣ при първитѣ неблагоприятни военни дѣйствия. Сълдатитѣ отъ своя страна явно се съмнѣватъ въ способноститѣ на своитѣ български офицери и при първъ случай ще п кажѫтъ и надѣло това недовѣрие. На това като се притури и неопитностьта и небивалостьта въ бой на всичкитѣ, предприятието става съвършенно ненадѣжно въ военно отношение безъ поддържката на Руссия и безъ присѫтствието на русскитѣ офицери, които съ примѣритѣ на своето юначество и на своята стойкость знаихѫ да придаватъ юначество и на нашитѣ опълченци. Какъ може да се мисли за военни дѣйствия при таквози положение на отношенията ни съ Руссия,—азъ не могѫ да разберѫ. Азъ оплаквамъ слѣпата саманадѣянность на радикалитѣ и треперѭ предь голѣмитѣ опасности за отечеството. Една война съ Турция ще подвъргне Румелия на опустишение, ще предаде много отъ България на Сърбия и ще ни направи по-окаянни, отъ колкото сме сега и сме можали да бѫдемъ при други най-неблагоприятни обстоятелства. За Македония не казвамъ нищо. Върху неѭ сѫ зѣпнѫли много гладници. Нѣма да говорѭ и за недостатъцитѣ, които още отъ сега се чувствуватъ въ Румелия за храна и за всичко нужно за войската. Не ще упомянувамъ за голотата на румелийската милиция и за отчаението, което се усѣща въ Румелия при прехранванието и квартируванието на толкози войска въ една още непоправена отъ предишната война страна и което отъ день на день се изсказва по-вече явственно, азъ ще прекѫсамъ бѣлѣжкитѣ си като повторѭ, че всичко е противъ нашето предприятие и противъ неговата несвоевременность, че всичко говори противъ всѣка разумность на това предприятие.

Какъ ще излѣземъ отъ заплитанията, въ които ни вкарахѫ радикалитѣ, това самъ Богъ знае. Нѣка му се молимъ да ни помогне и тозъ пѫть и да не ни дава споредъ нашитѣ глупости, а споредъ своята велика милость.

Септемврий, 1885 год.

Благодарение на нашата българска нетърпѣливость и на разединението на българската и русската политики въ въпроса за присъединението па Южна България къмъ княжеството, раздѣлението между русси и българи стана дѣло свършено и получи разрѣшението си въ повикванието на русскитѣ офицери изъ България тъкмо въ това време, когато бѣхѫ най-нужни на България.

Като се обявява за статуквото въ Балканския полуостровъ, Руссия не удобрява станѫлото движение за съединение на Румелия и изсказва неудобрение не само съ горчиви осѫждания на туй движение, но и съ повикване на своитѣ офицери назадь въ Руссия и съ рѣшението да не допусти тия офицери до участие въ движението.

Таквази е външната мотивировка, съ която Руссия обяснява послѣднитѣ си постѫпки съ България. Че само това не е всичката причина за нейната сърдня къмъ българитѣ, това е очевидно за всѣкиго, който знае българскитѣ работи отъ нѣколко години насамъ и особенно презъ послѣднитѣ двѣ-три години.

Чрезъ русскитѣ офицери Руссия е искала да има България всѣкога за свой органъ. Тя е мислила точно това, което нѣкои кабинети сѫ ѝ приписвали, сирѣчь, искала да си служи съ България като съ свой авангардъ и да държи княжеството въ крѫга на своитѣ интереси и цѣли. И догдѣто България се занимаваше съ чисто вѫтрѣшни и незначителни въпросси, русскитѣ отнасяния къмъ неѭ нѣмахѫ причина да бѫдѫтъ въ разногласие съ нашитѣ; тогава въ тѣзи отношения господствуваше благоволителностьта и покровителството. Но щомъ се появи движението за по-самостоятелно вѫтрѣшно управление и на Руссия се показа, че въ своето управленне и въ своитѣ дѣла България мисли да бѫде самостоятелна, отношенията ѝ къмъ насъ се измѣнихѫ, на насъ се посипахѫ обвинения въ неблагодарность и недоброжелателство, на насъ поченѫ да се гледа като на немирни, за насъ поченѫхѫ да се правѭтъ кроежи и да се гласѭтъ порядъци и устройства, които ще ни направѭтъ ужъ по-мирни, по благоразумни, а въ сѫщность послушни, покорни. Съ обмислюванието на тѣзи планове се породи и мисъльта за испѫжданието на княза, която и до тозъ-часъ залавя важно мѣсто въ плановетѣ на Руссия спрямо България. Послѣднето движение за съединение съ Румелия безъ знанието и волята на Руссия като показа на послѣдната, че България и въ вънншнитѣ работи мисли да дѣйствува самостоятелно и да се допитва само до своитѣ интереси, Руссия намѣри случай да изскаже своето незадоволство по най-несъмнѣнъ начинъ и като се покрие съ горѣприведеното оправдание за нуждата да се запази статуквото, оттегли си офицеритѣ изъ България и ни остави въ повечерието на една голѣма (ако и предполагаема още) война вѣроятно съ увѣрение, че това ще ни вразуми и ще ни послужи за добъръ урокъ въ нашата самонадѣянность. Какво ще излѣзе за българитѣ отъ оттеглянието на русскитѣ офицери и отъ сегашнитѣ дѣйствия на Руссия, това ще ни покаже времето. Дѣлата не ще се забавѭтъ да заговорѭтъ. Въ тая минута най-важното за насъ е — да си обяснимъ правилностьта и неправилностьта на нашитѣ постѫпки спрямо Руссия и на Руссия спрямо насъ. Отъ туй обяснение ще излѣзе за насъ поне тая полза, че за напредь ще можемъ да погледнемъ на своето поведение по сношенията съ Руссия по-правилно и ще избѣгнемъ множество неприятни неожиданности, като тая, която ни дойде до главата съ оттеглянието на русскитѣ офицери и съ препрѣчванието на Руссия да се дистигне по-лесно съединението. Съ нещението си да поставимъ ясно и откровенно този въпросъ на обсѫждание и рѣшение и въ желанието си всѣкий да постѫпва спрямо Руссия по своему, по собственнитѣ побуждения и по внушенията на минутитѣ, а не по общи установени начала, ний увеличаваме възможностьта на тия неожиданности и се подвъргаме на горчиви и голѣми разочарования.

Ако слушаме българитѣ, съ твърдѣ малки исключения, поведението на Руссия въ тия послѣднитѣ дни е не само неправилно, но още неприятелско. Да си оттегли отъ България офицеритѣ, за съдържанието на които сѫ се харчили миллиони, въ таквози време когато нуждата отъ тѣхъ е толкози голѣма, това е явно неприятелство, казватъ българитѣ и товарѭтъ Руссия съ всѣкакви вѣдоми и невѣдоми, сторени и несторени грѣхове. Ний обвиняваме Руссия въ излъгвание на нашитѣ най-добри, най-велики и силни надѣжди и като ѭ осѫждаме за това най-горчиво, готови сме да ѝ припишемъ най-адскитѣ намѣрения и чърти.

Да оправдавамъ русситѣ предь моитѣ съотечественници, азъ не считамъ за нужно, защото не ги намирамъ въ много други отношения невинни. Да защитѭ обаче истината предь едностраннитѣ увличания на нашата интеллигенция, ми е и длъжность и право. Отъ раскриванието само може да се дойде до правилни и истински отношения.

Ний се сърдимъ на Руссия, защото си оттеглила офицеритѣ, защото не пригѫрнѫла безъ огледвание започетото отъ насъ дѣло, защото съ всичко това тя излъгва най-добритѣ и животворнитѣ ни надѣжди. Твърдѣ добрѣ. Но ако оставимъ субективнитѣ възрѣния на работата и се поставимъ на точка зрѣния на нелицеприятното право, така ли ще ни се представи работата, както се рисува въ умоветѣ ни сега? Ний оплакваме, и имаме право да го правиме, нашитѣ излъгани надѣжди, но чии сѫ тѣзи надѣжди? Русски ли сѫ, или наши? Ако сѫ и русски и наши, ний трѣбваше и да се готвимъ за осѫщесвението имъ задружно и въ споразумѣние съ Руссия. Ако сѫ само наши и не считаме за нужно даже да съобщимъ на Руссия за начина и минутата на тѣхното осѫществение, гдѣ е вината на Руссия, че не може да пригѫрне тѣзи надѣжди съ време и безъ време и да подчини интереситѣ на сто миллионенъ народъ на интереситѣ и начинанията на насъ, една петдесета часть на населението отъ русската империя? Гдѣ е тука изневѣрванието? Имали ли сме думата на Руссия, че тя ще забравя себе си и своята собственна политика заради насъ, та сега ѝ се сърдимъ, че не ни иде на помощь и не си провожда подданницитѣ да мрѫтъ заради насъ? Както щѣте, но нашитѣ сърдни, въ този случай, приличѫтъ твърдѣ много на сърднитѣ на капризни и неспособни да мислѭтъ дѣца.

Ако стѣснимъ крѫга на нашитѣ сърдни и кажемъ, че се сърдимъ не за това, гдѣто Руссия не ни дава помощь, а само за това, гдѣто се противи на съединението и си тегли офицеритѣ изъ редоветѣ на нашата войска именно въ днешното трудно време, и тогава пакъ нашето право да се сърдимъ ще бѫде привидно, недѣйствително. Нѣка си помислимъ само, че рускитѣ интереси не сѫ български и че за Руссия нашитѣ интереси сѫ били и сѫ второстъпенно и тр тестъпенно нѣщо, и намъ лесно ще бѫде да разберемъ, че Руссия има и право и длъжность да се грижи преди всичко за нейнитѣ русски интереси и че не на насъ, освободенитѣ отъ Руссия, се пада да ѭ сѫдимъ за това. Сами ний, слабитѣ и надаренитѣ съ свобода по чужда милость, ако искаме да тургаме по-горѣ и по-преди отъ всичко нашитѣ отечественни интереси, не може сѫщо да иска и Руссия? И ако може и трѣбва да го иска, защо да ѝ се сърдимъ, че и въ наший случай прави преди всичко своитѣ смѣтки, та че най-сетнѣ мисли заради насъ? Ако за нейнитѣ голѣми интереси е полезно да поддържи статуквото, какъ и съ какво право ний ще ѭ обвиняваме въ това? И когато ни е освобождавала и по-сетнѣ тя не ни е давала да разберемъ, че за насъ тя ще забрави сама себе си. Напротивъ, и въ освобождението и по сѣтнѣ тя не пропусти нито единъ случай да ни покаже, че ще ни покровителствува догдѣто ѭ слушаме, догдѣто ѝ се покоряваме, догдѣто съгласяваме нашитѣ държавни интереси съ нейнитѣ. Тъй си е разбирала тя длъжноститѣ къмъ България, тъй ги е упражнявала, тъй сме ги разбирали и ний. Когато нѣкое отъ нашитѣ бивши, многочислени, правителства е забравяло това нѣщо колко-годѣ, Руссия е прегрѫщала другата страна и е извиквала на власть друго по-послушно, по-покорно правителство. Дори и това правителство, което сега си показва зѫбитѣ на Руссия, дори и то е получило властьта не иначе, освѣнъ подирь тържественни и повторителни увѣрения въ вѣрность и покорность на Руссия. Но ако съ досегашното си поведение ний всички сме считали за своя длъжность да слушаме Руссия и да ѭ имаме за върховень рѣшитель на сѫдбитѣ на България, какво ни кара днесь да мислимъ иначе? Не нашитѣ капризи и нашето неразумие ли?

Твърдѣ малко се оправдаватъ нашитѣ хули противъ Руссия и съ повикванието на рускитѣ офицери изъ България Като инструктори, тѣзи офицери бѣхѫ у насъ не само привременни, но и съвършенно свободни. Сами тий можехѫ да дохождатъ и отиватъ, когато поискатъ, и руското правителство можеше да ги мѣнява по угодата си. Нашето право въ това дѣло бѣше само да ги просимъ. По право тий не само не се считахѫ за постоянни служители на държавата, но не имъ се предвиждахѫ и никакви бѫдѫщи права за службата имъ въ България. Тий оставахѫ въ пълно разпореждание на руското правителство, което се грижаше за тѣхното настояще и бѫдѫще. Туй правителство бѣше и е не само тѣхний господарь, но и тѣхното обеспечение. Като е тъй, не е ли имало право да ги повика, когато е съгледало, че неговитѣ интереси не се схождатъ съ българскитѣ? Да казваме противното, то е да продължаваме по обикновения намъ пѫть и да обвиняваме въ всичко другитѣ безъ да обращаме внимание на правото.

Така, по правото, което управлява днесь отношенията на народитѣ и особенно отношенията на Руссия къмъ насъ, Руссия не е направила съ своето поведение презъ послѣднитѣ дни нищо таквози, което да оправдава хулитѣ, които сипимъ върху неѭ отъ вси страни и за всичко. Тя не е направила въ този случай, освѣнъ да упражни правата и длъжноститѣ си, нѣщо което и ний признаваме косвенно, защото никакъ не щѣхме да пращаме депутацията до императора и да просимъ благоволението му и въ този случай, случая за съединението съ Румелия. Това ний трѣбваше и да знайме и да помниме много добрѣ не само за да не оставаме излъгани въ намѣренията и предприятията си, но и да не се показваме неблагодарни и несправедливи. За него ний трѣбваше да мислимъ още преди десетъ години, още тогава, гогато възложихме грижитѣ за нашето освобождение на Руссия. Подиръ жъртвитѣ, които направи Руссия за насъ и подирь всеобщо признатия фактъ, че всичко що имаме днесь имаме го отъ Руссия и по милость на Руссия, днешното ни поведение спрямо Руссия е и смѣшно и нелѣпо. Ако се усѣщаме въ сила и състояние да се пазимъ сами и сами да осѫществяваме историческата своя задача, тая наша зрѣлость ний трѣбваше да покажемъ не съ викове отъ хули и самонадѣянность, не съ нови прозби за помощь и покровителство, а съ дѣла отъ дѫлбоко благоразумие и самоотвържение. Ний трѣбва да почеваме само онова, което е по нашитѣ сили, и не само да го достигаме съ наши собственни средства, но и да се запазваме отъ всѣкакви външни съдѣйствия, които всѣкога извикватъ чуждо вмѣшателство. Искаме чужда помощь не само въ въпроситѣ като тия на съедииението, но въ вѫтрѣшнитѣ си недоразумѣния и да си мѣняваме правителствата съ таквази помощь, а пъкъ отъ друга страна да се считаме самостоятелни и да почеваме дѣла на своя глава, това е да не познаваме положението си, да се лутаме въ разни криви и лъжливи пѫтища и да кривимъ другитѣ въ собственнитѣ си глупости и погрѣшки.

Да говоримъ срѣщу нѣкои русси въ България ний имаме твърдѣ много. Многома отъ тѣхъ бѣхѫ забравили своето призвание въ България и бѣхѫ се обѫрнѫли на елементъ за увеличение на вѫтрѣшнитѣ ни раздори. Многото отъ тѣхъ се показахѫ слаби и неспособни да направѭтъ на България нѣщо добро. Многома съ поведението си служахѫ само за изстудяване между русси и българи. Болшинството отъ тѣхъ се показа неспособно да разбире духа на българитѣ, характера имъ и условията на мѣстото и на историята, и дѣйствуваше съвършенно противоположно на природата на нѣщата; малцина отъ тѣхъ се показахѫ пригодни за устроителна (не военна) дѣятелность. Самитѣ русски дипломати никога не погледнѫхѫ на нашитѣ работи обективно и никоги не ги представихѫ въ истинний имъ свѣтъ; тѣхнитѣ вмѣшателства често бивахѫ неумѣстни и даже вредни за българскитѣ интереси. Всичко това е и истинно, и въпиюще, всичкото това е възмутително. Но мигаръ вината за всичкото трѣбва да падне само на русситѣ? По-вече сме виновати ний не само съ това, гдѣто съ нашитѣ повиквания смѣсихме русситѣ и въ таквизи домашни работи и въпроси, за които тий трѣбваше да си останѫтъ съвсѣмъ чужди, но още по-много по това, че сами се оставихме на Руссия да прави съ насъ каквото ще и както ще, като предоставихме и вѫтрѣшното устройство на княжетсвото на произвола на военщината и на вмѣшателствата отвънъ. Ний тръгнѫхме по лъжливъ пѫть още тогава, когато се полъгахме подиръ чисто външното освобождение и се положихме само на помощьта на Руссия, която бѣ и е силна да ни освободи, но не е въ състояние да ни устрои по единъ новъ и добъръ начинъ, както не е въ състояние да устрои и себе си. Предостереженията на нѣкои хора, че въ освобождението и слѣдъ освобождението ни Руссия ще гледа най-много своитѣ интереси и не ще да искупи тоя свой възгледъ на работитѣ поне съ съдѣйствие за добро и трайно вѫтрѣшно устройство на България, не само не се слушахѫ въ приличнитѣ минути, но и се отхвъргахѫ съ негодование. Всички се оставихѫ на благоволението на Руссия. Защо днесь се сърдимъ, че Руссия упражнява това благоволение по своему? Всѣкий дава щото има; всѣкий прави, щото е научилъ. Това може Руссия и това ни прави. Защо съ време не мислихме? Защо и по-сетнѣ не бѣхме по-благоразумни и не извиквахме нейното постоянно вмѣшателство въ дѣлата на държавата си. Не бѣхме ли ний които само изъ партизанство нашепнувахме на русситѣ, и високо проповѣдахме, че само тий сѫ, които ще турѭтъ редъ въ нашето отечество? Тогава, защо имъ вмѣняваме въ грѣхъ опититѣ имъ да ни уредѭтъ, както знаѭтъ и както могѫтъ?

Бѣше се представилъ добъръ случай не само да се избавимъ отъ таквози русско вмѣшателство, но и да се предопредѭтъ днешнитѣ сериозни заплитания съ Турция и Руссия, па ако щете и съ Сърбия и Гръция, но ний, пакъ сами ний, се отказахме да извлечемъ полза отъ този случай. Моитѣ настоявания предь българскитѣ представители въ Санъ-Стефано презъ 1878 г. да се прати изъ срѣдата имъ депутация и предь посланницитѣ на другитѣ велики сили и, като се представи нашето освобождение за дѣло на цѣла Европа, на която испълнителка е била Руссия, да се искаже благодарность и къмъ тѣзи сили и да се обяви България подъ съвъкупното покровителство на всичкитѣ сили — нѣщо, което щѣше да гарантира България не само отъ едностранното вмѣшателство на Руссия, но и отъ раздѣлението, което по-сетнѣ ѭ сполѣтѣ само отъ зависть къмъ русското влияние и донѣкѫдѣ по желание на сама Руссия. Отъ зависть къмъ Руссия ний бидохме отдѣлени отъ Румелия и раздробени откъмъ западь и югъ; а по желание на Руссия ний загубихме пълната съ бѫднина дългобрѣжна Добруджа. Не съмъ ни дипломатъ, ни българский държавенъ човѣкъ въ смисъль на днешнитѣ наши агитатори многознайци, не се лъжѫ обаче като казвамъ, че Берлинский конгресъ би ни оставилъ въ рѫцѣтѣ тая истата България, която се бѣше признала отъ Цариградската конференция, и която далеко надминаваше по пространството си днешна Румелия и България.

Въ тѣснотата на нашитѣ съображения ний оставихме Европа и пригѫрнѫхме предь цѣлъ свѣтъ Руссия, като се обявихме неи само признателенъ и привързанъ народъ, нея само готови да слушаме, на нейниѣ велѣния да се покоряваме. Актъ отъ това Европа взе незабавно и слѣдствията отъ нашето поведение не се забавихѫ да се покажѫтъ въ Берлинъ и да ни плашѫтъ всѣкий день и всѣка минута дори до този часъ. Съвѣти не искамъ да давамъ сега, защото знаѭ до колко гласа на благоразумието се чува и почита у насъ; не могѫ обаче да не кажѫ, че трѣбва да държимъ поне външна логика въ дѣлата на държавата си. Избрахме за единственъ покровитель Руссия и се повѣрихме, поне съ неѭ да държимъ. Инакъ ний оставаме и безъ неѭ и правимь положението си по-трудно, по-рискувано, по-опасно. Като нѣмате куражъ да се отречете отъ това покровителство, ако и не съ таквази полза, както по-преди, дръжте добрѣ поне съ Руссия, дръжте изъ послѣдователность, дружете отъ нужда и не хулѣте вчерашний си идеалъ и утрешний си идеалъ!

4 Октомврий, 1885 год.

Въорѫженията на Гърция и Сърбия и притязанията върху части отъ Македония и даже отъ Румелия и България достатъчно обясняватъ за мене несъгласието на Руссия да се развали за сега статуквото. Руссия трѣбва да вижда, че ако тя поддържи насъ, ще се намѣрѭтъ сили да поддържатъ нашитѣ завистници — Сърбия и Гръция — и тогава или тамъ ще се причинѭтъ нови и важни препятствия, както на 1878, или общий миръ ще се развали и ний ще се подвъргнемъ на случайности, които могѫтъ да ни бѫдѫтъ гибелни.

Поведението на Руссия въ тия послѣднитѣ дни може да се мотивира и отъ други вѫтрѣшни, чисто нейни причини, но и съображенията за Сърбия и Гръция сѫ доста да ни увѣрѭтъ, че нито право, нито основание имаме да осѫждаме Руссия за туй нейно поведение. Ако и да гледа едностранно на нашитѣ интереси, тя не може да се обвини въ това, гдѣто ги защищава по своему и гдѣто не намира за сега нужно да се обяви съвършенно и всецѣло на наша страна. Ако бихме били ний на нейно мѣсто, а тя сама на нашето мѣсто, нашето поведение къмъ неѭ едва ли не щѣше да бѫде и по-строго и по внушително. На-да-ли бихме се запрѣли ний само на това, което Руссия прави днесъ на насъ. Нашитѣ викове, че нашитѣ интереси сѫ компрометиратъ отъ единъ освободенъ и постоянно поддържанъ отъ насъ народъ, щѣхѫ да бѫдѫтъ много по-силни и укорителни. Но тогава защо не сме справедливи и защо не гледаме на работитѣ ясно? Защо иначе мѣримъ тѣзи работи за себе си, иначе за другитѣ? Това само не показва ли, че зрѣлость и справедливость нѣма още у насъ и че съ всичко ний се обхождаме като капризни и разглезени дѣца, на които радителскитѣ милости увеличаватъ разглезването? Дадохѫ ни свобода, ний ѭ обърнѫхме на изворъ за постоянни вѫтрѣшни недоразумѣния, които често се обращатъ на мѫки и робство за едни и на своеволия за други. Даде ни се съ свободата наедно и свободно слово, ний обърнѫхме това слово на орѫдие за раздори и проклѣтии. Не стига това, нашето слово се обърнѫ на страшна хула противъ самитѣ тѣзи, които сѫ ни дарили всичко и които иматъ извѣстно право да ни наглеждатъ въ нашитѣ постѫпки и да ни сдържатъ отъ увлечения, които ще повредѭтъ самитѣ насъ. Ний сме намѣрили готово и богато наслѣдие, хабимъ го попусто и въ добавъкъ не искаме да слушаме никакъвъ съвѣтъ отъ онѣзи, които сѫ ни придобили това наслѣдие и които по тая причина иматъ право да ни даватъ нѣкога и съвѣти...

Ний се отказваме да послушаме тѣзи съвѣти, но добрѣ ли правимъ? Времето ще го покаже. Дай Боже да излѣземъ отъ сегашнитѣ заплитания съ полза и похвала за себе си. Но ако намѣсто това ний извикаме противъ себе си не само Турция, но и Сърбия, а на Македония накликаме Гърция, тогава гдѣ ще остане ползата? Да излѣземъ отъ мѫчнотиитѣ, които ще ни създаде едно таквози положение, съ собственнитѣ свои сили, това не е мислимо. Ний ще се отървемъ съ помощь и застѫпничество отвънъ. Но можемъ ли да предвидимъ, какви ще бѫдѫтъ сѣтнинитѣ отъ това ново застѫпничество? Ако дойде отъ Европа, то ще ни бѫде двойно вредно: задълженията къмъ Турция, или по-добрѣ къмъ нейнитѣ европ. кредитори, ще получѫтъ нова сила и на воевавшитѣ съсѣди ще бѫдемъ по неволя принудени да устѫпимъ нѣщичко. Ако дойде отъ Руссия, тя ще внесе въ отношенията ни нови причини за взаимни недоразумѣния и незадоволства, които можѫтъ да достигнѫтъ до омрази и борби...

Забѣлѣжка отъ редакцията. Отъ тукъ натататъкъ мемуаритѣ на покойния не сѫ пълни и послѣдователни споредъ събитията у насъ. Много отъ извършенитѣ въ отечеството ни събиния не сѫ описани, но съ приложени документи и писма до и отъ разнни лица сѫ изложени. Тия документи и писма ще обнародваме отдѣлно. Ето защо натататъкъ мемуаритѣ иматъ по-вече характоевъ на откѫслеци, написани подъ извѣстни впечатления, и на бѣлѣжки и разсѫждения върху събитията и дѣйцитѣ въ тѣхъ.

Както ще види читателя, покойния отъ тукъ на татъкъ е написалъ своитѣ разсѫждения и бѣлѣжки често пѫти подъ влиянието на силни впечатления отъ извършенитѣ събития и на много мѣста е давалъ широкъ размахъ на перото си. Това можемъ си го обясни най-добрѣ, като вземемъ въ съображение. едно, неговото отдалечение отъ борбитѣ и събитията и, друго, негово лошо материално положение въ послѣднитѣ години, което го твърдѣ много вълнуваше.

Нѣколко думи по дѣйствията на анкетната коммиссия въ IV Народно Събрание.

Лицата и съмисленницитѣ на днешното правителство въ България бѣхѫ намѣрили за нужно, още преди да дойдѫтъ на властьта, да хвърлѭтъ между народа разни слухове за нѣкакви си злоупотрѣбления, които ужъ били направили по-предишни нѣкои министри и, като въорѫжѫтъ общото мнѣние срѣщу своитѣ противници, да си олеснѭтъ пѫтя къмъ властьта.

Обвиненията бѣхѫ така силни и голѣми, щото всѣкий

гражданинъ искаше и имаше право да види едно добросъвѣстно и безпристрастно изслѣдване на работата и примѣрно наказание на виновнитѣ. Всѣкий имаше право да чака таквози изслѣдване на тая работа, което ще раскрие истината и ще покаже по най-несъмнѣнъ начинъ едно отъ двѣтѣ: или виновността на едни, или клѣвѣтничеството на други.

Предъ възбуденото общо мнѣние и предъ напрѣгнѫтото любопитство на българскитѣ граждани да се узнае по-скоро, не сѫ ли станѫли държавнитѣ интереси и срѣдства играчка на нѣколко злоупотрѣбители, както го проповѣдахѫ въ обществото извѣстни хора съ думи и печатно, неможеше да остане глухо и Народното Събрание съ избраното изъ срѣдата му правителство. Подиръ дълги помайвания и извѣстни колебания, то се рѣши да обърне внимание на въпроса и да покаже че иска да даде на публиката нужнитѣ освѣтления. То се рѣши да пристѫпи къмъ потрѣбнитѣ изслѣдвания и назначи нарочита за това коммисия. видно мѣсто въ която залавяше най-почтенний Илия Вълчевъ.

Дѣлото на анкетната коммисия бѣше (ни по-вече, ни по-малко) да се произнесе: има ли злоупотрѣбления, или нѣма. Самата конституция, като дава на събранието право за подобна анкета (чл. 105, пунктъ 5), изрично казува, че дѣлото на подобна коммисия не е да обвинява, а *да прегледжа смѣткитѣ за разнасяние на суммитѣ, които сѫ назначени по бюджета.* Споредъ всичкитѣ закони на свѣта и споредъ самата конституция заключенията на анкетната трѣбваше да състоѭтъ или само въ отричанието на злоупотрѣбленията, ако ги нѣма, или само въ утвържданието имъ, ако ги има. Коммисията бѣше длъжна да покаже, гдѣ сѫ се нарушили законитѣ и какви сѫ размѣритѣ на тия нарушения. Тая първа анкета нѣмаше ни право, ни длъжность да прави по-вече отъ това, защото ни закона, ни пълномощията ѝ възлагахѫ нѣщо по-вече. Когато на запитванията на нѣкои представители, да ли сѫ истинни, или не, слуховетѣ за злоупотрѣбленията, г. първий министръ Каравеловъ се съгласи да се нареди анкетна коммисия, той самъ твърдѣ ясно се изрази, че само анкетата ще покаже, има ли злоупотрѣбления, или не. Ще каже, каквото въ всѣко изслѣдване, и тука дѣлото на коммисията бѣше да изслѣдва, има ли нарушение на закона или не.

Ще каже, коммисия отъ таквизи хора, които сѫ въодушевяватъ само отъ идеята за тѣхнитѣ права и длъжности, таквази коммисия не можеше друго да стори, освѣнъ да покаже нарушенията на законитѣ и да се запрѣ на това. Слѣдова ли отъ тѣзи нарушения каква годѣ виновность за нарушителитѣ и до каква стъпень достига тая виновность, това е дѣло на надлежното сѫдилище. Съ констатирането на нарушенията работата на анкетата престава и се начева дѣлото на Народното Събрание съ въпроса за обвинението, съгласно чл. 156 отъ конституцията и първитѣ членове отъ закона за сѫдението на министритѣ, обвинение което трѣбва да се приеме или не само слѣдъ публични разисквания и многократни обяснения на обвиняемитѣ.

Така го сѫ искали нашитѣ закони, така става другадѣ, така го иска и елементарната справедливость. Но какво направи анк. коммисия на сегашното Народно Събрание въ лицето на Илия Вълчова и на др. подобни нему личности? Тя направи това, което може да направи най-лошата умисъль, най-голѣмата недобросъвѣстность. Тя забрави законитѣ и формитѣ и постѫпи по такъвъ начинъ, щото въпроса за злоупотрѣбленията останѫ по-неясенъ, отъ колкото бѣше по-преди. Като си постави за задача не да освѣти дѣлото и да го постави предь очитѣ на всички ясно и очевидно, а да не излѣзе на вънъ отъ общитѣ думи и неопредѣлености, коммисията съчини цѣли обвинителни актове, изрѣче хиляди оскърбления противъ нѣкои лица и остави дѣлото въ сѫщото положение, гдѣто се намираше и по-преди и гдѣто бѣхѫ го довели нейнитѣ едномисленници и партизани. Коммисията отъ изслѣдователна обърнѫ се на простъ и чистъ обвинитель, обърнѫ се на коммисия, която по закона трѣбваше да дойде много по-сетнѣ. Но какво направи сега тая коммисия? Тя съедини въ себе си всичкитѣ тѣзи власти и принадлежности, изсипа предь Народното Събрание и на публични засѣдания таквизи хули и осѫждения противъ множество граждани, каквито не се допускатъ въ никое учреждение, което почита себе си, правото, законитѣ и справедливостьта. Безъ да изслуша поне единъ едничъкъ пѫть лицата, противъ които искаше да злобствува; безъ да си помисли най-малко за ролята, която ѝ се пада по право и по мѣстото, въ които дава своитѣ отчети; безъ да се одушевява отъ мисъльта, че Народното Събрание е първото държавно учреждение, гдѣто правата на гражданитѣ, силата на законитѣ и устиновенитѣ форми трѣбва най-много да се почитатъ и запазватъ, коммисията си присвои ролята на единъ лошь адвокатинъ и направи всичко не да се докаже кривдата и некривдата на нѣкои хора, а да си останѫтъ неопредѣленитѣ обвинения въ сѫщото положение, както сѫ били по преди, за да не може никой нищо да разбере и да си останѫтъ работитѣ въ тия сѫщитѣ рѫцѣ, които тъй искусно могѫтъ да затулватъ истината отъ очитѣ на публиката.

Безъ да си помисли, какви могѫтъ да бѫдѫтъ сѣтнинитѣ отъ незачитанието на законитѣ и формитѣ въ едно Нар. Събрание; безъ да си помисли, какви лоши прецеденти оставя подирѣ си и до колко насърдчава наклонноститѣ да се забикаля правосѫдието и да се недопуща свѣтлина, гдѣто тя не е полезна за силнитѣ на деня, Народното Събрание изслуша докладитѣ на коммисията съ особенно удоволствие, изсказа си задоволението отъ подобна анкета и съ косвенното удобрение

на формулиранитѣ обвинения остави хората да мислѭтъ, кой каквото ще за самата сѫщность на работата. За него бѣ доста, гдѣто се обявихѫ за виновни и безчестни нѣколко нееднномисленници, и то се запрѣ на това безъ да иска нѣщо по-много, безъ да си помисли за поведението, което му се налагаше отъ законитѣ и отъ самото му достоинство. То не издигнѫ гласъ да осѫди безсъвѣстнитѣ и предивременнитѣ обвинения на коммисията и да обяви, че по буквата на закона и на конституцията, обвиненията трѣбва да се представѭтъ отъ желающитѣ не само много по-сетнѣ, но и отдѣлно и формално, съ подписитѣ на обвинителитѣ, че дѣлото е важно, че то се касае до важни държавни интереси и до чесгьта на държавата и че, слѣдователно, тутакси трѣбва да се пристѫпи къмъ *законното* разглеждание на работата, гдѣто трѣбва да се чуѭтъ и обвиняемитѣ и дебатитѣ върху работата. То се спрѣ на формулиранитѣ отъ коммисията обвинения, забрави понататъшнитѣ свои длъжности и се въсползува отъ тия готови обвинения не само да хули ненавистнитѣ нему лица, но и да проповѣдва на всѣкѫдѣ изъ отечеството ни, че еди-кой и еди-кой направили таквизи и таквизи злоупотрѣбления и че тия хора трѣбва да се презиратъ, ненавидѭтъ, гонѭтъ и отпѫждатъ отъ всѣка общественна и държавна служба.

Така, Народното Събрание този пѫть послужи не за мѣсто, гдѣто господствуватъ закона и правото, а за мѣсто, гдѣто се разиграватъ най-нечиститѣ средства.

Така, безъ надлежно разгледвание на едно дѣло по закона, Народното Събрание придаде на това дѣло таквози значение, което туй дѣло можеше да добие само слѣдъ формално обвинение, слѣдъ всестранното изслушваше на обенняванитѣ и слѣдъ публичнитѣ повторителни дебати въ самото Нар. Събрание.

По-вече: Коммиссията на Нар. Събрание тозъ пѫть прибѣгнѫ и до ненавистни постѫпъци, само да доведе работата до тамъ, гдѣто искаше да ѭ искара.

Като не поиска да чуе лицата, които искаше да черни и обвинява, тя трѣбваше да не слуша и да не пита и онѣзи, които сѫ противъ тѣзи лица и да се ограничи само съ разглежданието на официялнитѣ книжа. Но не, за коммисията и за нейнитѣ намѣрения това не бѣ доста. Неи трѣбвахѫ други по-силни основания и тя ги намѣри или въ усилванието на едни обстоятелства и въ премълчаванието на други, или въ разни изскубани записчици отъ нѣкои лица, които сѫ готови да кажѫтъ всичко, само да си останѫтъ на службата.

За да не говорѭ освѣнъ за себе си (другитѣ охулвани и обвинявани лица ще знаѭтъ да защитѭтъ себе си), азъ ще покажѫ калпазанлѫцитѣ на коммисията въ онѣзи пунктове, въ които е счела за нужно да укори мене и да ме обвинява.

Въ три пункта, до колкото азъ съмъ чулъ, коммисията ме е обвинявала въ Събранието; върху три пункта тя се е опирала да си излѣе ядоветѣ върху мене за това, гдѣто не искамъ и не могѫ да намѣрѭ ни ползата на отечеството, ни спасението на България, ни обеспечението на правото и свободата въ хората отъ нейната пасмина. Тѣзи три пункта сѫ: 1) получванието на 4000 лева за обзаведение при назначението ми за министръ въ княжеството; 2) арбитража ми по Хаджиеновото дѣло; 3) расчистянието смѣткитѣ на моста на р. Росица, при Търново.

1. Като говори, че и азъ съмъ получилъ 4000 лева на обзаведение, коммисията се въздържа да направи какво-годѣ различие между мене и другитѣ лица, които сѫ получили тия пари, и нарочито премълчава обстоятелствата, които сѫ различавали въ онова време положението ми отъ положението на другитѣ министри. Че азъ не съмъ билъ въ България когато се е рѣшило и се е издало указъта се дадѫтъ на министритѣ подобни пари; че азъ намѣрихъ тоя порядъкъ заведенъ, когато преминѫхъ въ България; че съмъ получилъ 4000 лева не като житель на България, не само като пари на обзаведение, а още като възнаграждение за всичкитѣ разноски (пѫтни и др.), които бѣхъ принуденъ да сторѭ по пренасянието си изъ Сливень презъ Бургасъ и Варна въ София, — за това коммисията нито дума казва, както не иска да каже и това, че въ Румелия оставихъ много по-добро и обеспечено положение и че въ България дойдохъ не за тѣзи 4000 лева, за сѫществуванието на които не знаяхъ, а съ едничкото намѣрение да предотвърнѫ висящето надъ България потрясение, което и наистинна се устрани, за да се разиграе по-сетнѣ именно въ днитѣ на тѣзи, които съставляватъ днешното честно и родолюбиво правителство.

Какво е искала да направи коммисията като е премълчала за всичко това, не е трудно да се види.

2. За да намѣрѭтъ, какво да кажѫтъ по дѣлото на арбитража ми между г. Хаджиенова и правителството по нѣколко спорни пунктове на шоссетата Ломъ-Паланка—София и —Вакарель, гдѣто предприимача Хаджиеновъ искаше 99000 лева, правителството самò му е давало около 30000, а пъкъ азъ му отсѫдихъ около 31000 лева, почтеннитѣ членове на коммисията сѫ прибѣгнѫли до една хитрость, която не имъ прави ни честь, ни похвала. Тий натискатъ единъ отъ инжинеритѣ на Строителното Отдѣление, Вържесньовский, и вzематъ отъ него удостовѣрение, че ужъ не съмъ му искалъ мнѣнието, когато съмъ рѣшавалъ спора по шоссето София — Вакарель (работата за 6000 лева) и съмъ рѣшилъ това дѣло самъ и по своему. Тука е голѣмото средство на коммисията, на това се опиратъ всичкитѣ остроумни отзиви и клѣвѣти на тая почтенна коммисия, която не намѣри изпомежду си по-честенъ докладчинъ отъ Илия Вълчовъ; на таквози удостовѣрение отъ единъ полякъ, който петь пѫти мѣнява на день мнѣние, се основаватъ всичкитѣ нападения на коммисията, отъ такъвъ източникъ се изваждатъ поводи за най-гнуснитѣ обвинения въ злоупотрѣбления и кражби.

Че самó стрóителното отдѣление е давало на Хаджиенова 30000 лева за потъкмяване, че самò правителството изведнъжъ прие моето арбитрарно рѣшение и се запре на него, като на най-изгодно за него, за това коммисията не иска да знае. Неи ѝ трѣбватъ поводи за обвинения и тя ги търси въ лъжливитѣп оляци, и въ още по-лъжливитѣ имъ удостовѣрения, че ужь не съмъ искалъ мнѣнието имъ, когато съмъ рѣшавалъ.

Знае ли почтенната анкетна коммисия, че въ строителното отдѣление цѣли мѣсеци сѫ ставали засѣдания по спора съ Хаджиенова и че въпроса е билъ докаранъ до извѣстно положение, подирь което двѣтѣ страни сѫ намѣрили за нужно да предадѫтъ окончателното му рѣшение на арбитрарна коммисия отъ рѣчений Вържесньовский и другъ единъ инжинеринъ, Рабиу, съ мене за супръ-арбитръ? Знае ли анкетната коммисия, че азъ можахъ и имахъ право да рѣшѫ въпроса вѫтрѣ въ София, слѣдъ като изслушамъ двѣтѣ страни? Знае ли тя, че не само съмъ изслушвалъ и преди преглежданието на мѣстата и подирь преглежданието на спорнитѣ пунктове и двѣтѣ страни и особенно Вържесньовский, но че държѫ отъ тоя послѣдния и писменни бѣлѣжки за всичко, що подлежѣше на разглеждание? Вържесньовский може да казва каквото ще, неговитѣ писменни бѣлѣжки всѣкога ще го изобличѫтъ въ неговото криводушие. Ако Вържесньовский не е дошълъ съ мене по шоссето София--Вакарель, това не значи, че не съмъ му искалъ мнѣнието. Бѣлѣжкитѣ му на книга азъ имахъ отъ по-преди. Азъ искахъ да провѣрѭ тия бѣлѣжки на мѣстото не за г. Вържесньовский, който е бивалъ на шоссето 100 пѫти, а за себе си, който трѣбваше да се произнесѫ за работата съ пълно знание. Вържесньовский поканихъ да дойде съ мене, но той се отказа подъ предлогъ, че билъ уморенъ. Пѫтуванието си азъ не можахъ да отмѣнѭ не само по това, че то бѣше само за мое лично преглеждание на мѣстата, но още и по това, че не ми бѣше възможно да напущамъ работата си въ държавний съвѣтъ, когато трѣбва и когато не трѣбва. Но и подиръ това азъ не написахъ моето арбитрарно рѣшение, догдѣто не се видѣхъ и разговорихъ подробно съ Вържесньовский, догдѣто не го распитахъ подробно за всичко и догдѣто нечухъ отъ устата му, че глината на Побитъ Камъкъ не се копае иначе, освѣнъ съ клинове. Ако на г. Вържесньовский днесь понася да премълчава тия подробности, азъ ще му ги припомнѭ, когато потрѣбва, и ще покажѫ нему и всѣкиму желающему неговитѣ собственни бѣлѣжки, ако друго не е въ състояние да изостри неговата изеуитска память.

Ето всичкий ешафотажъ на обвиненията по вторий пунктъ. Други хора бихѫ се зачервили предъ формулирането на подобни легкомислия, но съвѣститѣ, като оная на Илия Вълчева и на неговитѣ учители-рѫководители, не се смущаватъ така лесно!

3) Да отговарямъ на обвиненията по третий пунктъ ми е и скърбно, и тежко. Тѣзи обвинения сѫ таквази гнусна клѣвета, противъ която трѣбваше поне г. председѣдателя на Народното Събрание да се повдигне съ всичкитѣ си сили и да ѭ отблъсне, ако не изъ уважение къмъ истината и правдата, поне изъ уважение къмъ своитѣ съграждани търговци, които сѫ намѣсени въ тая работа, отъ която той има хаберъ много по-вече отъ много други хора, приятели и неприятели.

Тѣзи обвинения състоѭтъ въ туй, че съмъ билъ отпустилъ на предприемача по направата на Росицкия мость, Попова, по-вече пари, отъ колкото трѣбвало, и че отъ това слѣдвало, че отъ тия пари не се е ползувалъ само Поповъ. Чрезъ този пунктъ се безчести не само единъ министръ, но и единъ честенъ гражданинъ, който ималъ злочестата мисъль, да поеме на себе си правителственно предприятие и да се разори тогава, когато разни други евреи, нѣмци, руссци и други се напълнихѫ съ пари и се обогатихѫ отъ хазната само и само защото знаяхѫ да даватъ и на другитѣ.

Поповъ е работилъ надъ единъ мость-монументъ по-вече отъ 4 години и е потърпѣлъ безбройни мѫчнотии, препятствия и преслѣдвания отъ страна на строителното отдѣление само за това, че туй отдѣление не е искало да има работа съ Попова, който не отбира отъ тънкоститѣ на отношенията между предприемачитѣ и инжинеритѣ. На Попова не само не се е плащало когато е трѣбвало, но и много отъ прибавочнитѣ му работи сѫ уставали неплатени до послѣдньта минута и не оцѣнени.

Когато моста се довърши и се прие отъ нарочито опредѣлената инжинерна коммиссия презъ пролѣтьта на 1884 год., тогава потрѣбва да се расчистѭтъ и смѣткитѣ на тоя человѣкъ, който отдавна бѣше пристигнѫлъ съ тая цѣль въ София. Много пера отъ неговитѣ смѣтки се отхвърлихѫ като неоснователни, много други се намѣрихѫ справедливи, разгледахѫ се въ инжинерното отдѣление, пресмѣтнѫххѫ и оцѣнихѫ се изново споредъ припознатитѣ размѣри на работата, и на человѣка се стори справедливость, като му се плати онова, което му се падаше несъмнѣнно, и като му се обяви, че за другитѣ пера трѣбва да се обърне къмъ Ниродното Събрание. Трѣбваше человѣкъ да види сълзитѣ на тоя предприемачъ и да чуе плачоветѣ му при обявлението на това рѣшение отъ тогавашний министръ на общитѣ сгради, за да познае болкитѣ и страданията на тоя разоренъ человѣкъ и за да сѫди за това, до колко този человѣкъ е получилъ по-вече

пари. Но анкетната коммиссия нѣма дѣло ни съ истината, ни съ сѫщностьта на работитѣ; тя всичко реди и притъкмява по своята съвѣсть, всичко обяснява по своитѣ чувства и наклонности. На тая чиста и честна коммиссия ний не можемъ да не призовемъ Божието благословение и да не пожелаемъ на нейнитѣ членове толкози хаиръ и берекеть, колкото пари сѫ влѣзли въ рѫцѣтѣ на министра отъ даденитѣ на Попова пари.

На тъй свършената съ рѣшението на министра на Общитѣ сгради работа Поповъ като не се съгласи впълно, а и Народното Събрание като не рачи да чака, той се обърнѫ съ жалба къмъ Председѣдателя на министерский съвѣтъ. Какво е рѣшавалъ министерский съвѣтъ по тая работа, то е дѣло на тоя съвѣтъ и за него не принадлѣжи мень да отговарямъ.

Ето какви сѫ били юридическитѣ и нравственнитѣ срѣдства и основания на анкетната коммиссия въ една часть отъ многошумното дѣло по злоупотрѣбленията, които една извѣстна партия, толкова чиста въ средствата, колкото и въ езика си, за благозвучие, нарича кражби и грабителства. Ето каква е била правилностьта и добросъвѣстностьта на тия, които сѫ се избрали отъ Нар. Събрание да извадѭтъ на явѣ истината и да защитѭтъ правдата противъ неправдата.

Противъ вънющата недобросъвѣстность на анкетната коммисия азъ подавахъ на два пѫти заявления на председѣдателя на Министерский Съвѣтъ и го молихъ да постави работата на надлежнитѣ основи още въ сѫщата сессия на Народното Събрание; на първото ми заявление се отговори съ мълчание, а на второто съ нова неправда. Подъ предлогъ, че коммисията за чифлишкитѣ земи въ предишний си съставъ се распуща и се преустроява, менѣ изхвърлихѫ отъ служба и ме лишихѫ и отъ онова последне право, което дава закона за чиновницитѣ на онѣзи чиновници, които преставатъ да служѫтъ по причина на закриване на службата имъ.

Противъ сѫщата недобросъвѣстность испратихъ прошение и да Н. Височество въ Варна, но и отъ тамъ отговора като бѣ сѫщо таквози мълчание, менѣ не остава друго, освѣнъ да прибѣгнѫ до явний гласъ и да си изскажѫ поне чрезъ него дѫлбокитѣ съжаления за таквози дѫлбоко пренебрѣжение къмъ правосѫдието отъ страна на самото правителство и на Народното Събрание, за което правата и честьта на гражданитѣ трѣбваше да бѫдѫтъ много по-други и по-священни.

Знаѭ, че при днешната разюзданность на страститѣ и тоя послѣдний способъ нищо не може да помогне на обиденитѣ и че человѣкъ по-скоро днесь може да стане и чистъ и непороченъ не въ силата на своето право и на дѣйствителната си чистота, а само съ силата на присъединението му къмъ партията на силнитѣ дне сего, но и пакъ не ще се отрѣкѫ да протестувамъ срѣщу убийцитѣ на честьта на гражданитѣ и срѣщу наглото тъпкание на правосѫдието въ нашата млада държава, която има нужда не отъ разслабвание на общественнитѣ връзки и на основитѣ на порядъка, а отъ поддържание на строга справедливость, гдѣто всѣкиму се отдава праведното. Не въ потъпкуванието на правосѫдието въ полза на една партия състои доброто, ползата, свободата и напредъка на една страна, на единъ народъ, а въ строгото съблюдение на законитѣ и на правосѫдието за всички граждани еднакво.

Правосѫдие прочее искамъ азъ и за себе си и за другитѣ. За правосѫдие взивавамъ къмъ всички и само на чистото, благородното и безпристрастното правосѫдие възлагамъ надѣждитѣ си за наказание на виновнитѣ било въ злоупотрѣбление, било въ клѣвѣтничество, колкото високо и да стоѭтъ, задь каквито мандати и да се криѭтъ, каквито и да представляватъ сами себе си тѣзи виновни лица. Само строгото, немилостивото и безпристрастното правосѫдие ще обеспечи нашитѣ права, нашата свобода, наший конституционенъ режимъ, нашата самостоятелность, порядъка, почитанието на законитѣ, спокойствието и свързанитѣ съ него благодѣнствие и напредъкъ на всички и за всички граждани.

Само строгото и независимото правосѫдие ще покаже, кой какъвъ е и що е.

Декемврий, 1885 г.

16 Февруарий, 1886 год.

Съглашението съ Турция на мѣсто да даде мѣсто на тихо и спокойно обсѫждание между насъ, то извиква нови причини за взаимни обвинения, за недоразумѣния и нови ругателства между партиитѣ и частнитѣ лица.

Ако слуша человѣкъ радикалитѣ, съглашението е отъ най-добритѣ за България, защото гарантирало вѫтрѣшната самостоятелность на България, понеже „нѣмало въ Европа друга държава, освѣнъ Турция да не гълта народноститѣ съ историята имъ, да не убива цѣли култури, да не завладава подъ форма на цивилизация, на усмиряване, на православие и пр. и пр. Когато Турция е била на апогеята на своето могущество, нашата народность, вѣрата ни, обичаитѣ ни, езика ни и пр. сѫ остали непокѫтнати. Ако тогава Турция не е потъпкала народностьта, вѣрата и всичко народно, сега ли ще се побоимъ отъ неѭ, когато дипломатитѣ ѝ даватъ още 10—15 години сѫществувание?..“ („Славянинъ“ Брой 75, 1876).

За подтвърждение на тая доброкачественность на съглашението, радикалитѣ привождатъ примѣра на Румелия и казватъ, че „бившата Румелия е била на Султана, че главний управитель е билъ паша, че той билъ длъженъ да носи фесъ и да вдига надъ конака си полумѣсяцъ, че на балканитѣ трѣбваше да стоѭтъ гарнизони и пр. и пр., но че и феса му скѫсали, и знамето му бутнѫли и самото султаново име се е произнасяло само за оскърбление... Така ли щѣше да бѫде, ако Румелия бѣше била подъ друга държава? Камчика щѣше да се навива около шията ни безъ да боли по-малко отъ това, че християнска рѫка го е държала“.

Така казватъ радикалитѣ и утвърдяватъ, че най-търпѣливо погледнѫлъ на нашето съединическо движение самъ султана и не само не е нагазилъ Румелия съ по-голѣмитѣ си сили, но ни е харизалъ една область, по-хубава отъ рай; че „съединението е пълно и че противорѣчущитѣ на това лъжѫтъ. Споредъ радикалитѣ, войската ни съ Румелия била една, митница една, граница хичь, Нар. Събрание едно, чиновници общи и че извадено̀то съглашение било за очи, сир. лъжливо, само и само да затвори устата на покровители“. („Славянинъ“, сѫщий брой). Отъ своя страна противницитѣ на радикалната партия увѣряватъ, че съглашението е много долу отъ ожиданията на българитѣ и че то за привидни изгоди на Румелия, прави тая область и България по-вече подвластни на Турция отъ преди. На това мнѣние е Богороди (писмо отъ Богороди до Каравелова и секретно окрѫжно писмо на Цанкова въ сѫщий брой „Славянинъ“).

Коя отъ двѣтѣ страни е по-права, това ще покаже времето. За сега, ако се спрѣмъ на официалнитѣ актове и на официалното съглашение, по-вече прави се виждатъ противницитѣ на радикалитѣ, защото по условията на това съглашение България не само е унижена съ това съглашение, но и дѫлбоко разорена въ купуванието на това унижение. Времето ще раскрие, до колко увѣренията на радикалитѣ, че официалното съглашение не е истинско, и че истинскитѣ условия на съглашението били други, сир. таквизи, за които на днешното правителство трѣбвало да се покади изобиленъ тамиянъ—за сега азъ оставямъ тоя въпросъ на страна.

Цѣльта на настоящитѣ ми бѣлѣжки не е да се произнасямъ върху съединението. За да се произнесѫ противъ него, азъ имамъ много данни въ събитията, въ почеванието на въпроса, въ водянието му и въ международнитѣ дѣйствия; но като не желаѭ да бѫдѫ бързъ и пристрастенъ, оставямъ мнѣнието си за по-сетнѣ, когато истинскитѣ основи на съединението (ако ги има) станѫтъ явни.

До тогава азъ ще се запрѫ само на дѫлбокитѣ противорѣчия на онѣзи, които доведохѫ въпроса до днешната му явна неудовлетворителность и на голѣмата плиткость на тѣхнитѣ политически принципи и мнѣния.

Радикалитѣ увѣряватъ, че съглашението съ Турция е най-спасителното за България, защото то най-добрѣ ѭ спасва отъ вѫтрѣшно робство и отъ камчика.

Азъ ще прибавѭ отъ себѣ си, че то е единственото средство за обединението на Българский народъ.

Но какъ да съгласимъ сегашнитѣ утвърдения на радикалитѣ съ дѣйствията, проповѣдитѣ и утвържденията имъ до преди нѣколко мѣсеца?

Ако четемъ тѣхнитѣ самовъсхваления за освобождението на България отъ турцитѣ, то по-голѣма заслуга на отечеството не е могло да се стори, отъ заслугата на участвование въ това освобождение отъ турската власть, противъ която още преди нѣколко мѣсеца самитѣ радикали викахѫ по поводъ на Македония, а по-сетнѣ и на Румелия до Бога, наричахѫ ѭ съ най-грознитѣ имена и опълчавахѫ отечеството срѣщу неѭ, като казвахѫ или смърть, или освобождение отъ Турция.

Ако властьта и съприкосновението на турцитѣ сѫ били таквози голѣмо зло, щото съвѣтующитѣ едно време умѣренность спрямо Турция не само изъ съображение на турската търпимость, но и азъ съображение къмъ по-голѣмитѣ общи интереси за бѫдѫщето на отечеството, се наричахѫ отъ самитѣ радикали *предатели*, тирани, непатриоти и пр. и пр., защо сега се признаватъ за полезни и спасителни за отечеството? Каквато е тая власть сега, таквази е била до нѣкѫдѣ и преди 10—15 години и преди нѣколко мѣсеца. Защо тогава не се признаваше тая истина и не се знаеше да се извади отъ неѭ нѣкаква полза, особенно когато на това ви се и указваше? Види се патриотизма на нѣкои хора е такъвъ, щото намира ползата на отечеството и въ истинното и лъжовното, въ завчерашното зло, което днесь прогласяваме за добро. Да се каже че всичкото това тѣзи хора правѭтъ отъ безсъвѣстность, не е. Азъ ще кажѫ, че то се случава съ тѣхъ само отъ незастоянность въ възглядитѣ, отъ неопредѣленность въ мнѣнията отъ неумѣние да се наднича по-далечь отъ модата, отъ подражанието и отъ евтинний патриотизмъ, който бѣга подиръ всичко, което докарва днешни тържества и популярность и които за слѣдующитѣ десетолѣтия и поколѣния се обращатъ на источници за злочестини и сълзи. Не може да бѫде Турция и опасна и безопасна за насъ, за нашето единство, за нашето далеко бѫдѫще. Тя може да бѫде за нашитѣ главни интереси или едното, или другото. Наша длъжность е да намѣримъ истиното нейно злочестие не подъ влиянието на минутни увлечения и отмъщения, а на основание на историята и на многочисленнитѣ положителни данни.—Кога сме били по-близу до истинната относително Турция: сега ли, когато намираме съюза ѝ полезенъ, или по-преди когато и сагато ми стояхме противъ неѭ и другитѣ накликвахме на неѭ? Очевидно е че или преди сме се лъгали, или сега се лъжимъ. Но веднъжь излъгани по собственно неразумие, кой може да каже, че таквизи самоизлъгвания не ще се повторѭтъ и потретѭтъ при нашето нежелание да испитваме работитѣ повече издѫлбоко?

Въ положението, управлението, нравитѣ и политиката на Турция отъ 20 год. насамъ промѣнения не сѫ ставали. Турция и турцитѣ си сѫ сѫщитѣ и недълговѣчностьта на Турция е явна отъ много години насамъ; защо по-преди не се исказвахме за неѭ като сега? Не е ли явно, че само за това, че не мислимъ много много, какво правимъ и че само отъ инатъ къмъ Руссия хвалимъ днесь Турция?

Надѣяхме се ний да посрѣщнемъ у Руссия слѣпа поддържка и да тържествуваме бадехава надъ Турция. Излъгахме се въ надѣждитѣ си и всичко у насъ се преобърнѫ. Турция станѫ спасителка и великодушна дарителка, Руссия станѫ и омразна, и тираническа, и неприятелска. Таквазъ ли щѣше тя да бѫде, ако бѣше помогнѫла? На възхваленията ни къмъ неѭ едва ли щѣше да има тогава край, а между това Руссия съ нейнитѣ стремления, съ нейнитѣ домогвания и нейната политика си е сѫщата. Гдѣ е тогава послѣдователностьта не само въ нашето поведение, но и въ нашитѣ мнѣния, въ нашитѣ правила? Вий безъ стѣснение проповѣдвате, че Руссия не е имала и не може да има добри намѣрения спрямо насъ, че тя иска ди направи отъ България русска областъ; тогава защо не го казахте пò съ време, догдѣто не бѣше ви показала гърба си? Ако преди не сте го съзнавали, били сте плитки и по това не вамъ е принадлежало да опредѣляте отношения отъ таквази важность. Ако сте го съзнавали и сте го премалчавали по расчетъ, тогава не сте добросъвѣстни ни къмъ отечеството, ни къмъ другитѣ. Тогава вамъ се пада една по-малка самонадѣянность въ дѣлата на страната и по-дѫлбоко изучение на работитѣ. За васъ това не е ни излишно, ни бесполезно. То ще ви направи по-опитни и по-положителни.

Капризно и случайно съставенитѣ мнѣния не водѭтъ освѣнъ къмъ по-капризна практическа дѣятелность. Иначе и не може да бѫде. На лъжливъ и гнилъ темель здраво и добро здание не се зиди. Ако нашитѣ отношения къмъ Турция отъ по-преди още бѣхѫ сѫ обмислювали и уяснявали не по нашитѣ минутни чувства, а по сѫщностьта на работитѣ, и ако съгласието съ Турция бѣше признато за полезно на България, както то се прогласява за таквози днесь, тогава не щѣше да има нужда да се прибѣгва до преврата на 6 септемврий, който докара въпроса за политическото ни сѫществувание до проблематичность, скарани съ Руссия, подвъргнѫ отечеството ни на икономическо разорение и ни нанесе материални повреди, които никакви съглашения по семъ сеги не ще бѫдѫтъ въ състояние да искупѭтъ. Въ такъвъ случай ний щѣхме да знайме по най-положителенъ начинъ, гдѣ лежи нашата голѣма полза — въ съюзъ съ Турция ли, или въ приятелството съ Руссия, — и щѣхме да дѣйствуваме съобразно. Ако ний сме биле таквизи дѫлбоки политици и дипломати, за каквито се даваме сега и сме намирали, че въ споразумѣнието съ Турция лежи нашето спасение и велико бѫдѫще, ний трѣбваше безъ шумъ и недоумѣния да почнемъ именно отъ подобно споразумѣние, което безъ да подхвърга отечеството на рискове и разрушение можеше при добра воля отъ едната и другата страна и при съзнанието на взаимнитѣ ползи да се достигне съ малки устѫпки и жертви отъ двѣтѣ страни, жъртви, които не щѣхѫ като сега да костуватъ едно цѣло разорание на България и Румелия, толкози кръвь и нещастие и неприятелството на русското правителство. Тогава ний щѣхме да наченемъ отъ тамъ, гдѣто би трѣбвало и не щѣхме да се въорѫжимъ противъ Турция и най-послѣ да ѝ устѫпваме, области които инакъ щѣхѫ да си останѫтъ неприкосновенни; не щѣхме да даваме за искупуванье на нашето неумѣние неприятелството на цѣла Европа (виждъ „Славянинъ“ и „Т. Конституция“ за януарий и февруария, 1886). Тогава не щѣхме да покажемъ чудовищната непослѣдователность да се показваме въ начало силни и трѣбователни съ надѣжда на помощь отвънъ, а послѣ да се признаваме въ слабость, която искаме да прикриемъ съ ползата на едно споразумѣние, за което по-преди не сме мислили.

Сѫщата непослѣдователность и неосновательность се съглежда и въ другитѣ мнѣния на радикалитѣ касателно до запазванието на вѫтрѣшната наша самостоятелность и до покровителството на тая самостоятелность. Споредъ правителствующитѣ днесь, България спазвала своята самостоятелность чрезъ съглашението съ Турция по най-пъленъ и вѣрень начинъ. Никакви съглашения и покравителства не сѫ въ състояние да запазѭтъ самостоятелностьта на единъ народь, когато самъ той не е самостоятеленъ въ думата си, въ мнѣнията си, въ поведението си и когато всѣкий турга своитѣ лични капризи по-горѣ отъ общото добро. Ако едни отъ насъ искатъ да налагатъ своитѣ еднострании понятия за дѣлата на държавата и на управлението и търсѭтъ за това подпора отвънъ, а пъкъ други търсѭтъ подкрѣпление пакъ извънъ противъ угнѣтителитѣ, то такава смостоятелность на отечеството ни всѣкога ще бѫде съмнителна. Тя всѣкога ще бѫде играчка на обстоятелствата и на нѣкои отъ покровителитѣ. Истина е, че отъ тия покровители най-безопасна е Турция, но направили ли сме и съ неѭ и ще направимъ ли нѣщо добро за нашата самостоятелность? Ако тя е по-безвредна, това е отъ неспособность, а не отъ съзнание. Съзнателната дѣятелность въ това отношение като е далечъ отъ неѭ, тя мѫчно ще съдѣйствува на нашата самостоятелность предь опитванията на по-силнитѣ и хитри посѣгатели. Едни-еднички пазители на нашата самостоятелность можемъ да бѫдемъ само ний; ний българитѣ не съ прибѣгване до външни покровители веднъжь отъ сѣверъ другъ пѫть отъ югъ, а по нѣкога и отъ западь, а съ нашето вѫтрѣшно съгласие, съ нашето съединение. съ нашето благоразумие и съ подчинението частнитѣ мнѣния предь общата полза. Когато отвѫтрѣ сме съгласни и не даваме поводъ на външи вмѣшателства, причинитѣ за нащърбяване на вѫтрѣшната ни самостоятелность ще бѫдѫтъ и слаби и рѣдки. Тя ще бѫде проблематическа само тогази, когато външно днесь призоваваме Руссия срѣщу Турция, утрѣ оставяме Руссия зарадь Турция, по-сетнѣ се прилепяме до Англия, а вѫтрѣшно работимъ не за съединение и сила, а за разединение и развала.

Не отъ покровители имаме ний нужда за вѫтрѣшната си самостоятелность, а отъ правилно упѫтване на държавнитѣ работи къмъ вѫтрѣшна и външна справедливость, къмъ онова, що е добро и полезно за всички. Тогава ний не можемъ да имаме освѣнъ приятели отвънъ и отвѫтрѣ, а пъкъ приятелството купено съ правда е най- голѣмата гаранция за независимостьта на всѣкий народъ, голѣмъ и малъкъ, силенъ и слабъ.

Покровители търси въ вѫтрѣшнитѣ си дѣйствия само злоумишленностьта; правдата и благонамѣренностьта търсѭтъ точка за опиране само въ себе си. Ако радикалитѣ и другитѣ наши партии не съзнаѭтъ това и не тръгнѫтъ въ пѫтя на правдата и разума, нашата вѫтрѣшна независимостъ не ще престане да става въпросъ на всѣкакви посѣгнувания отъ вънъ даже при всевъзможнитѣ покровители отъ страна. Исключителнитѣ стремления между различнитѣ части на народа ни всѣкога ще намиратъ исключителни покровители и защитници отвънъ и всѣкога ще даватъ поводъ на таквизи вмѣшателства, отъ които нашето отечество никога не може да види хаиръ.

Да се простирамъ върху тѣзи въпроси азъ не считамъ за нужно. У насъ на партизанскитѣ препирни и нападения по-малко се сърдѭтъ, отъ колкото на неутралнитѣ и беспристрастнитѣ мнѣния, за да се надѣѭ че отъ по-многото думи ще има голѣма полза. Гласоветѣ на партизанскитѣ интереси по-вече се разбиратъ и слушатъ, отъ колкото гласоветѣ на онѣзи, които се мѫчѫтъ да бѫдѫтъ непричастни въ крайноститѣ и исключителноститѣ на партиитѣ, които сѫсипватъ отечеството и материално, и нравствено. . . .

Бѣлѣжки.

Нашата най-нова история, историята ни за послѣднитѣ 10 години, е пълна не само съ най-гнуснитѣ партизанства и партизански произволи, но и съ голѣми престѫпления. Хората, които въ послѣдне време сѫ се турили на чело на държавнитѣ работи, сѫ покрили себе си и страната не само съ срама на некадърностьта, нетърпимостьта и всѣкакви беззакония въ дѣлата на управлението, но и съ позора на всѣкакви злодѣйства и калпазанлѫци, които не предвѣщаватъ нищо добро ни на отечеството ни, ни на человѣщината. За тѣхъ и патриотизма и мнимото почитание къмъ Раковски и др. не сѫ нищо друго освѣнъ срѣдства да направятъ по-много и по-голѣми злодѣйства.

Всички знаемъ, какъ се пренесохѫ остаткитѣ на Раковски изъ Влашко въ България и какви черковни и граждански обряди се извършихѫ въ този случай. Влидици посрѣщахѫ съ молитви и пѣния тѣзи мощи, пари се потрошихѫ за това нѣщо, тържества се устроявахѫ, князь и войска се размърдахѫ и тържественни срѣщи се направихѫ на раклята, която съдържаше коститѣ на героя. И църква и гражданство се поклони на тая ракла и почете тия остатки много по-вече, отъ колкото заслужвахѫ. Всички се почудихме на ревностьта на нѣкои българи къмъ юнака и патриота отъ особенъ родъ и всички похвалихѫ тая ревность.

Но какво излазя сега задь тая ревность и задь разиграний патриотизмъ? Излазя сега, че пренасянието на коститѣ на юнака било предлогъ и покривало на други злодѣйски намѣрения и дѣйствия. Инициаторитѣ на преносванието измислили това преносване само и само за да можѫтъ да извършѫть безнаказанно едно голѣмо злодѣйство. На видъ тѣ се приготвѭтъ и тичѫтъ въ Влашко да пренасятъ кости, а въ сѫщность извършватъ голѣмо престѫпление. Тѣ убивать единъ человѣкъ, подиръ когото слѣдили дълго време, и съ коститѣ на Раковски изнесли изъ Румания безъ всѣко препятствие ограбеното на убития иманье, отъ което били и купонитѣ, които се уловихѫ въ Виенна и за които станѫхѫ толкози приказки. Така, убийцитѣ се подиграли не само съ коститѣ на Раковский и съ вѣрата, като сѫ карали религията да въспѣва едно разбойничество, но и съ патриотизма на отечеството. Тѣ сѫ доказали че не само въ тѣхъ нѣма таквози благородно чувство, но и че тѣмъ се иска да се прогласѭтъ за велики патриоти съ притворни и калпави срѣдства и да дойдѫтъ на чело на работитѣ чрезъ гнусно притворство и страшни престѫпления.

Таквизи сѫ героитѣ Р—зовъ и компания, съ таквизи срѣдства тий сѫ дошли до преднитѣ редове на нашитѣ обществении дѣятели, чрезъ това сѫ добили правото да се распореждатъ съ сѫдбинитѣ на народа и на държавата ни, съ това сѫ могли да влѣзѫтъ въ *духовни връзки* и съ княза Александра.

Но най-гнусното не е въ дѣлото на самото злодѣйство. Най-гнусното стои въ това, гдѣто правителството на Каравелова е знаяло това и не е направило нищо за раскривание на истината и за наказанието на злодѣйцитѣ. Всичко що е правилъ по тая работа Каравеловъ, това е да се заканва на престѫпницитѣ, че ще ги смаже, ако не вървѭтъ съ него и не му помагатъ въ дѣлото по разоряванието па отечеството чрезъ едно глупаво, произволно и тираническо управление, Не е ли добро Каравеловото министерство и не обѣщава ли то голѣми облаги на отечеството?

Че туй правителство не си е служило освѣнъ съ безчестни хора и срѣдства вижда се и отъ други много фактове, вънъ отъ фактоветѣ на многочисленнитѣ нарушения на законитѣ и на неправдитѣ къмъ нееднномисленницитѣ. За да заплати на трудоветѣ на Иванчовци, Петковци, Кушлевци и др. подобни за нечиститѣ услуги, които му сѫ правили, като сѫ го поддържали съ всичкитѣ възможни лъжи, агитации и разврати, туй правителство е надѣлило тѣзи личности съ голѣми сумми и, подъ предлогъ да купуватъ вѣрностьта на граничнитѣ жители къмъ княжеството, испратило ги е да се расходѭтъ въ нѣкои мѣста въ българо-сърбската граница (въ 1885 г.) и да усвоѭтъ тия сумми подъ такъвъ благовиденъ предлогъ. Че тѣзи сумми били лапнѫти отъ Каравеловитѣ хора види се не само отъ това, че на мѣстата по границата пари не сѫ давани, а всичко се е минѫло съ бесполезни думи и увѣщания къмъ нѣкои отъ жителитѣ, но и отъ самитѣ признания на тѣзи личности въ единъ голяй, гдѣто сѫ ги чули Д. Коцовъ и още двама софиянци. Другъ общеизвѣстенъ въ София фактъ още по-добрѣ подтвърждава истинностьта на това грабителство. Извѣстно е въ София, че Кушлевъ изведнъжъ въ началото на 1886 год. блѣснѫ съ богатство и се нарѣче новъ болѣринъ. Отгдѣ му дойде това богатство изведнъжъ, когато отъ нийдѣ не е получавалъ наслѣдства, а работата му (книжарството) не бѣше отъ ония, които обогатяватъ презъ време на война въ нѣколко дни?

Другъ по тънъкъ калпазанлѫкъ за да преиначѫтъ историята и да си отбѣлѣжѫтъ въ неѭ по-видни мѣста, а на противницитѣ да дадѫтъ по-грозенъ видъ, за Стояновъ и другаритѣ му сѫ проводили недавно въ Букурещъ оттиски отъ загубений печатъ на бившйй революционенъ комитетъ и сѫ пскали да се произведе тоя печатъ, безъ съмнѣние, съ цѣль да фабрикосатъ нѣкои документи, съ които ще самохвалствуватъ и ще поражаватъ противницитѣ си. Като могѫтъ да убиватъ и грабѭтъ, защо да не могѫтъ и актове да подправѭтъ?

Тий ще направѭтъ всичко, но съ отечеството що ще стане?

4 Ноемврий, 1886 год.

Колкото по-вече старѣе, толкова по честолюбивъ става г. Славейковъ, и колкото по-вече изсказва своитѣ честолюбия, толкова по-смѣшенъ става тоя старецъ. Съ своето послѣдне повращание къмъ русската политика, слѣдъ като направи всичко да се намрази въ България тая политика, той показа още веднъжь, че не сѫ началата, които го водѭтъ, а неговитѣ чувства, неговитѣ инстинкти. Другъ человѣкъ на негово мѣсто би се сдържалъ да прави като него и не би се явявалъ предь свѣта съ таквизи противорѣчия, които изключаватъ всѣка чистосъвѣстность. Види се, че у г. Славейкова липсува и добросъвѣстностьта.

Когато преди 14 мѣсеца неговитѣ другари прогласихѫ глупавото съединение, което направи на България и прави толкова злочестини и което Руссия не удобри, г. Славейковъ поддържаше това съединение съ всичкитѣ си сили и удобряваше глупавий отпоръ, който бѣше почепѫлъ да възниква между насъ противъ Руссия и противъ русскитѣ съвѣти. По-вече, г. Славейковъ въ другарството си съ З. Стоянова и Странский съ всичкитѣ си сили работи противъ русскитѣ съвѣти и спомогнѫ да се обърнѫтъ нашитѣ отношения къмъ Руссия въ черна ненависть и чудовищна неблагодарность. Той бѣше готовъ да поведе българский народъ срѣщу Руссия за онзи порядъкъ, който той представляваше, на чело на който стоеше. Тѣзи чувства преобладавахѫ у г. Славейкова до края на минѫлий Августъ, когато се установи сегашното регентство и правителство. До това време г. Славейковъ считаше порядъка и политиката въ България за най-умни и народни не по оцѣнение къмъ самий порядъкъ и къмъ ползата на народа (за таквизи оцѣнения г. Славейковъ не е билъ никоги способенъ), а само по това, че този порядъкъ и тая политика сѫ били добри и полезни за партията, къмъ която е той принадлежалъ и която по неисповѣдима слабость го държеше всѣкога на чело. Платитѣ отъ Чървений Кръсть (вънъ отъ пенсията), титлата на регентъ въ Търново и удовлетвореното самолюбие поддържахѫ въ него направлението противъ Руссия и противъ всички българи, които не намирахѫ въ Славейкава и въ неговитѣ другари спасението на отечеството. Това настроение щѣше да си остане у него толкози време, колкото по-вече неговото честолюбие бѣше било удовлетворявано. Ако г. Славейковъ бѣше останѫлъ въ регентството, той щѣше днесь да бѫде единъ отъ най-распаленитѣ антируссп. Той не е днесь такъвзи, защото сегашний порядъкъ съ нищо не задоволява неговото болѣничаво честолюбие. Червений Кръсть не плаща, съвѣти отъ Славейкова не се искатъ, обичнитѣ възхваления на маститий и заслужения старецъ вече не се чуватъ. Това не е ли обидно за една разгалена натура, като Славейковата? Мнимата обида бѣ така голѣма за чувствителната душица на г. Славейкова, щото неговитѣ очи изведнъжъ почепѫхѫ да гледатъ на работитѣ иначе. Черното то до сега му се показа бѣло, а бѣлото черно. Беззаконията

и насилията на днешний режимъ, които до тогава бѣхѫ справедливость и законность въ очитѣ на Славейкова изведнъжъ се обърнѫхѫ на страшни гнусотии и противодѣйствията ни противъ Руссия впезапно получихѫ за негова милость характеръ на една таквази глупость, която хвърля България въ най-голѣмитѣ злочестини. Днесь за Славейкова нѣма съединение, защото полза за него отъ съединението нѣма. Днесь и Батембергъ е лошь, защото го нѣма да подкачи нови движения и войни, за да даде на Славейкова намѣстничество въ Пловдивъ, надзирателство въ Чървений Кръстъ, регентство въ Търново, богата пенсия и същевременно министерска плата. Днесь всичко е лошо и въ България днесь не сѫществуватъ освѣнъ беззакония и лудини, които готвѭтъ цѣла пропость за отечеството. Това го казватъ днесь г. г. Славейковъ и Каравеловъ, говорѭтъ го тия, които сѫ главнитѣ виновници на злото, говорѭтъ го, защото отъ приготвеното зло не могѫтъ сами да се ползуватъ, защото други по-майсторски се въсползувахѫ отъ посѣтото зло сега. Днесь Ризовъ, Петковъ, Радославовъ и др. много сѫ черни демони за г. Славейкова не за друго, а защото му пречѫтъ на плиткитѣ честолюбия. Догдѣто тѣхнитѣ услуги бѣхѫ предь позѣтѣ на Славейкова, тий бѣхѫ добри, честни и искренни патриоти. Всичкия свѣтъ говорѣше, че въ тѣзи хора се крие голѣмо зло, което ще причини бескрайни развали за отечеството, Каравеловъ и Славейковъ не искахѫ да слушатъ. Тѣ мѣрѣхѫ и мѣрѭтъ хората не по тѣхнитѣ собственни качества и по ползата имъ за отечеството, по съдѣйствието имъ за тържеството на правото, на истината и на порядъка, а по услужливостьта имъ предь извѣстни честолюбия. — Нѣка сега испитватъ оскърбленията на своитѣ клеврети и нѣка знаѭтъ, че мръснитѣ имъ извивания не ще излъжѫтъ историята подъ какжито патриотически и патетически фрази и да се покриватъ. И като краенъ радикалъ, и като руссофилъ, и като человѣкъ на правдата и на патриотизма Славейковъ всѣкога ще си остане на своитѣ слабости и на разгаленото си честолюбие.

Цанковъ въ Цариградъ.

Чудни хора сме ний българитѣ. Никой отъ насъ не иска да разбере, че не е само негова работа да върти и рѣшава сѫдбинитѣ на страната, сѫдбинитѣ на отечеството. Никой отъ насъ не иска да признае, че и по образованието си и по опита си не е въ състояние да поведе народнитѣ и държавнитѣ работи въ такъвъ пѫть, който изважда къмъ добро и полза. Никой отъ насъ не показва стѣснение въ разпорежданието съ най-важнитѣ народни и държавни въпроси; никой не мисли, че непознава точно ни положението и духа на българский народъ, ни неговитѣ нужди, ни средствата за тѣхното удовлетворение. Напротивъ, ний всички сме държавници, всички се считаме въ право не само да водимъ народнитѣ и държавнитѣ дѣла, но и да ги насочваме кѫдѣто щемъ. Съ народнитѣ сѫдбини безмилостно си играѭтъ и Каравеловъ, и Стамболовъ, и Муткуровъ, и Живковъ, и Стояновъ, и Начевичъ, и Стоиловъ, и всички други, и за това българский народъ цъфти така добрѣ и като народъ, и като държава. Не по-милостиво си играѭтъ съ тѣзи сѫдбини и лицата отъ другата страна. Тѣ захващатъ работи съ необикновенна самонадѣянность и самото слѣдствие на тая самонадѣянность довождатъ страната и жителитѣ до печалнитѣ фактове на глупави преврати, клания и всевъзможни страдания и мѫки. Могѫтъ ли се прочети жъртвитѣ на тѣзи самонадѣянни опитвания да поставятъ отечеството всѣкий по своето искание? Могѫтъ ли да се изброѭтъ вредоветѣ отъ глупавитѣ начинания на многото отъ насъ, които искаме да бѫдемъ водачи на голѣми работи, а сами себе си не знайме да владѣемъ и въ най-малкитѣ нѣща? Може ли да се измѣри всичката безкрайность на страшната отвѣтственность, подъ която сме подпаднѫли и предъ Бога и предъ хората съ своето глупаво самоувѣрение, че сме способни да рѣшаваме всѣкий по своему важнитѣ въпроси на живота и да принасяме на тая наша глупость безчисленни жъртви — едни за беззаконна власть, други за своитѣ мечти? Самоизбраннитѣ днешни властители убиватъ страната само изъ самоувѣрение, че те сѫ най-умнитѣ и най-способнитѣ да водѭтъ сѫдбинитѣ на България; но и противницитѣ имъ не оставатъ по-долу въ самоувѣрението си, че тѣ сѫ по-достойни. Еднитѣ тъпчѫтъ правото, свободата, правосѫдието, истинното просвѣщение и затварятъ, гонѭтъ и биѭтъ гражданитѣ по самонадѣянно звѣрско чувство, другитѣ подвъргатъ жителитѣ на всевазможни мѫки и страдания само да минѫтъ на власть и да поставѭтъ работитѣ по угодата си. Злодѣйствуватъ до побѣсняване и двѣтѣ страни и се надпреварятъ кой по-много зло да тори. Начевичъ и Радославовъ убиватъ хиляди хора чрезъ затворъ, изгнание, бияние и упражняватъ нечутъ никѫдѣ произволъ, а Бендеревъ и други нѣкои провождатъ хората на касапница. Ни еднитѣ, ни другитѣ си помислюватъ, кой имъ е далъ право да стуватъ зло и да ли тѣхнитѣ злодѣйства сѫ нужни за отечеството. Захария Стояновъ, Петковъ, Ризовъ и др., не преставатъ да проповѣдватъ истреблението на половината българи само за това, че тѣзи послѣднитѣ не имъ подѣляли крайнитѣ и безумнитѣ мисли, че не намирили въ тѣзи мисли цѣль и спасени за отечеттвото, и не помислятъ тѣзи самонадѣянии проповѣдници ни какво струватъ тѣхнитѣ проповѣди и какви сѣтнини докарватъ за сегашното и бѫдѫщето на отечеството, ни какво по-голѣмо право иматъ отъ другитѣ българи да налагатъ на страната съ ножъ и сопа своитѣ нихилистически правила и теории. Кои сѫ тѣзи гостодиновци и съ какво се е доказала правотата на тѣхнитѣ правила спрямо положението, нуждитѣ и интереситѣ на българский народъ, за това нихилиститѣ проповѣдници не искатъ и да си помислѭтъ. Веднъжь възмнили, че сѫ патриоти, свободолюбци и достойни да вѣртѭтъ България, както искатъ, тѣ по нататътъ не искатъ ни да чуѭтъ, ни да помислѭтъ за друго. Тѣхната самонадѣянность се е обърнѫла на звѣрска нетърпимость и не имъ допуща да чуѭтъ ни възрѣнията на противницитѣ си, ни мъмранията на съвѣстьта, ни воплитѣ на потъпканото право. Тѣ и на дума и на дѣло показватъ, че правото, свободата и доброто па отечеството не излазя изъ тѣснитѣ граници на тѣхнитѣ честолюбия и че всичко несъгласно съ тѣхъ и съ тѣхното криво настроение не струва ни да се почита, ни да се слуша, ни да се допуска да сѫществува. Само съ това се обясняватъ буйствата на тѣзи хора, които искатъ за себе си и си присвояватъ обширни права и неограничена свобода, а на другитѣ отричатъ и най-малкото право да избиратъ представители и да бѫдѫтъ по закона свободни. Само съ тая звѣрска нетърпомость се обясняватъ бѣснитѣ викове на тѣзи хора, че само тий били българи, че само тѣмъ се падало да живѣѭтъ и да се ползуватъ съ свобода и права, а всички други трѣбвало или да се истребѭтъ, или да се обърнѫтъ на роби бесправни, къмъ което силно се стреми и сегашноно правителство на душманитѣ на правото. Иматъ ли право да говорѭтъ тъй и само за тѣхъ ли е отечеството и неговото правителство, за това нито нихилистическитѣ проповѣдници на злодѣйствата, убийствата и насилията си помислятъ, нито опирающето се на тѣхъ правителство. Вь тѣхний помраченъ умъ не може да проникне човѣшката мисъль, че и другитѣ българи иматъ сѫщитѣ права на животътъ, права на свобода и че никой вънъ отъ разбойницитѣ нѣма право да имъ отнема тия права зарадъ угодата си. Ако се допустни, че человѣкъ трѣбва да се лиши отъ тия права само за това, че не сподѣлятъ мислитѣ на властвующата партия, то непремѣнно трѣбва да се допусти, че половината отъ гражданитѣ въ княжеството трѣбва да се намиратъ вънъ отъ закона, вънъ отъ всѣко право, защото всѣка властвующа, една подирь друга, партия би трѣбвало да поставя своитѣ противници въ истото положение, въ което сѫ поставени днесь хиляди българи, на живота, на правата, на поминъка и на интереситѣ и семействата на които правителството Радославовъ—Начевичъ не даватъ ни най-малката цѣна. Ако днешната властвующа партия показва съ най-очевиденъ начинъ, че нейнитѣ стремления сѫ обърнѫти не къмъ тържеството на порядъка и правото, а къмъ закрѣпението на беззаконната и насилственна власть на една партия; ако тя настоява да увѣрява, че само нейнитѣ стремления и идеи сѫ прави и полезни за страната, вопрѣки всичката очевидность на противното: кой ще запрѣти и на другитѣ партии да направѭтъ утрѣ сѫщото и да отворѭтъ нашироко вратитѣ на най-голѣмитѣ нещастия за злочестото ни отечество? Не стига человѣкъ да говори за свобода, права и прогрессъ; трѣбва и да дѣйствува съгласно съ тия принциппи. Има ли подобно съгласие въ днешнитѣ дѣйствия на правителството? Въ свободата на изборитѣ ли, въ състава на администрацията и на сѫдоветѣ ли, въ затвореното и интернираното множество на гражданитѣ безъ сѫдъ ли, или въ бититѣ граждани и въ шайкитѣ на наемнитѣ сопаджии се забѣлѣжва подобно съгласие? Но ако нѣма никакво съгласие между това, що трѣбва да бѫде по право и по дългъ, и това що става сега, каква цѣна трѣбва да се дава на думитѣ на тия, които казватъ, че несъгласнитѣ съ тѣхъ били неприятели на отечеството си, били предатели и трѣбвали да се истребѭтъ до единъ? На тѣзи думи не трѣбва ли да се плюе съ отвръщение и да имъ се даде името на черна лъжа и злонамеренность? Тий не показватъ ли, кой е истинний неприятель и предатель на отечеството, предатель не само на настоящето, но и на далекото му бѫдѫще? Тий не сѫ ли блѣскаво доказателство на безкраенъ развратъ, семѣната на който дълго време ще пълнѭтъ вертограда на България съ всѣкакви тръни, бодили и отровни билки? . . .

Но да преминемъ по-нататъкъ, защото сърдцето на человѣка се кѫса предь изображението на положението, въ което ний сами, неговитѣ синове, сме хвърлили нашето отечество и сме го направили днесь злочесто и страдающе, а занапредь му готвимъ скърбь, печаль и унижение.

Отиванието на Цанкова въ Цариградъ и съгласяванието му да води тамъ преговори за нѣкакви спогодби съ регентството не по-очевидно доказва, че и въ тоя человѣкъ чувството на самомнѣние и самонадѣянность не е ни по-слабо, ни по-слѣпо отъ подобното чувство у другитѣ българи. Каквото нѣма българинъ да ка чеже, това и онова не е моя работа, тъи и Цанковъ не намѣрилъ въ себе си ни доблесть, ни съвѣсть да се отрече отъ една миссия, която се касае не до нѣкой частенъ интересъ, а до интересътъ на цѣлий народъ. Азъ не знаѭ, ни кой е повикалъ Цанкова, ни съ кого ще води преговори, но не могѫ по никой начинъ да намѣрѭ въ неговото отивание разумъ, родолюбие и доброжелателство. Непълнитѣ свѣдѣния за неговитѣ преговори и за неговий мемоаръ за мене сѫ поразително свидѣтелство, че и у Цанкова липсува онова дѫлбоко разумѣние на общественнитѣ и политическитѣ въпроси, каквото е необходимо на колко-годѣ приготвенъ държавенъ мѫжъ. Цанковъ и тука се е повлѣкълъ по българската вродена самонадѣянность и не е обмислилъ всичкитѣ послѣдствия отъ приетата миссия. Инакъ той не можеше да не види, че взема на себе си права и длъжности, които той нѣма. Най-напредь нему щѣше да дойде на умъ, че като не е пълномощникъ на народа, не му е дадено и да дѣйствува вь името на народа и да дава или да взема задлъжения въ името на този народъ. Като българинъ и водачь на една малка партия, той можеше само да си изскаже мислитѣ върху положението и нуждитѣ на отечеството, но не и да представлява окончателенъ проектъ за разрѣшение на предстоящитѣ затруднения. Окончателенъ проектъ като могѫтъ да представѭтъ само тия, които ще бѫдѫтъ натоварени отъ голѣмата часть на народа, г. Цанковъ можеше много добрѣ да се ограничи въ прости съвѣти и да обяви, че дѣлото е сериозно и по тая причина то трѣбва да се обсѫди отъ повече надлежни хора. Само защото на миссията си погледнѫлъ много легко, само за това г. Цанковъ и не сполучи, и се яви доста смѣшенъ въ очитѣ на умнитѣ хора. На мѣсто да държи въпроса на висока и обща почва, той го сведе на спогодба между партии и се задоволи да иска само сподѣлянието на властьта, като че злото състояше само въ това, гдѣто въ правителството нѣмало и лица отъ Цанковиститѣ. За голѣмий недѫгъ на страната г. Цанковъ и не помисли. Той не можа да разбере, че у насъ сѫ нужни коренни правителственни преобразования, и се задоволи съ нѣколко министерски постове и съ едно регентско мѣсто. Г. Цанковъ забрави, че и другъ пѫть съ другаритѣ си е бивалъ министръ и че ползата отъ това е бивала твърдѣ малка. Той испусти изъ видъ, че правителството трѣбва да се създаде не изъ съгласие между партиитѣ, а по удобрѣние всеобщо и слѣдъ дѫлбоко изучение на положението и хората. Г. Цанковъ не можи да разбере, че едно добро правителство може да излѣзе и вънъ отъ личноститѣ на Цанкова, Каравелова, Стамбулова и въплотеното зло Радославова, и че ползата на страната и закрѣпението на порядъка и законностьта могли би да поискатъ отъ предишнитѣ показавши се не толкози далновидни министри таквози самоотрѣчение, което ще ги остави по власть за нѣколко време малко назадь. Не разбра това г. Цанковъ и за туй не само не сполучи въ своитѣ преговори, но и да сполучеше добро не можеше да докара. Какъ мислѣше Цанковъ да исправи неправдитѣ, които сегашното правителство е сторило и струва на страната, като той прави съ това правителство спогодба и получава отъ него нѣколко поста като устѫпка и милость? Кой ще бѫде сѫдията на тѣзи неправди, когато на правителственнитѣ постове оставатъ предишнитѣ похитители и злосторници? Съ това ли мислѣше г. Цанковъ да поправи злото, гдѣто щѣше да съдѣйствува да се пустѭтъ запрѣнитѣ и интерниранитѣ? Съ това въстановяватъ ли се потъпканитѣ право и справедливость? Това въспълня ли съсипаннитѣ животи, състояния и поминъци? Това дава ли хлѣбъ и здравие на смазанитѣ и съсипанитѣ въ затворитѣ, въ интерниранията и въ жестокитѣ преслѣдвания отъ страна на беззаконното правителство и на неговитѣ привърженци сопаджии? Това ще даде ли поне най-малкото удовлетворение на хиляди обидени и пострадали българи отъ най-тежки оскърбления, клѣвети и хули? Това ще придаде ли и законность на едно правителство, което се е наложило незаконно и се е поддържало само съ злодѣйства? Не, г. Цанковъ, не подобни спогодби ще спасѭтъ отечеството отъ сегашнитѣ и бѫдѫщитѣ злочестини и опасности. Него ще спаси само нашето самоотвържение, само устранението поне временно отъ дѣлата на държавата на всички онѣзи, които като насъ не сѫ могли и не сѫ знаили освѣнъ да посѣѭтъ разврати, противъ които сега търсимъ лъжливи лѣкарства. Подиръ отстранението на агитаторитѣ и на развратителитѣ народа ще съумѣе съ своята здрава смисъль и подъ покровителсивото на силитѣ да си избере и по-добро народно представителство и таквози правителство, което по-малко ще мисли за политика и нихилизмъ и по-много ще се грижи за прямото си назначение — само да испълнява законитѣ и да бди надъ испълнението имъ отъ другитѣ. . .

Нѣка казва кой каквото иска, но у насъ българитѣ нѣма чувства на справедливость и законность. Ний всичко вършимъ не по съзнание, че вършеното е нужно и законно, а по едничкото побуждание, че така ни е угодно. За законность и справедливость ний не помишляваме ни най-малко, ако и да повтаряме тѣзи думи твърдѣ често. Съ думитѣ законность и справедливость ний прикриваме всичкитѣ си дѣла, но между думитѣ ни и самата справедливость нѣма нищо общо, нищо съгласно. Онова, което говоримъ, те е заета форма, която нѣма никаква вѫтрѣшна основа, а дѣлата ни всѣкога си оставатъ чисти наши капризи безъ най-малко съображение къмъ законостьта и дълга.

Въ всичкитѣ си дѣла и всѣкоги ний сме показвали, че въ нашата частна и публична дѣятелность ний се водимъ само отъ личнитѣ си настроения и нито на умъ вземаме, що сме длъжни да направимъ и какво не, но въ послѣднитѣ времена туй отсѫтствие на справедливость е станѫло по вече отъ очевидно. Днесь управляющитѣ сѫ похитили властьта незаконно и ѭ употрѣбяватъ по най-несправедливъ начинъ. За да останѫтъ на тая власть тѣ правѭтъ всичкитѣ безакония на свѣта. Тѣ тъпчѫтъ законитѣ на всѣка стѫпка и насилватъ гражданитѣ и въ тѣхнитѣ права, и въ тѣхната свобода, и въ тѣхний цѣлъ животъ: безъ сѫдъ присѫди, вопрѣки яснитѣ и изричнитѣ постановления на конституцията и законитѣ, тѣ грабѭтъ хората отъ домоветѣ и работата имъ, затварятъ ги, биѭтъ ги, интерниратъ ги, предаватъ ги на поругания-

та и преслѣдванията на разнитѣ нехранимайковци—сопаджии, лишаватъ отъ възможностьта да си гледатъ работата и ги съсипватъ немилостиво, за да ги убиѭтъ и въ правата и въ поминъка имъ и да ги доведѫтъ до отчаение. Кървавата подигравка на подобно поведение съ всичко, що е справедливо и законно е така явна и осязателна, щото всѣко друго общество би се стрѣснѫло предъ нейната неизмѣримость и би се замислило какво би могло да стане съ хора и общество, които сѫ загубили пѫтя на закона и правата и сѫ тръгнѫли въ пѫтя на дѫлбокото заблуждение и на пагубнитѣ страсти. Ний не щемъ да знайме, че гдѣто справедливостьта и законностьта липсватъ тамъ ни добро, ни животъ, ни спокойствие може да има, и че злото еднакво, ако и въ разни времена, пада на главата и на онѣзи, за които се то прави, и на онѣзи, които го правѭтъ. Отъ беззаконията само беззакония като могѫтъ да порастѭтъ и да се поженѫтъ, времето да събиратъ такъвъ плодъ не закъснѣва да настане и за онѣзи, които усърдно и всѣкояче сѫ се силили да сѣѭтъ безакония. При най-малкото измѣнение на обстоятелствата злото се обраща съ всичката си сила право върху причинителитѣ на туй зло.

Съ своето бесчестно и тираническо поведение, което състои въ насилията, произволитѣ, беззаконията, пристрастията и въ разбужданието на най-низкитѣ побуждения у нехранимайковцитѣ днешното правителство не прави и приготвя зло само за противницитѣ си; не, то готви по-голѣми злини за само себе си и за своитѣ си. Съ своитѣ беззаконства като научва хората да разберѫтъ, че правото е не въ законитѣ и въ тѣхното испълнение, не въ съблюдението на правилото: да не се прави другиму онова, което отъ насъ не може да бѫде прието, а въ силата и въ успѣха, съ каквито средства и да се достига тоя успѣхъ, това правителство не отнема ли всѣка възможность да се вѣрва въ законитѣ и да се мисли, че между насъ може да има справедливость и справедливи отношения? Но ако всѣкий остави правилата на дълга, на закона и на справедливостьта и се поведе, както прави самото правителство, само подиръ честолюбията и страститѣ си, добро и правда ли ще се очаква отъ подобни съвѣсти? Беззаконията и неправдитѣ не се ли обращатъ на общо правило и не падатъ ли съ всичката си пагубность и на онѣзи, които най-много сѫ работили за установението и тържеството на неправдитѣ? Знаѭтъ ли днешнитѣ управляющи какво приготвятъ за себе си и за дѣцата си съ своитѣ днешни безакония и неправди? Плачъ и страдания нескончаеми приготвятъ тий за себе си и братоубийства за народа си. Насилията и беззаконията на управляющитѣ освѣнъ лошевий примѣръ и подражанието, извикватъ въ страждующитѣ и отчаяние, което всѣкога води къмъ отмъщение и взаимность.

Ако това сѫ искали да направѭтъ управляющитѣ; ако тии съ своитѣ злодѣйства сѫ искали да извадѭтъ изъ мислитѣ на гражданитѣ и послѣднитѣ дири за порядъкъ, законопочитание и правда, това сѫ достигнѫли съ избитъкъ. Правдата и законностьта у насъ сѫ послѣднитѣ нѣща, за които болшинството днесь си помисля. Днесь едни мислѭтъ, какъ по-голѣми лични ползи да извлекѫтъ отъ положението си, като силни, а други — какво отмъщение да приготвѭтъ за попирателитѣ на своитѣ права, на своя животъ, на своя順 поминъкъ. Днесь всичкитѣ съвѣти и намѣрения на едни клонѭтъ къмъ по-силно натискание и онеправдание на неедномисленицитѣ, а други се утѣшаватъ съ надѣждата на люто и незабавно отмъщение. Днесь преслѣдванията за едни и упоението отъ бѫдѫще отмъщение за други сѫ едничкитѣ помисли на голѣмата часть отъ българский народъ. Днесь братоубийството, немирствата, неправдитѣ, насилията и престѫпленията сѫ обичнитѣ срѣдства на голѣмъ купъ българи и мнозина не се срамѭтъ да ги наричатъ позволителни и законни. На тѣхъ днесь се силимъ да закрѣпимъ общественний порядъкъ; съ тѣхъ приготвяме бѫдѫщето благополучие на отечеството, противъ тѣхъ пакъ съ нашитѣ средства се въорѫжаватъ и приготвятъ за кървави сражения другитѣ, които участвуватъ въ днешнитѣ беззакония.

Косата на человѣка настрахва когато гледа безбройнитѣ и голѣмитѣ злочестини, които постоянно бременѭтъ страната по причина на едно неразумно, безчеловѣчно и беззаконно правителство. Беспокойство до отчаяние съвзема человѣка, когато си помисли надъ развалата, която произвождатъ беззаконията на лошото и злонамѣренното правителство въ сферитѣ на нравственний, материялний и правовий животъ на отечеството; но още по-голѣмо е отчаянието отъ заканванията да се тури край на злото пакъ съ зло и съ кръвави отмъщения. Ако слушашь обиденитѣ и онеправданитѣ отъ днешното мѫчителско правителство, то край на днешнитѣ злодѣйства можало да се тури само съ немилостивото изтрѣбвание на онѣзи, които злодѣйствуватъ днесь и онеправдаватъ цѣли масси отъ населението. Мѫки и смърть се готвѭтъ за тѣзи хора отъ тѣхнитѣ противници зарадъ развалитѣ, които причиняватъ на отечеството. За отмъщение се помишлява сега у нась, а не за законно поправяние на кривдата и развалата. Планове за жестоки гонения и за самоуправство отъ всѣкѫдѣ се чуватъ и новитѣ братоубийства отъ всички се намиратъ и умѣстни, и праведни. На тѣхъ гледатъ като на възможни и необходими и самитѣ управляющи днесь, защото не единъ пѫть и не два се е чувало отъ тѣхнитѣ уста, че тѣ, управляющитѣ, не ще се сдържѫтъ отъ неправдитѣ, до гдѣто сѫ на власть, па кога дойдѫтъ на мѣстото имъ други, нѣка правѭтъ сѫщото.

Какво изопачено разбиране на държавний порядъкъ!

Какво отсѫтствие на чувства за законность и справедливость! Едни злодѣйствуватъ, защото сѫ въ сила, други се готвѭтъ да злодѣйствуватъ, защото били онеправдани. Мѣсто за правосѫдието и за закона не се оставя никакво. Законъ и правосѫдие ставатъ самитѣ лица и тѣхнитѣ лични чувства и капризи. Никому и на умъ не идва, че народитѣ се струпватъ въ държави не за да умножѫтъ самоуправствата, а да турѭтъ край на тѣзи самоуправства, като поставятъ законитѣ и общото правосѫдие по-горѣ отъ всѣко лично желание и отъ всѣкий произволъ. Никой отъ насъ не си дава и труда да помисли, че ако управляющи и недоволни притѣсняватъ и отмъщаватъ едни на други мимо всѣкий законъ и мимо правдата, закона и правосѫдието у насъ никоги не ще добиѭтъ каква-годѣ сила и че всичко ще отива отъ реакция на реакция до пълна развала и до пълно господство на беспорядъка и на беззаконието. Ако едни притѣсняватъ и губѭтъ братията си само за усилението на произволната власть, а други братоубийствуватъ изъ отмъщение и се опитватъ да направѭтъ бесправни и послушни своитѣ противници, отъ гдѣ ще дойде тогава примѣра и закрѣплението на едно общо мѣрило на правдата и правото? Право може ли да се въдвори и насади тамъ, гдѣто насилията на едни надъ други сѫ обикновенното срѣдство на дѣйствующитѣ граждани и гдѣто въ злощастието, страданията, разорението и смъртьта на еднородцитѣ се търси властьта и доброчестината? За да злоупотрѣбяватъ безнаказанно властьта, днешнитѣ властвующи намиратъ за нужно не само да потъпчѫтъ правата на хиляди граждани по най-непростителенъ начинъ, но и да погубѭтъ множество отъ тия граждани чрезъ всѣкакви неправди и притѣснения и да озлочестѭтъ хиляди семейства. Отъ своя страна онеправданитѣ не се отричѫтъ отъ никакви средства да отмъстѭтъ за стореното тѣмъ зло и да направѭтъ числото на злочеститѣ още по-голѣмо. Но тогава, кой и гдѣ ще тури край на това самоуправство и на голѣмитѣ злочестини отъ него? На какво ще почиватъ общото благоденствие, порядъка, тишината, спокойствието, правосѫдието и обеспечението на правата, имота и правото? На това ли, гдѣто днесь ще бѫдѫтъ джеллати на братията си едни, а утрѣ други, гдѣто не закона и общитѣ мѣрки ще опредѣлѭтъ отношенията на жителитѣ, а егоистичнитѣ мисли и желания на по-силнитѣ или на по-многочисленнитѣ?

Отъ такъвъ порядъкъ може ли да се чака какво-годѣ добро било въ сегашно, било въ бѫдѫще време? Отъ него не излазятъ само омрази, раздѣления и борби, които правѭтъ живота несносенъ, злочестинитѣ нетърпими и отечеството немило и недраго. Отъ такъвъ порядъкъ като не може да има полза ни за притѣсненитѣ, ни за притѣснителитѣ, които утрѣ могѫтъ да станѫтъ сами притѣснени, ако не отъ самитѣ си братия, поне отъ външни помощници; отъ него като не може да се извикатъ любовь и уважение къмъ отечеството, а по необходимость се развиватъ невѣрството и предателството: чрѣзъ него като не се обеспечава отечеството ни въ днешнитѣ, ни въ бѫдѫщитѣ си интереси и като остава играчка на всичкитѣ случанйости: ний българитѣ трѣбва да разберемъ веднъжъ за всѣкога, че по кривъ пѫть сме тръгнѫли, че сами на себе си правимъ зло и че още по-голѣмо зло готвимъ за въ бъдѫщето. Ний трѣбва да се проникнемъ съ мисъльта, че струпаното на другитѣ зло се повраща на самитѣ насъ и че само доброто и правдата къмъ другитѣ докарва добро и правда и на самитѣ насъ. Отъ задоволство на другитѣ отъ насъ излазя задоволство и за насъ. Отъ причиненитѣ неправди на другитѣ излазя недоволство не само за другитѣ, но и за самитѣ насъ, защото незадоволството на другитѣ ни пълни съ беспокойства и често ни прави по-жестоки и по-неправедни. Незадоволството на другитѣ ни мѫчи и преслѣдва съ своитѣ страхове за праведно отмъщение всѣкой часъ и обраща живота на цѣло мѫчение. Не може да страда една часть отъ народа по причина на друга часть и тая послѣднята да се наслаждава съ спокойствие и обеспечение. Болѣстьта на една часть не може да се неотрази тъй или инакъ и на мнимата здрава часть. Обеспечено е задоволството, когато е основано на сблюдението и испълнението на общитѣ закони и на правото, а не на потъпканитѣ, подъ какъвто извѣтъ и и да било, закони. Отъ тъпканието на законитѣ за частни и партизански цѣли не може да не излѣзе сѫщото пренебрѣжение къмъ правото и на самитѣ тѣзи, които тъпчѫтъ тия закони. При най-малкитѣ измѣнения на обстоятелствата и на настроението на болшинството неправдата се обраща срѣщу иститѣ онѣзи, които най-много сѫ ѭ поддържали и развивали. Отъ нарушенията на законитѣ въ угода на поддържаващата него партия Каравеловъ не извлѣче за себе си освѣнь унижение и всеобщо презрѣние съ мѫки и търнила. Сѫщото ще стане и съ всѣкой другий нарушитель на законитѣ, съ каквито була и да прикрива нечиститѣ си дѣла. Отъ дѣятелностьта на подобни хора никоги не може да излѣзе освѣнъ вреда за другитѣ и срамъ съ бесчестие за самитѣ дѣйци. Чрезъ подобна дѣятелность тѣ сами си приготвятъ не само поражението, но и погубванието. Ето какво си готвиме ний съ днешната си плитка, неразумна и самолюбива дѣятелность, въ която нашитѣ лични и кѫсогледни прищевки залавятъ мѣстото на законъ и право. Ето какво ни прави и слѣпи, и злосторни. Отъ неуважение и незачитание къмъ законностьта и справедливостьта и отъ слѣпо поклонение на собственнитѣ страсти, които ний не се срамуваме да наричаме убѣждения, ний сме се обърнѫли на мѫчители на отечеството и на гнусни братоубийци. У насъ чувството на истиненъ патриотизмъ и

на доброжелателство сѫ така затрити въ нашата душа отъ низкитѣ набуждения на готованството и на честолюбията, щото всички сме готови, за удовлетворение на тия низки побуждения, да купимъ туй удовлетворение съ кръвьта на братията си и разорението на отечеството и на бѫдѫщето му. Ний не се ни срамуваме, ни стѣсняваме да проповѣдваме единъ срѣщу други кървави истрѣбления и да накликваме на отечеството си всѣкакви външни опасности и злочестини. Има хора между насъ, и не сѫ малко, които сѫ готови да продадѫтъ всичкитѣ си противници отъ българитѣ па и цѣлото си отечество на русската бюрократия само да си отмъстѭтъ на братията си. Има други още, по-нахални и по-безобразни, които сѫ готови да положѫтъ и поддържѫтъ надъ страната своитѣ нечисти и звѣрски стремления, макаръ и съ пожертвувание на най-жизненнитѣ интереси въ полза на Влашко, на Сърбия, на Австрия и на всичкитѣ евреи-мошелници на свѣта. Негодующитѣ противъ русското опасно вмѣшателство въ вѫтрѣшнитѣ дѣла на България, сѫ готови да забравѭтъ всичкитѣ общи, сегашни и бѫдѫщи, интереси само да получѫтъ извънъ помощь да продължѫтъ ненавистната своя власть надъ отечеството. Какво не е готовъ да даде на Сърбия Странский само да остане на чело на работитѣ въ България? Какво не сѫ съгласни да подложѫтъ на Австрия Н—ичь, Сто—овъ и З. Стояновъ само да задобрѭтъ Австрия и да ѭ иматъ за защитникъ въ своитѣ безакония и посѣгателства надъ България? Какво не прави Вълковичъ въ Цариградъ, за да задобри Турцитѣ и да ги има на своя страна, на страната на тиранията, на безаконията, на въсточната интрига, на шпионството и на непомѣрнитѣ глупави и глупешки честолюбия? Ами какво не правѭтъ други нѣкои хора, за за да покриѭтъ отечеството съ кръвьта и труповетѣ на своитѣ противници, на които вината е не по-голѣма и не отъ другий родъ отъ винага на жеднитѣ за отмъщение? Ний сме готови на всичко лошо. Готови сме да погребемъ отечеството си подъ неговитѣ собственни развалини. Готови сме на голѣми и страшни работи въ отношение на злото. Ако не бѣше страха отъ вънъ, България днесь щѣше да бѫде пълна съ бѣсилници и съ гробоветѣ на осѫденитѣ отъ незаконната власть. Ако не бѣше сдържанието отъвънъ, бунговетѣ и междуособията щѣхѫ сега да пълнѭтъ България отъ единий край до другия и много виновни и невинни щѣхѫ да идѫтъ на онзи свѣтъ въ свидѣтелство и на българското братолюбие, и на българското отечестволюбие, и на българското правдолюбие, и на българската способность да разбере, оцѣни и въплоти свободата и правото. Да, ний сме готови на всичкитѣ горни подвиги и даже на много по-голѣми, но при всичкитѣ си достоинства за таквизи работи, ний се оказваме съвършенно неспособни да си дадемъ отчетъ въ смисъла и на свободата, и на самоуправленито, и на правото, и на дълга. Ний си затваряме очитѣ предь всеобщностьта на тия добрини и всичкитѣ обращаме въ исключителна собственность на себе си. Свободата, правото и самоуправлението ний вземаме за право и собственность само на нашитѣ личности и партизани и отказваме на противницитѣ си дори и да помѣнуватъ за тѣхъ. Ний драговолно признаваме за себе си правото да правимъ всичко и да бѫдемъ господари на положението и на законитѣ и никога не си помисляме, защото Кѫршовский, Илия Вълчовъ, Куртевъ,, и търновскитѣ чибукчии да иматъ въ всичко неограничено право, да иматъ правото да избиратъ, и да бѫдѫтъ избираеми, и да водѭтъ общественнитѣ и държавнитѣ работи не по законитѣ, съ които тѣзи хора съвсѣмъ сѫ скѫсали сношенията си още преди много години, но по угодата и по развратенитѣ си вкусове, а пъкъ хиляди и стотини други граждани и по-почтенни и полезни на страната да нѣматъ право не само да си кажѫтъ мнѣнието за изборитѣ и за работитѣ, но и да бѫдѫтъ подвъргнѫти на страшни гонения, наказания, насилия и съсипвания, — но въ това се и приготвя голѣмото наше наказание. Отъ това мимовластвующитѣ ги мѫчѫтъ не само страховетѣ за праведно отмъщение при първий случай, не само разнорѣчията на тѣхнитѣ единомисленици и другари, не само всеобщото недовѣрие на жителитѣ, не само угризенията на виновната съвѣсть (ако ѭ иматъ); но още по-много ги мѫчи и унижава заповѣдничеството на злодѣйцитѣ имъ помощници. Днесъ властьта, истинската власть не е въ рѫцѣтѣ на регенти и министри. Тя е въ рѫцѣтѣ на слѣразни комитети и дружини, които предписватъ и искатъ слѣпо послушание отъ София. Властвующитѣ стоѭтъ на властьта не на основание на законитѣ, на народний изборъ или на всеобщото девѣрие, нито пъкъ на собственнитѣ достоинства и заслуги. Тий се крѣпѭтъ на шашармаджийскитѣ крѣсъци на Куртевци, Вълчевци и тѣмъ подобнитѣ и отъ своя страна треперѭтъ и благоговѣѭтъ предь своитѣ създатели, като всѣки нищожни и ненадѣжни креатури.

По-унизително положение за властвующитѣ и по-гибелно устройство за страната не може и да се измисли. Но нищожнитѣ сѫщества и низкитѣ души на управляющитѣ предпочитатъ да се търкалятъ изъ кальта, нежели да помислѭтъ да запазѭтъ и себе си отъ низости, и отечеството отъ погибель. За тѣхъ безчестното властвуване въ съдружество на разбойницитѣ, фалшификаторитѣ, чибукчиитѣ и сводницитѣ е попредпочтително отъ една скромна, честна, макаръ и ограничена дѣятелность. Тѣ предпочитатъ да калятъ и мръсѭтъ отечеството, за да прилича и то на тѣхъ, но не приематъ да бѫдѫтъ сами по-чисти, за да придадѫтъ и на отечеството почистъ видъ. И продължаватъ тий въ пѫтя на злото, на разврата и на разрушението, и умножаватъ презрѣнието къмъ себе си и възбуждатъ у противницитѣ си отъ сѫщата душевна слабость желанието да имъ отмъстѭтъ по-много и по-люто и да ги замѣнѭтъ въ службата имъ, която състои не въ грижитѣ за правдата. за законностьта и за ползата, а въ пресищенното отъ произволи и беззакония. И тегли нашето отечество отъ тия свои свои синове люти страдания, тежки оскърбления, убива се въ настоящето си, отчайва се за бѫдѫщето. Отъ всѣкѫдѣ се чуватъ въздишки и охкания при това тежко положение, но отъ тѣзи охкания ний не сме въ състояние да извадимъ другъ урокъ или друго поучение, вънъ отъ онѣзи, които лошото направление ни е дало. Отъ тежкитѣ въздишки на отечеството едни изваждатъ причини за нови жестокости, други се ожесточаватъ въ плановетѣ си за потържественно и доказателно отмъщение. По-дѫлбоко и побеспристрасно изучение на злото и на причинитѣ му нѣма у насъ и за насъ. За насъ се счита по-вече отъ достатъчно и доказано, като рѣчемъ едни, че народа пѫшка по подучвание на опозицията, а други, че той пѫшка отъ тягостьта и злото, което му причиняватъ управляющитѣ. Че всички правимъ беззакония и помишляваме само самоуправства и беззакония и че отъ това дохождатъ страданията на невинната масса, на голѣмата масса отъ гражданитѣ, за това ний нито искаме да чуйме. На нещастията на другитѣ ний искаме да въздигнемъ себе си и своето щастие и съ това приготвяме и за себе си само страдания и опасности, които много добрѣ можемъ да избѣгнемъ, ако не дѣлимъ частното свое добро отъ общото, отъ доброто на всичкитѣ. Когато всичкитѣ сѫ добрѣ, добрѣ ще бѫде непремѣнно и на мене. Общото добро не само ще се разлива и на мене, но и ще придава на частното ми добро таквизи основи за трайность и обеспечение, които по никой другъ начинъ не се добиватъ. Съ повреждание на другитѣ щастие нѣма ни тука на земята, ни горѣ на небето. Таквози щастие е кражба и похищение, и се наказва още на земята и отъ проклѣтиитѣ на увреденитѣ, и съ гризенията на виновната съвѣсть, и съ тайнитѣ и явнитѣ омрази, съ неприятелствата и съ противодѣйствията на недоволнитѣ, които противодѣйствия и при най-благоприятнитѣ за егоистичнитѣ щастливци обстоятелства не могѫтъ да не бѫдѫтъ причина на огорчения, на беспокойства и да не отравятъ малко-по-малко онова мнимо щастие. При измѣнение на обстоятелствата, то може да послужи и за преувеличено наказание на потъпканото чуздо щастие.

Таквизи като сѫ законитѣ на нравственний порядъкъ между человѣцитѣ, ний трѣбва рѣшително да се откажемъ отъ незаконнитѣ и самоуправнитѣ срѣдства да властвуваме или да отмъщаваме на противницитѣ си и да не помишляваме освѣнъ за правда, милость и прощение. Не съ дѣла отъ жестокости и насилия трѣбва да исправяме ний кривото и виновното въ наший животъ, а съ дѣла отъ строга законность и справедливость, съ дѣла отъ чисто и нравственно свойство. Ако на злото и самоуправството ний отговаряме пакъ съ зло и самоуправство, мѣсто за поправяние на злото и кривото не остава ни най-малко. То само минава отъ едни на други и всичкитѣ прави злочести и жестоки. То приготвя не спокойствие, миръ и благосъстояние за населението, а храни и приготвя ненавиститѣ и гоненията, отъ което никоги не е излѣзло добро за народитѣ. Злото намалѣва и се изгубва само тогава, когато него избѣгватъ онѣзи, които го съзнаватъ, и съ поведението си не посочватъ освѣнъ примѣри отъ великодушие, отъ справедливость, законность и правилно разбиране на истинската полза на всичкитѣ граждани изцѣло и на всѣкиго отдѣлно. Ако въ самоуправствата и отмъщенията си ний не даваме внимание на законностьта, справедливостьта и благоразумието, но впадаме въ сжщитѣ излишества и извършваме сжщитѣ неправди; отъ гдѣ ще дойде квасътъ на доброто? Ако наистина сме добри и се гнусимъ отъ неправдата; ако не лицемѣрно искаме да господствоватъ у насъ порядъка, законностьта и правдата; ако искренно желайме своето собственно добро и доброто на отечеството си: мислитѣ за самоуправства и за отмъщения лични и партизански трѣбва да бждатъ съвсѣмъ чужди за насъ. Ний трѣбва не да показваме какъ се отмъщава, а какъ се жъртвуватъ личнитѣ и долнитѣ побуждения на висшитѣ съображения за доброто на всичкитѣ. Доброто не се проявява освѣнъ въ дѣлата и отношенията ни. Нѣка на дѣло покажемъ, че за насъ най-горѣ отъ всичко стои доброта на всичкитѣ ни съотечественници. Ний можемъ да искаме законность и справедливостъ отъ другитѣ само тогава, когато сами сме спазили ненарушимо всичкитѣ правила на закона и правдата. Да искаме правда и законность отъ другитѣ, когато въ нашитѣ намѣрения и дѣла нѣма освѣнъ безаконие и неправда, съ това справедливость и законность не се достига. Съ това злото се умножава, защото отъ нигдѣ примѣръ за добро и правда не се показва, а злото се върши отъ всѣка страна.

Ний българитѣ още по-малко трѣбва да мислимъ за отмъщение на днешнитѣ похитители и злоупотрѣбители на властьта, защото вината на злото въ по-голѣмата своя часть принадлежи на самитѣ насъ. Незаконностьта и несправедливостьта не сж толкози дѣла на злоупотребителитѣ на властьта, колкото сж дѣла на самитѣ насъ. Ако въ обществото ни бѣше имало правилни мнѣния и за властьта, и за значението на законитѣ, и за необходимостьта да се пази въ всичко и отъ всички справедливостъта, похитители и злоупотрѣбители на властъта едва ли щѣше да има между насъ и, ако ли имаше, едва ли щѣхж да иматъ каква годѣ възможность да прибержтъ въ ржцѣтѣ си властьта и да тиранствуватъ надъ братията си.

Тѣхното множество между насъ и тѣхната сила дохождатъ сега отъ това, че въ нашитѣ мнѣния и нрави подобнитѣ посѣгателства на братоубийство се развиватъ и поддържатъ почти отъ всички насъ. Общото заблуждение и страститѣ правжтъ възможни тия и много други злочестини. Ако въ нашитѣ глави би имало по-прави, по-зрѣли, и по-ясни мисли за законностьта, правдата и общого добро, посѣгателствата противъ тия общи и необходими блага щѣхж да бждатъ и много по-рѣдки, и много по-безуспѣшни. Едно общо, единодушно и мирно заявление на общото желание всѣкоги ще испраща повряга всѣко опитване да се насили и наруши законностьта и правото. Предь готовностьта на обществото не само да покрие съ срамъ, бесчестие и презрѣние всѣкий посѣгатель противъ правдата, но и да го подложи на строгитѣ опредѣления на безпристрастното правосждие, всѣкий глупавъ и бесчестенъ честолюбецъ ще си свива парцалитѣ и ще си стои на мѣстото, което му се пада по достойнство и заслуга.

Голѣми сж злодѣйствата на днешнитѣ властвующи между насъ. Тѣхъ и отечеството, и пострадалитѣ неправедно хиляди българи мжчно ще могжтъ да забравжтъ. Но като се повдигнемъ въ чувствата и желанията си на по-високо и веемемъ въ внимание въ ползата на отечеството въобще и доброто на самитѣ себе и на нашитѣ дѣца, ний непремѣнно трѣбва да се отрѣчемъ не само отъ всѣко лично самоуправство и отмъщение, но и отъ придирвание на всѣкакви дреболии, които истичатъ отъ общото несъвършенство на всички насъ. Ако има престжпления противъ отечеството и тѣзи престжпления се докажжтъ за умишленни и злонамѣренни, за тѣхъ нѣка сжди отечеството чрезъ най-беспристрастнитѣ сждилища. На насъ гражданитѣ и партиитѣ въ този случай не се пада освѣнъ да чакаме присждата на надлежащитѣ сждилища. Да ставаме едни на другии сждии само за това, че днесъ сме по-силнитѣ и Стамбуловъ да сжди Бендерева, Бендеревъ Стамбулова, когато Радославовъ и Начевичъ самоволно осжждатъ цѣли купища граждани и произнасятъ приговори противъ цѣлото отечество, това не е наша работа: то води едни къмъ побѣсняване, други къмъ убѣждение, че на свѣта нѣма ни правда, ни законъ.

Нѣка си помислимъ какъвъ ще бжде наший народенъ и държавенъ животъ, ако всички станемъ пессимисти и рѣшимъ, че правда и законость не може да има въ България.

Пакъ по миссията на Цанкова въ Цариградъ.

За всичката нелѣпостъ на миссията, която Цанковъ е взелъ върху си въ Цариградъ и която състои въ спогажданието съ сегашното самозванно правителство; при всичката самонадѣянность на Цанкова при испълнението на таквази обща миссия, съ която не сѫ го натоварили освѣнъ нѣколцина другари; при всичката несправедливость на желанието да се свърши въпроса съ спогаждание между водачитѣ на партиитѣ и съ раздѣление на властьта между тия водачи, когато тука е нужно правосѫдие, — българското днешно разбойническо правителство не се отказа да приеме мисъльта за спогождение и да се опита да остане на властьта, като отстѫпи една часть отъ неѭ на Цанкова и другаритѣ му. То испрати Вълковича нарочно за това и, като се надѣеше да запази властьта надъ България за себе си и да задобри Цанкова съ малки отстѫпки, то влѣзе въ преговори съ Цанкова и чрезъ Вълковича опита се да запази за себе си голѣмото преимущество надъ сѫдбинитѣ на България. Споразумѣнията не сполучихѫ. Тий се точихѫ отъ едната и другата страна съ голѣма неотстѫпчивость и най-послѣ се оставихѫ на страна по невъзможность да се съгласѭтъ притязанията на спогаждающитѣ се страни. Правителството искаше да запази по-голѣмо участие въ управлението на страната за своитѣ, а пъкъ Цанковъ искаше голѣмата или поне равната часть и за своитѣ. Въ течението на споразуменията и двѣтѣ страни много ясно показахѫ, че не за доброто и ползата на България мислѭтъ тий, а за ползата на партиитѣ, въ желанията на които тий съзиратъ всичкото добро на отечеството. Ако нѣколко министерски постове и извѣстно влияние надъ общитѣ работи бихѫ се отстѫпили на Цанкова и неговитѣ и спогодбата би станѫла на тая обична основа, между съединеното правителство Цанковъ — Стамбуловъ щѣше да стане истото братство, както и между Стамбулова и Нначевича-Стоилова. Властьта щѣше да се раздѣли между по-много водачи и николко не щѣше да различава отъ днешната власть. България отъ това не само нищо не щѣше да спечели, но злочестинитѣ ѝ можахѫ и да се увеличѫтъ, защото щѣхѫ да почнѫтъ да ѭ кѫсатъ и смущаватъ по много хора, по-много честолюбци. Да станѫтъ улучшения въ положението не щѣше да бѫде възможно, защото спогодбата и самото съединение на разнитѣ направления ще го възбраняватъ. Всѣка отъ спогождающитѣ се страни ще бди надъ другата и ще правѭтъ измѣненията невъзможни една за друга. Тий ще гледатъ по-вече да запазватъ положението си, както сега радикали и Начевичь-Стоиловъ, и не ще си допущатъ да се показватъ една отъ друга по-доброжелателни, освѣнъ въ смисъль на днешното доброжелателство. Цанковъ зъ тая работа се яви или като простъ честолюбецъ, който търси власть и който за добиванието ѝ си подава днесь рѫката на онѣзи, които вчера е наричалъ разбойници, злодѣйци и убийци на страната, или за человѣкъ неискренень, неискренень или въ вчерашното си поведение, или въ бѫдѫщитѣ си намѣрения. А пъкъ безъ искренность нѣма успѣхъ въ никоя работа. Съ лукавства не се приготвятъ освѣнъ нови злочестини, и отечеството ни биде честито да се избави отъ новото съгласие, което не можеше да му бѫде по-полезно отъ съюза на радикали и консерватори не на почвата на правата и закона, а на почвата на грабнатата и злоупотрѣбената за собственна полза власть. Днешнитѣ властители самозванци останѫхѫ неограничени въ беззаконната си власть, но злото не станѫ по-голѣмо. Нови съчетания не дойдохѫ да заплѣтѫтъ положението и да го направѭтъ неразрѣшимо. То си остава при предишний характеръ на злоупотрѣбление и насилие и не очаква освѣнъ коренно промѣнение и исцѣление. Ако и по-кѫсно, това исцѣление най-послѣ ще дойде и не ще покрие гангрената, като тъкменото съглашение, а ще покаже по-очевидно, че болката е опасна, отровна и трѣбва да се рѣже, за да се спаси организма.

Лично за себе си азъ се радвамъ на несполуката на новото съглашение, защото само чрезъ тая несполука положението си остава ясно и нетърпимо. Никакви нови и тъмни покривала не сѫ турихѫ на туй положение, за да се скрива злото отъ очитѣ на неопитнитѣ и да се развива въ тъмнотата. Подобрѣ е това зло да си е открито, за да може всѣкий да го види и попипа, когато поиска. Така цѣрътъ по-скоро може да се намѣри, отъ колкото когато болката се крие. Подобрѣ е да усѣтимъ болѣжкитѣ още отъ сега, отъ колкото да се скриватъ тия болѣжки съ всѣкакви успокоителни спогодби и да се правѭтъ така голѣми и опасни, щото да застрашѫтъ всичкото ни бѫдѫще.

Не отъ противность къмъ съглашенията въобще злорадствувамъ въ тоя случай на несполуката между Цанкова и днешното правителство. Въ добритѣ съглашения азъ виждамъ спасението на отечеството и съмъ готовъ да се преклонѭ предъ тѣхъ по най-покоренъ начинъ. Но таквози ли бѣше съглашението между Цанкова и Вълковича? Кого представляваше първий, кого вторий и каква бѣше почвата на съглашението? Поправянието на погрѣшкитѣ и неправдитѣ, наказанието на престѫпленията и възстановлението на потъпканото право ли щѣше да се достигне съ спогожданието за раздѣление на властьта? Отъ съглашенията полза и добро за страната и за правото могѫтъ да излѣзатъ само тогава, когато тия съглашения ставатъ по надлеженъ начинъ и на надлежната почва. Оставѣте честолюбията на страна, отрѣчете се отъ властьта, турѣте напредѣ си само общата полза и зидѣте съглашенията си на неѭ и само на неѭ, вънъ отъ партиитѣ и желанията на партиитѣ и вий ще имате съглашение, на което тържеството рано или кѫсно ще бѫде и несъмнѣнно, и цѣлисходно.

Още по-неискренни сѫ били въ тѣзи преговори съ Цанкото и хората на днешното правителство. Въ желанието си да си обеспечѫтъ мирно и дълговѣчно ползование отъ грабнатата власть, правителствующитѣ поискахѫ да отстѫпѭтъ Цанкову една часть отъ тая власть, но съ цѣль или да живуватъ добрѣ, или да прекаратъ кризата благополучно, та послѣ ще се гледа и прави. Тѣмъ се искаше да не сподѣлѭтъ властьта съ никого, но за да не покажѫтъ това тъй ясно и да не се каже, че всичкий тѣхенъ зоръ е да властвуватъ, а не да ползуватъ отечеството, тъй се престорихѫ, че не отбѣгватъ отъ съглашение. Тий сами признахѫ правото на Цанкова да трактува съ тѣхъ по дѣлото на съглашението, испратихѫ срѣщу него Вълковича и влѣзохѫ въ съвѣщания, да покажѫтъ, че не сѫ далечъ отъ спогаждание. Но догдѣто въ Цариградъ се говорѣше за спогаждание, въ България се готвѣше подземно отблъскване на всѣка спогодба не само чрезъ раздражение и възбуждание на явно съпротивление между неразсуждающата соподжийска частъ отъ българитѣ, но и чрезъ внушителни представления предь опозицията да заяви протестация противъ опитванията на Цанкова и да каже, че никой не е опълномощилъ Цанкова да води преговори въ името на опозицията, че всичко правено и говорено отъ него е частна негова работа. Таквизи настоявания и внушения се правихѫ многократно и предь онѣзи, които днесь сѫ жъртва на незаконното правителство, но тия опитвания нѣмахѫ ни наймалкий успѣхъ. Харата не можахѫ да не видѭтъ, че отъ подобнитѣ заявления ще пострада не толкози самозванностьта на Цанкова, колкото дѣлото на страната. Похитителитѣ на властьта щѣхѫ да истълкуватъ подобни заявления въ полза на своята тирания и щѣхѫ да бѫдѫтъ още по-далечь отъ мисъльта, че трѣбва да оставятъ похитената власть и да дадѫтъ отчетъ за онова лошо употрѣбление, което направихѫ и правѭтъ отъ неѭ.

На внушениета на правителствующитѣ интерниранитѣ отговорихѫ съ пренебрѣжение . . .

(*Слѣдъ появяванието на „Чардафонъ великий“*)

Когато първий пѫть, въ 1879 год., г-нъ Бурмовъ обяви чрезъ „Витоша“, че въ България има нихилисти, които почеватъ всичко да отричѫтъ и разрушаватъ, изъ цѣла България се повдигнѫхѫ викове противъ подобно увѣрение и отъ много мѣста се протестува срѣщу клѣвѣтата, както наричахѫ утвърждението на г. Бурмова за това младитѣ учители и тъй наричавшитѣ сами себе си интеллигенти. Името на г. Бурмова бѣше станѫло подигравка на младитѣ, а утвърждението му, че въ България има нихилисти често се посочваше като голѣма глупость и клѣвѣта противъ отечеството. Нашата интеллигенция, ако трѣбва да се даде таквози название на нашитѣ млади недоучени, недоразвити и недозрѣли млади учи-

тели, които знаѭтъ да четѫтъ, но не умѣѭтъ да мислѭтъ и да разбиратъ четеното, упорито се отрѣче отъ всѣкакво участие въ нихилистическитѣ учения и въпроса за нихилизма въ България заглъхнѫ въ печата.

Между това на практика проявленията на учения, които не бѣхѫ ни положителни, ни полезни за времето и за народа ни, не преставахѫ да се повтарѭтъ и усилватъ въ всичкитѣ области на общественний и народний животъ. Въ училищата явно се проповѣдваше безвѣрието и на неприготвенитѣ духове на широко се отваряхѫ вратата за волномислението и на нравственната безотвѣтность. Незрѣлитѣ и чуждитѣ за самородна мисъль учители не само сами четѣхѫ и приемахѫ всичко, което имаше отрицающъ характеръ, но сѫщитѣ тѣзи учения усърдно преподавахѫ на ученицитѣ си и съ това запълнѣхѫ голѣмий недостатъкъ и празднината на положителни и полезни знания. Колкото по-вече бивахѫ лишени отъ всѣкакви истински знания, толкова по-много се вдавахѫ нѣкои учители въ пѫтя на отрицанията, на които готови примѣри намѣрихѫ и въ книжкитѣ на отрицателитѣ извънъ България, и въ разговоритѣ си единъ съ други, разговори лишени отъ всѣка друга по-благородна и възвишена цѣль. Само съ помощьта на позаимствованитѣ отрицания можахѫ нѣкои учители да достигнѫтъ до това, което другадѣ се срѣща твърдѣ нарѣдко и то като рѣдки исключения на извънредни способности. Ученици отъ първий и вторий классове на нѣкое отъ нашитѣ градски училища или нѣкоя русска семинария (или гимназия), залавяхѫ се за преподаванието на предмѣти въ третий и четвъртий классове и покривахѫ голѣмото си невѣжество и механическото преподавание само съ проповѣдитѣ на готовитѣ отрицания. Безъ лустрото на отрицанията и на мнимото изслѣдвание тѣзи учители не бихѫ имали ни наймалката цѣна. Съ тѣхъ тий се обръщахѫ на дѫлбоки и многознайни изслѣдователи и скововахѫ младий умъ на ученицитѣ въ фалшивата сфера на голитѣ отрицания и на съвсѣмъ бесполезнитѣ знания, плода на които днесь става така ясенъ на ученицитѣ отъ българскитѣ классни училища. Отъ стотинитѣ ученици, които ежегодно излазятъ отъ нашитѣ училища едвамъ ли една десета часть бива колко-годѣ приготвена за каква да е положителна и полезна за обществото дѣятелность. Другитѣ $^{9}/_{10}$ сѫ приготвени само за отрицания и за всѣкакви суесловия безъ най-малка разумность и практичность. Тѣзи младежи отричатъ съ другото наедно и полезний трудъ, обръщатъ се на пусти резонери, за които цѣлий животъ става поприще не на работяние и на произвождание полза, а на отричание на всичко, що сѫществува, и на борби, отъ които не излазя освѣнъ зло и развала. Никой отъ тѣзи ученици днесь не мисли за трудъ и производителна работа; никой не изважда какво-годѣ практическо приложение отъ знанията, които обществото съ таквизи жъртви му дава. Днесь всѣкий тича на работа, която не иска ни напряжение на ума, ни напряжение на мускулитѣ. Най-благородната работа за днешнитѣ школни чираци е работата, която не иска освѣнъ упражнение на устата и повторение на готовитѣ теории за отричание безъ най-малката грижа за утрѣ и за онова, което се казва обща полза. Учителството за пропаганда, не за полза на учащитѣ се, чиновничеството и офицерството съ тѣхното безпредѣлно легкомислие и уличнитѣ агитации въ ожидание на готово положение — ето високитѣ помисли и благороднитѣ стремления на по-многото отъ тия, които учѫтъ и които се учѫтъ. За друго нито се мисли, нито се работи. За това, ако вземешь нѣкого отъ тия прокопсаници и поискашь отъ него не голи думи, а най-малката положителна работа, той не само не умѣе да направи нѣщо пѫтно, но и ще се пустне да ви расправя за XIX вѣкъ и за прогресса на человѣчеството, като се мѫчи да ви доказва, че тоя прогрессъ не е нищо друго, освѣнъ чисто отричание на всѣкий материаленъ трудъ, който не допуща разглаголствия, отричания, позаимствование на чужди умствования, а се извършва съ собствененъ опитъ, съ лично усилие и по самостоятеленъ планъ. Не человѣкъ за работа ще намѣрите вий между тѣзи учащи се, за които се разорява страната, а праздно дрънкало, не годенъ за полезенъ и за производителенъ трудъ нито колкото за хлѣба, що ѣде всѣкий день.

Въ областьта на държавний и гражданский животъ, [въ сферата на правото и общественнитѣ служби тѣзи проявления на безумното отричание сѫ се проявявали съ не по-малка сила. Опитванията да се отрича всичко, което ограничава страститѣ, произволитѣ и глупавитѣ честолюбия; отричанието на всѣка наредба, която препятствува на волнодумството и на своеволията на извѣстни личности и классове; противорѣчията между думитѣ и дѣлата на тѣзи личности и чудовищната бесцеремонность, съ което общественнитѣ интереси на България сѫ се подигравали отъ нѣкои хора измежду насъ — всичко това много явно показва, че между насъ е дѣйствувалъ не духа на доброжелателството, а духа на разрушението, духа на нихилизма, който не е нищо друго, освѣнъ отричание на всѣкий стидъ, на всѣкий законъ, на всѣка отвѣтственность предь Бога и съвѣстьта въ полза на личнитѣ самолюбия и скотски инстинкти. Като отрича Бога и въздаянието споредъ дѣлата, като отрича всѣкий порядъкъ, който въспира развитието на скотскитѣ инстинкти и похоти, тоя духъ е внесълъ у насъ и въ нашето младо общество таквози духовно растлѣние и е развързалъ съвѣститѣ до таквази чудовищна разюзданность, щото понятията за дългъ, съвѣстъ, отговорность и правда съвсѣмъ сѫ се затъпкали отъ учението за своеволствувания. Благодарение на тоя духъ да отричаме всичко безъ испитание и обсѫждание, ний не само не закрѣпихме у насъ единъ какъвъ да е държавенъ и общественъ порядъкъ, но и до никакви убѣждения за истинната обща полза не можихме да дойдемъ. Въ името на свободата и на правото ний отричаме всичко, което не отговаря на нашитѣ понятия за свобода и право, а щомъ работитѣ минѫтъ въ наши рѫцѣ и намъ се представи възможность да покажемъ на дѣло, що е свобода и право, ний съ всичко показваме, че прави и дѣйствителни идеи за право и свобода у насъ никакъ не сѫществуватъ и че сме отричали у другитѣ работи не защото сме прецѣнили всичката имъ вредителность, а само защото не вършимъ тия работи ний сами. Въ нашитѣ рѫцѣ и свободата, и правото ставатъ таквази ирония, каквато никѫдѣ не е възможна. Отъ свободата ний правимъ най-неограничений произволъ, а отъ правото—орѫдие за най-глуснитѣ посѣгнувания върху гражданитѣ и върху тѣхното добро. Противъ запрещенията да правимъ развратителни агитации ний викаме до Бога и представляваме тия запрещения за връхъ на произволитѣ и на тиранията, а сами не почитаме ни на връхъ игла ни свободата, ни правата на цѣлата страна. Съ помощьта на незаконни средства ний си присвояваме властьта надъ страната, наричаме сами себе си спасители на отечеството, а възстановяваме нарушенитѣ право и свобода по такъвъ начинъ, щото се убиватъ тия начала до самий си корень. Благодарение на царствующето отрицателно направление днесь на българский народь се отрича отъ самитѣ българи и най-малката свобода, и всѣко право. Днесь въ днитѣ на отрицателитѣ, въ България не сѫществува ни сѣнка отъ свобода и право. На по-голѣмата часть отъ народа се отрича подъ разни извѣти правото да си избере хората за общинско и държавно управление и се предава всецѣло на непълнолѣтнитѣ ученици и на бездѣлнитѣ единомисленници-сопаджии. Свобода нѣма ни на дума, ни на дѣло. Печата е станѫлъ служитель на заблужденията и никакъвъ гласъ не се допуща въ изобличение. Що става въ нашето отечество и какъ се намиратъ братията ни въ другитѣ окрѫжия, ний не знайме ни най-малко, благодарение на правителството на отрицателитѣ и на неговитѣ военно-полицейски мѣрки и наредби. Гражданитѣ се биѭтъ, затварятъ, изгонватъ и преслѣдватъ не по-злѣ отъ всичкитѣ варварски правителства на свѣта. Правосѫдието служи само за подържание на раздѣлението, омразитѣ, партизанството и увѣрението, че у отрицателитѣ нѣма ни Бога, ни вѣра, ни честь, ни право. Сѫдии на братията си и на тѣхнитѣ права сѫ станѫли не тия, които разбиратъ обоюдностьта на правото и на свободата, които съзнаватъ отговорнотьта за всѣко дѣйствие отъ общественна полза или отъ общественна вреда и придаватъ на братското добро сѫщата цѣна, каквато придаватъ на своето, а хората които отричатъ дори и грѣха и които по тая причина не се считатъ подложени на никакви ограничения, на никакви задължения спрямо подобнитѣ си. Днесь въпроситѣ за право, свобода, обща полза и бѫдѫще рѣшаватъ лицата, като Мантова и Паничерски, за които България не е била извѣстна преди да имъ отвори поприще за злодѣйствувание, като Вълчева и Кѫршовски, за които законъ и правило сѫ само калпазанлѫцитѣ, като Славкова, Халачова и Градинарова, и тримата турски чибукчии, които сѫ почерпали любовьта си къмъ свободата и правото въ скотский развратъ, на който сѫ слугували до вчера, като Живкова и всичкитѣ чардафоновци, на които развратенитѣ и изопаченитѣ чувства се даватъ за каймакъ на родолюбието, като окалянитѣ до ушитѣ въ по-вечето градове водители на общественнитѣ и държавнитѣ работи, които сѫ готови да окалятъ и самата божия свѣтлина, само всичко да уподобѭтъ на себе си, като наемнитѣ убийци на народното съзнание,—днесь това сѫ сѫдиитѣ на правото и кривото, полезното и вредното, а всички други българи стоѭтъ, ако не изрично, поне на дѣло и по съдѣйствието на развалената войска, на развратната полиция, на продажната администрация и на отрицателнитѣ агитации, вънъ отъ закона и отъ всѣко право да се произнесѫтъ за своето добро, да се пожаловатъ за струваното тѣмъ зло и да поискатъ исцѣлението на злочестинитѣ, които правѭтъ живота имъ, като животъ на хора, днесь тягостенъ, а утрѣ даже и невъзможенъ. Днесь многодостойнитѣ отрицатели сѫ не само единственнитѣ рѣшители на народнитѣ сѫдбини, но и проповѣдници на таквизи омрази и раздѣления, които водѭтъ къмъ братоубийствата и къмъ разрушението на всѣко бѫдѫщо благосъстояние. За да бѫде добрѣ само на самонадѣяннитѣ отрицатели и да си играѭтъ съ отечеството, както си играѭтъ съ Бога, съ правдата и закона, тѣзи отрицатели не се стѣсняватъ да отрѣкѫтъ на българскитѣ граждани и правото да бѫдѫтъ българи, а всѣкояче се силѭтъ да ги направѭтъ по-долни и отъ робитѣ. Гдѣто затворитѣ, бойоветѣ и всевъзможнитѣ гонения не помагатъ, тамъ клеветитѣ и хулитѣ довършватъ дѣлото на отрицателитѣ. Нарѣчи едни злоупотрѣбители, други предатели, трети черни души, и дѣлото е свършено. Доказателства не сѫ потрѣбни, сѫда още по-малко е нуженъ. За отрицателитѣ на всичко не е трудно да се отрѣкѫтъ и отъ най-елементарното правосѫдие. Правосѫдие и мѣрило ставатъ тѣ сами и догдѣто си противъ тѣхъ, всичко у тебе е лошо, похулно, предателско, но, щомъ се съгласишь съ тѣхнитѣ глупости и мерзости, ти пакъ ставашь и чистъ, и бѣлъ, и патриотъ, и честенъ родолюбецъ. Вчерашнитѣ диаволи ставатъ святии, а вчерашнитѣ святии диаволи, За да бѫде человѣкъ патриотъ и бѣла душа у насъ, не се искатъ ни искренность въ убѣжденията, ни вѣрность на закона, ни последователность въ мнѣнията и дѣйствията, ни братолюбие въ сношенията съ единородцитѣ, ни каква-годѣ полезна дѣятелность; за това сѫ доста отричанието на всичкитѣ поименовани качества и съгласието съ всичкитѣ нечистотии и неправди на свѣта. Гдѣ си получилъ въспитанието си, въ какво си го показалъ по-преди, какви ти сѫ титлитѣ на патриотизма, за това никой и въпросъ не ти задава. Колкото по-далечъ си билъ преди за отечеството си, колкото по-малко си си наумѣвалъ за него и колкото по-много си го калялъ съ поведението си, толкова по-голѣми права надъ неговитѣ сѫдбини ти се даватъ днесь отъ всички онѣзи, които отричатъ нравственнитѣ начала дори до дъното. Безобразията на влашкитѣ улици, на Бессарабскитѣ трактири и кръстопѫтища и на турскитѣ конаци днесь сѫ най-добритѣ рекомендации за патриотизма на нѣкои българи. Безсрамството е първата добродѣтель на нашитѣ отрицатели и главната основа на тѣхната сила. Лъжѝ и безобразничай до Бога, и ти си пръвъ между патриотитѣ. На вѫтрѣшното на твоитѣ викове никой не ще обърне внимание, за истинскитѣ имъ послѣдствия никой не ще си помисли. Ти можешь да покривашь и себе си, и общитѣ дѣла, и отечеството съ калъ и срамъ, но за това не трѣбва да се грижишь. Отрицателитѣ сѫ въ състояние да отрѣкѫтъ и тоя срамъ, както отричатъ и всѣка друга истина. Тѣ съ постоянство ще поддържатъ, че всичко това става за доброто на отечеството и ще го намиратъ не само за похвала, но и за подражание. Книгата: *Чардафонъ Великий* е велико доказателство на думитѣ ми. Ако нѣкой разномисленикъ поиска да поддържи противното, за него има не само стѣснения въ печата и въ говорението чрезъ военното положение и военно-полицейскитѣ расправии-развязки, но и затвори, наказания и изгнания съ всевъзможнитѣ клевети и голословни обвинения въ предателство и чернодушество, които никоги не се доказватъ чрезъ явни изслѣдвания и правиленъ сѫдъ и за лъжовностьта на които массата отъ народа всѣкога ще остане (тъй се мисли поне) въ невѣдѣние. Властвующитѣ чернѭтъ гражданитѣ и ги клеветѭтъ, а тѣхнитѣ заблудени и заплатени сподирници разнасятъ тѣзи клевети на всѣка страна и съ най-присторенъ и патриотический начинъ се мѫчѫтъ да ги обобщѭтъ и направѭтъ общо достояние на цѣлата масса за увеличение на нещастията на тъй неправедно осѫденитѣ граждани, а массата мълчи, слуша, преговарва злодѣйствата на зачерненитѣ лица, по нѣкоги изявява, по побуждание на отрицателитѣ, желание да се обѣсѭтъ виновнитѣ, често ги обсипва съ укори, оскърбления и хули и запира се на това. Да потърси несъмнѣнни доказателства противъ обвиненитѣ и да настои да се стори надъ тѣхъ правосѫдие, за това и на умъ не ѝ иде. Съ мълчаливото си удобрение на нечиститѣ клевети массата сама на себе си докарва таквози голѣмо зло, което на всѣкий другъ народъ би отдавна отворило очитѣ. Тя не само насърдчава безсъвѣстнитѣ и безчестнитѣ побуждения и се оставя на недобросъвѣстнитѣ личности да водѭтъ сѫдбинитѣ ѝ къмъ каквито краища щѫтъ и да ѝ убиватъ бѫднината за частни и партизански цѣли, но и се лишава отъ съвѣтитѣ и дѣйствията на много честни граждани, като оставя да ги чернѭтъ и съсипватъ тѣхнитѣ неприятели и неприятелитѣ на всѣко общо добро. Многочисленнитѣ примѣри отъ въпиющи несправедливости въ такава смисъль николко не подѣйствувахѫ поучително на наший народъ. Той нѣма до сега способностьта да помисли и забѣлѣжи, че много дѣйци отъ срѣдата му се похулихѫ, оклеветихѫ и отхвърлихѫ като непотрѣбни отребки, че много други нови, тѣхни клеветници, излѣзохѫ на срѣдата и се намѣсихѫ въ общитѣ работи, но че отъ това за страната и за нейнитѣ общи интереси нищо добро, нищо полезно не е излѣзло, че напротивъ положението отъ день на день става отъ лошо по лошо. Неопитностьта и недостатъцитѣ на едни се замѣняватъ бърже-бърже съ порочностьта и разврата на други и отечеството бърже лети и къмъ материално, и къмъ нравственно, и къмъ държавно испадвание. Въ рѫцѣтѣ на разврата и порока порядъка и тишината се обръщатъ на терроръ и опасение за живота, имота и честьта, а управлението, правосѫдието, въспитанието и свободата ставатъ орѫдие на най-страшнитѣ заблуждения и съсипии. Всички достигнѫхме до отягощение отъ днешното и до отчаяние за утрѣшното, но малцина съзнаватъ причинитѣ на това голѣмо зло, което ни приготвя най-голѣмото на свѣта робство. Ний се запираме на указанията на лошитѣ хора и като отдаваме злото съ устата на тия лоши хора ту на едно, ту на друго лице, оставяме тия лица да се събарятъ и убиватъ нравственно и се утѣшаваме съ глупавата мисъль, че ужъ сме намалили злото съ погубванието на тогозъ и оногозъ, когато въ сѫщность ний сме погубили най-безвреднитѣ си хора, за да отворимъ пѫть на най-вредоноснитѣ елементи. Презъ ума ни не минава, че когато страдатъ правото и свободата въ лицето на нашитѣ общественни дѣйци, страдатъ тий и гибнѫтъ и за всички насъ. Ний съборихме първото министерство съ клевети и упѫтихме държавнитѣ работи не къмъ правилность и полезность за всички, а къмъ служение на партиитѣ и отрицателнитѣ наклонности. Ний отворихме пѫть на Цанкова, Каравелова и Славейкова за да ги пожъртвуваме по най-унизителенъ начинъ на капризитѣ и отрицанията на нови отрицатели отъ една несдържана ни отъ солидно образование, ни отъ добросъвѣстность, ни отъ доброжелателство буйность. Приемницитѣ надминѫхѫ предшественницитѣ си въ всичко и отъ пороцитѣ си поставихѫ закони за България. Тѣ похитихѫ властьта по най-неправеденъ начинъ и ѭ поддържахѫ съ свирѣпости, неправди и съ разсипия за цѣла

та страна. Днесь ний стоимъ въ всѣко отношение несравненно по-долу отъ положението, което сме имали преди 6—7 години. Тогава у насъ имаше вѣра въ настоящете и надѣжда на бѫдѫщето; тогава българскитѣ граждани бѣхѫ увѣрени, че въ страната имъ царуватъ законитѣ и че никой отъ находящитѣ се на власть, какъвто и да е, не е въ състояние да ги лиши самовластно отъ най-малкото имъ гражданско, политическо и човѣческо право. Днесь има ли това? Тогава жителитѣ тичахѫ на полезни и производителни работи, които обѣщавахѫ и миръ и благоденствие. Сега развратнитѣ отрицания и партизанскитѣ пристрастия така настроихѫ разнитѣ классове на населението, щото помислитѣ за полезенъ трудъ съвсѣмъ исчезнѫхѫ измежду насъ. Сега всички тичатъ да ставатъ офицери, чиновници и наемници за всѣкакви отрицателни дѣйствия, като насилничество и сопаджилѫкъ. Днесь, благодарение на отрицателитѣ и на тѣхното правителство, не единъ българинъ е готовъ да погуби хиляда българи за ползата и тържеството на развратенитѣ мозъци. . .

До таквози положение достигнѫхме ний съ слушанието на плиткитѣ отричания на нашитѣ умници. Туй положение е тъй очевидно, тъй усѣтно и тъй тятостно за всѣкиго, щото рѣдко ще има българинъ да го отрѣче. Разногласие може да има само въ мнѣнията за неговитѣ причини. Едни могѫтъ да приписватъ тия причини на едно нѣщо, други на друго, но всичкитѣ ще се съгласѭтъ, че злото сѫществува и е станѫло нетърпимо. Това говорѭтъ и властвующитѣ произволно и подложенитѣ на произвола. Това станѫло очевидно и за чужденцитѣ. Нѣма съмнѣние, че произволствующитѣ днесь ще припишѫтъ злото на русситѣ и на тѣхнитѣ привърженци въ България, противъ които се проповѣдватъ кръстоносни походи и всеобщо истрѣбление. Нѣма съмѣние, че хората на произвола и на беззаконията, хората които съ беззаконие ѭ допипали властьта и съ терроръ ѭ поддържатъ, че тѣзи хора ще се мѫчѫтъ да обяснѭтъ безаконията си съ опасноститѣ откъмъ Руссия и русскитѣ привърженци въ България; но въ подобно оправдание ще има ли поне сѣнка отъ истина? За да бѫдѫтъ тѣ сѫдии и наказатели на другитѣ, потрѣбно е да иматъ на това право и пълномощие. Иматъ ли едното и другото? И ако мислѭтъ че го иматъ, кой имъ го е далъ? Баттембергъ ли, който три пѫти се опита да погуби България— веднажъ въ 1881, вторий пѫть въ 1882, когато самъ ходи да вика Соболева и третий пѫть съ цѣлото си поведение презъ послѣднитѣ времена? Имаше ли право лишенний отъ престола князь да нарежда правителство за отечеството, което така постидно напусти?

Да не сѫ получили право и власть да тъпчѫтъ законитѣ и да убиватъ съгражданитѣ и сънародницитѣ си отъ обикновенното Народно Събрание, което се избра не отъ народа.

а отъ княза и Каравеловъ въ тѣхната обиколка по България и Румелия? Но това събрание бѣше всичко друго, само народно представителство не. То и правилно да бѣше избрано, пакъ право да назначава или удобрява правителство и регентство не е имало и не е могло да има. Това право принадлежи споредъ конституцията само на нарочито и правилно избиранното В. Н. Събрание.

Може би това право е дадено на похитителитѣ отъ сегашното В. Събрание? Но кой не знае, че това събрание нѣма ни най-малка черта на истинско народно събрание и че представителитѣ за него сѫ избрани гдѣ съ 40 — 50 гласа, гдѣ съ помощьта на сопитѣ и на раболѣпната полиция? Ако има събрание, което най-малко да заслужва названието народно, то е днешното тъй нарѣчено Велико Народно Събрание, избрано съ насилия и надъ законитѣ, и надъ гражданитѣ и поддържано до сега съ воинский произволъ и съ помощьта на сопитѣ и най-низкитѣ средства.

Но ако ни право, ни пълномощие законно е имало да бѫде правителство и арбитраренъ сѫдия на цѣли българский народъ днешното правителство може ли да се счете за правилно? Можѫтъ ли неговитѣ бесчисленни звѣрства да се нарѣкѫтъ съ друго име, освѣнъ съ името злодѣйства? Но ако въ страната господствуватъ беззаконията и злодѣйствата, ако тамъ правото и легалностьта се отричатъ и въ своето основание, и въ своето приложение; къмъ добро ли може да отива тая страна? Уважение къмъ законитѣ, къмъ правото и къмъ свободата ли се насаждатъ отъ такъвъ порядъкъ и отъ хората му, или поругание на всѣко право и на всѣка законность? Кога другъ пѫть е бивало таквози нѣщо въ България? Кое друго правителство е достигало до подобно побѣснѣвание.

Още по-малко можѫтъ да оправдаѭтъ злодѣйствията на хищническото правителство нравственитѣ и политическитѣ съображения, съ които тиранитѣ на България искатъ да покриѭтъ своето бѣснувание. Утвърждението на тиранитѣ, че за доброто и за спасение бѫдѫщето на отечеството тѣмъ сѫ позволени всичкитѣ неправди и жестокости подъ видъ ужъ на необходими строгости, това утвърждение е глупавъ софизмъ, който може да залъгва само непробуденитѣ мозъци. За да има поне видъ на правда въ подобно утвърждение, то трѣбваше да има слѣдующитѣ двѣ черти: първо, законность на сѫдиитѣ, второ законность въ испълнението на строгоститѣ. Че сегашнитѣ мѫчители на България не сѫ имали първото, това се показа по-горѣ; че тий не сѫ помишлявали за второто, това става очевидно не само отъ великостьта на престѫпленията по число и свирѣпость, но и отъ това, че въ упражнението на тия жестокости никѫдѣ и николко не сѫ се спазвали и най-елементарнитѣ предписания на законнитѣ. По предписание на законитѣ ли се затваряхѫ, интернирахѫ, бихѫ и съсипахѫ толко бъл-

гарски граждани безъ сѫдъ и присѫда, даже безъ какво да е обвинение, само по лични ненависти или по шпионски мръсни донесения на разни агенти на беззаконното правителство, че еди-кой билъ русский привърженникъ? За доброто на отечеството ли, или за тържеството на лъжата и на шарлатанниитѣ се наказвахѫ хиляди граждани съ тѣхнитѣ семейства само за мнимо или истинно съчувствие къмъ Руссия? Грѣхъ ли е да има человѣкъ несходни чувства и мисли съ Петкова, Паница, Н. Живкова и Илия Вълчева? Престѫпление противъ отечеството ли е да мисли българина, че не трѣбва да се забравятъ благодѣтелитѣ и че съ тѣхъ всѣкога трѣбва да бѫдѫтъ въ добри и близки сношения? Вий сами до сега не сте ли мислили и правили сѫщото? Вий сами не сте ли търсили и удобрение, и поддържка на своитѣ мнѣния у тая истата Руссия, за съчувствие къмъ която съсипвате цѣла България? Опита ли се нѣкой да ви осѫди за това и да ви нарѣче предатели на отечеството и да ви обяви вънъ отъ всѣкий законъ, каквото вий правите съ хиляди българи? И днесь вий не преставате да прибѣгвате до помощитѣ и съдѣйствието на таквизи народи, които всѣкога сѫ били неприятели и на нашата народность, и на нашето преуспѣвание въ всѣко отношение, да ви наречемъ ли предатели затова и да ви лишимъ ли отъ правата, свободата и гражданството? Да ви подлагаме ли на всичкитѣ унижения, които може да измисли най-злодѣйската душа? Не, ний това нѣма да направимъ. Ний можемъ да жалѣйме за туй ваше заблуждение, но никоги не ще си позволимъ ни да ви отрѣчемъ правото на граждани, ни да проповѣдваме противъ васъ истребление. Ний съ търпѣние ще слушаме вашитѣ резони и никоги не ще обявимъ военно положение и цензурни стѣснения срѣщу възможностьта да се исказвате чрезъ печата, ако и да имаме правото да мислимъ, че сме по-прави отъ васъ, като поддържаме благодарностьта, нежели неблагодарностьта къмъ благодѣтелитѣ, и почитаме въ всичкитѣ българи българското гражданство, равенството на всички предъ законитѣ и сѫществуванието на справедливость и на веществена отговорность. Ако вамъ е износно да проповѣдвате противъ Руссия вражда и черна неблагодарность, слѣдъ като сте се показвали по-преди най-добри тѣхни приятели и сте се ползували най-много отъ тѣхното приятелство преди, за да се скривате отъ всѣка отговорность подъ това приятелството, а сега за да избѣгнете отъ тежката отговорность предъ освободителитѣ за страшнитѣ си злодѣяния, вий можете да поддържате вашитѣ калпави мнѣния въ предѣлитѣ на закона, до колкото ви е угодно. Ний или ще се смѣйме на вашата глупость, или ще жалѣйме за вашето дѫлбоко заблуждение. Но да ви запрещаваме да имате различни отъ насъ убѣждения и да исказвате по който начинъ и да е тѣзи убѣждения: да ви наказваме съ най-люти мѫки и исключения за вашето разномислие, това ний всѣкоги ще считаме за престѫпление и противъ закона, и противъ правото, и противъ свободата, и противъ напредъка. Ний ще си испълняме дълга съгласно съ общитѣ закони на страната и съ общитѣ интереси на мѣстото и николко не ще се считаме задължени подъ каквито и да било предлози да ставаме сами сѫдии на вашитѣ мнѣния и да ви губимъ за тѣхъ, както вий губите днесь България въ нейнитѣ най-добри чада за гнусното тържество на най-низкитѣ инстинкти. Закона и общото право, прилагани отъ надлежни и законни мѣста, ще бѫдѫтъ вашитѣ сѫдии, а не гнуснитѣ лица, като Мантовци, Славковци, Вълчевци, Живковци и Куртевци съ всичкитѣ бездѣлници-сопаджии на свѣта и съ продажната полиция. Не страститѣ ще слушаме ний, въ отношенията си съ нашитѣ съграждани, като васъ, а веленията на закона. Защо и вий не показвате таквози почитание и къмъ законитѣ, и къмъ нашитѣ права, и къмъ человѣчеството? Не за това ли, че въ васъ мѣсто нѣма ни за справедливость, ни за человѣщина? Не за това ли, че въ вашитѣ зли души не е остала нито диря отъ чувствата на справедливость и человѣщина и че вий сѫществуванието на всичко това отдавна сте отрѣкли по най-рѣшителенъ начинъ и сте се повели само подиръ животинскитѣ свои влечения? Може ли человѣкъ съ здрави мисли и чувства да става звѣрь за братията си и да си позволява всичкитѣ беззакония противъ другитѣ? Може ли съвѣстенъ человѣкъ да достигне до таквази самонадѣянна увѣренность, че само неговитѣ мнѣния и неговитѣ дѣла сѫ прави и патриотични, защото стоѭтъ съвсѣмъ извънъ законитѣ, а дѣлата, помислитѣ и намѣренията на разномислящитѣ сѫ нелѣпость, неправда и предателство? Можѫтъ ли хора, съ каква-годѣ съвѣсть, да считатъ шарлатанина Н. Живкова, чибукчиитѣ Славкова и др , съ героитѣ на голѣмитѣ подвиги по пренасяиието на извѣстнитѣ мощи и купони, можѫтъ ли таквизи хора да помислѭтъ и направѭтъ нѣщо право и добро? Могѫтъ ли да се отричатъ всичкитѣ основи, на които се зидѭтъ обществото и нравственнитѣ отношения на человѣцитѣ, и да се направи на тия отричания нѣщо добро, нѣщо трайно, нѣщо свободно и право? Може ли человѣкъ съ калпави монети да направи истинский капиталъ и да произвежда полезна търговия? Ако това е невъзможно, невъзможно е и за управляющитѣ днесь България, и за единомисленницитѣ имъ да направѭтъ за отечеството и най-малкото добро, както и дѣйствително не сѫ направили и не правѭтъ. Освѣнъ материално съсипване, смущения, развратъ и беззакония друго видѣло ли е нашето отечество въ послѣднитѣ времена? Освѣнъ безпокойства въ настоящето и страхове за бѫдѣщето, друго какво е докарало днешното правителство на страната? Хвалѭтъ се нашитѣ сопаджии, че съ мнимата си строгость, която не е освѣнъ страшенъ произволъ, били ужъ запази и

порядъка въ България и обеспечили бѫдѫщето на отечеството. Ний не знайме, да се смѣйме ли на тѣзи пустохвалства, или да плачемъ и да се кѫсаме предь тѣхното нахалство. Порядъкъ намиратъ тѣзи хора тамъ, гдѣто нѣма освѣнъ беспорядъкъ, насилия, произволъ, неправди, безчинства за едни, и задушено незадоволство на други по-много. Таквизи увѣрения могѫтъ да даватъ само хората, които нищо не вѣрватъ, които не вѣрватъ даже въ очевидностьта на работитѣ и въ здравата смисъль на цѣлото население. Да мислѭтъ, като папата, че само въ тѣхнитѣ мнѣния и дѣла състои спасението на отечеството, това е да показватъ или най-голѣмото безобразие, или най-голѣмото безумие. Но нито отъ първото, нито отъ второто като не може да излѣзе нищо добро и пѫтно, то и порядъка въ България не прилича освѣнъ на порядъка въ голѣмитѣ лудници, гдѣто и царье царуватъ, и министри управляватъ, и военачалницитѣ дѣйствуватъ, но всичкия тоя порядъкъ е основанъ на побърканъ умъ, на размѫтени мисли и намѣрения.

До таквази полуда е докарало нашата интеллигенция неограниченото и чрезмѣрното отричание на всичко, що е било свято и право, що е нравственно и зиздително за народа и времето. Въ силата да отрича всичко, освѣнъ правината на своитѣ отричания, нашата интелигенция престанѫ да различава сериозното отъ легкомисленото, сѫщественното отъ случайното, предаде се на чисто отрицателна дѣятелность и станѫ неспособна за всѣка положителна дѣятелность, за всѣко полезно дѣло. Тя се залови да разрушава съ идолитѣ заедно и идеалитѣ и докара работитѣ да се не вѣрва вече ни въ Бога, ни въ правдата, ни въ закона, ни въ благонамѣренностьта. Всичко тръгнѫ на разрушение, всичко се подложи на своеродно осѫждание и отъ всичко излѣзе само факта, че всѣкиму е позволено да прави зло, гдѣто и колкото може. Това и таквози е днесь направлението на тѣзи, които искатъ да водѭтъ между насъ и държавнитѣ работи, и общественното мнѣние. Тѣ днесь утвърждаватъ едно, утрѣ го отричатъ, за да напустѭтъ и послѣднето за друго третйо и още по-лъжовно. Подиръ възвеличението на Цанкова дохожда възвеличението на Каравелова, а подиръ Каравелова въздига се самонадѣянното и честолюбивото Радославче, за да даде мѣсто на Живковци и други. Вчерашнитѣ велики патриоти днесь ставатъ черни души и предатели, а предателитѣ и злоупотрѣбителитѣ като Начевича и Стоилова се обръщатъ на спасители. Отъ съюза съ Турция ний преминаваме на съюзитѣ съ Сърбия и и Румѫния, запираме се по-дълго на многообѣщающий съюзъ съ австрийскитѣ маджаро-евреи, вѣчни приятели и неизмѣнни доброжелатели на България, за да се спремъ най-послѣ на чардафонщината, като на най-великъ идеалъ за подрана на населенията и жестокото истребление на разномислящитѣ — ето послѣдната степень, на която отрицанията сѫ довели отечеството ни. То не ще се запре и на това, ако общитѣ усилия не турятъ край на злото. Подиръ насилията, беззаконията и разврата ще дойдѫтъ братоубийствата, междуособията, всевъзможнитѣ немирства и външнитѣ мѣшателства и съ всичко това пълното обеспечение на днешното и утрѣшното на България ще се достигне по най-пъленъ и чудесенъ начинъ. Подъ царуванието на отрицателитѣ и на тѣхнитѣ средства, както и на усърднитѣ имъ покровители и помощници, австрийцитѣ и маджаритѣ, България ще процвѣти по такъвъ бързъ и пъленъ начинъ, щото въ десеть години всичкитѣ българи ще бѫдѫтъ не само неоплатими длъжници на новитѣ си благодѣтели, но и покорни слуги на чужденцитѣ.

Сега, подиръ изложеното по-горѣ, никой вече не може да се съмнѣва, че въ България сѫществуватъ нихилисти и че въ тѣхнитѣ рѫцѣ се намиратъ сѫдбинитѣ на отечеството. Тамъ, гдѣто силата на законитѣ и нравствената отговорность се отрича въ полза на жестокоститѣ и беззаконията, тамъ не може да нѣма нихилисти, сир. хора безъ вѣра, безъ съвѣсть, безъ милость, безъ человѣчески чувства. Тамъ ще има смутители, проповѣдници на немирствата и омразитѣ, тамъ ще царуватъ убийствата и звѣрствата, ще господствуватъ разврата и беззаконията, ще се тъпчѫтъ правата и свободата на всички за удоволствието на нѣколцина, тамъ ще владѣе звѣрска исключителность, нъ порядъкъ, миръ, правда и общо благоденствие никоги не може ни да има, ни да се чака. Нихилизма е да събаря, а не да съзижда. Тайнитѣ убийства, покрититѣ злодѣйства, похулението на всичко, що не имъ е по угодата, разрушението на всичкитѣ сѫществующи порядъци и отношения, отъ программата на инхилиститѣ. Друго тий не могѫтъ и не искатъ. За друго тѣ нито мислѭтъ, нито се готвѭтъ. Вземѣте когото щѣте отъ тѣхъ и опитайте да извадите отъ него нѣщо положително. Да каля и да събаря той ще се окаже много достоинъ, а да отмъщава напълно искусенъ, но да произведе нѣщо полезно и положително той ще се яви съвсѣмъ неспособенъ. Като управитель и държавенъ мѫжъ той ще се покаже буенъ, необузданъ и беззаконенъ; като въспитатель, той ще се сили да подкопае всѣка правилность въ развитието на мислитѣ и нравитѣ на въспитиваемитѣ, за да ги направи бесполезни като себе си; като частенъ человѣкъ, той е пустословъ, непрактиченъ, негоденъ за работа и бесполезенъ за другитѣ. За производителна работа той не мисли, резонира постоянно и всичкитѣ му помисли се стремѭтъ къмъ изнамѣрвание средства и начинъ за вредение на другитѣ. Подпалванията, убийствата, адскитѣ машини, прекрачанието на всѣка истина, постояннитѣ побуждения къмъ немирства, това сѫ неговитѣ средства да ползува свѣта. Трудъ усиленъ, трудъ съ потъ на челото за него нѣма. Уличарството, тайнитѣ събрания и подигравкитѣ съ всичко свято и честно, това пълни всичкий неговъ животъ, това занимава неговий умъ. Това ли е потрѣбното днесь за България и отъ това ли трѣбваше да наченемъ? Наистина отъ насъ българитѣ, предъ видъ на древнята ни история, на дългогодишното ни робувание и на малката ни подготовка за свободенъ и правиленъ политический и социяленъ животъ, твърдѣ много да се чака не бѣше ни право, ни възможно. Несъгласията по незрѣлость на мислитѣ и желанията ни всѣкога трѣбваше да залавятъ видно мѣсто въ нашата публична дѣятелность, но онова, което днесь се върши у насъ, нѣма никакво сходство съ неопитностьта и съ происходящитѣ отъ неѭ неудобства. На невинната неопитность ний прилагаме въ най-голѣмъ размѣръ умишленна злонамѣренность и нарочито работимъ за увеличение на злото, като мислимъ, че на него можемъ да съзидемъ нашето частно добро. Не да отричаме Бога, въздаянието и нравственнитѣ принципи, за да си развързваме езика и рѫцѣтѣ на всѣкакви хули и беззакония, а да създадемъ на тия основи здравъ и справедливъ порядъкъ сме длъжни ний да работимъ. Да се боримъ съ вѣковни заблуждения и учреждения ний не сме имали, защото съ паданието на духовното и политическото робство ний сме се освободили отъ тия препятствия и сме имали всичката възможность да си наредимъ живота по единъ съвсѣмъ справедливъ и добъръ начинъ, безъ узаконявание на нови препятствия къмъ напредъка и свободата. Защо не се заловихме за таквази работа и не направихме нищо по тая часть? Защо употрѣбихме всичкитѣ си сили да създаваме лъжливи идеали отъ лицата и нѣщата и да ги отричаме и хулимъ на другий день? Ползата на свободата и на правото ли сме имали на ума си, когато сме дѣйствували така, или нашитѣ скотски и самолюбиви внушения? . . .

На мѣсто да помислимъ за себе си и за общитѣ удобства на нашето настояще и бѫдѫще, ний се заловихме да привождаме въ испълнение нихилистическитѣ правила на незадоволство и отрицание и оставихме сѫщественнитѣ нужди на отечеството си безъ внимание и удовлетворение. На тѣхното правилно удовлетворение ний погледвахме само случайно и всѣкога се опитвахме да го достигнемъ, както дошло, чрезъ първото заимствование отвънъ, за да имаме и причини да викаме срѣщу всичко и да отричаме всичко. За здравомислие и за правомислие ний никоги не помислихме, но за прекарванието на най-небратолюбнитѣ чувства и мисли въ всичкитѣ дѣла и мѣрки на управлението и на социалнитѣ отношения ний положихме най-голѣмитѣ старания. Положителность и доброжелателство ли е това, или най-омразна неспособность и умишленно намѣрение да се струва зло, за да се изважда отъ него частно и незаслужено лично добро? Не е ли очевидно, че злото тука се е струвало и се струва съ явно намѣрение да се създаде за нѣкои хора таквози преимущественно, което съ права и законни средства не се достига и за което положителнитѣ дарования на тѣзи хора не сѫ ни най-малко достатъчни? Но ако таквизи хора дѣйствуватъ само съ помощьта на безотвѣтственностьта и на кривдата; нихилисти ли тий трѣбва да се нарѣкѫтъ или добросъвѣстни дѣйци?

Който иска да бѫде като тѣхъ и като тѣхъ да готви погибель за отечеството си, той нѣка ги нарича, както иска. За историята тий сѫ и ще си останѫтъ нихилисти не почисти и не по-достойни отъ тѣхния образецъ—русскитѣ нихилисти. Всичкитѣ имена, съ които се покриватъ тѣзи хубостници, ще си останѫтъ голи и праздни думи и само названието нихилисти ще си остане тѣхна вѣчна принадлежность. Имената: *патриоти либерали*, *народни либерали*, *прогрессисти*, *радикали* и *консерватори* ни най-малко подхождатъ подъ характеристиката на днешнитѣ интеллигентствующи и управляющи въ България и за това всѣкоги ще си оставатъ прости була за покривание на безобразията. Не истинний патриотизмъ и несводолюбието движи тия хора, а нечиститѣ помисли и намѣрения. Не слѣдованието подиръ истинносвободнитѣ и справедливитѣ учения на европейскитѣ учени мѫже поддържатъ хората на правителството у насъ, а убийственнитѣ за всѣко общество (и най-много за нашето ново и неустроено) нихилистически теории, отъ които ни на този свѣтъ, ни на онзи има прокопсия и добро. Срамъ ги нашитѣ нихилисти да се наричатъ съ сѫщото си име, но ний трѣбва да ги приучимъ на това, като имъ придаваме и истинното название, и истиннитѣ качества и ги покриваме съ подобающето недовѣрие и презрѣние. Инакъ злото отъ тѣхъ ще стане не само по-голѣмо, но и неисцѣлимо. За доброто на отечеството, па и за истината полза на заблуденитѣ наши братия ний сме длъжни да престанемъ да слушаме увѣрения за свободолюбие и конституционизмъ отъ хората, които отричатъ всѣко право и всѣка законность. Съ най-голѣмитѣ имена на европейскитѣ прогрессисти и своболюбци сѫ говорили у насъ Каравеловъ и Радославовъ, но никой другъ не е направилъ по-голѣми неправди, жестокости и обиди на България, никой не се е наслаждавалъ така богато съ страданията на българитѣ. Нихилиститѣ не могѫтъ да бѫдѫтъ друго, освѣнъ бесчеловѣчни кръвопийци.

август
3 Мартъ 1887 г.

Кобургский князь и доброто на Бълария.

При всичкото невѣрвание на голѣмо множество българи, че Кобургский ще стѫпи въ България безъ удобрение на силитѣ и особенно на Руссия; при всичкитѣ тържественни заявления на тоя князь, че той ще почита международнитѣ трактати и че само въ тѣхъ той намира благополучието и обеспечението на България, тоя князь вече е въ България и влѣзълъ е и безъ удобрѣнието на силитѣ, и безъ утвърждението на Портата.

Какъ да се гледа на това противорѣчие въ поведението на князь Фердинанда, това е твърдѣ трудно за рѣшавание. Едничкото правдоподобно предположение е, че Кобургский се е рѣшилъ да стѫпи въ България само отъ страхъ да не загуби короната, която така неожиданно му се поднесе и която той по никой начинъ не иска да испусти.

Най-напредъ подиръ избиранието му за князь, той вѣроятно е мислилъ, че най-лесния способъ да достигне българската корона е задобрението на силитѣ съ заявление на пълна покорность къмъ тѣхното рѣшение. Но когато това съображение не излѣзе до толкози практично и силитѣ останѫхѫ глухи предъ избора, а пъкъ българитѣ показахѫ нетърпѣние и почнѫхѫ да поменуватъ за друго правление и другъ князь, готови да оставѭтъ тойзи самъ съ праздното му избирание, тогава у Фердинанда заговорихѫ други чувства и тѣзи чувства го поставихѫ въ пълно противорѣчие съ самаго себе и съ неговата честна дума. Честолюбивъ, той предпочете короната и отъ честната си дума, и отъ правилно поведение. Той побърза да залови престола, преди да се е предалъ другиму, и не се замисли надъ сѫдбинитѣ и бѫдѫщето на България. Вѣроятно съ съгласието на Австрия, която всѣкога, рѣшително всѣкога, не ни е била и приятелка и блогодѣтелка, той потегли за България въ надѣжда, че съ поддържката на тая вражеска за насъ сила и съ удобрението на българскитѣ сопаджии всичко ще мине, като до сега, и младий князь ще си остане на мѣстото не въ сила на съгласието на силитѣ, а въ силата на разногласието имъ, коего може да трае до толкози, щото и станѫлото да се забрави и България да влѣзе въ орбитата на доброжелателна Австрия чрезъ новия насърдчаванъ отъ неѭ князь.

Ето едничкото възможно обяснение на поведението на Кобургский въ послѣднитѣ тия дни. Друго обяснение тука не може ни да има, ни да се допусти. Чрезъ туй се обяснява и новий слухъ, който се разнесе презъ послѣднитѣ два три деня и който казува, че на Стамбулова ще се свързи една голѣма пенсия и ще му се даде пълна възможность да се наслади съ плоди отъ извършенитѣ си подвиги.

За да има у князя подобно намѣрение, той трѣбва да чувствува къмъ Стамбулова, неговитѣ другари и неговитѣ дѣла благодарность и да признава въ тѣхъ твърдѣ важна услуга и за него, за князя, лично, и за отечеството. Награждава и почита се полезното за онови, който награждава. Е, добрѣ, малка ли е услугата на Стамбулова да облагодѣтелствува България съ такъвъ князь, който намира ползата на отечеството въ своята лична полза и който възнаграждава самовластието, неправдата, насилията, беззаконията и разврата само защото съдѣйствували да достигне короната? Да се въздигатъ злодѣйцитѣ, като херои и благодѣтели, не е ни ново, ни рѣдко нѣщо. Хиляда тирани и человѣкоубийци сѫ се обоготворявали и сѫ се прогласявали за свърхестественни сѫщества. Ний ще приемемъ по неволя за такъвъ и Стамбулова, тоя Стамбуловъ, който разбойнически грабнѫ властьта надъ България и ѭ употрѣби още по-разбойнически, за да се удържи на нея̂ и да направи на отечеството си колкото по-много зло може. На мѣсто сѫдъ и правосѫдие за съсипванието на България въ материялно отношение; на мѣсто взискание за всевъзможнитѣ нарушения на всичкитѣ закони; намѣсто придирвание за чудовищнитѣ неправди противъ хиляди граждани; намѣсто наказание за убититѣ право и свобода на отечеството; намѣсто посрамление и поругание за всичкитѣ бесчестия, съ които се покри регенството съ своето правителство; намѣсто храчки и дълбоко презрѣние за омаскаряванието на обществената нравственость, на въспитанието, на войската и на управлението: на мѣсто отчетъ за несмѣтнитѣ вредове, нанесени на страната отъ Стамбулова—ний ще претърпимъ предь новото насилие и ще погледнемъ на това лице, което е озлочестило само толкози дѣвици, като на заслужено, ако таквази бѫде волята на новий князь и на всички онѣзи, които така немилостиво се упояватъ съ мѫченията и кръвьта на съотечественницитѣ, но ще го направимъ не за дълго време. Убитото народно съзнание скоро ще се събуди изново и ще поиска да се отърси отъ наложенитѣ нему гнусотии и поругания. Съ злодѣеца Стамбулова народа ще прати по врага и всичкитѣ му другари изъ Бессарабия и Влашко и всичкитѣ мръсници и безбожници, съ които така бесчеловѣчно се притиска днесъ България. Тогава ще дойде редъ да се помисли и за тоя, който е пригѫрнѫлъ всичкитѣ беззакония на избравшитѣ него хубосници българи . . . Тогава неговата честь ще се увеличи и любовьта на подданницитѣ му къмъ него още по-много ще обеспечи престола му, и това толкози по-скоро и толкози по-много, колкото по-жални сѫ въздишкитѣ на озлочестената и онеправданата България и колкото по-много стои задъ гърба и недоволната Руссия, която никоги не ще забрави сторенитѣ за България жъртви и никоги не ще се съгласи да става играчка било на честолюбци измежду насъ, като Стамбулова и Начевича, било на австрийскитѣ и маджарскитѣ зависти противъ успѣха на всичко, що е славянско и чуждо за тѣхнитѣ егоистически планове. Като простъ, българский народъ често подпада подъ заблуждения и се уклонява отъ правий пѫть предь измамливитѣ и лъжливитѣ обѣщания на лъжепатриотитѣ като Стамбулова и Начевича; но здравата смисъль всѣкога надвива заблуждението и повраща общественното мнѣние къмъ надлежното направление. Така ще стане и то ъ пѫть и тежко на тия, които сѫ искали да замѣняватъ въ главата на народа правото съ кривото, истината съ лъжата, напредъка съ разврата, свободата съ беззаконията и благоразумната благодарность съ безумната неблагодарность. Наший народъ не ще закъснѣе да разбере, че не е въ неговитѣ интереси да се дѣли отъ Руссия и да се обявява за неинъ неприятель изъ угождение на австрийцитѣ и маджаритѣ, и да отдаде подѣломъ на онѣзи, които и властьта държѫтъ, и князове избиратъ противъ волята на страната, отъ която държимъ и политическата си свобода и всичко, що имаме, като държава, съ която сме се свързали неразривно и разрива съ която всѣкоги ще бѫде гибеленъ и за днешний, и за утрѣшний день на България. Да направимъ този разривъ опасенъ, не е въ нашитѣ сили, колкото не бѣ въ тѣзи сили и въздиганието ни на държава. Ний приехме помощитѣ на Руссия доброволно, искахме ги и ги признахме необходими за отечеството си. Ний свързахме къмъ Руссия задължения, които не можемъ по угодата си да развалимъ. Неизгодностьта на тѣзи задължения, която ний впрочемъ не видимъ въ такъвъ размѣръ, както патриотитѣ като Стамбулова и Начевича, които по-преди сѫ били най-горещитѣ поклонници на руската бюрократия за да ѭ иматъ съ себе си, и сега викатъ противъ Руссия, като противъ чума, тая негодность не може да се дава за оправдание на неблагодарноститѣ и невниманието къмъ Руссия, защото времето за пресмѣтание на изгодноститѣ се е минѫло. За това трѣбваше да се мисли и рѣшава тогава, когато отъ насъ Турция много явно и ясно искаше ди се произнесемъ противъ всѣка помощь и всѣко вмѣшателство въ нашитѣ дѣла отъ страна на Руссия. Ако това не сме направили тогава, а сме подписали обязателствата си спрѣмо Руссия и сме приели жъртвитѣ на послѣдната за нашето освобождение, жъртви въ стотини хиляди живи души и въ миллиярди рубли; ако ний днесь се ползуваме отъ плодоветѣ на русската помощь и упражняваме власть, за която само можахме да сънуваме, която обърнѫхме въ зло на отечеството въобще и най-послѣ ѭ взехме за исключително достояние на безобразницитѣ между насъ, то времето за пишманлѫкъ се е минѫло и нашитѣ старания да се изхлузнемъ отъ приетитѣ обязателства не могѫтъ да служѫтъ освѣнъ въ наша вреда. Кога да е на насъ длъжницитѣ ще падне и голѣма, и страшна отговорность. Ни австрийскитѣ гладници за наший трудъ, ни анархиститѣ на Европа, за които всѣко проявление на своеволията, на неблагодарностьта и на непочитанието хората и законитѣ сѫ дѣла отъ велика доблесть, никой не ще ни отърве отъ тая голѣма отговорность, когато настане часа да даваме отчетъ. И колкото по-упорито отричаме тая отговорность, толкова по-силно ще бѫде въ средствата си взискането. Безсъвѣстно и крайно безчестно нѣщо е да казваме, че затрудненията на Руссия и неприятелствата на другитѣ народи къмъ тая послѣднята ще ни освободьѫтъ отъ отговорностьта за нашата неблагодарность. Но може ли да се случи и напротивъ? Затрудненията могѫтъ много лесно да се струпатъ на неприятелитѣ на Руссия и ний да посрѣщнемъ въ послѣднята не вече приятель и покровитель, а строгъ взискатель. При това много надѣжна ли е ненаказанностьта, която се опира не на справедливостьта, а на злото на тогози, кому-то длъжимъ? Таквози увѣрение е чиста глупость и мрьсна подигравка съ справедливостьта, съ най-елементарната мѫдрость. За тази и таквази гнила надѣжда на нечиститѣ съвѣсти Начевичъ и Стамбуловъ сѫ станѫли спасители не само на отечеството и сѫ заслужили почеститѣ, които имъ се приготвятъ. Дѣлата скоро ще покажѫтъ голѣмата спасителность на тѣхнитѣ бескористни домогвания.

Какво ли щѣше да се говори за нашитѣ задлъжения къмъ друга нѣкоя сила, ако ний бихме получили отъ тая сила не цѣло освобождение, а само по-усърдно съдѣйствие въ нѣкой въпросъ отъ международенъ характеръ или пъкъ и по-дѣйствителна помощь, при която бихѫ загинѫли за България нѣколко десятини другоземни войници? Тъй ли търпѣливо и великодушно щѣше да гледа и слуша тая сила нашитѣ ругателства за сторенитѣ благодѣяния, както търпѣливо се отнася Руссия? Така вѣроломно и несправедливо ли щѣше да цѣни европейский пристрастенъ печатъ нашитѣ неблагодарности къмъ единъ отъ западнитѣ народи? Тоя печатъ не щѣше ли да ни посипе съ горчивитѣ укори и да ни покрие съ най-буйственното презрѣние не само за нашата несправедливость, но и за отсѫтствието въ насъ на всѣко благородно и человѣческо чувство? Не щѣше ли отдавна да ни обяви, че не сме достойни за нищо и че за таквози долне племе не си струва и дума да правишъ? Сега много сѫ вѣстницитѣ, които хвальѫтъ нашето просто поведение спрямо Руссия, поправятъ го само отъ пристрастрие, правьѫтъ го отъ зависть къмъ Руссия, правьѫтъ го отъ това, че ненавиждатъ славянщината, на простотата и духовното робство на която сѫ зидили и видьѫтъ своето величие. Но колкото много и да сѫ вѣстницитѣ, които хвальѫтъ нашата неблагодарность, Европа още обладава толкози съвѣсть да види и осѫди кривото и нечестното въ дѣлата и стремленията ни. Факта, че силитѣ не рачиха и да чуьѫтъ за постидното съглашение между Турция и България презъ 1896 г., за туй съглашение на най-голѣмата безстидность, което туряше България на редъ съ Турция срѣщу Руссия и другитѣ християнски оъсѣди; този актъ, който ниспровъргаше всѣко значение на нравственнитѣ закони въ дѣлата между народитѣ се отхвърли съ пренебрѣжение отъ цѣла Европа като актъ ни най-черната неблагодарность. Него не можи да смеле и завистливата къмъ Руссия съвѣсть на западна Европа. Така ще стане безъ най-малко съмнѣние и съ всичко онова, което днесъ гласи и струва противъ истинскитѣ интереси на България и противъ нейнитѣ приятелски отношения къмъ Руссия. Каквитѣ голѣми и да сѫ временнитѣ съперничества на евпропейскитѣ народи; колкото силно и да е още чувството на егоизма и на страститѣ, въ Европа сѫществува и силно стремление къмъ поддържанието на истината и правдата. Туй стремление никоги не ще допусти на частнитѣ произволи да заловьѫтъ мѣстото на закона и на правдата и да се обърнѫтъ на единственни правила за сношения между народитѣ и държавитѣ. Тъй могѫтъ да мисльѫтъ сами егоистичнитѣ и плиткитѣ личности, като Стамболова и неспособнитѣ за полезна дѣятелность хора могѫтъ да чакатъ добро за България отъ неправдитѣ и отъ злото, които могѫтъ да постигнѫтъ другитѣ.

Не искамъ ни да преувеличавамъ, ни да предпочитамъ русското приятелство предъ интереситѣ на отечеството си. Това могѫтъ да правьѫтъ само хората като Начевича, които прибѣгватъ до русскитѣ генерали съ цѣль да достигатъ чрезъ тѣхъ частни и партизански цѣли. Азъ настоявамъ само на това, че ний сме свързани съ Руссия твърдѣ тѣсно, че не само не трѣбва да си играйме съ тия връзки тъй легкомисленно, но че тѣхъ трѣбва да имаме на редъ съ самитѣ грижи за доброто ни отечество и да се стараемъ съ всичкитѣ си сили да ги поставимъ на таквизи основи, отъ които само добро може да се чака. Отъ независтьта къмъ Руссия за отечеството ни не само полза не може да излѣзе, но и опасноститѣ не ще иматъ край. Отъ приятелството на Руссия ний можемъ да добиемъ много добро, но отъ неприятелството и за нашето отечество не могѫтъ да истекѫтъ, освѣнъ страдания. Да измѣнимъ русската политика по своето щение ний не сме въ състояние. Да се противимъ на тая политика, не сме въ сила. Тогава защо да правимъ отъ благоприятнитѣ условия неблагоприятни и за сегашното и за бѫдѫщето си? Приятенъ на отечеството ни може да се нарѣче онзи българинъ, който за лична изгледа и лъжлива политика възстановява опасности върху опасности противъ отечеството? Патриотизмъ и правдолюбие ли показватъ отричанията на русскитѣ благодѣяния и безсилнитѣ опитвания да се зачерньѫтъ тѣзи благодѣяния съ укори и обвинения за нѣща, които не се касаьѫтъ до насъ и често си нѣматъ никакъ мѣстото? За да погубимъ и въспоминанията на русскитѣ благодѣяния, ний достигнѫхме до безобразието да преименоваме и надаренитѣ отъ Руссия параходи и да изгладимъ всѣка диря отъ руската благотворителнось. На таквизи неблагодарни и несправедливи основи ли ще се съзиди българската самостоятелность, за която така често говорьѫтъ нашитѣ мними патриоти, но която никой другъ не подкопава, отвънъ и отвѫтрѣ, така силно както самитѣ тѣзи патриоти? На извращението чувствата на българский народъ, на русскитѣ неприятелства къмь България и на безпримѣрнитѣ оскърбления на тая благодѣтелка ли мислѭтъ нашитѣ патриоти да съзиждатъ обеспечението и благоденствието на България? На надѣждата, че Руссия ще ослабне и ще дойде до положение да не може да си отвърне на докачливата България, на това се крѣпи всичката лъжлива политика на мнимитѣ наши патриоти, къмъ която политика се присъединява сега и новий князь Кобургский. Но какво може да излѣзе отъ политика на лъжливи и злонамѣренни принципи, политика чужда за всѣка нравственна и положителна основа, политика на всичкитѣ отрицания и лишена отъ положителни и зиждущи елементи, това всѣкий съвѣстенъ человѣкъ може да види и да предусѣти. Съ таквази политика като не се достига ни до сносенъ вѫтрѣшенъ порядъкъ, ни до успокоителни външни отношения, то нашето отечество не може да чака отъ княза си и отъ политиката на своитѣ мними спасители освѣнъ неспокойства отвѫтрѣ и постоянни вмешателства отвънъ, било отъ страна на обидена Руссия, било отъ страна неприятелитѣ англичани и австрийци за отражение на русскитѣ домогвания. Тогава не миръ и мирно развитие ще има за насъ, а постоянни и ожесточени борби, които ще поглъщатъ не само всичкитѣ ни сили, като сега, но и ще развиватъ най-лошитѣ и убийственнитѣ страсти.

Казуватъ нѣкои си, че Кабурский ималъ въ душата си други намѣрения, когато се рѣшилъ да стѫпи въ България безъ удобрението на силитѣ. За тѣзи други намѣрения натѣкнѫ и „*Стандаръ*“, като подмѣтнѫ, че княза не ще се закълне въ сегашната конституция, но азъ не съмъ наклоненъ да повярвамъ въ тѣзи други побуждения, защото не искамъ да видѭ въ неговото лице единъ предсторникъ, единъ лъжецъ. Да приеме престола отъ сегашного самозванно и незаконно правителство и да бѫде видимо благонаклоненъ къмъ хората на туй правителство само за да може да ги катурни по-лесно и да угоди на Руссия, както нѣкои си го мълвѭтъ, това е чисто лукавство и показва твърдѣ лошеви душевни качества и расположения у единъ князь. Ще бѫдемъ ли злочести да видимъ у княза си подобни качества? Тогава кому да се вѣрва и гдѣ да се търси спасението на отечеството? Съ княза заедно въ България встѫпватъ отъ една страна опитанитѣ веднъжъ съюзи съ разни мрачни лица и направления, отъ друга — лъжата, притворството и измамата. Да се радваме ли? . . .

П. П. Написано бѣше горнето, когато телеграфа донесе, че княза се заклѣлъ въ Търново да пази конституцията, която така дълбоко почетохѫ Начевичъ, Радославовъ и Стамбуловъ. Ний съ нетърпѣние ще чакаме да видимъ, каква ще бѫде вѣрностьта на новий князь къмъ законитѣ на страната и на коя конституция ще остане предаденъ — на писаната и не приложената ли въ България Търновска конституция, или на конституцията, която упражнява Начевичъ въ 1882/83 г., упражнява Каравеловъ въ своитѣ двѣ министерствования и прославихѫ съ таквизи славни дѣла самозваннитѣ правители на България: Стамбуловъ, Начевичъ и Радославовъ.

3 Мартъ 1887 г.

За конституция, за свобода и за отечественна независимость говорѭтъ днесь управляющитѣ България, но има ли поне най-малкото съгласие между думитѣ и дѣлата имъ? По конституцията ли се затварятъ хората съ стотини, биѭтъ се и се интерниратъ тукъ и тамъ далечъ отъ семейството си и отъ работитѣ си? Конституцията ли заповѣдва всичко това да става въ голѣми размѣри и безъ съблюдение на всѣкаква формалность безъ сѫдъ и рѣшение?

Отъ свободолюбие ли дохожда тая животническа нетърпимость, която кара управляющитѣ да не търпѭтъ несъгласнитѣ съ тѣхъ и да си позволяватъ спрямо тѣхъ и най-голѣмитѣ безчеловѣчия?

Отъ любовь къмъ отечественната независимость ли хвъргате България въ обятията на народи и правителства, които никоги не сѫ ни направили добро?

Само бесчестнитѣ и заинтересованитѣ отъ такъвъ редъ можѫтъ да говорѭтъ така, само ползующитѣ се отъ злото на братията и съгражданитѣ си наемници-сопаджии могѫтъ да намиратъ утѣха въ такъвъ порядъкъ. За честний человѣкъ поведението на днешнитѣ властвующи не е нищо друго, освѣнъ звѣрский инстинктъ, освѣнъ скотско желание да истреби всичко, що му прѣчи на едно безгранично упражнение. За тържеството на тоя звѣрский инстинктъ, не за свободата на всички, вий истрѣбвате вашитѣ вѫтрѣшни противници, като ги изгонвате на вънъ, като ги затваряте, биете и интернирате, като ги докарвате до отчаяние и самоубийство; за него пакъ отхвъргате вмѣшателството на благодѣтелката Руссия и извиквате вмѣшателството на виенскитѣ евреи и на английскитѣ спекуланти. За това скотско и гнусно тържество вий спекулирате съ отечеството, съ честьта му, съ честьта на своитѣ нееднномисленници и съ тѣхнитѣ священни права; за това само, а не за друго, вий бѣснѣете и свирѣпствувате, но тая именно ваша бѣснота ще ви погуби, както погубва и всѣко бѣсно куче. Васъ ще ви погуби и вашата собственна болѣсть и отмъщението на охапанитѣ отъ васъ. Не можете да струвате зло безъ да се намѣрѭтъ хора да турѭтъ край на това зло. . . Обходата ви съ вашитѣ единародци, звѣрствата ви съ тѣхъ, опитванията ви да истрѣбите бесчеловѣчно всички, които не сѫ на ваший умъ, не показватъ ли ясно, че вий сте изгубили чувството не само на истината и справедливостьта, но и на человѣчеството? Може ли человѣкъ да бѣснува срѣщу подобнитѣ си, срѣщу братията си и срѣщу закона безъ да загуби ума и человѣческитѣ си чувства, безъ да подпадне подъ пълната власть на звѣрскитѣ си инстинкти?

Това като не е възможно, то вий сте загубили человѣческото свойство, обърнѫли сте се на свирѣпи звѣрове и струвате зло, подъ тяжестьта на което не ще се забавите да паднете. Да, злото съ своята грамадность злѣ ще ви потисне, защото не на звѣрската исключителность се зиди живота на народитѣ, а на общото благосъстояние на всичкитѣ граждани. Да има васъ, анархиститѣ, а да нѣма други съсловия и мнѣния, това не е възможно. Или съ другитѣ заедно не ще има и васъ, и тогава вашитѣ дѣла ще доведѫтъ народа до нищожество; или другитѣ съсловия и мнѣния ще добиѭтъ своето мѣсто и вий ще останете задъ вратата, гдѣто ви и прилича но полезностьта и назначението ви.

Търново, 23 Мартъ 1887·г

Шеснайсетъ мѣсеца се минѫхѫ отъ тогази, отъ когато въ България сѫ престанѫли да господствуватъ правото и законитѣ. Цѣли шестнайсеть мѣсеца ставатъ отъ когато за голѣмата часть отъ народа се е прекѫсала всѣка възможность да упражни тия права, които ѝ даватъ конституцията и законитѣ на страната. Тая часть отъ народа, най-полѣзната и най-важната за страната не само се е лишила отъ упражнението на правата си въ дѣлата на държавата и не ѝ се е допущало да се произнесе ни въ изборитѣ, ни въ другитѣ въпроси отъ общественъ характеръ, но навлѣкла си е и страшни и непрекѫснѫти гонения отъ страна на злодѣйческата партия, която е грабнѫла управлението на страната въ рѫцѣтѣ си и го е обърнѫла на средство за чисто погубление на едни и на възвишение на всичко неразбрано, буйно, бунтовно, развратно. Общинскитѣ, училищнитѣ и държавнитѣ дѣла сѫ останѫли само на властвующата партия и сѫ се обърнѫли на цѣли не общенародни и общеполезни, чрезъ които се достигатъ само цѣлитѣ на една партия така, щото образованието и общинското устройство у насъ сѫ престали да служѫтъ на правилното развитие на ума и на установението на свободата. Съ неправилнитѣ и незаконнитѣ избори на народнитѣ представители тѣзи клонове на народночеловѣческий животъ у насъ сѫ извратени до таквази стъпень, щото сѫ се обърнѫли на источници не за добро, не за порядъкъ, не за благоденствие и за правдина, а на най-голѣмитѣ разврати, анархия, разрушения и беззакония. Въ общинитѣ властвуватъ шпионитѣ, предателитѣ, грабителитѣ и всичкитѣ бесчестници и мръсници; въ училищата явно се проповѣдватъ безбожието, безнравственностьта, непочитанието на власть и закони, ако тий не сѫ власть, и закони на анархията; въ изборитѣ се упражняватъ най-безсъвѣснитѣ насилия, измами и калпазанлѫци. За народни представители се избиратъ не достойнитѣ и почтеннитѣ хора, а тия, които отговарятъ на анархическитѣ стремления на една развратена въ училищата младежь. Избори правѭтъ не имѣющитѣ право, а тѣзи, които нѣматъ това право било по малолѣтство, било по неплащание данъкъ. По нѣкоги, когато и тѣзи избиратели липсуватъ, управляющитѣ намиратъ въображаеми и тамъ, гдѣто 350 незаконни избиратели сѫ гласоподавали, тамъ се явяватъ въ кутиитѣ по 1800 и 2000 законнѣйши избиратели. Таквизи сѫ исходнитѣ точки на политиката на днешнитѣ господари на злочеста България, която никоги не е могла да види добро и хаиръ само по причина на нейнитѣ лоши синове. Въ по-далечното развитие и приложение на тия принципи работата става по-гнусна и по-мрачна. Неправдата става всеобща и беззаконието се усилва до тамъ, щото почева да истрѣбва и най-малкото проявление на справедливость и законность. То почева да гони всички и всичко, що не сѫ прикланя предь него и не намира въ него и въ творителитѣ му спасението на отечеството и на времето. Само стѣнитѣ на тъмницитѣ и на правителственнитѣ здания ще могѫтъ единъ день да ни раскриѭтъ страданията на тия, които сегашното злодѣйско правителство на лъжеконституционnarиститѣ и лъжесвободиститѣ е наложило и налага на българитѣ, които не удобряватъ таквози управление. Тия тъмници едва ли сѫ видѣли толкози затворници и таквизи мѫки, каквито се появяватъ сега между тѣхнитѣ стѣни. Въ турско време никоги не е имало толкова затворници и толкова изгнанници безъ сѫдъ, присѫда и причина, колкото днесь се намиратъ по България. Турцитѣ ловѣхѫ, сѫдѣхѫ и скоро убивахѫ или изгонвахѫ съ присѫда; българскитѣ константуционисти и свободолюбци ловѭтъ, затварятъ, биѭтъ, убиватъ и изгонватъ не само безъ сѫдъ и присѫда, но и безъ формално поне обвинение. Тѣ грабѭтъ хората съ купища и ги предаватъ или на тъмничари-джеллати, като Мантова, или ги испращатъ на чузди мѣста подъ произвола и капризитѣ на сопаджии и други подобни. Хора сѣдѭтъ затворени или изгнани по цѣли години безъ да знаѭтъ, защо и отъ кого сѫ затворени. На молбитѣ на пострадалитѣ, да имъ се каже поне, защо ги мѫчѫтъ, на тѣзи молби властвующитѣ оставатъ глухи, защото нѣматъ какво добро да кажѫтъ. Лютитѣ преслѣдвания като нѣматъ за цѣль друго, освѣнъ съвършенното истребление на разномислието, тѣ не могѫтъ да представятъ друго оправдание освѣнъ пакъ беззаконието, насилията, убийството, съсипията. И съсипва се, и убива се, и до отчаяние се довожда цѣло население само за поддържание на беззаконното правителство. Жестокоститѣ, произволитѣ, всевъзможнитѣ нарушения на всичкитѣ божески и человѣчески закони — ето днешний режимъ въ България, ето дѣлата на тѣзи, които не преставатъ да се лигавѭтъ съ свободата и конституцията.

Положението, до което е докарана днесь България отъ сегашното правителство е отъ най-нетърпимитѣ. То е несносно въ настоящето и безнадѣжно за бѫдѫщето. Уважението къмъ законитѣ съвсѣмъ изчезнѫ измежду насъ. Подиграванието съ законитѣ е станѫло така обикновенно за правителството и така очевидно за всѣкиго, щото и вѣроятность за въдворяване на законность у насъ не остава никаква. Ний можемъ да се смиримъ предъ единъ порядъкъ, но не изъ съзнание на ползата отъ това, а само предъ силата, предъ матерьялната сила, която ще поддържа тоя порядъкъ. Въ душата си ний ще останемъ чисти беззаконници и ще бѫдемъ готови да се повърнемъ къмъ предишното незачитание на законитѣ щомъ получимъ възможность. Таквози е въспитанието, което се даде отъ нашитѣ партии на настоящето и идущето, наступающето поколѣние. Такъвъ е примѣра, който запечата въ ума на единомисленицитѣ и противницитѣ си днешното правителство отъ крайнитѣ елементи на едно чорбаджийско-анархическо управление, на управлението отъ Стамбулова, Начевича, Ризова и самонадѣянний идиотъ Радославова. Деморализацията като се е прострѣла не само до войската и до сѫдилищата, въ които заседаватъ служители не на едно единно правосѫдие, а служидели на партизанското правосѫдие, което убива всѣко друго правосѫдие, но и до училищата, гдѣто явно се развиватъ партизанство и ослѣпляющитѣ всѣко правилно разбиране на общитѣ интереси партизански стремления; то надѣждата за направление на работитѣ и за правиленъ животъ у насъ става съвършенно новъзможна На человѣка сърдцето се стѣга предъ тая печална перспектива и отчаянието го обладава. Тая безнадѣжность е обгърнѫла въ послѣдне време и моето сѫщество. Тя повдига въ мене въпроси за бѫдѫщето на отечеството, на което съмъ и азъ частица нераздѣлна, и ме убива съ отговоритѣ, които се добиватъ отъ дѣйствителностьта. Опита и дѣйствителностьта говорѭтъ и доказватъ, че не сѫ партиитѣ, не сѫ войскитѣ, не е младото, развратено съ агитациитѣ, поколѣние, които ще спасѭтъ отечеството и ще го направѭтъ свободно, развито, самостоятелно, честито. Но като не сѫ въ състояние да възродѭтъ отечеството, ни единъ отъ неговитѣ вѫтрѣшни елементи, тогава на какво ще можемъ да положимъ надѣждитѣ си за добро бѫдѫще? На външнитѣ вмѣшателства и на влиянията отвънъ ли? Но има ли сетнина този народъ, който самъ въ себе си не носи сѣмена за собственъ животъ и се топли само отвънъ? Сетнината на тоя народъ не е ли печална? Робство духовно и робство тѣлесно нечака ли тоя народъ? Това робство не е ли била нашата участь до сега? То не е ли нашата дѣлба и день днешенъ? Не сме ли и днесь роби на креститѣ си и на най-ненавистното вѫтрѣшно робство подъ една партия отъ най-нечестна пасмина? Какво ще бѫде и за напредь: по-добро ли? Отгдѣ и отъ кого ще излѣзе това добро? Отъ насъ то не може да излѣзе, защото нѣма зародишъ; отъ другитѣ не може да дойде, защото доброто за насъ тий го разбиратъ съвсѣмъ другояче. Какво можемъ да чакаме за насъ си и отъ насъ си? Зло, срамъ, страдания, каквито теглимъ и сега. Хора сме, за хора не ни считатъ самитѣ наши българи. Граждани сме, до участие въ общитѣ работи не ни допускатъ хората отъ пасмината на Ризовци, Паницовци и тѣхнитѣ подражатели бесчестници, убийци, предатели, шпиони, батакчии и пезевенци. Свободни сме ужъ, а се губимъ по сюргюни безъ сѫдъ, безъ присѫда, излагаме се на най-горчивитѣ обиди отъ страна на глупцитѣ и бесчестницитѣ, налагатъ ни се на ума и на устата най-тежкитѣ окови. Намъ се запрещава да продумаме за положението на работитѣ, когато други си играѭтъ съ това положение и го тласкатъ безнаказанно къмъ по-голѣма безисходность. Ний сме се обьрнѫли въ рѫцѣтѣ пакъ на българи на бездушни твари, съ които си играѭтъ по угодата си и съ правата на които можѫтъ да се подиграватъ до насита. Насъ затварятъ, биѭтъ, убиватъ и изгонватъ безъ да ни кажѫтъ поне защо, въ силата на кой законъ, по чия заповѣдь става всичко това.

Животъ ли е това? Порядъкъ ли е? Търпимо ли е? Да се помири человѣкъ съ такъвъ животъ, трѣбватъ му двѣ нѣща: или да се обърне на бесчестно животно, или да се лъже съ надѣжда на отмъщение. За себе си азъ не могѫ да приемѫ ни едното ни другото, защото първото е низко, а второ несправедливо. Да чакъмъ и да готвѭ отмъщение, това е да искамъ да заловѭ мѣстото на днешнитѣ мѫчители и да продължавамъ злото. По-добро е смъртьта, която азъ и приемамъ охотно, когато къмъ неѭ ме побуждатъ и затрудненията ми, отъ които азъ се мѫчихъ съ всѣкакви жъртви да излѣзѫ, но не намѣрихъ у никого ни съдѣйствие, ни человѣческа утѣха.

Великъ-денскитѣ дни, 1887 г. Търново.

Кохъ и книгата му за Александра Батемберга.

Клеветитѣ сѫ свойственни на българский народъ. Подрозрителний и мнителний характеръ на тоя народъ често храни омразни подозрѣния, а отсѫтствието на обществено мнѣние, което ще осѫди клеветницитѣ и ще ги предаде на общо презрѣние, всѣкога води българина къмъ ужасни клевети противъ онѣзи, които той подозира като несъгласни съ него.

Никоги обаче клеветничеството не е било така развито и силно, както въ послѣднитѣ нѣколко години. Честолюбията усилихѫ желанието на българитѣ да се клеветѭтъ и да се събарятъ единъ други, за да отварятъ мѣсто на своитѣ честолюбия, на своитѣ стремления да заловѭтъ видни мѣста не съ положителни заслуги и достоинства, а съ събаряние на други. Несполучний изборъ съ първий бълг. князъ още по-вече усили разврата въ това направление. Человѣкъ властолюбивъ, человѣкъ неопитенъ и неразборливъ на средствата, человѣкъ, който не разбираше положението на България и на работитѣ и дѣйствуваше по слѣпо подражание на голѣмитѣ деспотически дворове, Баттембергъ потегли по единъ пѫть, който не можаше да изведе на добро. Той изведнъжъ се постави неприязненно къмъ установений порядъкъ и като замисли да го катурне, почнѫ да се окрѫжава отъ хора, които не можахѫ да му покажѫтъ работитѣ отъ всѣка страна и въ всичката имъ истинность. На мѣсто усилия за мирно приложение на приетий порядъкъ, около князя се почнѫхѫ тайни дѣйствия противъ тоя порядъкъ и хитри приготовления къмъ неговото събаряние. Еднострaннитѣ партизански нашепнувания станѫхѫ правило за палата и правилното, откритото и чистото дѣйствувание се тури задъ вратата. Всеобщото и нравственното се замѣни напълно отъ партизанското и навѣтническото и около князя вече бѣше престанѫло да се говори за това, какъ би било по-добрѣ за цѣлото отечество да се постѫпи въ този или онзи случай, а какъ ще бѫде по-добрѣ за предполагаемий новъ режимъ, който постоянно се гласѣше около князя, и за достижението на който не се отстѫпваше ни предъ укоритѣ за едни, ни предъ клеветитѣ за други. Така малко по малко политический кабинетъ се преобърнѫ на канцелярия за доноси, а княжеский дворецъ — на отливалница на всѣкакви обвинения и клевети противъ всичко и всички, що не бѣхѫ угодни на князя и неговитѣ. Въ злословията противъ българитѣ, и по-сетнѣ и противъ Руситѣ, отъ всичкитѣ най-много се отличаваше самъ князя и съ своя примѣръ силно поощрѣваше тая наклонностъ въ приближенитѣ си. Нѣмаше лице и дѣйствие, което не се похулваше отъ князя и не се обращаше на смѣхъ. Лицемѣрието, притворството и ласткателствата предъ очи, и похулванията задъ очи, станѫхѫ обични средства на двореца, и не пощадихѫ ни едно лице, ни едно дѣло.

Въ таквази атмосфера живѣ и дъхѫ въ продължение на

7 години и пастора на князь Александра, Кохъ, който напослѣдъкъ е написалъ биографията на Баттемберга и се е заловилъ да оцѣнява дѣлата и лицата въ България. Отровенъ въ душата отъ заразений въздухъ въ двореца на София и силно въодушевенъ отъ протестантский фанатизмъ, този протестантский попъ употрѣбилъ всичкото си иезуитско искуство да представи патрона си Баттемберга и неговитѣ послѣдни приятели въ най-свѣтли бои и да украси непочитателитѣ му съ най-черни краски, като прибѣгва до чудовищни измислици и клевети, като искривява фактоветѣ и истинната, както всичкитѣ протестантски проповѣдници у насъ.

Да се отговаря у насъ на клеветитѣ е безплодна работа. На вашитѣ отговори не обръща внимание ни раздърпаното обществено мнѣние, ни самитѣ клеветници. Безъ страхъ предъ единъ беспристрастенъ сѫдия, като здраво и просвѣтено обществено мнѣние, клеветницитѣ отговарятъ на възраженията и изобличенията съ нови клевети и нашата публика се задоволява съ това, защото вижда, че всички се представяме въ еднаква боя и никой не остава да завижда на другитѣ, че сѫ по-чисти или по-добри. Съ сѫщото пренебрѣжение трѣбваше да се отнесемъ и къмъ клеветитѣ на Коха; но тъй като тоя наемникъ на Баттемберга е писалъ не само за насъ българитѣ, а и за Европа, па и за историята, то грѣхъ ще бѫде да не се обадимъ и да не кажемъ, че неговитѣ думи за князя, за достоинствата на послѣдния и за услугитѣ му на България сѫ лесть и подличание и че оцѣненията на книгата му върху работитѣ и лицъта въ България сѫ лъжа и попска лъжа. Отъ Баттемберга не е излѣзло за България никакво добро, па и не е могло да излѣзе, не само защото бѣше легкомисленъ, лицемѣръ и невѣренъ на думата си, но защото по майка си е полякъ, а отъ поляцитѣ не излазятъ за другитѣ народи освѣнъ хулители и предатели. Поляка е добъръ патриотъ и самоотверженъ человѣкъ, но за себе си, за своето отечество. Вънъ отъ своето отечество и отъ вѣрата си той нищо не милѣе, нищо не почита. Вънъ отъ тѣзи двѣтѣ области той на всичко гледа като на просто средство да се настани, да поживѣе. За насъ, българитѣ, поляка всѣкога е билъ неприятель и не се е отказалъ отъ най-мръснитѣ роли за препорѫка предъ турчина. Хиляди сѫ поляцитѣ, които сѫ служили на Турция противъ насъ. Колцина сѫ служили съ насъ и на насъ въ тежкитѣ времена? Какво правѣше Баттембергъ като управитель на България? Не се ли хвъргаше отъ крайность на крайность и не бѣгаше ли всѣки три мѣсеца до промѣнения отзѫтрѣ и до вмешателства отвънъ? Не се ли хвъргаше отъ единъ режимъ на други като малко дѣте и не бѣгаше ли за помощь на намѣренията си ту до Виенна, ту до Петербургъ? Не негови ли сѫ всичкитѣ преврати и не за тѣхъ ли той е викалъ генерали и ги е прогонвалъ?

Гдѣ и въ какво показа какво-годѣ знание на своето призвание и направи нѣщо за установение на правиленъ и траенъ порядъкъ? Нѣма да отречемъ, че на това сѫ препятствували и самитѣ му помощници съ своитѣ ожесточени междуособни борби и съ съвсѣмъ противоположни стремления, но нима Баттембергъ се помѫчи да извади на явѣ правото и истинното? Нима той се опита да настои върху правото и да му придобие съ добро и съ постоянство по-вече привърженници между народа? Когато се усѣщаше по-силенъ, той допущаше гнѣтоветѣ; щомъ се видѣше поклатенъ, прибѣгваше до престориьтѣ, до ласкателствата, до побратимяванието съ онѣзи, надъ които вчера се е подигравалъ по най-бестактенъ начинъ и е билъ готовъ да ги погуби безъ милость. Вчерашнитѣ си съвѣтници и приятели той днесь е не само забравилъ и ги е хулилъ по най-хамалский начинъ, но ги е оставялъ да се хулѭтъ и чернѭтъ до Бога. Въ нечистата си съвѣсть и въ постояннитѣси съмнѣния, че никой не му е вѣренъ, защото и самъ никому и въ нищо не е билъ вѣренъ, Баттембергъ е въвелъ и въ управлението, и въ пощитѣ и телеграфитѣ най-страшнитѣ шпионства. Неговий политический кабинетъ не е преставалъ да му съобщава отъ своя точка на зрѣнието всичкитѣ проявления на народообщественний животъ, а пощата и телеарафитѣ не преставахѫ да служѫтъ за орѫдие на раскривание тайнитѣ на корреспонденцията. Прекратеното това зло съ испѫжданието на Головина отъ управлението на пощитѣ и телеграфитѣ при Вълковича се усили до толкози, щото предята му вече не бѣ възможно да се вземе. Днесь това зло е общо правило и за управляющи, и за служащи въ това вѣдомство. Днесь никой не се възмущава ни противъ отварянието на чуздитѣ писма, ни противъ задържанието на послѣднитѣ.

Въ финансово отношение Баттембергъ е билъ още по-малко полезенъ на България. За никого не е скрито, какво костуватъ на страната неговитѣ каприви да прѣправя палати и пр. и пр. Къмъ народната пара той никѫдѣ не се показа щадливъ и строгъ. Слѣдъ преправянието на двореца, недавно купенитѣ скѫпо и скѫпо отъ русската окупация мобили се замѣнихѫ съ нови. Старитѣ липсахѫ и, както се казваше, минѫхѫ по квартиритѣ на служащитѣ около князя нѣмци. На настоятелнитѣ искания на надлежний министръ да се покажѫтъ тѣзи нѣща, за които хазната бѣше дала цѣли стотини хиляди лева, за да се опишѫтъ и приберѫтъ, самъ князя силно се противѣше. Но и това като не помогнѫ, настояванието на министра като се увеличаваше и положението на Ридезеля като ставаше стѣснително, Баттембергъ пое работата на себе си, обѣща се самъ да направи нужний списъкъ и да го представи, но поведе така работитѣ, щото мѣсеци се минѫхѫ, хората се промѣнихѫ и всичко се забрави, Не се забрави само едно: нѣмцитѣ около князя. У всички се явихѫ съ домове и

мобили, и всѣкакво доволство. За странния начинъ, по който Баттембергъ станѫ собственникъ на варненский общественъ мънастиръ, за това азъ и дума не ще кажѫ. Тая уйдурма съ гръций владика е и смѣшна, и нечестна.

Какво направи за войската, това е предь очитѣ на всѣкиго. Щомъ войската излѣзе изъ рѫцѣтѣ на своитѣ бивши инструктори и устроители — русскитѣ офицери — въ неѭ всичко се обърнѫ наопаки. Честолюбията на младитѣ и неопитнитѣ наши офицери бидохѫ распалени отъ княжескитѣ ласкателства, обѣщания и нечестни обращения до таквази стъпень, щото между войската не останѫ ни подчинение, ни познавание на длъжности. Днесь никой вече не отрича, че нашата войска е деморализирана, че тя се е обърнѫла на голѣмо зло за страната и че отъ неѭ трѣбва да се чакатъ още по-голѣми лошевини. Между офицеритѣ и войницитѣ владѣе пълно забвение на собственното призвание и офицерството не служи днесь освѣнъ на честолюбията си и на партизанството. Едни отъ тѣхъ сѫ се обърнѫли на тъмничаре на едно злосторно правителство, други сѫ се обявили за врагове на всѣкий порядъкъ, който не е по тѣхната угода. Че войската е за защита на отечеството отвънъ и че назначението ѝ отвѫтрѣ е да придава сила на порядъка и законитѣ, за това между офицерството и помини нѣма. Таквози е положението на войската днесь, и на това положение не малко е помогнѫлъ Баттембергъ съ своето лицемѣрие, съ своето двоеличие и съ своята бесхарактерность. Като не е знаялъ ни какво прави, ни какво иска, той е лъгалъ и ласкалъ всички и всички е подбутнѫлъ или къмъ неумѣренно самооболщение, или къмъ недовѣрие къмъ единъ господарь, който самъ не знае, що прави.

Ето що е билъ и що е вършилъ Баттембергъ за България съ своитѣ приближени, отъ които е билъ и протестантский пасторъ Кохъ. Всичко що е било съгласно съ възглядоветѣ на тая развалена срѣда, всичкото е било добро и похвално. Всичко, що не се е прекланяло предь разврата, всичкото е бивало хулено, осѫждано, клеветено, чернено. Най-много сѫ мразили въ двореца мене, защото никоги не съмъ могълъ и не съмъ искалъ да разберѫ и подѣлѭ дворскитѣ интриги, но съмъ предпочиталъ да ме мразѭтъ и хулѭтъ, нежели да имъ уйдиствамъ на гайдата. Натъкмений презъ 1880 г. превратъ азъ можихъ да изиграѭ и изкубнѫхъ пощитѣ и телеграфитѣ отъ рѫцѣтѣ на дворския шпионинъ Головина; по мой съвѣтъ се отхвърли и нагласената полковска банка, и на всичко това налягахъ не само по длъжность къмъ службата си, но и отъ желание да избавѭ князя отъ погрѣшки, който ще расклатѭтъ положението му. За това азъ станахъ най-омразний на двореца и на мене почнѫхѫ да се сипѭтъ доста голѣми хули, но по единъ още покритъ начинъ.

Кметуванието ми въ София още по-вече ме изложи на сърдитнитѣ на князя, който не се стѣсни да ми каже, че като кметъ, азъ трѣбва да го слушамъ него и да прилагамъ всичкитѣ кроежи на Копиткина по преправянието на града, че за това билъ предпочелъ мене отъ другитѣ. Тия планове, съсипителни за мѣстнитѣ жители, азъ като не можахъ да приема, интригитѣ порастнѫхѫ.

Преврата на 27 апр. 1881 година съвсѣмъ ни развали съ князя и съ неговитѣ приближени. Азъ бѣхъ противъ тоя превратъ, защото не на князя принадлежеше да измѣнява държавното устройство и режима на нашето отечество. Свищовското Вел. Нар. Събрание, противъ състава на което имаше много да се говори, но което при все това бѣше много по-правилно избрано, нежели В. Н. Събрание на 1886 г., ме накара да си приведѫ главата предъ станѫлото и да приемѫ да влѣзѫ въ Държавний Съвѣтъ, макаръ и противъ волята си. Азъ бѣхъ по-вече отъ убѣденъ, че въ провинцията человѣкъ може да бѫде много по-вече полезенъ, нежели въ столицата, гдѣто съображенията на партиитѣ, на другаритѣ и на князя силно бъркатъ на испълнението на законитѣ. Но само да се почене работата и да се състави съвѣта по единъ начинъ, който ще послужи не само за сближение на партиитѣ, но и за запазвание на конституционний порядъкъ, азъ най-послѣ се съгласихъ да идѫ въ София и да се надгърбѭ на длъжностьта въ съвѣта, на който князя и приятелитѣ му гледахѫ като на орѫдие за достижение на неограниченъ режимъ, а пъкъ либералитѣ гонѣхѫ и като опасенъ за тѣхъ, и като недостѫпенъ за тѣхнитѣ привърженци. Съ това, гдѣто за успокоение и умирение на либералитѣ азъ дадохъ увѣрения, че конституционното управление не ще се наруши отъ Държавний Съвѣтъ и подписахъ либералната программа съ непремѣнното условие, че конституцията ще се прегледа, което поддържахъ и въ времето отъ 27 апр. до 1 иулий 1881 г. за избѣгание на преврата, — съ това всѣко довѣрие на князя и на приближеннитѣ му къмъ мене съвсѣмъ исчезнѫ. Начевичь, министръ на вѫтр. дѣла явно говорѣше въ съвѣта, че се излъгали съ тоя съвѣтъ, понеже князя чакалъ отъ него помощь, а намиралъ съпротивление. Появихѫ се нови опити за строгости. Изгони се Цанковъ и се представи закона за събранията, при разискванието на който произлѣзвахѫ горчиви препирания и още полюти законвания отъ страна на Начевича. Не веднъжъ и не дважъ ни се каза тогава, че князя, най-послѣ, ще повика хора да водѭтъ управлението съ кнутъ, когато не сме искали да слушаме. Подиръ Великдень князя свиква минист. съвѣтъ въ малкий дворецъ и обявява, че ще заминава за Руссия. За цѣль на това ходение той даваше желанието си да се расходи и почине, но пакъ обяви, че още веднъжь ще ни свика да поговори по-подробно за това. Но туй второ свикване не бѣ освѣнъ просто прощавание. На него ни се обяви, че регентството се предава на министерский съвѣтъ и указъ за това бѣ изаденъ на името на Начевича. На първото засѣдание на регенството за предсѣдатель се избра генералъ Лѣсовий и Начевичь останѫ въ реда на другигѣ членове.

По пристиганието на князя въ Петербургъ слуховетѣ за довеждание руски министри наченѫхѫ да се подтвърдяватъ. На „Български Гласъ“ се дадъхѫ отзиви противъ таквази мѣрка, но Начевичь не допусти обнародванието имъ.

Между това вълненията въ народа и притѣснителнитѣ дѣйствия на правителството растѣхѫ. Оплакванията ставахѫ по-много. Държ. съвѣтъ бѣше утрупанъ съ жалби отъ всѣкакъкъ родъ и нищо не можеше да направи по тѣхъ, едно защото правителството не искаше да слуша представленията му, друго защото тѣзи представления не се подкрѣпѣхѫ отъ единодушното съгласие на членоветѣ. Положението ставаше нетърпимо и дѣйствията на съвѣта нѣмахѫ вече ни сила, ни значение. За да се придаде на съвѣта по-вече единодушие и сила, трѣбваше да се въведѫтъ въ него други членове. Поискахъ да достигнѫ това чрезъ едно съглашение съ либералитѣ, но не сполучихъ. Желанието да се жъртвуватъ личнитѣ каприви предъ общото дѣло се показа слабо и у двѣтѣ страни. Отягощението станѫ така голѣмо, щото мене ме сполѣтѣ силенъ ударъ Congestion cerebrlale и ме принуди да се оттеглѭ на временна почивка въ Шуменъ, отгдѣто поискахъ да подѣйствувамъ противъ назначението на нови членове въ съвѣта, като Моровенова и други, но мене не слушахѫ. Подадъхъ оставка, не ѭ приехѫ. Осиленъ отъ дохожданието на генералитѣ, князя почени да гледа на съвѣта като на просто свое орѫдие и го накара, въ моето отстѫтствие, да удобри новъ избирателенъ законъ. Опитахъ се да противодѣйствувамъ и на това, но бесполезно. Болшинството нъ съвѣта бѣше готово всичко да направи за правителството, което сега придобиваше нова сила съ удобрението на русското правителство и съ участието на генералитѣ. Частнитѣ ми представления за незаконностьта на новата избирателна система останѫхѫ не само безплодни, но и се истълкувахѫ въ смисъль на злонамѣренность. Моитѣ предишни настоявания да се не викатъ и смѣсватъ русси въ вѫтрѣшното управление на държавата се предадохѫ на генералитѣ като проявление на страшенъ антируссизмъ и на мене се изсипахѫ всѣкакви хули и клевети. За русситѣ азъ бѣхъ голѣмъ руссофобъ, за либералитѣ — консерваторъ, а за консерваторитѣ — либералъ. Въ сѫщность же азъ станѫхъ на всички ненавистенъ, защото не можахъ да намѣрѭ спасението на отечеството ни само въ стремленията на Начевича и Вълковича, ни въ разнороднитѣ мнѣния на русскитѣ генерали за нужното намъ управление, ни въ фантастическото либералствувание на хора като Каравелова и Балабанова. Консерваторитѣ наченѫхѫ да азватъ, че съмъ имъ оставилъ лагера, като че съмъ билъ свързанъ съ тѣхъ и съмъ билъ далъ нѣкоги дума да бѫдѫ вѣренъ на всичкитѣ имъ стремления, добри и глупави. Либералитѣ ме обявихѫ отстѫпникъ отъ тѣхната партия и изсказахѫ пишманлѫкъ, гдѣто спомогнѫли да се изберѫ въ държавний съвѣтъ, а русситѣ си заключихѫ, че отъ мене полошь руссофобъ нѣма. И тъй като всичкитѣ тѣзи мнѣния се схождахѫ въ единъ общъ центръ, въ двореца, гдѣто всички представлявахѫ работитѣ и лицата споредъ желанията и цѣлитѣ си, гдѣто княза го считаше за достоинство да се хулѭтъ всичкитѣ българи и всичко българско, което не му лъсти за слабоститѣ и на дѣтинскитѣ стремления, то не е чудно, че и нищо българско непонимающитѣ нѣмци се усвоявали мнѣнията на княза си и сѫ цѣнили всичко по тия мнѣния. Празднитѣ адютанти на княза, директоритѣ на политический кабинетъ и многочисленнитѣ му писари, безполезнитѣ дворски инжинери и надзиратели съ тѣхнитѣ министерски заплати и съ безотчетното си положение не по-малко сѫ съдѣйствували на поискривяванието на всичко въ двореца, защото никой не е повдигалъ въпроса за тѣхната ненужность тъй настоятелно и никой не се е борилъ така упорно за премахванието имъ. Ето мѣстото, отгдѣто Кохъ е черпалъ свѣдѣнията си за дѣлата на Баттемберга и на българскитѣ дѣятели; ето бистрия источникъ, отъ който сѫ се черпали свѣдѣнията, които протестантский пасторъ дава за историческа истина. На Баттемберга и на хората му ний не можемъ да се чудимъ. Тий сѫ били авантюристи въ нашето отечество и сѫ можали за всичко да лъжѫтъ и всичко да преправятъ. Намъ е жално едно нѣщо, това гдѣто приятелитѣ на нѣмскитѣ авантюристи между насъ не падатъ по-долу ни по подлость, ни по лъжитѣ отъ своитѣ нѣски приятели. Тѣ бързатъ да обнародватъ глупоститѣ на Коха и да покажѫтъ предъ свѣта, че Кохъ хвали тѣхъ, а пъкъ противницитѣ имъ корѝ и хули. Органа на Начевича, на тоя Начевичъ, който не искаше да чуе името Стамбуловъ и Живковъ, който не би мигнѫлъ да обѣси съ единa и другия всичкитѣ имъ единомисленници и който сега се прегрѫща съ тия бездѣлници за да злодѣйствува на другитѣ си неприятели, — този органъ бърза да преведе думитѣ на единъ заблуденъ и фанатически настроенъ пасторъ и да каже на българитѣ, че Начевичъ е достоенъ, честенъ, дѣятеленъ, заслуженъ, патриотъ, а пъкъ несъгласнитѣ съ него Климентъ и Икономовъ сѫ нечисти въ поведението си, непослѣдователни, непатриоти и пр. За Коха, комуто въ всичкитѣ си срѣщи въ София не съмъ далъ нито веднъжъ поздравление; за Коха, който по самата нѣмщина е върлъ неприятель на всичко, що не е нѣмщина или угода на нѣмщината, за него е позволено и да хули българитѣ и да ги клевети. Друго той не е могълъ и да направи при срѣдата, въ която се е въртѣлъ въ София. Но какво да се каже за рѣчений органъ, който бърза да предаде тѣзи клевети и на българский и да черни хората така на зло и несвѣстно? На всѣкѫдѣ человѣкъ би помислилъ за съвѣсть и за Бога, когато би се заловилъ да говори за хората и дѣлата. „Свобода“ и хората ѝ мислѭтъ за друго; Начевичь и Зах. Стояновъ мислѭтъ само себе си да хвалятъ и всичкий свѣтъ да похулѭтъ. Тѣ не се етѣсняватъ и отъ най-гнуснитѣ клевети, и отъ най-злонамѣреннитѣ хули. Не преди малко Стояновъ не се срамуваше да проповѣдва, че въ всичкия си животъ съмъ се кланялъ на турцитѣ и русситѣ и никоги не съмъ показалъ патриотизмъ и независимость. Таквизи увѣрения той даваше за проповѣди на най-голѣмий и искренний патриотизмъ и на тѣхъ основаваше собствений доброжелателенъ патриотизмъ. Но когато му се поискахѫ фактове и доказателства на всичко казано отъ него, той отговори съ фрази и не даваше ни единъ фактъ въ доказателство на предишнитѣ си увѣрения. Въ други мѣста подобни клеветници се покриватъ съ общо презрѣние и на таквизи се престава да се дава и най-малката вѣра. У насъ това се вмѣнява въ достаинство, особенно ако на предишнитѣ хули се притургатъ нови по-тежки и по-бесчеловѣчни. Клеветника и изопачителя на всичко З. Стояновъ у насъ минава за херой и защитникъ на отечественното добро само за това, защото знае да лъже, да хули и да клевети и по най-необузданъ начинъ.

Не по-долу остава и Начевичъ съ компания. Всичкитѣ свои усилия да държи властьта въ рѫцѣтѣ си, тая партия нахожда не въ закона и правдата, а въ чернението на своитѣ противници и въ окалванието на тѣхната честь и на тѣхнитѣ стремления. Тя не се отрича да турга въ устата на хора, като Коха, всѣкакви хули противъ българитѣ, които не могѫтъ да видѭтъ ползата на България въ разврата на двореца и въ тиранниитѣ на нѣколко претенциозни честолюбци, за да има случай да повтори ужь съ по-голѣмъ авторитетъ клеветитѣ си противъ ненавистнитѣ неи личности. Картофоръ, взяточникъ, непостоянъ, претенциозенъ, упоритъ и невѣжественъ ме нарича „Свобода“ ужь съ устата на Коха и мисли, че е раскрила истината и е принесла на отечестдото голѣма услуга. Да ли дѣйствителностьта отговаря на характеристиката на Коха или не, за това нашитѣ Стояновци и Начевци нито помислятъ. Тѣхната съвѣсть е обвита въ таквази мрачина, щото въ неѭ нищо чисто и свѣтло не може да достигне. Инакъ на тѣхната съвѣсть не щѣше да остане непознато, че казаното отъ тѣхъ е лъжа и зло. Инакъ тѣ щѣхѫ да се спрѫтъ предъ клеветата и щѣхѫ да провѣрѭтъ думитѣ и увѣренията си съ дѣйствителностьта. Инакъ тѣ щѣхѫ да се погнусѭтъ отъ клеветитѣ си и щѣхѫ да ги запратѭтъ поврага, защото щѣхѫ да съзнаѭтъ, че източника на клеветитѣ и на нечистотиитѣ самъ себе си мръси.

Билъ съмъ картофоръ, казватъ, и като такъвъ прибѣгвалъ съмъ до взяточничество. Гдѣ, господа, гдѣ съмъ упражнявалъ картофорството и гдѣ загубихъ голѣми сумми, та трѣбваше да ги въспълнѭ съ взятки? Покажете поне единъ случай отъ първото или отъ второто. Кажете, че тамъ тамъ съмъ игралъ на голѣми сумми, че тамъ и тамъ съмъ загубилъ 200, 300, 500, 1000 лева, че отъ тая или оная служебна работа съмъ си възнаградилъ или съмъ искалъ да възнаградѭ тая загуба, и азъ ще се засрамѭ отъ дѣлата си. Покажете единъ случай, гдѣто за подаръкъ съмъ употрѣбилъ ввѣренната менѣ власть, гдѣто за испълнение на служебнитѣ си длъжности съмъ вземалъ рушветь, и азъ самъ ще ви дамъ пълномощие да ме нарѣчете, какъвто искате. Азъ ще се задоволѭ съ единъ случай само на рушветь и ще признаѭ себе си виноватъ и предь васъ, и предь Бога. Знаете ли, господа, че ако бѣхъ вземалъ рушвети, като моитѣ нѣкои клеветници, знаете ли, че днесь не щѣхъ да гладувамъ въ Търново и за дълговетѣ ми не щѣхѫ да ми присвояватъ малкото книжно състояние? Ако можахъ да добиѭ каква годѣ икономия и да се сдобиѭ съ кѫща, това е дошло не отъ рушвети и продавание службата, а отъ икономия, отъ пистеливость. Когато другитѣ харчахѫ за всѣкакви балове, расходки, веселби, театра, концерти и други увеселения голѣми сумми, азъ си се свивахъ въ кѫщата си и не искахъ ни да знаѭ какво прави свѣта. Случай за рушвети имаше твърдѣ много, но азъ призовамъ всичкитѣ българи да кажѫтъ: продалъ ли съмъ нѣкому законитѣ и властьта за пари . . .

(*Заб.* Недовършенно, защото самий вѣстникъ „*Свобода*“ призна, че Кохъ не знае, що говори).

Великденската недѣля, 1887 г.

Ако историята на нашето младо княжество би се изобразила отъ хората, като З. Стоянова, Паница, княжеското мекере Коха и идеалиста . . . . , тя щѣше да представлява страници отъ твърдѣ свѣтли дѣйствия и благородни опити на родолюбиви и свободолюбиви домагания на голѣма часть отъ българскитѣ нови дѣйци съ тѣхний любимъ князь Баттемберга. Дѣйствията на първото народно събрание въ София съ неговитѣ бурни шумове щѣше да се представи като първа блѣскава крачка къмъ запазвание на народната свобода и народното благосъстояние, които първото министерство така немилостиво е отпѫждало отъ отечеството. По-сетнитѣ усилия и дѣйствия на защитницитѣ на българската свобода щѣхѫ да освѣтляватъ страницитѣ на Българската История ако не

като ясни слънца, поне като пълни мѣсечини, които сѫ толкова нужни за блаженството и наслаждението на хората. Уверенията въ патриотизмъ, въ доброжелателство и въ свободолюбие те разнасяхѫ изъ нашето отечество така изобилно, ожесточението противъ враговетѣ на свободата и на народа бѣхѫ така общи и така многочисленни, щото историка не може да не усѣти високо душевно услаждение и да не признае, че въ душата на нашитѣ дѣйци сѫ преобладавали най-честнитѣ побуждения и най-благитѣ намѣрения. Народа, общото благо и свободата бѣхѫ у всички на езика и се явявахѫ като единственни двигатели на всичкитѣ вѫтрѣшни борби, като лость на всичкитѣ дѣйствия на агитатори, водачи, митинги, печеть и събрания. За запазвание на тѣзи блага ставахѫ преврати, за тѣхъ се повдигахѫ кървави гонения, за тѣхъ се претърпѣхѫ всѣкакви потрясения, за тѣхъ се отхвърля князь, за тѣхъ тоя негоденъ князь пакъ станѫ годенъ и благонадѣженъ до невъзможна стъпень, за тѣхъ се извиква нѣколко пѫти ту отъ една, ту отъ друга страна русско вмешателство въ вѫтрѣшнитѣ дѣла на княжеството и отъ Соболева се испече найголѣмъ защитникъ на българската свобода съ най-добритѣ патриоти около него — Узуновъ, Радославовъ и много други, за тѣхъ пакъ, за тѣзи благородни и възвишени намѣрения се събирахѫ помощи и приготовлявахѫ походи за Македония, за тѣхъ се скарахме съ Руссия, за тѣхъ ѭ хулимъ по най-публиченъ начинъ, за тѣхъ прогласихме съединението и подписахме знаменитото съглашение съ Турция, за тѣхъ водихме война съ Сърбия, за тѣхъ развратихме войската, за тѣхъ побихме, потъпкахме половината отъ българитѣ съ нашитѣ затвори, изгнания, боеве и произволи, за тѣхъ наехме сопаджии и разюздахме страститѣ на необузданитѣ хора, за тѣхъ на практика не запазихме отъ свободата и равноправството освѣнъ голитѣ имъ имена, за тѣхъ измислихме идола на народната независимость, за тѣхъ разорихме хазната и народний поминъкъ, за тѣхъ, за тѣхното пълно приложение освятихме съюза на Начевиче съ Стамбулова и Петкова. За сѫщото пакъ докарахме училищата до сегашното цвѣтнѫло и пълно съ утѣшения положение, за тѣхъ съ слава и тържества пренасяхме презъ Дунавъ мощи и остатки отъ велики помисли и дѣла. Тѣзи наши велики и славни намѣрения напълнихѫ историята на княжеството въ кѫсовременното 9-годишно сѫществувание съ таквизи плодотворни сетнини, щото на тѣхъ може да се чуди не само мекерето на княза Александра, протестантский попъ Кохъ, но и идеалиста *Жакменъ*, който много майсторски знае да взема призрацитѣ за реални образи. Въ 9 години ний показахме таквизи голѣми достоинства за самоуправление, така ясно исказахме разбиранието си що ще каже: право, свобода и напредъкъ, щото не само Жакменовци и Коховци могѫтъ да ни хвалѭтъ, но и ний сами можемъ да си плетемъ вѣнци чрезъ достойно заслуженитѣ народни писатели и мислители Стоянова, Петкова и с-ие. Ний можемъ да станемъ върху благитѣ си намѣрения и да се мѫчимъ надъ тѣхното осѫществление дори и тогава, когато половината отъ българитѣ се тъпчатъ отъ другата половина, когато и дири отъ всеобщитѣ права неостава за първата, когато свободата на словото и на живота се погребва въ Черната Джамия и надъ правото се испѣва *алилуия*! Ний можемъ да се опираме на мнѣнията на Коховци и Жакменовци и, като оставимъ всѣко друго мѣрило на страна, да се запремъ на това, че сме велики дѣйци, полезни труженици и дълбокомисленни политици, че въ нашитѣ рѫцѣ отечеството не само цъфти, но и върви богати плодове за бѫдѫщето. Това мнѣние ний трѣбва да държимъ толкова по-ягко, че то на всѣкѫдѣ и въ всичко тържественно се оправдава отъ дѣйствителностьта. И благосъстоянието на населението, и благодѣятелното влияние на правосѫдието, и свободата на по-многото граждани да си упражняватъ правата, гдѣто трѣбва, и биянието на хората, и тъпканието имъ въ затворитѣ и по изгнания, и благонадѣжието на учители и ученици, и благоустроената войска и управлението на Мантовци — всичко свидѣтелствува за благородството и величието на нашитѣ намѣрения. Всичко говори за най-голѣмото оздравение на нашето настояще и бѫдѫще, на нашето всестранно процвѣтяване. Съюза на гениитѣ като Стамбулова, Начевича и Радославова и просвѣтенитѣ грижи на доброжелатели като Стоилова, Живкова, Муткурова и Калчева по най-несъмнѣнъ начинъ удостовѣряватъ всѣкиго, че направлението на нашето отечество е отъ най-надѣжнитѣ и че намъ предстои само да се ублажаваме съ щастието, което ни е дало и това направление, и причинителитѣ му. Съмнѣнията, тъй важнитѣ съмнѣния за обикновеннитѣ хора, че не може да има напредъкъ и благосъсояние тамъ, гдѣто не сѫществува и най-елементарното почитание на това, що се казва човѣшко право и свобода, тия съмнѣния ний не трѣбва да допущаме при себе си. За народъ, като наший, съ толкози велики и оригинални гении, таквизи съмнѣния си нѣматъ мѣстото. Ний трѣбва да слушаме своитѣ гении водачи и никоги да не мислимъ, че съ тѣхъ и при тѣхъ ний ще загубимъ правий пѫть и ще си ударимъ главата о каменнитѣ стѣни. Ний трѣбва да ги слушаме, особенно когато въ тѣхно име говорѭтъ благоуханнитѣ уста на Стоянова и Петкова, и да вѣрваме по най-благовѣненъ начинъ, че Начевичъ и С-ие ще ни изведѫтъ на най-доброто мѣсто, до онова блаженно бѫдѫще, което имаме право да чакаме за дѣлата си. Както незаконната власть у тия хора се обръща на най-законна и правилна; както страшната тѣхна тирания надъ хиляди български семейства; както братската кръвь и всевъзможнитѣ беззакония на една безобразна власть въ устата на

нашитѣ властители се обръщатъ не само на дѣйствия отъ първоважна законность, но и на титла за най-голѣми похвали отъ страна на Жакменовци, Коховци и нѣкои английски консули, които презъ всичкия си животъ сѫ мразили и върло гонили всичко онова, което е било добро и полезно за нашото отечество, за нашето просвѣщение и за нашата свобода, тъй и нашето настояще благополучие и бѫдѫще обеспечение ще ни дойдѫтъ не както другадѣ, отъ порядъка, законностьта, правдината и свободата, а отъ благодѣтелний гений на нашитѣ похители на властьта. Тий ще ни приготвѭтъ царство на миръ, тишина и правда не съ правда, а съ всичкитѣ подигравания на правдата, закона, вѣрата и свободата. Начевичъ и с-ие ще облагодѣтелствуватъ страната и съ князь, и съ всички онѣзи учреждения, които правѭтъ народитѣ честити, доволни и силни. Тѣ ще предадѫтъ на привързаннитѣ тѣмъ българи пълно право надъ другитѣ българи и ще оставѭтъ първитѣ да направѭтъ всичко за благосъстоянието на милото си отечество. Развратената войска съ своитѣ невѣжественни началници ще допълнѭ немощьта на доброжелателното самоизбранно правителство и на неговитѣ бездѣлници привърженци. Вече великитѣ плодове на тѣзи благи намѣрения си показватъ сладостьта между насъ, вече обеспечението на правата и живота сѫ станѫли неотемлемо състояние на всѣкий гражданинъ, вече благоденствието силно се усѣща отъ всѣка страна и всѣкий гражданинъ предвкусва сладоститѣ на бѫдѫщето блаженство, което се готви за отечеството ни. Още шесть мѣсеца въ това направление, и България е облагодѣтелствована въ всѣко отношение. Нейното правителство, нейното правосѫдие, нейната свобода и нейното задоволство не ще иматъ ни край, ни мѣра. На дървото на нашето отечество не ще престанѫтъ да се замѣняватъ едно по друго цвѣтя съ плодоветѣ и да услаждатъ и душитѣ, и тѣлата на жителитѣ. Отъ вѫтрѣ ний всички ще бѫдемъ свободни и доволни, а отъ вънъ похвалитѣ на виенскитѣ евреи, на завистливитѣ маджари и на английскитѣ експлоататори не ще ни липсуватъ нито най-малко, особенно ако заключимъ желателний за Стоянова и Начевича приятелский и съюзнический договоръ съ Австрия. Тогава Бѣлъ Дунавъ вече ще престане да ни влече мѫтни води и да ни подкопава Брѣговетѣ. Тогава отъ Австрия ще ни иде само добро и благословия, както ни е идвало и до сега. Тогава ний ще черпимъ чрезъ това само изгоди, които наистина ще ни оставѭтъ въ твърдѣ кѫсо време безъ залъгъ хлѣбъ, но които отъ друга страна напълно отговарятъ на исканията на сегашнитѣ и бѫдѫщитѣ ни интереси. Примѣра на Сърбия не трѣбва да остава за насъ безъ дѣйствие. Ний-трѣбва, за обеспечение на нашето бѫдѫще, да прибързаме да се въсползуваме отъ него и да не испустимъ нищо отъ неговитѣ изгоди. Въ това е голѣмото искуство, въ това е съвършенното родолюбие. Съ това си добиваме и лесннната да намираме пари, като Сърбия, за всѣко зло начинание и да нѣмаме кредитъ за никое по-право и полезно дѣло. Съ това отечеството ни достига и други по-голѣми блага. То си оздравява всѣгда не само най-доброто и благо желателното вѫтрѣшно правителство, защото Австрия никоги не обича лошъвитѣ, интриганскитѣ и ненравственитѣ правителства и всѣкоги ще ни помага съ всичкитѣ си сили да поддържимъ благодѣтелната политика на виенский базиргянъ Начевичъ и на маджарствующия изъ угода на маджарскитѣ ласкателства Стоянова, но и да бѫдемь отъ вѫтрѣ напълно самостоятелни. Австрия твърдѣ много обича нашата самостоятелность, особенно въ търговско-економическо отношение и нѣма ни най-малко съмнѣние, че въ това отношение тя ще ни направи много честити.

Но да оставитъ смѣха на страна и да пристѫпимъ къмъ дѣйствителностьта. Деветьгодишната история на Българското княжество на пръвъ погледъ представлява не само голѣмо разнообразие въ своитѣ фази, но и доста таквизи явления, които могѫтъ да поласкаѭтъ самолюбието на дѣйцитѣ и да излъжѫтъ мечтателитѣ като Жакмена. Пълна съ животъ и съ благовидни усилия се представлява на пръвъ погледъ тая история и не е далечь да увлече легкитѣ и поетическитѣ духове, които на всичко гледатъ чрезъ своето мечтателно настроение и всичко поетизиратъ, за да не рѣкѫ нѣщо повече. Тъй като всичкитѣ наши движения и стремления сѫ се оправдали отъ самитѣ насъ съ желанието да защитимъ свободата и правото, да си оздравимъ условията за правиленъ порядъкъ и за прогрессъ, то външната страна на тѣзи стремления не може да не се понрави на распаленитѣ фантазии и да не се наложи като нѣщо свѣтло и утѣшително за наблюдателитѣ отдалечъ и като твърдѣ оболстително за самитѣ дѣйци. Тъй и станѫ съ насъ и съ нашитѣ вѫтрѣшни борби, които безкрайно съдѣйствувахѫ на увеличението на нашитѣ днешни злочестини, страдания и разочарования. Незрѣлитѣ и малко съгласнитѣ съ истинското разбирание на правото и съ дѣйствителнитѣ нужди на народа ни мнѣния и движения за свобода и краенъ конституционизмъ като възбуждахѫ въ сърбскитѣ радикални шумни удобрения, които Сукнаровъ жадно търсѣше и явни съчувствия у анархическитѣ елементи въ Руссия, тѣ гадаличкахѫ самолюбието на българскитѣ дѣятели и ги правѣхѫ и по-смѣли, и по-самонадѣяни. Тий доведъхѫ тѣзи дѣятели до таквози самооболщение, щото си помислихѫ че тий сѫ пратеници отъ Бога, че само тѣмъ е дадено да знаѭтъ що е потрѣбно на народа, че само тий мислѭтъ добро, че всички други сѫ зломисленници, злосторници, предатели и на свободата, и на прогресса и на правото. И това бѣше толкова обаятелно за слабитѣ духове, щото многома хора се повлѣкъхѫ нодирь суесловието и се обявихѫ за послѣдователи на криворазбранитѣ прогрессъ и свободолюбие. Михаиловсковци, Цанковци, Колоновци и врачанскитѣ чорбаджии забравихѫ и привичкитѣ си, и старинитѣ си, и нужната припазливость на зрѣлий възрастъ въ всѣко дѣйствие отъ общественъ и политический характеръ, и побързахѫ да се прогласѭтъ за либерали, като вѣрвахѫ въ своето самооболщение, че само съ заявлението на либерални чувства става человѣкъ либералъ и че за това не сѫ нужни ни просвѣтени чувства, ни правилно разбирание на человѣческитѣ длъжности. Самитѣ злосторници, Вълчовци, Кѫршовски, Мантовци, Паничерски и tutti quanti по-бързахѫ не съ по-малка готовность да пригѫрнѫтъ либералството и да внесѫтъ въ него своитѣ грозотии и мръсотии. Либералството станѫ не само покривалище на всичкитѣ бивши и настоящи грѣхове и разбойничества, но и пълномощие да се нарича само онзи гражданинъ патриотъ и честенъ, който е либералъ. Причислението къмъ лика на либералитѣ получи такова привилно сияние за българина, щото неспособноститѣ и чернодушието на либералскитѣ водачи и послѣдователи изведнъжъ се обращаше на ореолъ отъ слава и заслуги. Сукнаровци и Вълчевци бѣхѫ сѫдиитѣ не само на патриотизма на българскитѣ граждани, но и раздавателитѣ на похвалитѣ и укоритѣ. Сериозни хора на Кафене-Баши бѣхѫ се заловили презъ „Независимостъ“, да раздаватъ дипломитѣ на патриотизмъ и предателство на българскитѣ граждани по угодата си. Цанковъ бѣше идеала, а Тихчевци и др. подобни бѣхѫ искреннитѣ патриоти, на които се повѣрявахѫ водянието на политиката на партията и народнитѣ интереси. На Кафене-Баши се измислювахѫ и всичкитѣ зачернювания. които трѣбваше да се излѣѭтъ върху онѣзи, които не се съгласявахѫ съ благороднитѣ взглядове на либералната партия, когато въ противодѣйствие на това княжеската канцелария бѣше се обърнѫла на огнище на не по-малко черни козни противъ всѣка свобода. Желанието на множеството да добие доброто име на патриотъ съ присъединение къмъ либералитѣ биде така любоохотно посрѣщнѫто отъ едната партия, щото всичкитѣ зли духове се прикрихѫ съ доброто име съвсѣмъ незаслужно. Съ слава и почетъ се покрихѫ и имената на мнозина таквизи, които сѫ били честити да мислѭтъ по угодата на либералитѣ и не сѫ имали възможностьта да кажѫтъ ни какво сѫ мислили сами за себе си, ни какво понятие сѫ имали за любовьта си къмъ отечеството. Нѣкои личности, които въ живота си сѫ говорили за отечеството си само да прикриватъ своето нехайство да му бѫдѫтъ съ нѣщо положително полезни, получихѫ татлитѣ на герои, патриоти идеали. Личности като понъ Харитона, който излѣзе въ гората защото посрами и чина си и человѣчеството, и умрѣ въ Дрѣновский мънастиръ, таквизи личности се прогласихѫ за мѫченици и освободители на България и се обвѣнчахѫ съ вѣнци на голѣми паборници за българската свобода. Увлечението въ тоя пѫтъ бѣше до тамъ силно, щото всичкитѣ всхвaления за пробужданието и освобождението се приписа на дѣйствията на тия и таквизи хора и се забравихѫ и мирнитѣ труженици на България, и русскитѣ жъртви, и злочестинитѣ отъ слабитѣ движения на нѣкои чети за самитѣ българи. Посипахѫ се похвали и почести върху всѣкого, който си е прекаралъ живата по влашкитѣ улици да говори за свобода, и въ умоветѣ се внесе таквози помрачение, щото задъ вратата се захвърли всѣка друга заслуга, всѣка друга дѣятелность. Патриотизма и заслугата се отдаваше само на тѣзи, които сѫ се наричали възстанници, макаръ да не сѫ бивали въ никое дѣло и да сѫ бѣгали при първа опасность. Сърбский агентинъ Каравеловъ се постави на чело на бившитѣ патриоти и се даде за образецъ на настоящитѣ поколѣния. Предъ идеализиранний идолъ на тоя человѣкъ, патриотизма на който състоеше само въ злъчний езикъ, нашитѣ млади низко се преклонихѫ и не закѫснѣхѫ да приематъ неговий начинъ на дѣйствие, неговий превъсходенъ патриотизмъ — да говорѭтъ всичко, а сами нищо да не правѭтъ, да хвалѭтъ себе си и да осѫждатъ всичко, което не е по тѣхната угода. Учители и ученици си въобразихѫ, че сѫ не само патриоти, но и упълномощени да рѣшаватъ сѫдбитѣ на народа и да редѭтъ всичко по угодата и вкусоветѣ си. Днесь и политиката, и възпитанието, и вѣрата, и всичко е въ тѣхнитѣ самонадѣянни рѫцѣ и всичко слава Богу отива така добрѣ, щото, да трай тоя вървежъ още двѣ-три години, България е съвсѣмъ загубена. България се напълни съ политици и на всѣкѫдѣ се резонира за политика и за прогрессъ, но отъ празднитѣ тѣзи хора не излазятъ освѣнъ нови затруднения и заплитания за отечеството. Празднотията и празднитѣ рѫцѣ се умножаватъ, незрѣлитѣ говори и викове се умножаватъ, самолюбието запраща на страна всѣкий срамъ и всѣко друго съображение и шашармалъка се умножава до нѣмай-кѫдѣ. Общественната съвѣсть се омотава въ по-дебели мъгли и загубва способностьта да отличи шарлатанитѣ отъ правата дума, и истинското дѣло отъ голитѣ викове и самохвалства. Казуватъ, че фантастическитѣ наши патриоти-викачи искали да преиначаватъ и историята, за да придадѫтъ на своитѣ домогвания по-голѣма сила и по-голѣмъ блѣсъкъ и търсили въ Букурещъ да възобновѭтъ загубений печатъ на *Централний* Революционенъ комитетъ, за да можѫтъ ужъ да го приложѫтъ на новоизмисленни документи, но ний това не можемъ ще да повѣрваме.

Ето кѫдѣ ни сѫ завели самооболщението и кривото тълкувание на патриотизма. Намѣсто да намираме тоя патриотизмъ въ строгото испълнение на нашитѣ обязанности къмъ братията си и въ голѣмата взаимность, която прави живота

легкъ, честитъ и поддържа братството, ний отхвъргаме отъ себе всѣкакви задлъжения къмъ другитѣ, поставяме се по-горѣ отъ другитѣ, даваме се за единственни представители и истълкователи на народнитѣ желания, нужди, интереси и налягаме ли налягаме на нашитѣ едностранчивости за зло и на отечеството, и на себе си, и на братията си. Ний мѫчимъ братията си за да имъ наложимъ и нашитѣ мнѣния, и нашитѣ притязания и не можемъ да се сѣтимъ, че съ това си приготвяме грижи, опасения, мѫки и най-послѣ пропасть. Караме другитѣ да страдатъ и мислимъ, че съ това си приготвяме тържество, когато съ дѣйствията си ний си накликваме напротивъ главоболия, отягощения и най-послѣ мъсть отъ страна на другитѣ. Не можѫтъ въ едно семейство да страдатъ половината отъ членоветѣ по вина на другата половина и въ това семейство да има надѣжда и бѫдѫще. Не може половината България да страда и да издиша за чернитѣ очи на Мантовци, Паницовци, Начовци, Вълчевци, и да се мисли, че за неѭ има добри дни и че мѫчителитѣ ще видѭтъ сами добро. Не може да се убива правото на едни, безъ да се подкопае то за другитѣ. Който сѣе зло и зло ще пожене. Тъмницитѣ по България сѫ пълни съ затворени хора, избѣгнѫлитѣ изъ държавата и интерниранитѣ броѭтъ днесь съ хиляди и никой несмѣе да нарѣче днешното управление на България съ името му, сирѣчъ, разбойническо. Но отъ това става ли по-легко на управляющитѣ-мѫчители? Призрацитѣ на пострадали не ги ли плашѫтъ денѣ и нощѣ и не имъ ли наумѣватъ, че и съ тѣхъ, съ тѣхнитѣ права, съ тѣхний животъ, съ тѣхнитѣ семейства и съ тѣхний поминъкъ може да стане сѫщото? Ако съвѣстьта имъ е заглушена до тамъ, щото нищо не имъ говори за престѫпнитѣ имъ дѣла, обикновений порядъкъ на нѣщата не имъ ли наумѣва всѣкий часъ, че каквото правишь, таквозъ ще ти направѭтъ? За да си приготвѭтъ тоя безутѣшенъ исходъ ли извикватъ на лице всичкитѣ жестокости на своята развалена натура днешнитѣ мѫчители на България? За да подкопаватъ и най-малката възможность за общественъ и народенъ животъ ли прибѣгватъ до свирѣпоститѣ на най-голѣмитѣ диваци на свѣта? Нѣма съмнѣние, че софиститѣ като Стоянова, кръвопийцитѣ като Начевича, беснующитѣ се като Паница и Петкова и юродствующитѣ като Мантова и Вълчева, ще се помѫчѫтъ да увѣрѭтъ и всичкитѣ учители подиръ тѣхъ да доказватъ съ пустословия и сопи, че това се прави за доброто на отечеството, че съ това именно се приготвя благо бѫдѫще за княжеството, понеже се смазватъ неприятелитѣ на това добро и се искореняватъ. Това непремѣнно ще се проповѣдва съ емфазъ отъ нашитѣ недомасленни политици и патриоти, но лъжата не е толкози явна, щото да прониква и презъ всичкитѣ дебели мъгли, съ които ѭ обвиватъ. Да казва человѣкъ, че трѣбва да се мѫчѫтъ, биѭтъ, гонѭтъ и даже убиватъ хиляди хора съ тѣхнитѣ семейства за това само, за да се даде на Начевича време и възможность да тиранствува, на Радославова да бѣснува, на Паница да бѣси, на Мантова да разбойничествува, на Стамбулова да развратствува, на Петкова да псува и черни, на З. Стоянова да блудствува съ публичното слово, а на Вълчовци, Славковци и пр. и пр. да устрояватъ благополучието на страната, — това е да лъжемъ и да шарлатанствуваме до възбога. Така може да говори само развалената душа, само най-злонамѣренната съвѣсть. Всѣкий другъ человѣкъ съ колко-годѣ съвѣсть би се отказалъ да утвърждава нѣща, на които лъжовностьта е толкова очевидна. Всѣкий другъ человѣкъ би се погнусилъ да смѣсва народното благо съ гнуснитѣ дѣла и желания на Каравеловци, Живковци, Недѣлевци и др. подобни, и справедливостьта съ въпиющитѣ неправди на сегашнитѣ управляющи; но у насъ предь таквози нечестие не отстѫпватъ ни учителитѣ, ни мнимитѣ патриоти. Неправдитѣ къмъ другитѣ, нарушенията на законитѣ въ вредъ на неединомисленницитѣ, боюветѣ, изгнанията, всевъзможнитѣ преслѣдвания и оскърбления, разорението па хиляди семейства и слѣдующитѣ отъ това страдания на невиннитѣ — всички тѣзи нѣща николко не смущаватъ самозваннитѣ наши патриоти. Тѣхната вѣра въ патриотизма на тѣхнитѣ единомисленници е така силно прикована о личното имъ самолюбие, щото никакви фактове отъ най-голѣма очевидность не сѫ въ състояние да имъ покажѫтъ голѣмото заблуждение и да ги увѣрѭтъ, че не въ сопаджиитѣ се крие благополучието на българский народъ, не Чомаковъ и Мантовъ ще въведѫтъ порядъкъ и правда, не отъ хората, като довчерашний имъ идолъ Каравеловъ, ще дойде напредъка, че всичко това ще дойде само чрезъ общитѣ усилия на всички добри българи въ пѫтя на законностьта, справедливостьта и взаимностьта. Напредъка и царството на законностьта и процвѣтяването ще дойдѫтъ не отъ това, че ще работимъ по духътъ на горѣпоименованитѣ личности и на самоуболщающа теория за собственни мними призвания и достоинства, а отъ това, че ще правимъ всичко по закона, по правдата, по духа на оная полза, която се досѣга не до нашитѣ единомисленници, а до цѣлото на населенията. Ако законитѣ и приложението имъпродължаватъ да бѫдѫтъ едни за радикалитѣ и помощницитѣ на Начевича, а други за тѣхнитѣ неединомисленници; ако едни граждани се поставятъ по-горѣ отъ законитѣ и си присвояватъ правото да ги прилагатъ на другитѣ по угодата си, когито за другитѣ законитѣ оставатъ безсилни и не могѫтъ да ги защитѭтъ отъ най-безобразнитѣ насилия, както става днесь съ хилядитѣ затворени, интернирани и екстернирани безъ сѫдъ, безъ присѫда и даже безъ всѣкакво обвинение граждани: то въ такъвъ случай не добро, но най-голѣми злочестини трѣбва да очаква таквози общество. Това общество е стѫпило на лъжливъ и плезгавъ пѫть и нищо не ще го избави отъ падание и осакатяване. Него не ще спасѭтъ отъ злото никакви самообонстителни учения, никакви дружества за само себе си, никакви лъскания на една деморализирана войска, никакви опълчения срѣщу неединомисленницитѣ, никакви потъпквания на общитѣ права и на правосѫдието. Отъ инквизиционнитѣ средства, съ каквито благочестиви булà и да се покриватъ, не дохождатъ освѣнъ развратъ, лицемѣрие, отвращение отъ порядъка, ненависти, борби, отмъщения, мракъ и нищета. До такъвъ развратъ сме дошли и ний днесь, щото не само никой никого не вѣрва, но и никой на никого не може да се положи. Днешнитѣ единомисленници утрѣ се обращатъ на противници и сѫ готови на всичкитѣ подлости за повреда на вчерашнитѣ другари. Днесь ни повѣрението има значение, ни приятелството чини нѣщо, ни самитѣ задобрения иматъ важность. За службица и голи почести ний ставаме днесь едно и утрѣ го напущаме като играчка, щомъ ни се направи задобрение отъ друга страна. Днешнитѣ си идоли утрѣ тъпчемъ за други само защото тия послѣднитѣ ни се представятъ въ нова по-угодна намъ свѣтлина. Ний страдаме отъ несигурностьта на всичко у насъ и не щемъ да знаемъ, че тая несигурность ний сами си правимъ и сами ѭ увеличаваме съ усилията си да се крѣпимъ не въ силата на правото и на закона, а въ силата на подкрѣпения отъ развалени войници и отъ подкупени чиновници и сопаджии - уличаре поддържка. Ний проклинаме ежечасно разочарованията, които посрѣщаме въ лицата и дѣлата, и не щемъ ни най-малко да се сѣтимъ, че вината на това се крие въ самитѣ насъ, въ нашитѣ криви мисли и нелѣпи идеали за хората и дѣлата. Ний нѣмаме добросъвѣстностьта да разберемъ, че кривитѣ мнѣния за лицата и дѣлата не водѭтъ, освѣнъ къмъ измама и разочарования. Не можемъ да чакаме сполука тамъ, гдѣто надѣждитѣ си полагаме на хора като Мантова, Илия Вълчева и търновскитѣ бивши турски олани. Отъ таквизи хора не може да се чака освѣнъ срамъ и поругание. И ако сме до толкози глупави да чакаме отъ тѣхъ друго освѣнъ бесчестие и разрушение, другъ ли ни е кривъ за разочарованията, които ни причиняватъ подобни хора съ прикрититѣ и неискреннитѣ си чувства и дѣйствия? Ний никоги не можемъ да приемемъ, че отъ гнилъ материалъ може да стане здраво, трайно и полезно здание. Ако на работитѣ и на лицата ний гледаме не както си сѫ, а както го искатъ нашитѣ мъгливи самообонстителни партизански теории, тогава нашитѣ разочарования ще бѫдѫтъ и голѣми, и безкрайни. Ний ще се каемъ и за надѣждитѣ си на Цанкова, и за игритѣ на Каравелова, и за измамитѣ на Ризова и за разглаголствията на З. Стоянива, и за всѣко друго лице и дѣло, което сме цѣнили не по неговитѣ собственни качества, а по собственнитѣ едностранни и погрѣшени мисли и желания. И отъ Цанкова, и отъ Каравелова и отъ всички други можеше да се извади нѣщо добро и полезно за страната, но това можеше да стане само тогава, ако на тѣхъ се погледнѣше още отъ началото като на хора, които иматъ своитѣ слабости и могжтъ като всичкитѣ други и да се заблуждаватъ, и да грѣшжтъ. Тогава ний не щѣхме да считаме Цанкова за святецъ, Каравелова за пророкъ, Стоянова за месссия, а Ризовци и Вълчовци за образецъ на патриотизъ; не щѣхме да слушаме словата имъ като слово евангелско, не щѣхме и да окайваме отечеството, че ги е слушало и че се е лъгало въ тѣхъ; не щѣхме да се унижаваме до хулитѣ, които изсипваме днесь срѣщу тѣхъ, за да хвалимъ други по-долни хора отъ тѣхъ и да готвимъ за отечеството си ново разочерования, нови злочестини, нови съсипителни противорѣчия. Тогава къмъ личноститѣ щѣхме да се отнасяме по-критически, отъ тѣхъ щѣхме да чакаме не всичко и всѣческо, а само онова, което сж въ състояние да даджтъ, и отъ слабоститѣ и погрѣшкитѣ имъ щѣхме да се опазимъ до значителна стъпень. Тогава тий щѣхж да знаѭтъ, че сж повикани да работѭтъ въ извѣстни граници и за извѣстни цѣли и че никакъ не имъ е позволено да даватъ своитѣ желания за общъ интересъ и да развращаватъ народната съвѣсть зарадъ това, що е частно, криво и партизанско. Тогава на слабоститѣ и порочнитѣ наклонности щѣше да се тури голѣмо препятствие и погрѣшкитѣ на нѣколко лица не щѣхж да бжджтъ възможни и не щѣхж да лѣгатъ така тежко на гърба на цѣлий народъ. Тогава не щѣше да се извращи народната съвѣсть до толкози, щото да не се сѣща за злото и неправдата и да оправдава злосторствата съ софизми. Тогава ни Начевичъ и компания щѣхж да пиѭтъ кръвьта на отечеството веднъжъ като консерватори-ретрогради, другъ пжть като другари и помощници на анархията. Тогава не щѣхме да правимъ като сега, не щѣхме да считаме за неправда и нарушение на законитѣ и най-малкитѣ стѣснения на двама трима либерални агитатори въ единъ случай и да викаме до Бога противъ тия прости ограничения, да викаме, че и князь, и правителство трѣбва да се ниспровергнжтъ по-скоро, а бесчисленнитѣ неправди отъ най-страшенъ размѣръ въ други случаи да се извиняватъ съ дѣтински тълкования, че ужъ всичкитѣ тѣзи беззаконния ставали за добро и полза на отечеството! За отечеството ли Мантовъ бие хората? За отечеството ли хиляди хора се принуждаватъ да напущатъ отечеството си и да се съспиватъ въ чужбина? За ползата и доброто на отечеството ли сж затварятъ, изгонватъ и съсипватъ стотини и хиляди граждани съ тѣхнитѣ семейства въпрѣки всичкитѣ закони на страната и безъ сждъ, присжда и обвинение? Отъ отечестволюбие ли се е заградило днешното правителство съ убийцитѣ, грабителитѣ и най-безнравственитѣ хора? За успѣха на България ли се е отнела свободата на гражданитѣ да говорѭтъ за общитѣ си работи и за положението си? Полза отъ злодѣйствата може ли да има за обществото? Господството на злодѣянията добро ли приготвюва за народа? Ако отъ турския деспотизмъ не е излѣзло нищо добро за страната и всички ний сме съгласни съ това, какъ ще излѣзе добро отъ безграничний произволъ на цѣлъ купъ заблудени въ разврата българи? Нима беззаконнието у турцитѣ става законно дѣйствие за българскитѣ тирани и произвежда добро? Нима голѣмитѣ добрини на таквози беззаконно правителство не сж доста очевидни и осязателни за всѣкий българинъ, та трѣбва красноречний З. Стояновъ и справедливѣйшни Г. Начевичъ да ни ги доказватъ въ своитѣ вѣстници и брошури? О, това е излишно, тѣзи добрини сж тъй голѣми и ободряющи, щото се осѣщатъ и презъ граница. Народа е доволенъ, тишината и беззопасностьта сж обеспечени, господството на законитѣ е запазено въ всичко, външното ни положение е гарантирано, а вжтрѣшното цвѣтуще. Благосъстоянието ни е блѣскаво и ний не усѣщаме вече потрѣба отъ друго, освѣнъ да се убиваме, да се мжчимъ, да се съсипваме за благополучното царувание на нѣколко хищници, злодѣянията на които надминаватъ и най-смѣлитѣ полети на фантазията. Въ името на закона и на общата полза въ София върлуватъ самозваннитѣ регенти и министри съ помощьта на бесчеловѣчната восньщина, въ Пловдивъ царува Чомаковъ съ компанията на мюзевитѣ като него, въ Търнозо господаруватъ тримата турски олани Славковъ, Халачевъ и Градинаровъ, въ Руссе владѣе Бесарабский влъхва Мантовъ и шарлатанина Вачевъ, отъ когото се погнуси самъ Т. Х. Станчевъ, въ Шумень работитѣ обращатъ Данишовий шпионинъ, черкезкий ортакъ и батакчията Н. Д-въ и развратника Маджаровъ и др. въ Варна се распореждатъ предостойнитѣ мжжье Пюскюллиевъ, Ангеловъ и на тѣхъ подобнитѣ, това не сж ли най-въпиющи доказателства на ползата и доброто, които сж изливатъ връхъ отечеството ни отъ законнитѣ дѣйствия на доброжелателнитѣ патриоти? Възможно ли е подиръ това да се съмнѣваме въ благодѣтелностьта на правителственнитѣ беззакония съ благородна цѣль? Ако за нѣкого тая благодѣтелность не е до тамъ очевидна, таквизи българи ний молимъ да потърпѭтъ още нѣколко време. Ползата, великата полза отъ сегашното управлени скоро ще стане очевидна и за слѣпитѣ. Слушайте пророчествата на З. Стояновъ и небойте се. Всичко ще бжде тъй, както го казва тоя великъ и самозаслуженъ мжжъ. По румелийскитѣ полета ще потече още подиръ малко медъ и млѣко, Румелия ще процвѣтне въ всѣко отношение, тъмницитѣ ще се увеличжтъ, сопаджиитѣ ще се удвоѭтъ, празднитѣ псувачи ще се наплодѭтъ до невѣроятность, полезнитѣ съсловия ще се намалѭтъ до нѣмай-кждѣ, средствата за поминъкъ ще порастнѫтъ обратно, доходитѣ и труда на работящитѣ ще се распредѣли равномѣрно между трудящитѣ се да печелѭтъ и празднитѣ патриоти и на всѣкѫдѣ ще се разлѣе невидено до сега блаженство. Гърбоветѣ на жителитѣ, успокоени подъ гърбача на началницитѣ и на многочисленнитѣ дружества „България за радикалитѣ“, населението отвѫтрѣ ще се обърне на таквози мирно и безгласно стадо, отъ млѣкото на което всѣкий вѫтрѣшенъ и външенъ доброжелатель ще може да сърба колкото иска. Вѫтрѣшното голѣмо задоволство като ще гарантира и външната безопастность на страната, за съединена Румелия твърдѣ скоро ще настане таквази епоха, която поетитѣ въспѣватъ въ старитѣ времена, но която за насъ настава именно сега, въ днитѣ на благословенното правителство на доброжелателний и богоизбранний пръвъ българский князь отъ полска жилка, препрославленний Александра Баттемберга. Собственно България ще се позабави да вкуса всичката сладость на горѣприведенитѣ голѣми добрини, защото нейний по-вече упоритъ и дивъ елементъ не толкози лесно се вразумява да се хвърли върху доброто. По-въсприемчивий румелийски елементъ по-вече е способенъ да въсприема науката и ползата. Доказателство — не само несравненно по-голѣмитѣ подвиги на румелийскитѣ патриоти, които съ сопитѣ си не забравихѫ да посѣтѭтъ и горня България, но и знаменито количество на убититѣ, изгоненитѣ, затворенитѣ и преслѣдванитѣ по най-немилостивъ начинъ. Съ Румелия ний ще се сравнимъ по-скоро, само ако пригѫрнемъ безъ зазрѣние политиката, която ни препорѫчватъ Начевичъ и Стояновъ, и станемъ голѣми приятели съ Виенна и Пеща. Приятелитѣ ни виенски и пещенски чифути скоро ще ни направѭтъ да заминемъ и румелийци и да поженемъ съ пълни рѫцѣ и благодѣянията на съединението въ прибързаната му форма, и благословенитѣ плодове на патриотическата политика на честнѣйшето наше правителство. Тогава задоволството на България ще служи за силна опора на Румелия, а задоволението на Румелия ще увеличава силитѣ на княжеството и ще направи послѣднето не само да забрави благодѣянията на Руссия, но и да противостои на тая сила въ случай на нужда и на самозащита. По този начинъ благодѣятелнитѣ слѣдствия на правилнитѣ ни възгледи върху правото, закона и дълга се изливатъ не само върху вѫтрѣшното положение на нашето отечество, но и върху външната безепасность отъ русскитѣ посѣгателства. Въ силата на тия възгледи ний правимъ Руссия безсилна и ѝ отнемаме правото да ни мисли злото и да се опита да ни душманствува. Австрийскитѣ евреи и английскитѣ ненависти противъ Руссия сѫ съ насъ и въ наша полза. При таквизи съюзници ний можемъ отъ нищо да се не боимъ . . .

Ще каже, нашето положение е по-вече отъ оздравено

отвънъ и отвѫтрѣ само благодарение на правилното разбиране на патриотизма и на това, което се казва общо добро, само защото е добро на самооболщенитѣ патриоти. Да видимъ сега, какво сме правили ний за достижение на това хубаво и оздравено положение и какви сѫ били мѣркитѣ, съ които сме постигнѫли тая висока и благородна цѣль. Познанието на тѣзи мѣрки ще ни покаже не само колко правилно сме гледали на длъжноститѣ си като граждани и общественни дѣятели, но и колко голѣмъ е билъ наший патриотизмъ въ всичко, що сме говорили и правили за обща полза.

За да угасне още въ началото си глупавото раздѣление на партии, потрѣбно бѣше да се състави първото министерство по единъ начинъ, който най-добрѣ отговарѣше на единството въ дѣйствията и цѣлитѣ. Въ него трѣбваше да влѣзѫтъ най-способнитѣ и опитнитѣ хора отъ цѣлий народъ безъ разлика на партия. Съединени въ една и сѫщате работа, тѣзи хора щѣхѫ по-добрѣ да оцѣнѭтъ единъ другиго, щѣхѫ да сглаждатъ остринитѣ единъ на други и при добра воля щѣхѫ да си съгласѭтъ мислитѣ и поведението така, щото не само да станѫтъ най-добри испълнители на законитѣ, но и на другитѣ да наложѫтъ сѫщото съ своя примѣръ, съ своята строгость въ пѫтя на закона. Тогава причинитѣ за по-голѣми дѣления и раздори щѣхѫ да липсатъ до значителна стъпень и мѫдростьта на правителството би показала на всички, че доброто на отечеството е въ съединението на силитѣ и духоветѣ въ едно главно стремление, къмъ една обща цѣль — доброто на всички. На мѣсто това, какво направихме? Като слушахме само страститѣ и дивитѣ съперничества, ний се отрѣкъхме да пристѫпимъ къмъ общата работа съ общи усилия, оставихме тая работа на частни сили и сами ний не направихме, освѣнъ работата на младий конь, който се е смѣялъ на другитѣ, че се кекавѣли догдѣто снематъ низъ баиря грънцитѣ здрави и цѣли, а самъ потеглилъ по такъвъ начинъ, щото потрошилъ всичко въ талигата. За това само, че намъ не се е предало управлението всецѣло, ний се заловихме противъ правителството и съ хули и укори, често преувеличени и неумѣстни, често чисто клеветнически, унизихме го въ общото мнѣние до толкози, щото никакъвъ авторитетъ, никакъвъ печатъ не му оставихме. Ний нападахме не само хората, но и всичко, що тий правѣхѫ по упралението и всичко представяхме въ таквази омразна свѣтлина, щото у всички граждани възбуждахме съмнѣния въ честнитѣ и добритѣ намѣрения на правителството. За да довършимъ унижението на правителството противъ неговитѣ распореждания; ний не само повдигахме най-неумѣстнитѣ критики и възбуждахме съпротивления въ населението, но и не се стѣснявахме да противополагаме на всичко исходяще отъ правителството разни примамливи теории изъ английскитѣ и французскитѣ книги и да се провикваме, че тъй казвала теорията, тъй ще ощастливимъ народа, ако властьта премине въ нашитѣ рѫцѣ. Врагъ по страдание на всѣко настояще правителство и увлечено и отъ блѣскавитѣ обѣщания, голѣма часть отъ наший народъ почнѫ не само да не дава значение на правителството си, но и да иска да го събори по-скоро. Паданието на първото министерство не може да се счете за загуба на България, но начина на неговото събаряние не можеше да не остави лошъвъ примѣръ и лошъвъ укоръ. Министерството на Климента паднѫ отъ ударитѣ на иститѣ укори, на иститѣ нападения, на иститѣ страсти. Ако да бѣше оставило на страна всѣко партизанство и не гледаше освѣнъ да испълня сѫществующитѣ закони и да ги прилага къмъ всички съвършено равномѣрно; ако и да повика на служба много лаберали и да искаше да бѫде правителство на българитѣ, а не на консерваторитѣ, то не можи да се удържи повече отъ 3 —5 мѣсеца. Възбуденитѣ срѣщу първото министерство страсти и ненависти продължавахѫ да се ярѭтъ и срѣщу това министерството и да проповѣдватъ противъ него чрезъ „Цѣлокупна България“ всѣкакви гнусоти и неправди. Това министерство, като запази заплашванната конституция, сложи си мандата и се оттегли доброволно, за да предаде мѣстото си на онѣзи, които го бесчестѣхѫ и които обѣщавахѫ на народа всѣчески блага. Това министерство отстѫпи властьта по мое наставлени не само за това, че считаше своята миссия временна, но още по-вече за това, че не искаше да възбужда въ народа ни по-голѣми съпротивления, ни по-голѣми поводи за непокорство, къмъ което така силно побуждаше опозицията. Властьта преминѫ въ рѫцѣтѣ на Каравелова - Цанкова - Славейкова при най-изрядни условия за полезна и обширна дѣятелность. Народното Събрание бѣше всѣцѣло на тѣхна страна и въ народа съчувствието бѣше голѣмо. Отъ либералното правителство се чакахѫ голѣми облаги и всички бѣхѫ готови да помагатъ за испълнението на тия надѣжди.

Испълнихѫ ли се поне нѣкои отъ тѣзи надѣжди? Направеното отъ либералитѣ не по духа на общото благо, а по духа на партията, е на лице. Наредбитѣ на тая многообѣщающа партия сѫ предь очитѣ на всичкитѣ, а пъкъ за противорѣчията на тая партия въ дѣлата по приложението на законитѣ сѫ още живи въ памятьта на всички ни. Всичкитѣ законоположения на това правителство иматъ за цѣль само едно нѣщо —изгодата на партията. За ползата на цѣлото общество и за облекчение на това общество въ какво да е отношение, рѣшително нищо не се е ни опитвало, ни намисляло. Въ сбора на даждията не само не се внесъхѫ исправления и облекчения за народа, но всичко се вплете въ таквази усложнена система, щото на неправдата на неравномѣрното распредѣление на данъцитѣ притури се и произвола на многочисленитѣ финансови учреждения и чиновници, и мѫчнотиитѣ на една безсмисленна и отдавна осѫдени

централизация. На общинитѣ се отне правото да си събиратъ сами даждията и надъ тѣхъ се поставихѫ всѣквкви финансови чиновници и нагледници да обрѣмѣняватъ и населението съ своитѣ глупави и неумѣстни вмѣшателства, и хазната съ иждивения за бесполезни работи. Варварския обичай за десятъка не само не получи никакво измѣнение къмъ добро, но въ рѫцѣтѣ на Каравелова получи таквази грозна форма, щото лиши множеството селяни отъ добитъцитѣ имъ. Всичко се приравняше не къмъ ползата на страната, а къмъ ползата на правителството. Чиновничеството се умножи и постовитѣ минѫхѫ не въ рѫцѣтѣ на най-опитнитѣ, а въ рѫцѣтѣ на най-ревноскитѣ партизани, които въ всичко се стараяхѫ да испълнѭтъ законитѣ не въ духа на общата смисъль, а въ духа на партията. За уреждание на поземелний налогъ, който трѣбва да замѣни омразната система на десятъка, не се направи никакво опитвание, ако и да се говори за това на Каравелова много пѫти, ако и да бѣше това една отъ първитѣ нужди за страната, първото условие за нейното материално развитие. Каравеловъ съ своитѣ съмисленници не поиска да направи въ това отношение нищо, едно защото таквази работа не бѣше за неговата глава, която знае да говори само за онова, което е прочела въ чуждитѣ книги, друго, защото той и партията му не гледахѫ за народа, а за партията, която не бѣше толкова отъ земледѣлцитѣ, колкото отъ учители и млади фразери, за които бѣхѫ нужни служби и поминъкъ отъ гърба на други. Само омразний държавенъ съвѣтъ направи нѣщо въ това отношение, но и закона за замѣняване десятъка съ пари трѣбваше отдавна да се замѣни съ другъ справедливъ и человѣченъ законъ за поземелний данъкъ. Безъ това поминъка на страната скоро ще угасне дори въ коренитѣ си. До сега всичкитѣ тягоби сѫ падали и падатъ най-много на селянитѣ земледѣлци. Отъ тѣхъ се вдигатъ най-голѣмитѣ даждия, на тѣхъ падатъ най-голѣмитѣ жъртви въ случаитѣ като послѣднята сърбско-българската война, когато селянитѣ проваждахѫ не само синоветѣ си на бой и давахѫ храна и други помощи, но губѣхѫ времето и добитъка си да препасятъ тая храна и всѣкакви други припаси на голѣми разстояния. На тѣхъ, едничкото производително съсловие въ България, трѣбвало би да се обърне най-голѣмо внимание, защото при неговото процвѣтяване, материалното крѣпение на България е и мислимо, а при истощението на земледѣлцитѣ никакъвъ поминъкъ въ България не е възможенъ. Но възможно ли е благосъстоянието на земледѣлцитѣ у насъ, когато времето увеличава тѣхнитѣ нужди и разноски, а даждията съ своитѣ несъразмѣрности убиватъ всѣко условие за по-нататъшното преуспяване? Единъ гражданинъ съ капиталъ отъ 10000 лева едвамъ плаща четвъртината отъ това, що плаща единъ земледѣлецъ съ единъ чифтъ волове, двѣ крави и 15 овци, подъ видъ на десятъкъ, емлякъ, бегликъ и пр. и пр. А пъкъ надмѣннитѣ офицери съ голѣмитѣ чинове, съ блѣскавитѣ форми и непомѣрнитѣ заплати не плащатъ на правителството нито половината отъ плащанието на гражданитѣ. Гдѣ е тогава справедливостьта? Гдѣ е гаранцията, че таквази неравномѣрность не ще наруши въ малко време равновѣсието и не ще докара страшно обѣднение? Държавни мѫжье и партии, които иматъ на умъ доброто и ползата на народа, не могѫтъ да си затварятъ очитѣ предь таквизи живненни въпроси. Ако таквизи хора не си помислюватъ за таквизи сѫщественни нѣща и се вѫртѭтъ само около средствата да се докопатъ до властьта и да ѭ задържѫтъ колкото могѫтъ по-дълго време въ рѫцѣтѣ си за полза само на партията, таквизи хора могѫтъ ли да бѫдѫтъ доброжелатели и патриоти? Може ли да се каже за таквизи хора, че сѫ направили нѣщо за отечеството само на това основание, че сами себе си хвалѭтъ и величаѭтъ за велики патриоти? Тѣ не сѫ ли по-скоро гнусни шарлатани и лъжци?...

Патриотизма на человѣка се познава по дѣлата му отъ общественна полезность. Гдѣ сѫ дѣлата на тия, които си приписватъ исключителното право на патриотизма, дѣла за каквото-годѣ развитие на материалний поминъкъ на съотечественницитѣ? Покажете на една таквази мѣрка, която е облегчила нѣкой занаятъ, нѣкоя промишленность и го е възвисила колко-годѣ съ своята благотворность. Винодѣлието ни пада, земледѣлцитѣ ни бѣднѣѭтъ и търпѭтъ голѣми нужди отъ нехарчанието на произведенията, търговията е застояла. промишленностьта почти умрѣла. Какво се е направило за съживяванието на всичко това исцѣло и на нѣкой само клонъ отдѣлно? Нищо, и нищо. И пакъ имаме очи да си приписваме заслуги за незнамъ какъвъ си прогрессъ и да се наричаме патриоти. Тежко ни! За истинно патриотически дѣла ний не сме си помръднѫли ни мозъга, ни пръста, а се хвалимь съ патриотизмъ, като даваме за патриотизмъ и похвала собственнитѣ самохвалства и крайний развратъ на нашитѣ чувства и дѣйствия въ вѫтрѣшнитѣ ни борби, въ борбитѣ ни за власть, за безнаказанность, за развала на отечеството и днесь и утрѣ.

Ако преминемъ на другитѣ сфери на наший общественъ и държавенъ животъ, безобразието ни въ лъжата и самохвалството ще останѫтъ още по-явни. Какво сме направили за правилното, евтиното и бързото раздавание на правосѫдието, на тая главна основа на правото и щастието? Само който не еималъ работа въ нашитѣ сѫдилища, само той не знае какво нѣщо сѫ тия сѫдилища и какво затруднение сѫ тий за всѣкий гражданинъ, който прибѣгва до тѣхъ. Нашето сѫдоустройство и сѫдопроизводството ни сѫ примѣрени не на нашитѣ мѣстни нужди, не на развитието на жителитѣ, за които сѫ създадени, а по подражание чужди системи, по заимствувание отвънъ безъ най-малкото внимание къмъ условията на България. И едното и другото сѫ сложни, заплетени, окрѫжени съ всѣкакви излишни формалности, които ги правѭтъ недостѫпни за смъртнитѣ. При днешното сѫдоустройство и сѫдопроизводство съ тѣхнитѣ излишни и отяготителни канцелярщини сѫдилищата въ България сѫ не едно утѣшение и една помощь за населението, а една голѣма тягость за гражданитѣ, тягость и нравственна и материялна. Предь тѣхъ простий гражданинъ не може да се яви безъ да бѫде униженъ и оскърбенъ. Той самъ не може нищо да направи ни за доказвание, ни за защита на своето право. Щомъ се появи предь сѫда нему тутакси даватъ да разбере, че него не искатъ да чуѭтъ, до гдѣто не предяви прошение и не испълни формалности и на сила го бутатъ въ рѫцѣтѣ на адвокататѣ-обирачи, които не знаѭтъ ни Бога, ни съвѣсть. Започева человѣка съ адвокати, точѫтъ му работитѣ съ години и не единъ пѫть е спичелвалъ толкози, колкото му взема адвокатина. Отъ сегашното сѫдопроизводство у насъ за страната нѣма никаква полза; всичката полза отъ тѣхъ е за властвующитѣ партии и за адвокатитѣ. Никое съсловие не благоденствува подъ нашитѣ днешни закони, както адвокатитѣ. Никой не живѣе така охолно и богато, както адвокатитѣ. Никой не зиди по хубави и по-много здания отъ адвокатитѣ. И какви адвокати, Боже мой! Има между тѣхъ и по-лоши отъ горскитѣ разбойници, по-черни отъ африканскитѣ араби.

За свобода и права не преставаме да говоримъ, но какво сме направили въ сѫдебно отношение за обеспечението на правата и свободата на гражданитѣ въобще? Гарантирано ли е колко-годѣ правосѫдието за всѣкиго, който прибѣгне до сѫдилището? Погрижихме ли се да поставимъ въ сѫдоветѣ хора честни и самостоятелни? Наказахѫ ли се за примѣръ и внушение нѣкои сѫдии за явнитѣ си неправди, взяточничества и продажность? Не се ли прави напротивъ всичко за да се развалятъ сѫдоветѣ, като се назначаватъ въ тѣхъ хора отъ партиитѣ и за партиитѣ? Во время оно, въ времето на турското варварство общинитѣ се ползувахѫ съ правото да сѫдѭтъ въ предѣлитѣ си извѣстни подлози и да ги рѣшаватъ въ срѣдата си. Това право припозна до нѣкѫдѣ и цѣла Европа въ органический уставъ на Румелия. Ний отнехме и това право на общинитѣ и ги лишихме отъ най-малкитѣ средства да се учѫтъ, да добиватъ опитъ и да владѣѭтъ себе си. Ний придадохме разглежданието и на най-малкитѣ спорове на сѫдилищата по градищата и не поискахме да знаемъ, ни съгласно ли е това съ дѣйствителната свобода и правата на гражданитѣ, ни какви нови затруднения създаваме за цѣлото население съ глупавитѣ си мѣрки. Бистроходнитѣ родолюбци-либерали, които създадохѫ таквизи добри и спасителни порядъци, искатъ да оправдаѭтъ тая неправда съ това, че ужъ въ общинитѣ споровѣтѣ ще се рѣшаватъ невѣжественно и по страсти, а въ сѫдилищата това не щѣло да бѫде; но това е голъ извѣтъ да се покрие неправдата. Сѫдилищата не се показахѫ у насъ по-безстрастни, а пъкъ общинитѣ изгубихѫ една голѣма и хубава школа за упражнение на своитѣ права и за просвѣтление въ правосѫдието, просвѣтление, което скоро щѣше да ги запази и отъ партизанствата на сѫдиитѣ-чиновници, и отъ събличанието на адвокатитѣ. Ний потъпкахме и тия права на населението, на голѣмото население, което държи и крѣпи държавата съ своя трудъ, съ своята работа, не по друго, а само по това, по което го стѣсняваме и тъпчимъ въ всичко друго, по това, че не сме ни искренни въ либералството, ни вѣрни на свободата, която проповѣдаме. Както въ управлението, тъй и въ дѣлата ни отъ правосѫдие и финансиитѣ ний разбираме правото и свободата твърдѣ едностранно, твърдѣ себично. Когато не сме на властьта, всѣко трѣбване на властьта да бѫдемъ покорни и подчинени ний считаме за стѣснение и за нарушение на свободата. За таквизи трѣбвания ний повдигаме бескрайни шумове и сме готови да свъргнемъ и правителство и князь; но щомъ се допипаме до властьта, ний ставаме съвсѣмъ други. Тогава ний сме готови да отнемемъ отъ гражданитѣ всичко, и право и свобода, и да го съсрѣдоточимъ въ нашитѣ рѫцѣ, въ рѫцѣтѣ на една шепа хора, които боравѭтъ въ името на свободата и на една ужъ свободолюбива партия. Какво бѣ свободолюбието на Каравелова въ 1880—1881, какво бѣ то въ въ 1884—1886, какво е то въ рѫцѣтѣ на другитѣ либерали днесь това всѣкий види. И това управление, това насилие на законитѣ, на правото, на свободата, тая въпиюща недобросъвѣстность се титулува съ името на либералство и се пери съ благотворностьта си за народа. Още малко, и тая благотворность ще ни доведе до най-голѣмитѣ злочестини, но ний и пакъ нѣмаме съвѣсть да си признайме некадърностьта и заблуждението и да извадимъ изъ главата си калпавата мисъль, че нѣщо правимъ и че отъ нашитѣ криви дѣйствия излазя каква годѣ полза. Ний и пакъ не видимъ, че освѣнъ зло отъ досегашнитѣ ни дѣйствия на управлението друго нищо не излазя. Въ глупавата и злосторната си самонадѣянность ний усилено работимъ да закопаме отечеството, и николко не вникваме въ смисъльта на своитѣ дѣйствия и стремления. Ний сме се заблудили до толкози, щото забравяме, че не за свобода се тъпчѫтъ правата на единъ народъ отъ една партия, че не свобода докарватъ чомагашкитѣ избори, че не за право се борѭтъ хората отъ пасмината на Вълчева, Мантова и пр. и пр., че не съ насилия и неправди се придава сила на законитѣ, че не съ умножението на празднитѣ рѫцѣ и развалenитѣ глави се увеличаватъ шансоветѣ за порядъкъ и благосъстояние, не съ приласкавание на развалenитѣ офицери се устроява хубава войска за защита по отечеството и на порядъка, не съ самохвалство се достигатъ слава и почести, а само съ строго испълнение на нравственний дългъ, съ строго и точно съблюдение на законитѣ, съ неизмѣнна вѣрность на началата на свободата и на справедливостьта. Само тукъ е успѣха, само тука е ползата, само тука е заслугата. Всичко друго е лъжа и измама, на която края не може да остане за дълго време скритъ. Съ лъжата и хитроститѣ може человѣкъ да се издигне до нѣкѫдѣ, като стѫпи на нѣкой привиденъ педесталъ, каквото напримѣръ на подкупени вратове, измамени съ ласкателства и лъжливи обѣщания простолюдни умове, но всичко това е такъвъ димъ, кой се распръсва при първий по-силенъ вѣтъръ. Какво останѫ отъ педесталитѣ на Цанкова и Каравелова, които педестали бѣхѫ не добри и положителни дѣла, а искуственни агитации и лъжливи самохвалства? Какъвъ ще бѫде педестала, който ще издига Начевича въ бѫдѫщего предь историята и потомството? Не ли такъвъ, какъвто издига знаменититѣ джеллати у разнитѣ народи?.. Не таквизи обаче щѣхѫ да бѫдѫтъ възвишенията на тѣзи хора, ако по-малко слушахѫ самолюбието си и по-вече се вдъхновявахѫ отъ правдата и дълга. Тогава тѣ щѣхѫ да направѭтъ по-малко, но щѣхѫ да направѭтъ нѣща по-трайни, по-чисти, по-полезни, отъ които и за тѣхъ щѣше да излазя честь, и за страната облага. Сега гдѣ е облагата отъ дѣятелностьта на тия хора? Въ това ли, че съ агитациитѣ си подкопахѫ въ гражданитѣ и послѣднето основание на вѣрность къмъ дълга и научихѫ всички да презиратъ и дългъ и правдини за частнитѣ партизански цѣли? Съ какво ще се запомнѭтъ тий, па и сегашнитѣ убийци на правото и на всеобщата свобода, като сѫ направили властьта омразна и сѫ вдъхнѫли съ пристрастията си недовѣрие къмъ правителство и правителственни учреждения? Кой законъ, кое учреждение ще говори въ тѣхна полза и ще ги прославя въ бѫдѫщето? Законитѣ за съживяваване на народний поминакъ ли? Законитѣ за раздавание на правосѫдието ли? Законитѣ за въспитанието на младитѣ ли, или разврата, който така много размножихѫ, щото думитѣ: право, свобода, общо добро, взаимность се обърнѫхѫ на проста подигравка за голѣма часть отъ народа, за който друго въспитание по-достойно не се намѣри за нужно? На какво ще се зиди величието на тѣзи хора? На тѣхнитѣ свирѣпости ли? На тѣхнитѣ хитрости да придаватъ на мръснитѣ си дѣла видъ на доброжелателность и да замазватъ очитѣ на хората ли? Но това сѫ таквизи основи които могѫтъ да иматъ цѣна само въ разсказитѣ за голѣми злосторници. На тѣхъ може да зиди своята слава само злодѣеца или таквизи хора, които нищо не знаѭтъ отъ това, което пишѫтъ, като Коха и. . . . . . . За съвѣстнитѣ и честнитѣ хора не е доста да сѫдѭтъ за работитѣ на хората само по хората и по тѣхнитѣ самохвалства. Тий търсѭтъ що има подъ хората и сѫдѭтъ за тѣхъ по самата имъ сѫщность. Никой не ще похвали доктора, който исказва добри намѣрения и високи погледи за своето призвание, ако той нѣма качеството да распознава болѣститѣ и лѣчи една болѣсть за друга. Такъвъ докторъ може много блѣскаво да разсѫждава за болѣститѣ, но не ще бѫде въ състояние да изцѣри поне една отъ тѣхъ. Той често ще дава таквизи лѣкарства, които по-вече вредѭтъ, отъ колкото ползуватъ, и ще провожда на онзи свѣтъ много хора преди време. За такъвъ докторъ никой съвѣстенъ человѣкъ не ще каже, че е честенъ и полезенъ, каквито и да сѫ неговитѣ теории. Напротивъ, него всѣки ще счита за убийца и лъжецъ, макаръ и безсъзнателенъ. Казаното за подобенъ докторъ се приспособява въ по-голѣма мѣра и къмъ нашитѣ общественни дѣйци и партии, които много говорѭтъ и хубави нѣща казватъ и обнародватъ за свободата, правото и прогресса, но не само нищо не правѭтъ за тѣзи хубави нѣща, но още подкопаватъ и тѣхната възможность, като приготвятъ съвсѣмъ противоположни условия и посаждатъ други сѣмена. Ако оставимъ настрана шумнитѣ викове и борби за свобода, права, конституция и напредъкъ, съ които напълнихме свѣта и новата си история и съ които придадохме на себе си лъжливи краски, всичко друго направено отъ насъ е чиста хитрина задъ която не се съглежда ни най-малката добросъвѣстность, ни най-малката доброжелателность. Напротивъ на всѣкѫдѣ и въ всичко явно прогледва стремлението да се покриватъ най-плиткитѣ себелюбия съ хубави думи и гръмливи принципи, за които твърдѣ малко се е мислило. Отъ всичкитѣ проповѣди за свобода и конституционни права у насъ не е излѣзло, освѣнъ правилото да се тъпчѫтъ свободата и правата по най-безсъвѣстенъ начинъ. Въ своята публична дѣятелность ний сме правили само онова, което е било намъ угодно и полезно, и затова не само не сме направили нищо добро и забѣлѣжително, но и нищо трайно Ний правимъ за себе си и всичко пада съ насъ на едно. У насъ нѣма нищо, което да остане за по-дълго време и което да не подлежи на развала при измѣнението на режима и партиитѣ. Въ нашитѣ уста законъ, конституция и права сѫ били чиста уловка за другитѣ, но за насъ самитѣ, които сме вовтаряли тѣзи названия, за насъ тий не сѫ имали никаква задължителность. Има ли думата конституция поне най-малното значение за днешното правителство? Сравнѣте началата и изричнитѣ предписания на конституцията съ дѣйствията на туй правителство и съ проповѣдитѣ на Стоянова, апостола и богодухновенната гайда на управляющитѣ и виждте, какво говори първата и какво показватъ вторитѣ. Съгласие между конституцията и дѣлата нѣма нито презъ плетъ. Между това

хората на правителството намиратъ въ тѣзи дѣла не само конституция, но и обща полза.

Нѣка всѣкий рѣшава сега, какво сме направили за общото добро и за този народъ, когото яхаме като мирно животно, кой както си иска, и какво можемъ да направимъ при таквози самозаблуждение и настроение въ смисъль на прогрессъ, право, конституционизмъ. Патриотизма се опира на общата взаимность, а правата и свободата се гарантира отъ почитание на законитѣ; имали нѣщо подобно у насъ и направено ли е нѣщичко въ тази смисъль? Ами ако правата на другитѣ ний не искаме да познаваме ни най-малко и съ живота, имота, честьта, семействата на неединомисленицитѣ си играйме по най-башибозушкий начинъ, тогава конституционизмъ и свободолюбие ли продаваме, или злодѣйство упражняваме? Но гдѣто неправдитѣ преобладаватъ и насилията господствуватъ, а законитѣ се оставятъ задъ вратата, тамъ свобода ли, конституция ли, или напредъкъ е възможенъ? Тамъ патриотизмъ и доброжелателство ли господствуватъ? Но ако нашитѣ побуждения не истичатъ ни отъ желание за правда, ни отъ желание за обща полза, а само за временна полза на тия, които дѣйствуватъ, тогава добро ли можемъ да произведемъ? Тогава похвала ли можемъ да искаме и дочакаме отъ другаритѣ си и отъ онѣзи, които не виждатъ по-далечъ отъ носа си? Не услаждение трѣбва да ни причиняватъ похвалитѣ на . . . . че ужь сме показали способность за политический и народенъ животъ, и скърбь и печаль трѣбваше да ни убиватъ за нашата неспособность да си разберемъ назначението и да направимъ нѣщо добро отъ вѫтрѣшното свое самоуправление. Търсѭтъ похвали отвънъ нечиститѣ съвѣсти; спокойната съвѣсть трѣси удобрение въ себе си, въ испълнението на своитѣ длъжности.

Беспристрастний погледъ на минѫлото ни не гордость и самонадѣянность трѣбва да ни вдъхнува, а желание да поправимъ направеното зло. Самото признание на нашата виновность ще ни научи гдѣ трѣбва да трѣсимъ лѣка.

Май, 1887 г.

Нвоприготовляемитѣ нещастия и лѣкарството противъ тѣхъ.

Между насъ българитѣ се започеватъ нови междуособни борби, ново господство на страститѣ и на глупостьта. Освѣнъ страшното раздѣление, което въ послѣдне време разсѫса българитѣ на господствующи, руссофилствующи и оппозиционна мирна партии, въ България днесь се приготвя друго ново раздѣление между самитѣ властвующи. Между регентството и нѣкои отъ министритѣ се е появило ново надборвание, кой трѣбва да остане на властьта и да стане пъленъ и неограниченъ господарь. Тая честь искатъ да си запазѭтъ и регентитѣ, но съперницитѣ имъ отъ министритѣ — буйнитѣ и человѣкоубийцитѣ Радославовъ и Николаевъ никакъ не искатъ да чуѭтъ за таквози нѣщо. Тѣзи знаменити по нищожеството и свирѣпостьта си личности намиратъ, че България само тогава ще остане и цѣла и честита, когато властьта надъ неѭ остане исключително въ тѣхнитѣ рѫцѣ и се обърне отъ тирания, каквато е сега, на най-необюзданний произволъ, на най-крайний произволъ. Защитника на правото, свободата и конституцията, чрезъ която защита само можа да се посочи предь легкоумнитѣ българи за благонадѣженъ человѣкъ, Радославовъ днесь намира, че за България и за нейното управление нищо друго не е нужно, освѣнъ военната диктатура, при която и право, и свобода, и конституция се турга задъ вратата и на мѣсто всичко това възцарява се личната воля на невежественний Николаева и на шарлатанский синъ Радославова съ всичкитѣ пороци и беззакония на дивитѣ натури и на непомѣрнитѣ честолюбия. Пришлеца Николаевъ и шарлатанина клеветникъ Радославовъ искатъ да наложѫтъ себе си и своитѣ планове на България и да поведѫтъ нейнитѣ дѣла не по предписанията на свободата и правото, а по личнитѣ си честолюбиви желания и по желанията на развратената воинщина.

Така поне говорятъ привърженцитѣ на регентитѣ. Тий нѣматъ думи да покорѭтъ и осѫдѭтъ неправеднитѣ домогвания на Радославова и Николаева. Тий горчиво осѫждатъ намѣренията на послѣднитѣ двѣ лица, исказватъ страхове за бѫдѫщето на България, треперѭтъ предь бѫдѫщитѣ военни диктаторски произволи и предвѣщаватъ всѣкакви злощастия за България. Тий отиватъ по-далечъ и казватъ, че причината и на досегашнитѣ беззакония, жестокости, притѣснения и неправди били пакъ само Радославовъ и Николаевъ, че затворитѣ, боеветѣ, гоненията и разоренията на толкози граждани, че лишението на половината население отъ възможностьта да се ползува отъ дарованитѣ отъ свободата права, че съсипванието на България и всичкитѣ злочестини, които ѭ утрупватъ днесь не сѫ длъжели освѣнъ на Радославова и на развратената воинщина, че днешнитѣ несъгласия между регентството и Радославова происхождали само отъ това, че ужъ регентитѣ искали да запазѭтъ свободата и правата, да освободѭтъ затворницитѣ, да направѭтъ печата свободенъ и да направѭтъ положението по-добро. Така говорѭтъ днесь тия, които държѫтъ страната на регентитѣ и намъ е по-вече отъ приятно да чуемъ отъ тѣхъ, че въ България на всѣкѫдѣ сѫ царували произволитѣ и дивашкитѣ гонения и че всичко това е ставало отъ министритѣ на вѫтрѣшнитѣ дѣла и военний.

Това свидѣтелство е важно, защото то подтвърдява плачоветѣ на хиляди притѣснени и онеправдани българи. Него ний вземаме за несъмнѣнно, но само за сѫществуванието на неправдитѣ. Че то обаче е било дѣло само на Радославова и Николаева, това ний никога не ще приемемъ. Всичкитѣ фактове говорѭтъ противното. Най-напредь не Радославовъ намѣри регентитѣ, но регентитѣ поискахѫ да си послужѫтъ съ звѣрскитѣ наклонности на Радославова; сетнѣ, регентитѣ до послѣднитѣ дни били сѫ напълно съгласни съ Радославова и противъ едно отъ неговитѣ распореждания не сѫ се обявявали; най-послѣ военното положение и бѣснуванията на развратената полиция не могѫтъ да бѫдѫтъ дѣло на Радославова само. Тий сѫ таквизи едри и всеобщи злодѣйства, щото не можахѫ да останѫтъ невѣдоми на регентството. Гдѣ и кога сѫ се опитвали регентитѣ да турѭтъ край на тия общи злодѣйства? А пъкъ ако не сѫ се опитвали да исправятъ тая голѣма неправда, гдѣ остава тѣхното несъгласие и въ какво се е проявило? Близки приятели на Стамбулова увѣряватъ, че той билъ пъленъ съ добри и свободолюбиви намѣрения, но че тѣзи намѣрения той не можалъ да покаже на дѣло, защото Радославовъ не само му пречалъ, но и го заплашвалъ. Каква рекомендация, ако увѣрението е истинно, за първий регентъ, какво доброжелателство се изобразява на лицето на Стамбулова съ това признание! Человѣка иска доброто, но не може да го стори, защото неговий министъръ не го иска. Какъвъ регентъ! Какво предпочтение къмъ дълга и самоотвържение въ испълнението на тоя дългъ! На оплакванията на нѣкои затворници въ Черната джамия противъ неправедното и безприсѫдното затваряние, Стамбуловъ е казвалъ, че вижда неправдата и че иска да ѭ поправи, но Радославовъ не му допущалъ. Съ жаловитъ гласъ тоя комедиантинъ увѣрявалъ, че нищо не може да направи и че не щѣло да бѫде чудно да види и себе си между затворницитѣ въ Черната джамия по милость на Радославова. Не знаѭ другитѣ какъ гледатъ на тия стамбуловски увѣрения, но за мене тий сѫ лъжа и измама, тий сѫ убайвания за приспивание, тий сѫ толкоза искренни, колкото и сълзитѣ му за Панова. Съ тѣхъ той може да залъгва само невиннитѣ и простодушнитѣ. За другитѣ тий сѫ безчестни извивания. Не безумнитѣ хора не могѫтъ ни да го извинѭтъ, ни да намалѭтъ отговорностьта му за причиненото на България зло. Тий само ще го попитатъ за какъвъ диаволъ стои на чело на регентството, като не може да бѫде полезенъ, полезенъ за свободата, правото, закона и сигурностьта на жителитѣ, и ще го покриѭтъ съ презрението си или като нищожество, което стои на поста си само за пари и голи почести, или като безчестенъ лицемѣръ, който злодѣйствува, но се опитва да покрие злодѣйствата си съ чужди имена. Въ единa и другия случай развратника и безбожника Стамбуловъ не престава да бѫде виновенъ както въ всичкитѣ злочестини на отечеството, тъй и въ готвящитѣ се нови немирства и раздори. Недоразумѣнията имъ, съ които сега приготвятъ нови страдания на злочестото отечество, произлазятъ не отъ несъгласие въ добритѣ имъ намѣрения за отечеството, а отъ лични съперничества и отъ коварни намѣрения въ отношение на употрѣблението и упражнението на властьта. И едната и другата страна като иска да задържи властьта и да упражни надъ България произвола си, колкото се може по-дълго време, то и едната и другата прави планове, какъ ще достигне това и по-лесно и по-благовидно. Въ разликата на тия планове именно се криѭтъ причинитѣ на разногласието между властвующитѣ, а не въ разликата на количеството на доброжелателство къмъ отечеството. И еднитѣ и другитѣ ще управляватъ, както и до сега, защото ни идеитѣ, ни чувствата, ни наклонноститѣ на тия хора сѫ се измѣнили. Появила се е препирня само за надмощие и исключително ползувание съ властьта. Ето сѫщностьта на раздѣлението, което се появява между управляющитѣ и отъ което, както всѣкога, не може да не излѣзатъ нови по-многочисленни раздори, гонения и развали. Ето за какво се борѭтъ и ще се борѭтъ управляющитѣ, ще се мѫчѫтъ да привличатъ народа всѣкой на своя страна и, като го заслѣпяватъ съ обѣщания и доброжелателни намѣрения, отъ които нито сѫ се държали до сега, и ще го употрѣбятъ за орѫдие да се приготвѭтъ нови злочестини.

Не знаемъ, и не искаме да ставаме зли прокобници, какво поведение ще вземе българский народъ въ готвящитѣ се нови борби на честолюбията, разврата и шарлатаниитѣ, но страхъ ни е че той пакъ ще остане слѣпъ въ мъглитѣ на голословнитѣ доброжелателства на разнитѣ лъжци, които само при таквизи гѫсти мъгли могѫтъ да се рисуватъ въ образи, които не сѫ тѣхни. Хората, които приготвятъ у насъ нови раздори и опропастения, не сѫ ли иститѣ, които отъ шесть-седемь години работѭтъ ужъ все за доброто на отечествотото? Не сѫ ли тий виновницитѣ и приготвителитѣ на днешното лошо и нетърпимо положение? Не сѫ ли иститѣ тия хора, които презъ всѣка година се отцѣпватъ едни отъ други малко по малко и се обсипватъ съ обвинения въ страшни злосторства и злонамѣренности, безъ да се е появило отъ това поне най-малкото улучшение въ дѣйствията и отношенията ни? Не се ли готви и сега раздѣлението между иститѣ хора, които отъ нѣколко години кѫсатъ отечеството ни съ своитѣ интриги, съ своитѣ злокачественни агитации и доведохѫ народната съвѣсть до таквози помрачавание, щото шарлатанията се обърнѫ на достоинство, лъжата на истина, насилието на право, а свободата на произволъ? Не сѫ ли иститѣ тия хора, които отъ сега още, преди да се е обявило раздѣлението, ходѭтъ по България и въорѫжаватъ населението срѣщу противнитѣ отъ другаритѣ си, като имъ приписватъ всевъзможнитѣ пороци и престѫпления?

Но ако хората сѫ иститѣ и средствата имъ си оставатъ неизменни, ще се поведемъ ли по тѣхъ и ще продължаваме ли да имъ даваме възможность да съсипватъ и отечеството въобще и всѣкиго отъ насъ отдѣлно? Играчка на случайноститѣ и на интригитѣ ли ще си останемъ за всѣкога?

Струва ни се, че опита ни станѫ и скѫпъ и дълголѣтенъ. Време е вече да туримъ край на глупавитѣ честолюбия и да помислимъ по-сериозно за порядъка и за правото, безъ които нѣма ни добро, ни сѣтнина за обществата и народитѣ. Безъ порядъкъ и право нѣма между хората правилни отношения, а отсѫтствието на таквизи отношения подлага интереситѣ и на обществото и на всѣкий гражданинъ отдѣлно на най-гнуснитѣ посѣгнувания, които отъ своя страна не докарватъ освѣнъ съвършенно расслабление на общественнитѣ връзки и търсение защита и право отвънъ.

Боимъ се ний и викаме срѣщу нѣкаква си русска намѣса, а съ всичкитѣ си дѣла и распореждания не правимъ нищо друго освѣнъ да отстраняваме и възможностьта за порядъкъ и право. Съ беспорядъка и бесправието ще отстранимъ ли опасноститѣ за намѣсѫ отвънъ?

Най-доброто средство, споредъ мене, е да оставимъ на страна и регенти и радославовци и да придадемъ дѣлата на нови лица, които сѫ били чужди за до сегашнитѣ интриги и немирства. Отъ тѣзи лица ний сме длъжни да искаме не политики и чужди доктрини, а точно испълнение на сѫществующитѣ закони и запазвание на най-строгата справедливость въ дѣлата на управлението. Взамѣнъ на това ний всички ще помагаме единодушно и ще имъ даваме всичката си поддържка. Отъ тѣхъ ний трѣбва да искаме не распорядителство само съ публичнитѣ служби, а наблюдение да се испълняватъ тия служби въ всичко съгласно съ закона. Навика да се дава ту таквози, ту инакво направление на правосѫдието, на администрацията и на другитѣ клонове трѣбва съвсѣмъ да изчезне. Всичко трѣба да отива и да се направлява въ единъ духъ — въ духа на законитѣ. Стремленията на партиитѣ трѣбва да престанѫтъ да се проявяватъ въ сѫдилищата и въ канцелариитѣ. Тѣ трѣба да се не явяватъ вънъ отъ изборитѣ и законодателнитѣ събрания въ предѣлитѣ на законитѣ. Веднъжъ закона приетъ, той трѣба да има сѫщата сила, сѫщото приложение, сѫщий духъ и за управляющи и за управляеми.

На досегашнитѣ покварители и на закона, и на правото, и на порядъка ще се обяви съ надлежното натръщание, че трѣбва да почитатъ закона и порядъка и да ги испълняватъ въ всичката имъ пълнота. За непокорството и за опитванията имъ да ги нарушѫтъ, ослабятъ или претълкуватъ наказанията трѣба да бѫдѫтъ строги и тежка.

Ако не, всичкитѣ ни надѣжди за добъръ, миренъ, честитъ, свободенъ и независимъ животъ ще бѫдѫтъ мечта, която никоги не ще се осѫществи.

3 августъ, 1887 г.

Въ дѣлата на днешното правителство никоги не е имало логика и вѣрность на проповѣданий принципъ. Между проповѣдитѣ и дѣлата на хората отъ това правителство всѣкоги е имало несъгласие. За свобода говорѭтъ тия хора, а убиватъ свободата не само съ собственнитѣ многочисленни произволи и съ отстранението на по-голѣмата часть отъ гражданитѣ отъ упражнението на тѣхнитѣ граждански и политически права, но и съ жестокитѣ преслѣдвания на свободното слово и на всѣко разномислие. За законъ говорѭтъ, а въ нищо не пазѭтъ законитѣ. За народъ милѣѭтъ на думи, а за истиннитѣ интереси на тоя народъ нито се грижѫтъ, нито правятъ нѣщо. За това, що се казва миръ, спокойствие, благоденствие и успѣхъ, за това правителството не иска и да знае. То се грижи за благосъстоянието само на себе си и всѣка друга грижа за общо добро е чужда за неговитѣ практически намѣрения. Неговата власть съ окрѫжающитѣ неѭ произволи като се запазва въ неприкосновенность, и неговата собственна воля като се прилага на всѣкѫдѣ подъ името на законъ, за него други желания нито оставатъ, нито си иматъ мѣстото. Противъ разсипничеството и расхищението на народната пара викатъ до Бога и регенти, и министри, и бескористнитѣ имъ послѣдователи и помагачи, но какво нѣщо е смѣтка и икономия въ държавнитѣ расходи тий нито си мислѭтъ. Отъ двѣ години насамъ никакъвъ контроль надъ тия расходи не сѫществува и не само държавнитѣ касси сѫ испаднѫли въ плачевно състояние, но и касситѣ на цѣли хиляди граждани сѫ се испразднили послѣдствие на стѣсненията, немирствата и несигурностьта, въ които се намира хвърлено отечеството отъ отъ двѣ години насамъ до таквази степень, щото глада отъ всѣкѫдѣ си показва страшнитѣ зѫби. Всичко се беспокои за днесь и утрѣ, всичко бѣднѣе и пада, само правителството благоденствува. За него пари всѣкога има. Неговитѣ хора не се лишаватъ отъ нищо и се располагатъ съ хазната, като съ своя частна касса. Регентитѣ, министритѣ, разнитѣ депутации подъ всѣкакви предлози кръстосватъ България и свѣта и налагатъ на отечеството таквизи расходи, каквито то не е въ състояние да понесе днесь безъ ущърби на другитѣ си по-важни държавни и културни нужди. Ще ли бѫдемъ живи да видимъ смѣткитѣ на расходитѣ по депутациитѣ въ Европа, по посланничеството Стоилова и Вълковича, по шумнитѣ и иждивителнитѣ пѫтувания на регентитѣ и Радославова? Кой ще ни посочи какви сѫ загубитѣ на населението отъ това и кому е принесена най-малката полза отъ тия тържественни и азиятски обиколски расходки на нѣколко души?

Тая крайна непослѣдователность между думитѣ и дѣлата на сегашното правителство, незамѣтна само за слѣпитѣ, въ послѣднитѣ времена е станѫла още по-очевидна, и по-безобразна. Тя се е обърнѫла на присмѣхъ противъ здравата смисъль и всѣко честно побуждение. За да посрѣщнѫтъ неудобрений отъ Европа князь и да го введѫтъ въ България крадишкомъ, представителитѣ на В. Н. Събрание се свикватъ отъ правителството въ Търново по единъ конфиденцияленъ начинъ съ порѫчки да се не казва това на избирателитѣ, а пъкъ истото това и за сѫщата работа прави таквизи други бесполезни и неумѣстни шумове, щото всичко дохожда до ушитѣ и на глухий царь. Депутации, наложени на градоветѣ, тичатъ на всички страни, разнасятъ шумоветѣ за приготовленията и расипватъ и послѣднята стотинка на бѣднитѣ общински управления. Движения на войска и на самото правителство къмъ разни пунктове на отечеството високо показватъ, че у насъ се готви срѣща, която по никакъвъ начинъ не може да се укрие. Топовнитѣ гърмежи, съ таквази многочисленность, съ която не се е ползувалъ и самъ турский султанъ, макаръ нарядитѣ и орѫдията по-преди да бѣхѫ о-евтини, още по-вече правѣхѫ дѣлото явно, открито, публично. Защо бѣхѫ тогава порѫчкитѣ на представителитѣ да пазѭтъ тайно своето събрание въ Търново? Тия секрети на висшата политика могѫтъ да разбиратъ само хората на днешното правителство, на които е дадена голѣмата власть да вържѫтъ и развързватъ и да налагатъ на България всевъзможнитѣ каприви и произволи. Това источно правителство, което не се стиди да помянува конституцията и сега, когато съ дѣлата си се подигра надъ всѣка нейна точка, защото мисли, че властьта може да мине въ други рѫцѣ, това правителство въ послѣднитѣ тия дни съ нови фактове даде на всѣкиго да разбере и до колко разбира назначението си, и до колко се грижи за гражданитѣ, и до колко е наклонно да чита тѣзи послѣднитѣ за свободни отъ всѣкакви други задлъжения и материялни жъртви, които не сѫ предвидени отъ законитѣ и не сѫ узаконени по надлежний порядъкъ.

За да излъже свѣта, че новий князь кобургский се приема отъ българското население не само единодушно, но и съ въсхищение, правителството не само наложително поиска отъ населението изявления, за които то не можеше да мисли въ сегашнитѣ стѣснени, опасни и гладни времена, поиска тържества, украшения и освѣтления, като заплашваше непокорнитѣ съ наказание, но и два пѫти самовластно налага на народа таквизи жъртви, на които правителството нѣма и не може да има ни право, ни задължение. По негово распореждание населението на сила биде принудено да направи два дѣлнични дни (30 Иулия и 3 Августа) праздници, да си затвори дюгенитѣ подъ заканванията на полицията и да остави работата си на страна само за кефа на тѣзи, които искатъ князь за да скриѭтъ задъ него своитѣ беззакония и злодѣйства. Има ли въ България законъ и правосѫдие и ако има кой ще отговаря за загубитѣ на хилядитѣ хора презъ тѣзи два деня? Праздницитѣ черковни създава само чърквата; праздници само народни си създава самъ народа по законодателенъ редъ. На самозванното правителство кой е далъ право да налага на народа по-вече отъ колкото закона дозволява? И ако то мисли, че има какво годѣ право да убива у гражданитѣ всѣко проявление на законна свобода и да ги кара въ пѫтищата отъ своята угода, правителството народно, полезно и законно ли може то да се нарѣче?

Шуменъ, 6, Августъ 1887 год.

Какво достигнѫхме.

Ако слуша человѣкъ онѣзи, които докарахѫ отечеството до сегашното тежко и отчаянно положение само за да испълнѭтъ своитѣ глупави намѣрения и да заграбѭтъ незаконно и недостойно властьта надъ България, то критическото положение на отечеството било се вече минѫло съ дохождането на кобургский въ България и всичко стѫпило въ пѫтя на нормалний си вървежъ. На България не оставало по сѣмъ-сега освѣнъ да поженва изобилнитѣ плодове на свободата, правото, благоденствието и на обеспечението отвънъ и отвѫтрѣ, които плодове сѫ достигнѫти съ усилията на регентството и неговитѣ голѣми родолюбци. Най-много напиратъ тѣзи хора на това, че ужъ тий били обеспечили самостоятелностьта и самобитностьта на България отъ русскитѣ посѣгнувания и че обеспечили България противъ русската жадность на многодесятилѣтия за напредь. Тѣ се хвалѭтъ, че иматъ на своя страна вѫтрѣшнитѣ и външни неприятели на Руссия и че съ тѣхната помощь България може много добрѣ да се счита безопасна отъ зланамѣренноститѣ на Руссия. Обласканитѣ отъ насъ зависти на европейски нѣкои сили къмъ Русия и разрушителнитѣ елементи на анархиститѣ и нихилиститѣ въ сама Руссия сѫ голѣмитѣ ручателства, съ които се обеспечавало бѫдѫщето на България въ международно отношение. Австрия и Англия ще ни пазѭтъ отвънъ, а нихилиститѣ ще сдържатъ отвѫтрѣ рѫката на Руссия да се не простира къмто насъ. Съ това нашето обеспечение ставало несъмнѣнно поне за едно разстояние отъ 30 години. На вѫтрѣшнитѣ и външнитѣ злочестини и несполуки на Руссия опиратъ нашитѣ

днешни държавни мѫжи всичкитѣ си надѣжди за успѣха и доброто на България. Други по-положителни и по-вѣрни гаранции за бѫдѫщата народна самостоятелность днешнитѣ спасители, на България нито иматъ, нито могѫтъ да добиѭтъ. Че външната самостоятелность на всѣкий народъ зависи, както и вѫтрѣшната свобода, отъ правилното разбиране на человѣческитѣ права и взаимни отношения и отъ праведното и разумното тѣхно удовлетворение чрезъ добри закони и управление, и че здравий и силний отвѫтрѣ организмъ всѣкога представлява по-голѣми гаранции и за външенъ отпоръ, за това нашитѣ държавни мѫжье нито си помислятъ. Противъ външната слабость, която дохожда отъ вѫтрѣшнитѣ разстройства, тѣзи умни хора търсѭтъ лѣкъ или въ чуждото зло — несполукитѣ на Руссия—или пакъ въ външни ненадѣжни подпори, като английска и австрийска помощь. Да потърсѭтъ радикално и истинно средство противъ злото, тѣ избѣгватъ умишленно, защото това силно и рѣшително средство тѣ трѣбва да опитатъ най-напредь на себе си и на своитѣ си. Да се отрѣкѫтъ отъ страститѣ си, да оставѭтъ незаконната власть и още по-незаконното ѝ употрѣбление, да се одушевѭтъ само съ благитѣ намѣрения на справедливостьта и на братската солидарность, тѣ не искатъ и не могѫтъ, защото нито воля за това иматъ, нито сѫ способни на подобна честна дѣятелность. По-скоро ще искатъ помощь у самитѣ неприятели на отечеството ни, отъ колкото да оставятъ страститѣ на страна. Не единъ пѫть и не два нашитѣ праотци сѫ викали едни срѣщу други външнитѣ вѣчни неприятели на отечеството си и сѫ предпочитали да видѭтъ послѣднето подложено на най-ужаснитѣ мѫки и страдания, нежели да отстѫпѭтъ отъ своитѣ капризи и страсти. Не се ли повтаря отъ тѣхнитѣ потомци истото нѣщо? Не се ли търси противъ мнимитѣ опасности помощь не въ доброто, правото и примирителното за насъ и за цѣлата страна, а въ таквизи страни, отгдѣто нѣкоги не е излазяло и не може да излѣзе за България добро? Противъ истиннитѣ или мнимитѣ домогвания на Руссия и противъ чрезмѣрното недоволство на голѣмата часть отъ самитѣ българи, въ какво е търсило и търси сегашното правителство спасение. Въ възстановението на потъпканитѣ права и възбуждането на страститѣ и произволитѣ ли, или въ увеличението на неправдитѣ, насилията и въ разюздаването на най-чернитѣ страсти, и нетърпимость къмъ собственнитѣ братия? На тая гнусна, разрушающа и звѣрска политика отвѫтрѣ не се ли притургаше най-отвратителното предателство на вънъ? Не се ли купувахѫ съ унижение на отечеството и съ вреда за страната удобрението и поддържката на съсѣдни и несъсѣдни, вражески народи къмъ неправдитѣ, които се струвахѫ на България. Не купуваме ли мнимата независимость на България отъ Руссия и отъ българскитѣ вѫтрѣшни и справедливи незадоволства съ устѫпки, съюзи и покровителство на вѣчнитѣ славянски неприятели и поработители нѣмцитѣ, маджаритѣ и английцитѣ, и съ надѣжда за съдѣйствие отъ нихилиститѣ. За да погубимъ всѣко цѣломѫдрие въ мислитѣ, всѣка скромность въ помислитѣ, всѣкий срамъ предь лъжата и безобразието, всѣко намѣрение за полезна и производителна дѣятелность, не отворихме ли вратитѣ на България на всичкитѣ нихилистически учения, които отричатъ и Бога, и съвѣсть, и честь и не даватъ въ замѣнъ освѣнъ развратъ, глупави отричания и безполезенъ животъ? Останѫ ли между насъ и диря отъ трезвость на мислитѣ, отъ съзнание на длъжноститѣ и отъ това кой какво трѣбва да прави и гдѣ му е мѣстото? Не въ силата на нихилизма ли, който призовавахме на помощь, сме се обърнѫли всички на политици и държавници и всички търсимъ поддържка въ страститѣ и най-лошавитѣ наклонности? Не затова ли царуватъ у насъ само страститѣ и днесь удобряваме дѣла и лица, които утрѣ осѫждаме въ най тежкитѣ престѫпления? Не за това ли е изчезнѫло изъ душата ни нравственното чувство до толкози, щото разбойницитѣ у насъ сѫ велики патриоти и престѫпленията имъ достойни за всѣкакви възхваления догдѣто ставатъ за насъ и за наша полза, а противъ насъ и партията и чиститѣ дѣла се обращатъ на черни злодѣяния? Черно е пятното, което се оставя въ историята отъ заявленията на Стамбулова въ засѣданията на В. Н. Събрание въ Търново при избирането на Кобургский, че ужъ безчисленитѣ звѣрства и беззакония на регенский режимъ били дѣло не на регентитѣ, а на Радославова. Тая исповѣдь е пятно и по това, че тя съзнава злото, и по лъжата, че ужъ регенството не било повинно въ злодѣйствата. Данни отъ първа важность и хора отъ заслужено честно име ще засвидѣтелствуватъ, че нищо не е ставало безъ знанието, удобрението и даже исканието на регентитѣ. И догдѣто злото е падало на България по кроежитѣ и за користь на всичкитѣ властвующи, послѣднитѣ не сѫ преставали да увѣряватъ единодушно, че всичко се прави за доброто и спасението на отечеството. Върху злодѣянията испѫкнѫхѫ противорѣчия само тогава, когато станѫ явно че отъ тѣхъ едни искали да извлекѫтъ полза въ една смисъль, а други въ друго направление.

Таквизи сѫ основитѣ, на които управляющитѣ България поставятъ бѫдѫщето и обеспечението на България. Сами играчка на собственнитѣ страсти и на страститѣ на другаритѣ и единомисленницитѣ си, тѣзи нечисти хора подложихѫ страната и въ нейното настояще и въ нейното бѫдѫще на таквизи игри на капризитѣ и страститѣ, на каквито рѣдко е бивала подложена България. Истинния господаръ на работитѣ въ България сѫ станѫли страститѣ, а на страститѣ ни независимость се зиди, ни свобода се създава, ни право се цѣни, ни щастие сѫществува. Роба на страститѣ всѣкога ще бѫде робъ на обстоятелствата и на по-силнитѣ и никоги не ще достигне до състояние да ходи на своитѣ крака и да мисли съ своята глава. Увлачанъ отъ страститѣ, такъвъ человѣкъ, па и народъ, всѣкоги ще се хвърга въ крайности и, като иска да избѣгне отъ една мнима опасность, ще впада въ други и по-дѣйствителни, и по-голѣми. Ще бѣга отъ Руссия, а ще се тика въ устата на нѣмцитѣ и английцитѣ, които никоги за другитѣ народи не сѫ били ни добри, ни милостиви. Успѣха на другитѣ народи и усилванието на тѣзи народи сѫ най-ненавистнитѣ нѣща на нѣмското племе, защото успѣха и благоденствието на другитѣ му отнематъ възможностьта и да живѣе на чуждъ гърбъ, и да се гои съ чужда кръвь. Германия само съ това е силна и голѣма, защото е претопила въ себе си много славянски народи по най-жестокъ начинъ и се мѫчи да стопи и прусска Полша. Австрия се крѣпи и цвѣти само съ труда, както и съ кръвьта на славянитѣ, които тя постоянно държи въ простота, бѣдность и разстройство — народно и обществено. Отнемѣте ѝ робството на славянитѣ и отъ неѭ ще остане голъ, сухъ скелетъ отъ голѣми имена и титли безъ тѣло и животъ. Тѣло и животъ този сухъ скелетъ е получавалъ до сега само чрезъ поробенитѣ другородни племена. За напредь той мисли да си приготви нова храна и въ народноститѣ, които населяватъ юговъсточна Европа и особенно Балканский полуостровъ. Ако не цѣла България, поне нѣкои части отъ неѭ така сѫ се пригодили на Австрия, щото тая послѣдната е готова всичко да направи, само България да не се уреди и усили. Противъ всѣко умно и предвидливо правителство въ България тя ще бѫде върла неприятелка. Никакво съчувствие въ такъвъ случай не може България да чака отъ неѭ. Напротивъ, хиляди поводи тя възбужда за противодѣйствие на България, когато тая послѣдната поиска да покаже каква-годѣ наклонность къмъ економическа самостоятелность. Тя благоприятствува само на правителствата, които въ грижитѣ си за спазвание на властьта и влиянието, съвсѣмъ забравятъ истината, че наистинна свободенъ е само онзи народъ, който си е стопанинъ у дома, сир. който економически е независимъ. На бившето Каравелово и на днешното правителства Австрия е била не само благоприятна, но и дѣятелна помощница въ всичкитѣ заблуждения, които отклоняватъ народитѣ отъ назначението имъ да се приготвятъ за запазвание себе си и своето си отъ гладнитѣ и силнитѣ съсѣди. Тя поддържа тия правителства съ всичкитѣ иезуиски средства само да се убиватъ силитѣ на станата въ братоубийственна борба и въ разрушение на всичко, което може да даде на българитѣ умъ, знание, богатство, познание на истискитѣ интереси и съединение противъ вънишитѣ замисли. Отъ безумията на нашитѣ партизани тя се ползува, нарича тѣзи безумия патротизмъ, енергия или политическа зрѣлость, поощрява ги всѣкояче и усилва неразбранщината, която ни е унижавала винаги и ще ни унижава до вѣка, ако сами не поискаме да се избавимъ отъ неѭ. Отчаянното положение на България, господството на беззаконието и на бесправието въ нашето отечество днесь, материалното разорение, на което се подвърга днесь българский народъ, и увеличивающитѣ се опасности за външна и вѫтрѣшна безопасность, всичко това за Австрия сѫ не само нормални нѣща по сѫждение къмъ България, но и патриотически подвиги, на които сѫ нужни и поощрение и поддържка. Тѣзи злачестини на нашето отечество никакъ на свѣта не посрѣщатъ таквози единодушно удобрение, както въ Австрия. Защо? Защото нашето зло и устранението на всичко, що може да ни свѣсти и направи неоспорими владѣтели на наший умъ, на нашитѣ сили, на наший трудъ и на нашитѣ мѣста, защото всичко това е завѣтната мисъль на еврейската Австрия, за която странитѣ и народитѣ сѫ мушия и просто нейно тържище. Калкото по-вече закъсняваме въ ослѣплението си и си хабимъ силитѣ и средствата на мѣрки за самоубийство, толкози по-много угождаваме на Австрия и толкова по-голѣмо удобрение ще посрѣщаме у неѭ. Тя най-много ще похвалява онзи порядъкъ между насъ, който най-много отговаря на нейнитѣ смѣтки.

И на тая сила ний се облягаме въ надѣждитѣ си за добро бѫдѫще на България! Трѣбва человѣкъ да бѫде съвсѣмъ идиотинъ или твърдѣ злонамѣренъ къмъ отечеството си, за да търси доброто на туй отечество въ злодѣйството отвѫтрѣ и въ съюзъ съ най-голѣмитѣ недоброжелателства отвънъ и да казва подиръ това, че всичко е поставено на добри основи и че бѫдѫщето е обеспечено!

Ами Англия съ нейнитѣ стотини миллиони индийци и ирландези, на които тя предоставя всичкитѣ възможни голи права и свободности, за да запази за себе си сѫщественното — земята и дохода отъ труда, Англия ли ще обеспечи нашето бѫдѫще? Англия съ сегашното свое правителство, съ благоволението на което така високо се превъзнася правителството на регентитѣ, тая Англия въ състояние ли е да направи нѣкому добро и да подаде помощь безкористно? Гдѣ и кога е бивало това? Ако правителството на богаташитѣ бѣше имало каква годѣ милость къмъ нещастнитѣ братия и ако не бѣше считало масситѣ на населенията за брашненъ човалъ, който всѣкога ще дава брашно на господствующитѣ, то трѣбваше да покаже тая милость поне отъ малко и въ въпроса на ирландезитѣ. Не отрича ли то всѣка мѣрка за подобрение на миллиони жители само да не нащърби царскитѣ доходи на нѣколко английски земледѣлци? Не оставя ли то миллионитѣ да мрѫтъ отъ гладъ и отъ лишения само да остава всичко на нѣколко привилегировами семейства? Но който нѣма милость за своитѣ, може ли да има за другитѣ? Англия помага на анархията и раздоритѣ у насъ не за наше добро, не отъ грижа за нашето бѫдѫще, а отъ жалание да държи въстокъ въ тъмнота и да намира въ тая тъмнота по-голѣма и по-дълговременна полза. Въ духовното развитие и въ сбижението на България съ Руссия тя не може да гледа друго освѣнъ проявление на животъ за себе си, а не тържище на своитѣ стоки и източникъ за безконечни спекулации. Когато настане деня на страданията и на робството, които си готвимъ съ нашитѣ днешни неразумия и подъ влиянията на зломисленни внушения, Англия толкова що ни помогне да излѣзимъ отъ злото, колкото помага и на собственнитѣ си братия ирландезитѣ да избѣгнѫтъ гладната смърть. Въ дѣлата на никоя европейска държава материалний итнересъ не е игралъ таквази исключителна и първа роля, както въ всичкитѣ дѣйствия на английското правителство. Даже въ въпроса за запрещението на търговията съ негри Англия се е движила отъ побуждение на лични материални интереси. Тя е подържала това запрещение не изъ человѣколюбие къмъ робствующето человѣчество, а отъ желание да въспре населяванието и промишленното развитие на Америка. За индийскитѣ памуци, Англия поиска да задържи размножението на памуцитѣ въ Америка, като не допуска въ послѣдната пренасянието на неволници изъ Африка. По-сетнѣ, когата по-голѣмата часть отъ Съединенитѣ Щати сама се повдигнѫ срѣщу неволничеството и поиска да ги освободи отъ рѫцѣтѣ на жестокитѣ рабовладѣлци, английското правителство тайно взе страната на рабовладѣлцитѣ и всѣкояче имъ помага да не допустятъ освобождението.

Отъ таквози правителство ний ще очакваме поддържка въ нашитѣ нужди? На таквизи ли обѣщания ний ще зидимъ нашето бѫдѫще? Ако не станемъ за Англия истиненъ рудникъ за богаство, съ какво ще си искупимъ нейнитѣ користни симпатии? Но тогава съ това ли оздравяваме ний нашето бѫдѫще и нашата самостоятелность? Тежко ни! Англия иска налични ползи. Ако не ѝ ги дадемъ, тя е готова да иде срѣщу насъ съ всичкитѣ си сили и да поддържа не само тиранията, но и разсипничеството на Турция въ всичко, що се касае до въстокъ и до народноститѣ му.

Ето обеспеченията, до които сѫ довели България тия, които не толкози законно нарѣкъхѫ себе си нейни властители и толкози произволно се разпореждахѫ съ нейнитѣ сѫдбини. Тѣзи обеспечения могѫтъ да минаватъ за обеспечения само у хора, на които ума не е на мѣстото си или на които желанията надалеко се раздѣлятъ съ дѣлата имъ. Мнимитѣ обеспечения на порядъка въ България и на независимостьта на послѣдната почиватъ не на здрави и несъмнѣнни реални основи, а на пожелания на раздражена натура и на невъзможни продположения. България била обеспечена отъ страна на русскитѣ посѣгателства за много години, защото Европа и нихилиститѣ щѣли да попречватъ на всѣко опитвание на Руссия да посѣгне на Българя — ами ако на мѣсто Руссия мѫчнотиитѣ сполетѭтъ не Руссия, а нейнитѣ противници? Тогава какво ще ни обеспечи отъ докачената и раздражената Руссия? Какво ѭ обеспечава България и отъ другата страна, отъ страната на Австрия и Англия и незаслужено имъ даваме мѣстото на покровителката и спасителката Руссия? Какви сѫ гаранциитѣ, че тий ще защитѭтъ стремленията на българскитѣ властолюбиви честолюбци безкористно? Дѣ е увѣрението, че тѣхнитѣ съвѣти и тѣхното покровителство ще иматъ за цѣль само нашето добро и нашата полза? По недостатъкъ на формални задлъжения отъ тѣхъ, може ли поне да се извади подобно увѣрение изъ минѫлото и изъ настоящето на тия народи и държави? Съ днешнитѣ и бѫдѫщитѣ си интриги и вмѣшателства въ дѣлата на България тия сили не могѫтъ да гонѫтъ друго, освѣнъ своята полза. Всѣка друга цѣль е противна и на тѣхнитѣ смѣтки, и на тѣхнитѣ предания. За най-малкитѣ услуги тѣ ще заграбватъ таквизи дѣлове за себе си, които не ще оставятъ на насъ нищо отъ изгода и самостоятелность. Съ трактатитѣ и съглашеннията си тѣ ще ни обвързатъ така, щото прощавай наший поминъкъ за насъ. А пъкъ безъ собственъ поминъкъ азъ и да си помислѭ не могѫ, гдѣ и въ какво остава и независимостьта и свободата ни.

Че новитѣ наши покровители ще бѫдѫтъ взискателни, това може да се извади не само отъ тѣхната спекуляторска натура, или отъ това, че ний сме неправи и нечисти въ намѣренията, съ които прибѣгваме до тѣхъ и да тѣхната поддържка противъ мнимата опасностъ отъ Руссия. Австрия и Англия много добрѣ умѣѭтъ да се ползуватъ не само отъ нашитѣ глупости и недостатъци; тѣ не по-малко се ползуватъ и отъ нашитѣ беззакония, съ които не само съсипваме отечеството сега за сега, но и му приготвяме горчиво и незавидно бѫдѫще. За да поддържатъ беззаконнитѣ власти въ България противъ волята на освободителката и на самитѣ българи, тѣзи сили трѣбва да получѫтъ отъ тия власти ако не изрични и явни задължения за отплата, поне важни мълчаливи устѫпки, които ще дадѫтъ животъ на английци и нѣмци у насъ въ голѣма вреда на собственото наше отечество. Никоги Англия и Австрия не ще подадѫтъ рѫка на похитителитѣ и злоупотребителитѣ на властьта, на убийцитѣ на свободата и правата у насъ безъ изгоди за себе си. Само ненавистьта къмъ Руссия и надѣждитѣ на лични ползи ще накаратъ тия държави да нарѣкѫтъ беззаконото и жестокото правителство свободно и патриотично, а гнѣта надъ страната съ най-лютитѣ гонения противъ всѣко проявление на протестъ да възвисѭтъ на стъпень на спазвание на добрий порядъкъ. Само съ калпазански цѣли калпазанлѫка може да се хвали и възвожда въ добродѣтель.

Къмъ таквизи плодове ни доведе политиката на нѣкои наши властолюбиви самонадѣянници. За да се покажѫтъ не така плитки, както си сѫ на дѣло и за да покриѭтъ глупависи честолюбия съ благовидностьта на патриотизма, тѣзи синковци забъркахѫ такава каша, съ която замазахѫ лицето на всичко и всичко доведохѫ до единъ видъ отъ стршна грозота и неисказана долнина. Въ тѣхнитѣ рѫцѣ България станѫ и слаба, и бѣдна, и несигурна въ настоящето и бѫдѫщето си. Благодѣянията на свободата—правото и свободното обсѫждание на държавнитѣ дѣла—изчезнѫхѫ и мѣстото имъ заловихѫ притѣсненията на незаконата власть и волята на безобразницитѣ. Мира, тишината, осигорението живота и имота се замѣстихѫ отъ всеобщото беспокойство, и отъ печатното слово не останѫхѫ за всобщо употребление освѣнъ ругателствата и лъжитѣ. На тия вѫтрѣшни тягости, на това вѫтрѣшно зло властолюбцитѣ притурихѫ друго външно, по-грозно и по-застрашително за Бългрия. Тѣ употрѣбихѫ всичкитѣ възможни средства да оскърбѭтъ Руссия и да поискатъ да ѭ направѭтъ отъ приятелка и покривителка на България, неинъ врагъ и гонитель. Не останѫ оскърбление, което не се хвърли въ лицето на Руссия и което не се пущаше съ намѣрение да докачи по-силно и нейното правителство, и нейната политика, и нейний царь, и нейнитѣ предни хора, и нейнитѣ учреждения. Всичко русско се покриваше съ най-чърпитѣ бои и служаше въ устата на българитѣ отъ новото направление за предмѣтъ на най-лютитѣ и язвителнитѣ присмѣхи. Всичко русско се преслѣдваше и русскитѣ вѣстници престанѫхѫ да влазятъ въ земята ни, въ тая замя, която бѣше станѫла свободна само съ русска кръвь и русски пари. Никакво мнѣние изъ Руссия не се приемаше въ България и на никакво предложение не се даваше внимание. Всичко се отхвъргаше безъ обсѫждание и съ най-голѣмо пренебрѣжение. Добринитѣ на Руссия не само се забравихѫ, но и съвършенно се отрѣкъхѫ. Появихѫ се умници българи, които поставихѫ въпроса: *кой ни е освободилъ*? и го рѣшихѫ отрицателно за Руссия въпрѣки съвършившитѣ се предь очитѣ ни фактове, въпрѣки пролѣтата русска кръвь, въпрѣки расхарченитѣ русски милиарди рубли, въпрѣки актоветѣ по това дѣло — трактатитѣ Санъ-Стефанский и Берлинский. Руссия, казватъ едни, не ни е освободила отъ положението, въ което се намирахме преди 10 години и при което нѣмаше за насъ ни животъ, ни обеспечение! Англия и Австрия ли, които отричахѫ нашитѣ теглила и покривахѫ турскитѣ свирѣпства? Кой даде на българитѣ Санъ-Стефанска България и защо ѭ даде? За да направи българитѣ слаби и незачетени ли, или напротивъ да имъ даде значение на народъноженъ и страна голѣма? Ако Руссия е искала и е създавала една голѣма и силна България, гдѣ остава правдата на увѣренията на други отъ насъ, че Руссия наистина ни е освободила, но само за себе си и за своитѣ видове? Че въ пашето освобождение видно мѣсто сѫ залавяли чисто русскитѣ интереси, за това може да се съмнѣва само такъвъ человѣкъ, който хаберъ нѣма отъ свѣта. Безъ собственни побуждения Руссия едва ли можеше да помисли за таквази война. Но че полза отъ тая война тя е търсила само за себе си, това е което не може да се допусти безъ разногласие съ фактоветѣ. Факта, че войната се приe въ самата Руссия само като война за освобождение на християнитѣ въ България; факта че отъ тая война най-важната добивка — С.-Стефанска България — се предостави на българский народъ; факта на толкози изсипани отъ Руссия надъ България милости за сдобивание на последнята съ всичко, що ѝ бѣше потрѣбно за първоначално военно обзаведение. всички тѣзи фактове говорѭтъ така висока за русското бескористие, щото никакви шумове на болѣничавитѣ български въображения не ще бѫдѫтъ въ състояние да измѣнѭтъ работитѣ и да поставѭтъ лъжата на мѣстото на истината. Голѣмата заслуга на Руссия именно въ това и състои, че тя можа да направи своитѣ интереси общи съ пашитѣ и като достигнѫ своитѣ частни домогвания, не забрави и нашето добро. Който знае да мисли надъ събитията и да намира въ тѣхъ истинното тѣхно значение, той нито ни една минута не ще се усъмни, че Руссия е имала на ума си да извлече полза отъ България, която тя така великодушно създаваше въ Санъ-Стефано. Но отъ тия нейни намѣрения до увѣренията на нѣкои българи, че ужъ България не е била създадена освѣнъ за русски цѣли, има твърдѣ голѣма разлика. За чисто егоистични цѣли Руссия не можаше да създава изведнъжъ велика и силна България, а щѣше да създаде таквази, която не може да се крѣпи съ своитѣ сили, а постоянно ще се нуждае отъ поддържка извънъ. Пакъ по таквизи съображения тя не можаше да предоставя на създадената отъ неѭ България таквази вѫтрѣшна самостоятелность, каквато доби отечеството съ Търновската конституция, надъ която така на зло се подиграхѫ днешнитѣ противници на Руссия измежду насъ. Работитѣ единодушно свидѣтелствуватъ, че Руссия е създавала България не само за свои цѣли, а и за солидарность въ цѣлитѣ на едната и другата отъ двѣтѣ страни. Ако нѣкои русски бюрократи по-сетнѣ сѫ почели да се бъркатъ въ нашитѣ вѫтрѣшни работи, причина на това сме си ний пакъ самитѣ, а не тий. Тий сѫ се смѣсяли въ тия работи и въ ревностьта си прескачали сѫ границитѣ па възможното и справедливото, но на това пакъ ний сме ги извиквали. Хора безъ закрѣпени убѣждения, хора безъ надлежна подготовка, хора безъ увѣрение въ себе си и въ правината на дѣлата и стремленията си, ний никога не се задоволяваме отъ собственното съзнание и всѣкога търсимъ подтвърждение на своитѣ домогвания отвънъ. Така сме извиквали русситѣ да се смѣсватъ въ дѣлата на държавата ни и гдѣто трѣбва и гдѣто не трѣбва, така тръсимъ ний и днесь удобрението и вмѣшателството не само на Австрия и Англия, но и на държави като Румѫния, Сърбия и даже испаднѫлата до крийность Турция. Така сме дошли ний да положението да мислимъ, че единъ отзивъ на везиря или на Габданъ ефенди, че една похвала на Румѫнскитѣ министри или на виенскитѣ спекуланти струватъ по-вече и отъ гласа на съвѣстьта, и отъ веленията на дълга, и отъ мнѣнието на сънароданцитѣ-граждани. За това ний се грижимъ не толкози за качеството на дѣйствията си, колкото за тѣхното истълкование отъ онѣзи, на които мнѣнието цѣнимъ по мѣрката на нашитѣ лични желания и ползи. Че това е било и става така, то може да се види и отъ онова, що сме правили преди, и отъ това, що правимъ днесь. Вмѣшателствата на Хитрово, Соболева и други не бѣхѫ освѣнъ извикани отъ самитѣ насъ безъ най-малка грижа за послѣдствията отъ таквози извикване. Сега ний всичко вършимъ, не защото така го иска дълга и ползата на отечеството, а защото трѣба да получимъ удобрението на тая или оная отъ силитѣ. И за да не привождамъ по-стари примѣри на това, азъ ще припомнѭ нѣкои отъ събитията на послѣднитѣ дни въ нашето отечество.

Освѣнъ гдѣто се налага на страната князь не по неинъ свободенъ изборъ, а по изборъ на властвующата тайфа и по угода на външни влияния и удобрение, този князъ се въвожда още въ България по единъ начинъ, който николко нѣма предь очи ни България, ни нейнитѣ чувства и не търси освѣнъ да извика и измами външни удобрения. При посрѣщанието на князь не се питатъ ни желанията, ни интереситѣ на населението. На населението, на което преди още да разбере, що е негово право, се отне отъ незаконнчтѣ правителства на страната всѣко право и чрезъ упражнението на конституционната свабада, не се предоставя да искаже свободно своитѣ чувства къмъ новий си князь и да го посрѣщне който ще и колкото му позволяватъ средствата и преданностьта, а му се налага отъ паложенното правителство наложена и принудителна срѣща, която е въ пълно противорѣчие и съ настроението му и съ средствата. Отъ него принудително се искатъ ликувания и тържества, разноски и изявления, шумове и депутации, радостни викове и топовни гърмежи, угощения и расипни тамъ, гдѣто инакъ всичко щѣше да бѫде мълчаливо недоумѣние и припазливость отъ бесполезни и вредителни увлечения. Съ насила събраний народъ, съ подкупенитѣ гласове на войската и на извѣстна тълпа, съ изисканитѣ арки и празденства, съ разорителнитѣ разѣзди и угощения, съ участието на обезумѣлий старецъ Антима, който всѣкога е билъ силенъ съ заденъ умъ и лъжливитѣ увѣрения на заинтересуванитѣ, че страната е доволна и отъ избраний и отъ избравшитѣ, съ тия средства се търси удобрението и поддържката на Австрия и други, съ тѣхъ се замазватъ очитѣ на Европа и се натрупватъ на гърба на отечеството ни нови бѣдствия по-страшни отъ предишнитѣ и по-вече наложителни по своята неминуемость. Съ тѣхъ, съ тѣзи лъжливи и измамливи средства търсимъ ний притворното удобрение у заинтересованитѣ държави и съсловия и губимъ подъ краката всѣка почва на право, солидность, обеспечение. Ликуваме ний подъ удобрителнитѣ звукове на нѣкои нѣмски и английски газети и не видимъ въ самоупоението си, че накликваме на отечеството си и бързи, и жестоки удари. Хвалимъ се ний съ Донъ-Кихотскитѣ си похождения противъ Руссия и се гордѣйме съ мними нѣкакви побѣди надъ неѭ, а не видимъ, че тя вече е простряла рѫката си да ни накаже и е готова да ни заплѣсне за голѣмото и безумното ни самооболщение. Ний безумно се хвалимъ, че сме побѣдили, а въ сѫщность само сме се доближили до часа, когато трѣбва да дадемъ отчетъ за всичкитѣ си безумия и злодѣяния. Ний имаме надъ главитѣ си вече колосса на благоволението и на покровителството, но колосса на справедливото негодувание противъ нищожнитѣ пигмеи, които сѫ намислили да си играѭтъ съ търпѣнието и снисхождението на избавителя и да се пречѫтъ на пѫтищата му само да покажѫтъ, че и тѣ, като палето, знаѭтъ да лаѭтъ върху слона. Не щемъ Руссия като благодѣлель, тя е готова да ни покаже и другата страна на своята природа, да ни остави на собственната немощь и да ни предаде на самоистреблението, отъ което ни най-малко ще ни избавятъ всичкитѣ виенски базиргяни и английскитѣ спекуланти. Времето ще си слѣдува своя ходъ и ще смири всички онѣзи, които срѣщу духа му и срѣщу исканията му оставятъ истиннитѣ си съюзници и прибѣгватъ до съюзи незаконни и неестественни. Неправилнитѣ усилия и неправеднитѣ цѣли само ускоряватъ падането на народитѣ. Така ще стане и съ насъ, ако не се оставимъ отъ злонравието и не престанемъ да искаме невъзможното. Да се откѫснемъ отъ Руссия подиръ станѫлото отъ неѭ освобождение е така невъзможно, както ни е невъзможно да се минемъ безъ подпора отвънъ. Ако сами отрѣчемъ тая сродена съ насъ подпора, ний сами отхвърляме твърдоста на нашата държава и обричаме послѣдната на всичкитѣ възможни колебания, неизвѣстности и рискове. За да стоимъ здраво и да вървимъ къмъ назначението си твърдо и неуклонно, ний трѣбва да държимъ най-добри сношения съ оная сила, която е била въ състояние да ни освободи, която се намира най-близу до насъ и на която интереситѣ сѫ таквизи, щото ний или трѣбва да съгласимъ и нашитѣ съ тѣхъ, като достигнемъ съ добро да имъ

дадемъ широко мѣсто въ съединенитѣ цѣли, или да загинемъ подъ тажестьта и величината на тѣзи русски интереси, които Руссия не ще напусти ни за сухитѣ и яловитѣ викания на Виенна, ни за нашитѣ черни очи. Сумѣйме ли да осигуримъ отъ тая страна нашето бѫдѫще, то е осигурено и ний можемъ да чакаме и миръ, и благоденствие, и независимость. Не се ли погрижимъ за това и продължаваме ли да чакаме помощи отъ паразитнитѣ държави, като Австрия, нашето сѫществуванне, като държава, става проблематическо въ всѣко отношение. И разума и науката за самосъхранението ни каратъ да оставимъ пѫтя на лъжитѣ и самооболщенията и да влѣземъ въ пѫтя на дѣйствителната полза на отечеството. Ще се въсползоваме ли отъ указанията на времето и опита или ще вървимъ съ затворени очи къмъ ямата на погибельта, това ний скоро ще докажемъ за голѣма утѣха, или скърбность, на самитѣ насъ и на потомството.

Съставление добро министерство.

Не трѣбва въ него да влѣзатъ:

1) *Цанковъ,* защото не познава хората, защото безъ интрига не може, защото е двойственъ: деспотъ по натура, либералъ по заимствование и никоги не примирява това двойно направление въ дѣлата си. Той е добъръ за дипломатъ въ Цариградъ, но не и за учредитель-въспитатель въ България.

2) *Каравеловъ*, защото е съставенъ само отъ отрицателни елементи и нищо положително нито е намислилъ, нито е направилъ. Той е гений на раздоритѣ, развалитѣ и омразитѣ и ги възбужда съ всичкитѣ непозволени средства. Неговата дѣятелность и неговий примѣръ не могѫтъ никоги да послужѫтъ за полза на страната.

3) *Радославовъ,* защото е въплотеното зло и готовъ да изопачи и най-очевиднитѣ нѣща, за да представи всичко по своему и да намѣри причини да злодѣйствува. У този человѣкъ нравственната подплата съвсѣмъ липсува и той е готовъ за самолюбието си да пожъртвува всичкото отечество. Освѣнъ това въ досегашната си дѣятелность той не е показалъ ни знакъ отъ истинско разбирание на държавнитѣ работи. На държавата и на тия работи той е гледалъ само като на средство да произволствува.

4) *Стамбуловъ*, защото е приятель на разбойницитѣ, покровитель на убийцитѣ, насърдчитель на немирнитѣ, водачъ на буйнитѣ и бездарнитѣ. Неговитѣ дѣла и неговитѣ другари явно показватъ, че и на попрището на държавнитѣ дѣла той прави сѫщото, което прави съ адвокатството, сир., пресиля законитѣ, тъпче съвѣстьта, презира правото и за всич-

ко се дѣли съ тайфата си. При него никакво честно дѣло не може да стане. Самъ растлѣнъ отъ развратъ, България никоги не ще престане да представлява въ рѫцѣтѣ му една похабена блудница.

5) *Муткуро*[illegible], защото по умственнитѣ си способности и по подготовката си не отговаря освѣнъ на унтерофицерска служба.

6) *Николаевъ*, защото е като горний.

7) *Начевичъ*, зашото е въплотений инатъ и за ината си запаля България отъ четиритѣ краища. На него не може да се дава вѣра, защото за зло на отечеството си готовъ е да стане и слуга на най-голѣмий деспотизмъ, и поклонникъ на русский кнутъ, и жестоко орѫдие на анархията, на произвола, на нечуванитѣ беззакония. Той и приятелитѣ му сѫ викали въ 1882 година русскитѣ генерали, като мислѣхѫ, че съ това ще намѣрѭтъ поддържка въ звѣрскитѣ си намѣрения да си играѭтъ съ народа и правата му по угодата си. Днесь тий намѣрихѫ тая поддържка въ радикалитѣ и викатъ срѣщу Руссия, която не рачи да имъ послужи за основа на нечиститѣ имъ стремления. Начевичъ е освѣнъ това притворенъ и лъжецъ. Той става чрезъ това двойно опасенъ, понеже лесно може да сплете страната въ планове не нейни и не за нейна полза.

8) *Стоиловъ*, защото твърдѣ много гледа на вънкашностьта си и е гѫвкавъ по характеръ. Той е добъръ царедворецъ и туй си е то.

9) *Грековъ*, защото е инатъ . . . . и по-скоро ще си строши главата о скалата, нежели ще отстѫпи отъ глупавитѣ си намѣрения. У него има по-вече откровенность, но тая откровенность се загубва подъ влиянието на Начевича и Вълковича и се обръща на безочливость и докачение за другитѣ. Ако Грековъ бѣше билъ по-вече разсѫдителенъ и не се хвъргаше напредь като разяренъ бикъ, той въ послѣднитѣ времена не би достигнѫлъ ни до нравственното падание да се дружи и цѣлува съ Ризовци, Петковци и Стамбуловци, ни до безочливостьта, съ която ходи да търси по Европа вмѣшателство въ вѫтрѣшнитѣ дѣла на България и да излага отечеството на мѫчнотии и на опасности и въ сегашно и бѫдѫще време. Той би си помислилъ да ли трѣбва да предава България на чузди бесполезни благоволения и да накликва на глава ѝ вѫтрѣшни злочестини, когато въ неѭ той е още гостъ и при първитѣ ѝ мѫчнотии ще ѭ напусти. Грековъ не мисли за отговорноститѣ отъ своитѣ дѣла, за това той не може да бѫде добъръ устроитель и полезенъ обществен дѣятель.

10. *Вълковичъ*, защото по нравъ и по наклонности е чистъ левантинецъ, готовъ и на най-голѣмитѣ подлости за личнитѣ си цѣли. Ласкатель предь едни, деспотъ предь други, той счита всичкитѣ средства дозволени за оногози, който има силата въ рѫцѣтѣ си. Шпионлуцитѣ и ползованието отъ тайнитѣ на писмата и телеграфитѣ сѫ за него най-обикновенно нѣщо. Вълковичъ не е не само за министръ; той не е и за България. Той е добъръ за Византия.

11. *Икономовъ*, защото е голѣмъ будала и не е въ състояние да разбере ни гдѣ живѣе, ни що трѣбва да прави. Той се показа до толкози неумѣлъ, щото не можѝ да спичели довѣрието ни на консерватори, ни на либерали, ни на радикали, нито пъкъ на русситѣ. Той е отритнѫтъ отъ всички и не можа, по думитѣ на З. Стояновъ, да спечели довѣрието поне на една малка часть отъ народа, за да бѫде избранъ баремъ за представитель въ Народното Събрание. Такъвъ саможивъ и дивъ человѣкъ, който не разбира духа на времето и не търси подпора въ партиитѣ,—такъвъ человѣкъ за днешното време не чини ни лула тютюнь.

12. *Гешовъ Ефстратиевъ*, защото е доста услужилъ на радикалитѣ, за да му бѫде отъ всѣкадѣ топло. Защо и изъ угода на кого подписа г. Гешовъ постидний миръ съ Сърбия? За доброто на България ли просѣдѣ толкози време въ Букурещъ и подписа такъвъ постиденъ миръ? Всѣкий други человѣкъ, ако не е Странски, би си счупилъ десеть пѫти рѫката само да не запятни отечеството.

За Г. *Живкова* не казвамъ ни дума; той не си струва и това,

Съ *З. Стоянова* България ще заприлича на лудница, гдѣто ще се говори и прави всички, само разумно нищо, а съ *Ризова*, *Петкова* и *Паница* българското правителство не ще бѫде освѣнъ разбойническа шайка.

Вънъ отъ тѣзи лица, всѣка друга скромна и снабдена съ опитъ и съзнания личность могла би съ полза да залови мѣсто въ реда на бѫдѫщето министерство.

Забѣлѣжка. Захария Стояновъ е напреднякъ до полуда. Той поддържа най-крайнитѣ мнѣния безъ да взема въ внимание времето и обстоятелствата, за това приктичаска полза отъ неговата дѣятелность никоги не може да се чака. Каква годѣ полза отъ неговата разюздана либералия можало би да се очаква само въ такъвъ случай, ако Стояновъ да се е държалъ само на почвата на словото, на теориитѣ и би се пазилъ отъ всѣкакво практическо намѣсвание въ държавний и общественний животъ и не би билъ безразборчивъ на средствата. Съ честната проповѣдь на свободата той би можалъ да поддържи любовьта къмъ тая послѣдната и да ѭ направи драга и желателна за голѣма часть отъ народа. Сега съ практическитѣ си и крайни вмѣшателства въ живота на народа той внася само смущения, шашармалѫци и прави и името на свободата омразно. При него и съ него у насъ и порядъка ще бѫде невъзможенъ, и положението не ясно, и спокойствието немислимо. Подиръ Румелия ще дойде Македония, вѫтрѣшнитѣ преврати и галения, и мирното развитие по врага.

Преоброзования да станѫтъ

Правителството да се проникне съ идеята на правилното свое назначение и да престане да се счита господарь на страната и на гражданитѣ. Въ законитѣ трѣбва да стоѭтъ строги и несъмнителни указания, че то е блюститель и испълнитель на законитѣ, но не и господарь на народнитѣ сѫдби, за да придава на управлението свой духъ и характера на това или онова направление. Отъ правителството за напредь може и трѣбва да се иска работа, а не политика и агитациитѣ

Вмѣшателството на правителството въ изборитѣ да се строго забрани и нарушенията строго да се наказватъ.

Изборитѣ да се уредѭтъ така, щото за представители да се избиратъ и по-малко лица, и по-добри. Числото на избирателитѣ да се ограничи чрезъ извѣстенъ цензъ. Не ще бѫде хубаво изборитѣ да оставимъ въ рѫцѣтѣ на циганитѣ, които нищо не рискуватъ съ своитѣ лоши избори.

Не чарбаджилѫкъ, както зломисленно говорѭтъ радикалитѣ, най-омразний видъ отъ чорбаджиитѣ, но справедловость ще се запази съ ценза, защото ще се дава всѣкиму споредъ неговата полза на държавата. Ако имотния гражданинъ плаща по-вече за поддържание на държавата, по-вечко права и трѣбва да има. Всѣкиму споредъ услугата е принципа, отъ който не може никой да се отстранява безнаказанно.

Изборитѣ да се оградѭтъ отъ всичкитѣ възможни агитиции.

Цѣло училищно и въспитателно преобразование:

Една реалка,

Една классическа гимназия

Много елементарни и висши занаятчийски училища.

Учители безъ свидѣтелство за благоправие да не се приематъ; испѫдений за доказана безнравственность да се неприема.

Преустройство на правосѫдието и поставяние сѫдове на независима нога.

Ускорение на правосѫдието и отстранение язвата на адвокатитѣ.

Съкращение на войската до 10000 души и съразмѣрвание платитѣ съ онѣзи на другитѣ вѣдомства.

Военното училище на унтероофицерско съ обширенъ и добъръ курсъ.

За офицери да се приематъ само таквизи, които сѫ добрѣ образовани и способни да преминѫтъ висшитѣ военни курсове на чужбина.

За тѣхъ само 10 стипендии годишно.

Дисциплина най-строга.

Упростяване начина за събирание даждията. Сегашната система е сложна и многостойна. Нѣка се възложи сбора съ по-голѣма отвѣтственность на общинитѣ и да се махнѫтъ тѣзи купища финансови чиновници, които съсипватъ страната и обращатъ живота си на празенъ, непроизводителенъ, готовански.

Въ устройството на банката улучшения въ смисъль на самостоятелность отъ правителството и олеснения въ даванието заемитѣ.

На селското ступанство да се обърне силно внимание и вѫтрѣшната промишленность да се поддържи съ всичкитѣ възможни средства.

Примѣрнитѣ скотоводи да се награждаватъ, а производителитѣ на мѣстнитѣ стоки да се подпомагатъ. Покровителственната система, до колкото тя е приложима у насъ, трѣбва да се въведе въ всичкия си обемъ.

Фабрики за хартии, джамове и за фарфоръ — тия насущни потрѣби, трѣбва да се заведѫтъ часъ напредь и да се подкрѣпѭтъ съ всичкитѣ сили.

Съ Ромѫния и Сърбия, па и съ други сили ний трѣбва да държимъ взаимность. Ако не допущатъ у тѣхъ нѣкои стоки, както правѭтъ сега, да обявимъ спрямо тѣхъ сѫщото. Така до нѣкѫдѣ можемъ да направимъ и съ Австрия, която така упорито си затваря тържищата за нашитѣ мѣшини и други произведения.

Икономическото развитие и обезпечение, ще ни обеспечи и политическата самостоятелность. Безъ първото второто остава просто мечтание.

На винодѣлието да се посвятѭтъ и старания и сумми, а на чуждото биралийство да се турѭтъ граници.

Прочутитѣ обвинения за злоупотрѣбления на бивши министри да се изслѣдватъ безъ помайвание и на виновнитѣ, които и да бѫдѫтъ, да се наложѫтъ най-строгитѣ наказания за примѣръ на настоящитѣ и бѫдѫщитѣ поколѣния.

Злоупотрѣбленията на чиновницитѣ да се наказватъ незабавно и строго.

Присѫдитѣ за таквизъ да се обнародватъ въ Държавний Вѣстникъ и никое вѣдомство подиръ това да нѣма право да ги приеме на служба.

Неспособнитѣ и съ лошо минѫло, които по законитѣ не могѫтъ да занимаватъ служби, да се извадѭтъ и за всегда да се отстранѭтъ отъ службитѣ.

Варненската желѣзница да се искупи и да се побърза, до гдѣто време не е минѫло, да се направи въ Варна и Руссе нужното за препращание българскитѣ храни отъ Видинь, Ломъ, Рахово, Никополъ, Свищовъ и Руссе не презъ Браила и Галацъ, като сега, а презъ нашата линия и презъ пристанището Варна.

На пѫтищата и шосетата да се обърне сериозно внимание, защото сѫ на разваляпие.

Въпроса за чифлишкитѣ земи да се свърши, като се вематъ предь очи жъртвитѣ, на които сѫ били подвъргнѫти до сега разработвачитѣ на тѣзи земи. Предь голѣмината на тия жъртви, предь чрезмѣрнитѣ плати, що сѫ плащали до сега селянитѣ, землевладѣлцитѣ нѣматъ право да настояватъ на голѣми плати и правителството не е длъжно да се церемони съ тѣхъ. Една умѣренна заплата е доста да възнагради землевладѣлцитѣ. Ако тѣзи не сѫ съгласни нѣка имъ се пресмѣтне що сѫ вземали отъ бѣднитѣ разработвачи преди и нѣка имъ се посочи, че робството и въ турско е било запретено и че ако то е сѫществувало въ Кюстендилско, сѫществувало е противно на турскитѣ закони, които сѫ го премахнѫли изъ другитѣ части на България. Ступанитѣ на земитѣ трѣбва да разберѫтъ, че не по задълженията, които сѫ наложили времето и тиранията трѣбва да се оцѣняватъ днесь земитѣ, а по онзи първоначаленъ доходъ, който се е получавалъ отъ тѣзи земи при даряванието имъ. Ако тоя доходъ е билъ тогава 100000 акчи, за истата цѣна може да се заплати и сега, когато вече съ стотини години се е плащала исполица. Не така ли е исплащало и турското правителство на спахиитѣ.

1889 год.

Когато предь народното събрание въ 1884 год. министъръ председателя Каравеловъ и председателя на Н. Събрание съ партизанска цѣль приподнѣхѫ въпросъ за злоупотрѣбленията на нѣкои бивши министри и между другитѣ и на мене и наредихѫ анкетна комиссия отъ представителитѣ като Вълчева и нему подобни личности, азъ два пѫти писахъ на президентъ министра да постави тая работа не на слухове и клевети, а на фактическа и законна почва и тозъ-часъ да испълни закона за сѫдението на министритѣ. Председателитѣ на минист. съвѣтъ и на Народн. Събрание, не само не рачихѫ да чуѭтъ просбата ми, но и бесчестно ме лишихѫ отъ службата ми, като ме оставихѫ даже безъ всѣкий другъ отговоръ.

Отчислението ми отъ служба въ комиссията за чифлишкитѣ земи бѣ мотивирано съ това, че тя, коммисията, се преустроява и предава въ мѣстнитѣ окрѫжни коммисия и че първата се разстроява и ний, членоветѣ, се распущаме. Въ този случай азъ не само се оставихъ безъ служба, но и отказа ми се въ платата за три мѣсяца, противъ установението на закона за закрититѣ служби на чиновницитѣ. Азъ и до днесь останѫхъ по милость на таквази правда безъ служба и безъ всѣкакъвъ поминъкъ.

Противъ възпиющето онеправдание съ обвиненията на партизанското правителство азъ два пѫти се обращахъ съ просба къмъ бившия князь Батемберга и просихъ сѫдъ и правосѫдие, но и тия мои просби остахѫ не само беспослѣдствие, но и безъ отговоръ.

На мѣсто провосѫдие на мене, който не знаѭ да мълчѫ предь партиитѣ и предь страститѣ, на мене отъ страна на правителството и на неговитѣ привърженци не се забавихѫ да се появѭтъ хиляди гонения, които бѣхѫ отъ неправедни по-неправедни и които можахѫ да отчаѭтъ, когото и да било. Въ печата не веднъжъ се изсказахѫ нови черни клевети и не веднъжъ бихъ названъ предатель и на отечсствово си и бихъ посоченъ на убийцитѣ заедно съ много други лица. Ако днесь не съмъ паднѫлъ подъ ножа на нѣкой убийца, въ това не е виновно партизанството на правителствующитѣ. Тий и въ вѣстницитѣ, и въ сабранията си и въ разговоритѣ не се поскѫпихѫ въ поощрения за истребление на много българи.

На мене се отрѣкъхѫ и гражданскитѣ и политическитѣ, най-естественнитѣ права. Закона престанѫ да ми бѫде защита и съ мене, и правителството и привърженнцитѣ му, наченѫхѫ да си играѭтъ най-бесчестно и бесчеловѣчно. Най-напредь отблъскваххѫ ме отъ изборитѣ съ виковетѣ предатель и грабитель, послѣ бившиий помощникъ на кмета, днесь самъ кметъ въ Шумень съ множество правителственни единомисленници въ цѣло събрание обяви въ училището, че азъ и другаритѣ ми не сме граждани и нѣмаме право да се мѣсимъ въ никакви обществении и политически въпроси.

Така привърженцитѣ на правителството съ насърдчението на послѣднето сѫ ме лишили самозванно отъ гражданскитѣ и политическитѣ ми права и не само сѫ отстранявали отъ всѣко участие въ дѣлата отъ общественъ и политический характеръ, но и постоянно сѫ ме въорѫжавали и въорѫжаватъ звѣрскитѣ инстинкти на вроденитѣ тѣмъ убийски души. Не веднъжъ и не дважъ въ читалището се е говорило за истреблението на предатели, като мене.

Не стигаше и това, на мене налетѣхѫ нови още по голѣми неправди. Защото не можахъ и не можѫ и до сега да се съгласѭ съ мнѣнията на моитѣ онеправдатели, или пъкъ да паднѫ подъ рѫката на нѣкой убиецъ, правителството въ съгласие съ отбора отъ своитѣ привърженци въ наший градъ забрави и Бога, и законъ, и съвѣсть, и правда и почнѫ да ме гони по такъвъ неприятелский начинъ, който не се срѣща въ никоя просвѣщенна държава. Безъ сѫдъ, безъ присѫда, въ мирно и не при военно положение то ме дига отъ дома ми и безъ време испраща ме да живѣѭ въ Търново, гдѣто представителитѣ му считахѫ интерниранитѣ българи не за българи и братия, а за врагове и съвсѣмъ бесправни хора. Тука въ центра на една своеобразна справедливость на насъ безъ най-малко стѣснение обявихѫ, че сме лишени не само отъ другитѣ си права, но и отъ правата на животъ и че съ насъ и послѣдний жандаринъ може да прави каквото иска.

Питамъ сега, г-да сѫдии, кой законъ отъ държавнитѣ закони е билъ спазенъ поне въ най-елементарната си часть спрямо всичкитѣ тия преслѣдвания и мѫки, и кому всичко това не говори твърдѣ високо за явни нарушения на всичко що е законъ, що е справедливость и правосѫдие? Виноватъ ли може да бѫде онзи, който е толкози претеглилъ и който безъ покривала исказва страданията си? И виноватъ да съмъ билъ, правителството и партиитѣ сѫ длъжни да почитатъ въ мене человѣка и да се отнасятъ къмъ мене и справедливо и человѣчески. Така ли сѫ правили съ мене? Кой ме изслуша поне единъ пѫть, кое надлежно мѣсто ме призна за виновенъ и ми отрече правата на гражданинъ и человѣкъ, та правителството намѣри за нужно да постѫпва съ мене, като съ лишѐнъ отъ всѣкакви права человѣкъ, и да се разпорежда съ живота и съ поминъка ми по угодата на партизанскитѣ злонамѣренни внушения? Гдѣ въ законитѣ е казано, че гражданитѣ безъ вина и безъ сѫдъ можѫтъ да се обръщатъ въ рѫцѣтѣ на правителството на играчка и да се съсипватъ и наказватъ безъ присѫда? И ако у насъ това нѣщо е ставало и става, ако свидѣтелство на това сѫ не само претърпѣнитѣ отъ мене неправди, но и страданията на стотини други изганици и затворници, които — азъ ще бѫдѫ принуденъ да привикамъ да исповѣдатъ истината предь сѫда, — ако у насъ ставатъ подобни нарушения на законитѣ, кой е закона, който запрещава да се уличѫтъ беззаконницитѣ и да се накажѫтъ тѣхнитѣ беззакония?

Ако притурѭ на казаното и всички други пакости и злотворства, що сѫ ме сполетѣли по причина на неправеднитѣ дѣйствия на правителството спрямо мене и сѫ ми причинили всячески загуби, то картината ще излѣзе така мрачна, щото всѣкой съвѣстенъ сѫдия ще може още по-добрѣ да види, кой трѣбва тука да бѫде подсѫдимъ и кой подлежи на наказание — тоя ли, който отъ три години на самъ е праведно преслѣдванъ и съсипанъ, или онѣзи, които сѫ го мѫчили, съсипвали и онеправдавали безъ сѫдъ, безъ испитъ, безъ присѫда, безъ законъ, който е претърпѣлъ всевъзможнитѣ унижения, безъ да му се каже поне веднъжъ, каква му е вината?

За покривание на злото и неправдитѣ си къмъ мене българското правителство не престанѫ да ми прави нови лошевини и да погубва съ клевети честьта ми предь обществото и да възбужда частнитѣ ненависти, за да ме погуби съвършенно и въ материално и репутационно отношения. Самий сѫдъ, предь който стоѭ сега, самий той забравя законитѣ и человѣщината и ме осѫжда на плащания и загуби не само безъ да ме попита предварително за работата, но и безъ да ме извѣсти слѣдъ като по исканието на лошеви хора ни причини най-голѣмитѣ материални и нравственни докачения. Книгитѣ и стоката ми въ дюгена се секвестира и на поминъка ми се турга край безъ да ми се стори поне най-малкото извѣстие въ изгнанието. Зеръ и за почтеннитѣ сѫдии азъ не бѣхъ освѣнъ изгнанникъ и предатель, за какъвъто искаше непремѣнно да ме счита правителството. За мене бѣше съобщено на всѣкѫдѣ, че съмъ неприятель на отечеството и трѣбва добрѣ да ме стѣгатъ, че азъ съмъ се билъ злѣ заканвалъ противъ отечеството. За това ни милость имаше за мене, ни правда. Когато жена ми злѣ заболѣла и много отъ гражданитѣ дали на правителството заявление да бѫдѫ отпуснѫтъ за нѣколко дни въ дома си, правителството не само не уважи прозбата на толкози граждани, не и строгоститѣ си усили надъ мене чрезъ търновскитѣ власти и лицемѣрни чиновници. Когато по-сетнѣ поискахъ позваление да се върнѫ за Шумень, за да видѭ расхищенията, които сѫ станѫли въ единичкото ми слабо средство за поминъкъ, въ книжарницата ми, правителството толкова пакъ внимание даде, щото нито съ отгогоръ почете заявлението ми. На мѣсто разрѣшение да се погрижѫ за дѣлата си, то съобщаваше на бесчеловѣчнитѣ си служители подъ видъ на тайна, че азъ съмъ виновенъ въ предателство противъ отечеството и че никакви мои заявления не трѣбва да приематъ и слушатъ отъ мене. Отъ устата на единъ управитель чухъ, че азъ се обвинявамъ отъ правителството въ бунтъ и въ подбуждание на шуменский гарнизонъ къмъ съпротивление на правителството, но какъвъ е тоя бунтъ и кога се е приготовлявалъ, на мене нищо не се е казвало и на мѣстото не е ставало никакво изслѣдвание. Страшната клевета е излязала само отъ желание да ме погубѭтъ и за истината никой не се погрижи. Между това по-лесно и по-явно нѣщо нѣмаше. И най-краткото издирвание можаше да покаже, че азъ нито сношения съмъ ималъ съ военнитѣ, нито въ Шумень бѣхъ, когато гарнизона заявилъ нѣкакво си незадоволство. Презъ цѣлъ августъ азъ отсѫтвувахъ изъ Шумень и когато се завърнѫхъ въ тоя градъ, произшествията въ войската и съ войската бѣхѫ вече станѫли! Съ командиритѣ на полковетѣ до тогава азъ нито се познавахъ, нито се поздравлявахъ. Сега само ги познахъ азъ, когато се намѣсихѫ въ дѣлата на изборитѣ и обявихѫ на правителственнитѣ привърженници, които бѣхѫ се забравили до обуявание, да стоѭтъ по-мирни. Въ тѣзи немирни часове азъ се смѣсихъ въ работитѣ на града и запознахъ се съ командиритѣ. Каква е била моята роля въ събранията на недоволнитѣ, това лесно може да се узнае отъ всѣкиго, който е присѫтствувалъ въ тия събрания. Какъ съмъ се отнасялъ къмъ коммандиритѣ, и това е лесно да се узнае. Не само Людскановъ и Диковъ ще кажѫтъ, че съмъ имъ обращалъ вниманието върху послѣдствията отъ непокорствата на войската, но и бившій коммандиръ на артилерийский полкъ Козаровъ, който е преданъ на правителството и нѣма причини да ме щади. Отъ испитванията щѣше ясно да се види, че не азъ съмъ повдигалъ смущения между войската, която нито познавамъ, нито виждамъ, а смущенията сѫ дохождали отъ неправдитѣ и неправилноститѣ на самитѣ правителственни привърженици, които тъпчахѫ всѣко право и всѣкъ общъ интересъ не отъ смѣткитѣ на партията. Лудинитѣ на тия хора съ Заимова на чело достигнѫхѫ до такъвъ размѣръ, щото гарнизона въ Шумень наистинна почнѫ да се вълнува. Азъ почнѫхъ да се боѭ за сѣтнинитѣ и, като намѣрихъ тримата командири при А. Икономова, казахъ имъ, какво ще стане съ нашего отечество, ако ний си окървавимъ рѫцѣтѣ въ междуособия и дадемъ поводъ на външнитѣ вмѣшателства. Нѣка человѣка на правителството Козаровъ каже не бѣше ли така. Въ недовѣрието си къмъ командиритѣ, съ които азъ сега се запознахъ само отчасти, азъ побързахъ да телеграфирамъ на министра на Вѫтрѣшнитѣ дѣла, че ако Заимовъ остане по-дълго време за управитель въ Шумень, той ще стане причина на голѣми беспорядъци толкова по-вече, че вече и между войската се забѣлѣзва нѣкакво си вълнение. На тая моя телеграмма на мѣсто да се погледнѣше правилно, погледнѫло се въ София иначе, припомнили си горчивитѣ истини на друга моя брошурка: *що трѣбва да правимъ, а що правимъ*, и моето изгнание въ Търново не се забави да послѣдува. Така азъ бидохъ похуленъ, оклеветенъ, разсипанъ, изгонванъ и бесчестенъ не вслѣдствие на сторена и доказана вина, а вслѣдствие на партизанствата, които у насъ замѣняватъ и законнитѣ, и правдата, и человѣщината, и истинната отечественна полза. Множество други хора станѫхѫ не по-малка игрaчка на ненавистното партизанство и положението на България достигнѫ до нетърпимость, когато мълчението на всѣкий истиненъ патриотъ става престѫпление и предателство къмъ отечеството, когато нуждата за поправление става по-вече отъ налѣжаща, когато злочестинитѣ надминаватъ и най-широкитѣ граници. За измѣнение на туй злочесто положение азъ указахъ на причинитѣ му и съ общи думи натѣкнѫхъ на всички българи и най-много на правителственитѣ, че на насъ лѣжи голѣма отговорность за злочестинитѣ, които сме извикали и извикваме на главата на отечеството и че съ партизанства и голи претенции нито страна се нарежда, нито порядъка се утвърждава, но че, напротивъ, отъ партизанскитѣ пристрастия и ослѣпления за отечеството изливятъ само беспорядъкъ и развала. Съ това азъ съмъ искалъ да посачѫ на нѣкои коренни недостатъци въ нашитѣ погледи и дохватки въ дѣлата отъ народно и политическо свойство и да дамъ поводъ на спокойни размишления за настоящето и бѫдѫщето на отечеството, но намѣсто помисли за исправление у нашитѣ управляющи заговорили пакъ пристрастията. Тѣ не искатъ да видѭтъ въ дѣйствителностьта подтвърждение на думитѣ въ брошурата и да чуѭтъ гласоветѣ на публиката и въплитѣ на печата, а се залавятъ да преслѣдватъ пострадалитѣ и за оплакванията имъ чрезъ нѣкакви си закони за печата отъ своя измислица и чрезъ накликвания на нови неоснователни обвинения върху онѣзи, върхи които неправдитѣ и тъй сѫ лѣгнѫли съ всичката си нетърпима тягость.

Ако казаното до тука не ще бѫде достатъчно да покаже на почит. сѫдъ, че всичко, що се казва въ брошурата, се напълно оправдава само съ моитѣ страдания отъ едно пристрастно правителство, то азъ съмъ готовъ да допълнѭ доказателствата си съ показанията на други стотини невинни жъртви на безумний партизанский терроризмъ въ България и да раскриѭ още по-добрѣ скверноститѣ и че не съмъ искалъ никога да говорѭ, защото съмъ го считалъ за голѣмъ срамъ на отечеството. Тогава позора ще бѫде голѣмъ и раскриванието му на-да-ли ще принесе полза на самитѣ тия, които сѫ избрали позора и беззаконията за средства да властвуватъ и да губѭтъ България въ нейнитѣ искренни синове и полезни граждани. Тогава ще се познае и кой е бивалъ ласкатель на русситѣ и предатель на отечеството, и кой не. Случая е важенъ и отъ него не могѫ да се невъсползувамъ, като го искатъ неправеднитѣ ми обвинители, отъ него да повикамъ всичкитѣ свидѣтелства, които ще освѣтлѭтъ общественното мнѣние върху дѣлата на правителствующитѣ партизанни беззаконници. Тогава азъ ще испълнѭ дълга си като гражданинъ, като оставѭ рѣшението на правдата вамъ, господа сѫдии, на потомството и на Бога. Строгоститѣ и наказанията на правителството азъ ще посрѣщнѫ като новъ вѣнецъ.

Край.

ПО-ВАЖНИ

Типографически погрѣшки:

Стр.	*Редъ*	*Напечатано:*	*Чети:*
32	6 горѣ	полята	волята
„	7 „	протовенъ	приготвенъ
„	15 долу	заплатжтъ	замлъкнжтъ
42	14 горѣ	отрадата	оградата
59	15 „	учията	унията
78	4 „	тирцитѣ	турцитѣ
92	23 „	за мене	да мине
105	17 „	да имахъ	да искахъ
122	1 „	пазарджикъ	Пазарджикъ
130	12 „	Марковичъ	Мирковичъ
154	13 „	забавачи	задачи
159	25 „	на долу	по-долу
163	9 долу	наложението	положението
169	17 горѣ	ненье, ще стои	ренье, ще стои
186	2 долу	като по-важно	колкото по-важно
199	8 горѣ	по онѣзи	на онѣзи
„	1 долу	да пущатъ	допущатъ
202	3 горѣ	1892	1882
233	16 „	поли-	полити-
235	9 „	такова	толкова
243	19 долу	може сжщо	може ли сжщото
252	17 горѣ	указътъ се	указътъ да се
258	17 „	азъ	изъ
262	25 „	препосвание	преносвание
294	18 долу	отъ	ето
296	4 „	Мартъ	Августъ*)
300	5 „	1895	1886

---

*) Тая статия иди преди датата *6 Августъ 1887 г.*